

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

HOFFMANN ISTVÁN

**A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL MINT
HELYNÉVTÖRTÉNETI FORRÁS**

(A régi magyar helynevek vizsgálatának
alapkérdései)

Debrecen, 2007

Tartalom

Bevezetés	5
I. Helynévi szórvány és forrás kapcsolata	9
1. Az oklevelek mint szórványemlékek	9
2. A magyarnyelvűség okai	12
3. A szórványok névszociológiai értéke	15
4. A magyar szórványok szövegbe illesztésének módjai	17
5. Latinizáló helynévhasználat	20
5.1. Természeti nevek	20
5.1.1. Víznevek	21
5.1.2. Tájnevek és domborzati nevek	26
5.1.3. Erdők, szigetek, utak nevei	30
5.2. Településnevek	32
5.2.1. Presztízs és latinizálás	32
5.2.2. Név szerkezet és latinnyelvűség	38
5.2.2.1. Jelző + helynév szerkezetű nevek	38
5.2.2.2. <i>-falu</i> utótagú nevek	40
5.2.2.3. <i>-falva</i> utótagú nevek	43
5.3. Szláv és német nevek latinul	48
5.4. A latin névhasználat nyelvi forrásai	49
6. Latin szöveg és magyar név viszonya	51
6.1. Megnevezőszós szerkezetek	51
6.2. Latin földrajzi köznév + magyar helynév	57
7. Magyar közszók latin szövegben	64
7.1. Fanevek	64
7.2. Földrajzi köznevek	66
8. Összegzés	71
II. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció	73
1. Nyelv és etnikum összefüggése a helynévtörténeti kutatásokban	73
2. A helynevek nyelvi rekonstrukciója	77
2.1. Helynév-etimológiai kutatások	77
2.2. A helynév-rekonstrukció alapelvei	80
3. A történeti helynévszociológia alapkérdései	85
3.1. Az oklevélírók névalakító tevékenysége	87
3.2. A nyelvi presztízsvizonyok és az oklevelezés	90
3.3. A névrekonstrukció helynév-szociológiai vonatkozásai	92
4. A helynévadás névszociológiai háttere	96
5. A helynevek névszociológiai értéke	100

5.1. Természeti nevek	101
5.2. Műveltségi nevek	104
III. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványai	114
1. A téma vizsgálatának fontossága	114
2. A Tihanyi alapítólevél kutatásának története	116
3. Az elemzés főbb szempontjai és irányai	119
4. A szórványok elemzése	123
4.1. <i>Tichon</i>	123
4.2. <i>Balatin ~ Bolatin</i>	126
4.3. <i>Petra – Petre</i>	128
4.4. <i>Fuk</i>	135
4.5. <i>Huluoodi</i>	139
4.6. <i>Zakadat – aruk – Seg</i>	142
4.7. <i>Turku</i>	146
4.8. <i>Ursa</i>	151
4.9. <i>Zilu kut – Kues kut</i>	154
4.10. <i>Kert hel</i>	158
4.11. <i>Koku zarma</i>	162
4.12. <i>Keuris tue</i>	163
4.13. <i>Seku ueieze – Putu uueieze</i>	165
4.14. <i>Knez</i>	168
4.15. <i>Lupa</i>	170
4.16. <i>Gamas</i>	171
4.17. <i>Ziget zadu</i>	172
4.18. <i>Gisnav</i>	174
4.19. <i>Fizeg ~ Fyzege – Fizeg azaa</i>	176
4.20. <i>Uluues megaia</i>	179
4.21. <i>hurhu</i>	181
4.22. <i>munorau kereku ~ monarau kerekv</i>	182
4.23. <i>kurtuel fa – munarau bukurea – brokina rea</i>	184
4.24. <i>rea</i>	186
4.25. <i>Mortis</i>	187
4.26. <i>Mortis uuasara kuta rea</i>	192
4.27. <i>Sar feu</i>	194
4.28. <i>eri itu rea</i>	198
4.29. <i>Nogu azah feherea</i>	201
4.30. <i>holmodi rea</i>	203
4.31. <i>Gnir ueege holmodia rea</i>	205
4.32. <i>Ohut cutarea</i>	207
4.33. <i>Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea – Kaztelic</i>	208
4.34. <i>Petre zenaia hel rea</i>	221

4.35. <i>Fotudi</i>	222
4.36. <i>Luazu holma</i>	224
4.37. <i>Kangrez</i>	225
4.38. <i>Lean syher</i>	227
4.39. <i>Aruk tue – Aruk fee</i>	228
4.40. <i>Fidemsi</i>	229
4.41. <i>Ecli</i>	232
4.42. <i>Bagat mezee</i>	235
4.43. <i>Opoudi</i>	235
4.44. <i>Lopdi</i>	237
4.45. <i>Asauuagi</i>	238
4.46. <i>Culun</i>	240
4.47. <i>U[gr]in baluana – baluuan</i>	245
4.48. <i>Oluphelr[e]a</i>	248
4.49. <i>Iohtucou</i>	249
4.50. <i>harmu ferteu</i>	250
4.51. <i>Gunusara</i>	251
4.52. <i>Zakadat – aruk</i>	253
4.53. <i>aiu</i>	253
4.54. <i>Ruuz licu</i>	254
4.55. <i>harmu hig</i>	255
4.56. <i>Serne holma</i>	256
4.57. <i>Eleuii humuk</i>	258
4.58. <i>Babu humca</i>	262
4.59. <i>fekete kumuc – fuegnes humuc – cues humuc</i>	263
4.60. <i>Cuesti</i>	264
4.61. <i>Segisti</i>	267
4.62. <i>Sumig</i>	273
4.63. <i>Thelena</i>	276
5. Összegzés	279
5.1. Az alapítólevél szórványainak szövegbe illesztése	279
5.2. Latinizáló helynévhasználat az alapítólevélben	281
5.3. Az alapítólevél szórványainak névszociológiai helyzete	282
5.4. A szórványok lokalizálása	284
5.5. A névrekonstrukció etnikai hasznosítása	287
5.5.1. Nem magyar etnikumra utaló nevek	287
5.5.2. Magyar eredetű helynevek	288
Irodalom	292

Bevezetés

Értekezésem a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak ahhoz a vonulatához kapcsolódik, amely a Kárpát-medence régi helyneveinek vizsgálata révén kísérli meg a múltból való ismereteink gyarapítását. Ez az érdeklődés régóta jelen van a magyarországi tudományosságban, határozott, önálló jegyeket mutató tudományterületként azonban csak a 20. század első felében vált, elsősorban MELICH JÁNOS és KNEZSA ISTVÁN munkássága révén, akik kidolgozták a helynevek tudományos feldolgozásának legfontosabb alapelveit és módszereit. A magyar szókincs e sajátos rétegének a kutatásokban való nagy jelentőségét az magyarázza, hogy a honfoglalást követő évszázadok legrégebbi írásos emlékeiben többnyire nevek fordulnak elő. A szórványemlékek anyagának hasznosításában főképpen két tudományterület jeleskedett: a történeti nyelvészet a hang- és helyesírás-történet, a szótörténet és részben a morfématörténet kidolgozásában meríthetett ebből a forrásanyagból, a történettudomány pedig a nyelvészeti etimológiai ismeretekre támaszkodva a Kárpát-medence korai etnikai képét és településtörténetét igyekezett felderíteni. E feltáró munkához a legfontosabb szórványemlékeink elemzése szorosan hozzátartozott, s e téren MELICH és KNEZSA mellett PAIS DEZSŐ neve említhető meg, valamint BÁRCZI GÉZÁÉ, akinek „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” (1951) című munkája e műfajnak a legjelentősebb alkotása.

A 20. század közepétől bő két évtizednyi időszakban mind a mennyiségét, mind pedig a színvonalát tekintve erős visszaesés jellemezte a történeti helynévkutatókat, az 1970-es évek második felétől azonban ismét a felfelé ívelés jelei mutatkoztak, s ennek eredményeképpen az elmúlt két évtizedet a tudományterület legeredményesebb korszakának tekinthetjük. KISS LAJOS a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” című művében (FNESz.) a magyar helynévtörténeti kutatások leggazdagabb és talán tudományos szempontból is legértékesebb vonulatának, az etimológiai vizsgálatoknak az eredményeit összegezte. Monográfiák, tanulmányok sora elemezte a régi helynevek tipológiai kérdéseit, közülük a legértékesebb MEZŐ ANDRÁSnak a templomcímekből alakult településnevekről írott könyve (1996). A történeti helynévkutatás eredményeihez ebben az időben jelentősen hozzájárultak a történettudomány képviselői is, akiknek a munkássága

révén nagyban gazdagodott és részben pontosabbá vált a rendelkezésre álló forrásanyag. GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” négy kötetében (Gy.) a források kritikai feldolgozása révén járult hozzá szinte felbecsülhetetlenül értékes munkával régi helyneveink megismeréséhez, KRISTÓ GYULA pedig a helynevek nyelvi elemzésének történettudományi hasznosításában ért el fontos eredményeket.

Ebben az időszakban BENKŐ LORÁND munkáiban fejeződik ki leginkább az a törekvés, hogy a tudományterület megújításához hozzájáruljon, és nemcsak az egyes esetekre vonatkozó hibás, elavult vélemények kijavításával, hanem módszertani tekintetben is: a kutatásban felhasznált eljárások, módszerek, elvek felülvizsgálata és folyamatos jobbítása révén. BENKŐ idevágó munkássága két tanulmánykötetben (Név és történelem, 1998; Beszélnek a múlt nevei, 2003) és egy monográfiában (Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 2002), valamint további tanulmányok egész sorában öltött testet.

A történeti helynévkutatással én magam az 1990-es évek elejétől vagyok szorosabb kapcsolatban. Első fontosabb eredményként egy — a későbbiekben többszintűnek nevezett — helynévelemzési modellt dolgoztam ki a helynévi rendszerek leírására (Helynevek nyelvi elemzése, 1993), amelynek a régi magyar helynevekre, illetőleg általánosabban a történeti névanyagra való alkalmazhatóságát többen is bizonyították (közülük kiemelendő TÓTH VALÉRIA 2001b, RÁCZ ANITA 2005, illetve BÍRÓ FERENC 2002). Tanítványaimmal az Árpád-kori helynevek nyelvészeti szempontú feltárását elősegítő szótártípust indítottunk útjára „Korai magyar helynévszótár” címen (2005, KMHsz.). A helynévkutatásunk utóbbi fél évszázadának történetét összefoglaló könyvem (Magyar helynévkutatás 1958–2002, 2003) pedig mostani vállalkozásom előmunkálatának is tekinthető.

Értekezésem témaválasztását nagyban befolyásolta az a szemléleti hatás, amelyet BENKŐ LORÁND munkássága gyakorolt rám. Hozzá hasonlóan én magam is úgy gondolom, hogy a történeti névkutatásnak az onomasztika határain messze túl terjedő hatása és ebből adódóan nagy felelőssége van, mivel a neveknek nemcsak nyelvünk régi állapotáról van komoly mondanivalójuk, hanem a magyarság történetének ügyéről általában is. A helynevekből levont következtetések közvetve vagy közvetlenül a nyelvi interpretáción alapulnak, ezért a nyelvi elemzésnek igencsak biztos lábakon kell állnia. Ez azonban önmagában is roppant összetett, sokágú probléma, amelynek még az összefoglaló szándékkal írott munkákban is csupán egyes részletei jelenhetnek meg.

Dolgozatomban ezért azokra a kérdésekre összpontosítom a figyelmemet, amelyek a tudományterület jelenlegi állása szerint — úgy vélem — a legkritikusabbak a nyelvi elemzés terén. Az itt bemutatandó problémák egy részének bizonytalan helyzete főként abból fakad, hogy a kutatók figyelme eddig még alig fordult feléjük, másik részükkel kapcsolatban viszont az a gond merül fel, hogy

a megítélésükben meglehetősen egységes felfogás mutatkozik meg ugyan, noha konkrét vizsgálatok nemigen előzték meg e téren a véleményalkotást. A történeti névkutatás a helynévvizsgálat legfontosabb mozzanatának az etimologizálást, a nyelvi eredetnek a felderítését tekinti. E felfogás bizonyos értelemben indokolt is, ám azt is látni kell, hogy az etimológia több más kérdéssel is szoros kapcsolatban van. Ezek közül én leginkább azokkal kívánok foglalkozni, amelyek — ha úgy tetszik — megelőzik, illetőleg követik a névfejtés fázisát. Ez persze nem valóságos időbeli vagy akár ok-okozati kapcsolat, hiszen a helynévvizsgálat egyes mozzanatait, szempontjait ennél sokkal bonyolultabb összefüggérendszer alkotnak, gyakran ténylegesen alig választhatók el egymástól, s a köztük való különbségtétel inkább csak elvi jellegűnek mondható. Emiatt aztán akár úgy is tekinthetjük ezt az eljárásmodot, hogy ezek a részletek a tágabb értelemben vett névfejtés fogalmába tartoznak bele: az etimologizálásnak ezt a kitágított értelmezését helynév-rekonstrukciónak nevezem.

Dolgozatom első fejezete a név-rekonstrukciónak az első fázisát tárgyalja: a helynévi szórványoknak és a forrásnak a kapcsolatát állítja előtérbe. A hagyományos vizsgálat erre a korábbiakban alig fordított figyelmet: a többnyire latin nyelvű szövegből mechanikusan kiemelt, sőt olykor inkább kiszakított nevek szolgáltak az elemzések alapjául, amelyeket az oklevélnek legfeljebb néhány paraméterével (például a kronológiai adataival, többi szórványának helyesírási jegyeivel) jellemeztek. BENKŐ LORÁND Anonymus gesztáját elemezve azonban többször is rámutatott arra, hogy a szövegbe illesztés eszközeinek a szórványok értelmezésében óriási szerepük van. Ugyanez a megállapítás érvényes az oklevélszövegekre is, azzal a különbséggel, hogy itt eltérő időben keletkezett, más-más szerzőktől származó dokumentumokról van szó. Ennek ellenére e téren a forrásokban számos egyezés, hasonlóság mutatkozik meg: ezeket célszerűen megválasztott korpuszok tüzetes elemzése révén igyekszem bemutatni. A latin nyelvű szöveg szerkesztésének jellegzetes eszközeit feltárva pontosabban láthatjuk a magyar helynevek szerkezetét, s elkülöníthetővé válnak az oklevelekben jellegzetesen közsői szerepben előforduló magyar nyelvű elemek is. A vizsgálatok révén előtűnnek a korábban többnyire véletlenszerűnek tartott latinizáló helynévhasználat jellegzetes, olykor tipikus jegyei, amelyek segítenek felderíteni az e formák mögött meghúzódó valóságos magyar helyneveket.

A második fejezetben azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek vizsgálata hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy a név nyelvi alkata alapján a névhasználók nyelviségére és ezzel összefüggésben az etnikumára vonatkozó következtetéseket vonhassunk le. E problémakör nem független az első részben érintett kérdésektől, mivel számolnunk kell azzal is, hogy az oklevélírók a nevek rögzítésekor hatással lehettek a helynevek alakjára. Az oklevélbeli névhasználat jellegét befolyásolhatták a soknyelvű Kárpát-medence nyelvi presztízsviszonyai is, így ezek megvilágítása elősegíti a helynevek névszociológiai hátterének a felderítését.

sét. A hagyományos felfogás a névadást egynemű, közösségi jellegű folyamatnak, a helyneveket pedig fokozatosan megszilárduló nyelvi alakulatoknak tekinti. A kommunikatív alapú tulajdonnév-szemlélet viszont a névadást minták szerint megvalósuló, bizonyos tekintetben tudatos tevékenységnek fogja fel, s ennek megfelelően az egyénnek nagyobb szerepet tulajdonít a helynevek létrehozásában. A neveknek, illetőleg a névadóknak és a névhasználóknak a kapcsolatát azonban nem szemlélhetjük differenciálatlanul, mivel az egyes névfajták között e téren jelentős különbségek mutatkoznak meg. Mindez azt jelzi, hogy a névrekonstrukcióhoz az egyes helynévadatok névszociológiai értékének a meghatározása is szervesen hozzátartozik, ami a történeti-etnikai hasznosítás terén ígér a korábbiaknál jóval megbízhatóbb eredményeket.

Értekezésem harmadik egységében az első fejezetekben kifejtett alapelvek és módszerek alkalmazásával, de az ott részletesebben nem érintett eszközöket is értelemszerűen felhasználva konkrét névanyagon mutatom be a helynévrekonstrukció eljárásait. Vizsgálatom tárgyául a Tihanyi apátság 1055-ből való alapítólevelét választottam, amit több körülmény is indokol. Elsőként e nyelvemlék különleges fontossága, ami főképpen abból adódik, hogy ez az első eredeti példányban fennmaradt hiteles oklevelünk, amely ráadásul a 11. századi hasonló diplomák közül a leggazdagabb helynévanyagot tartalmazza. A választást emellett az is magyarázza, hogy az oklevelet — mint már említettem — BÁRCZI GÉZA több mint fél évszázaddal ezelőtt önálló monográfiában dolgozta fel (1951), amely munka megítélésem szerint a magyar nyelvtörténetírás legkiválóbb teljesítményei közé tartozik. Időtálló eredményei számomra is megfelelő kiindulási alapot jelentettek, és egyúttal azt is lehetővé tették, hogy a szórványok hang- és helyesírás-történeti elemzésétől szinte teljesen, a szótörténeti vizsgálattól pedig jelentős mértékben eltekintsek. Így figyelmemet leginkább a magyar nyelvű elemek helynévi sajátosságainak vizsgálatára fordíthattam, érvényesítve a nyelvi rekonstrukciónak a fentiekben kiemelt vonatkozásait. E szempontok alkalmazásának eredményeképpen módosítani lehet több szórványnak a nyelvi alkatára, szerkezetére vonatkozó korábbi elképzeléseket, egyes esetekben pedig a nevek lokalizációját és a keletkezésükre vonatkozó véleményeket is. BÁRCZI nem szólt ugyan a szórványok etnikai azonosító erejéről, a történettudomány azonban ilyen téren is felhasználta e nyelvemlékünk helynévi elemeinek a vallomását: ezek felülvizsgálatának időszerűségét és szükséges voltát — úgy vélem — kutatási eredményeim kellően igazolják.

I. Helynévi szórvány és forrás kapcsolata

1. Az oklevelek mint szórványemlékek

A magyar nyelv írott forrásokkal dokumentálható legkorábbi időszakáról, a korai ómagyar korról becses információkat nyújtanak a nyelvtörténetírás számára a szórványnyelvemlékek. E PAIS DEZSŐ által alkotott terminussal (1928) összefoglalóan megjelölt nyelvemlékfajta egyes darabjai csupán formai tekintetben mutatnak hasonlóságot: idegen — az esetek óriási többségében latin — nyelvű szövegben elszórtan fordulnak elő bennük magyar szavak, többnyire hely- és személynevek. A magyar nyelv szórványemlékei korabeli rendeltetésükre, szerepükre nézve azonban nagyon sokfélék, s ebből adódóan történeti — és bennünket különösen érintően: nyelvtörténeti — forrásértékük is különböző.

A nyelvtörténetírás szempontjait figyelembe vevő nyelvemlék-csoportosítások első renden külföldi és hazai szórványemlékeket különítenek el (vö. például SZABÓ D. 1959, BENKŐ 1967a). A külföldi szórványok nagy értékét elsősorban korai megjelenésük adja, nyelvészeti interpretációjuk azonban jóval több problémát vet föl, mint a szintén nem könnyen értékelhető hazai források elemzése, így a nyelvtörténeti hasznosításuk is a Kárpát-medencében írott dokumentumokénál jóval közvetettebb, áttételesebb lehet csupán. A külföldi szórványemlékek sokszínű csoportjában jóval kevesebb a közös vonás, mint a hazaiakéban, így nyelvészeti, történettudományi értékelésük módszertani szempontból is jóval összetettebb, és csak kevés általánosítható problémát vet föl. E források feldolgozásában az egyedi értékelésnek jut komoly szerep, amely egy-egy nyelvemléket keletkezésének történeti és kulturális összefüggésrendszerébe beágyazva interpretál, s emellett kiemelt figyelmet fordít a magyar elemeket magába foglaló nyelv (az arab, a görög, az ószláv, a latin stb.) és a felhasznált írásrendszer jellegzetességeire. Ebből adódóan e források magyar elemeinek a legmegbízhatóbb értékelését azok a kutatók adták, akik a kérdéses nyelv és kultúra adott korszakának (leginkább a honfoglalás körüli-előtti időszaknak) az avatott kutatói is egyben.¹

A hazai szórványemlékek legnagyobb része oklevél. E jogi iratok jellegüket, funkciójukat tekintve ugyancsak nagyon sokfélék lehetnek, amit magyar elemeik

¹ Újabban e forrásokról kiváló összefoglaló kiadványok jelentek meg „A honfoglalás korának írott forrásai” (KRISTÓ GYULA szerk., 1995) és „A honfoglaláskor írott forrásai” (KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., 1996) címmel, valamint részben ide tartozóan: „Az államalapítás korának írott forrásai” (KRISTÓ GYULA szerk., 1999).

interpretációjában nem hagyhatunk figyelmen kívül.² Az oklevelek magyar szórványai — amint az közismert — döntően tulajdonnevek: hely- és személynévek, de jelentős számban tartalmaznak főleg a helyek említésével kapcsolatos közneveket is (ez utóbbiakra azonban jóval kisebb figyelem fordult a nyelvtörténeti hasznosítás terén). Nyelvtörténeti szempontból a helyneveknek, de még a helyeket jelölő közszavaknak, szerkezeteknek is jóval nagyobb jelentőségük van, mint a személynéveknek (ehhez lásd BENKŐ 2002: 12, HOFFMANN 1996). A leggazdagabb és legjobban hasznosítható nyelvi anyagot az oklevelek közül talán azok tartalmazzák, amelyekben határleírások találhatók. Határleírást egy-egy oklevél többféle jogi aktushoz kapcsolódóan adhat: alapítólevelek, adománylevelek, az adományozást megerősítő iratok, birtokösszeírások, tanúvallomások, végrendeletek, határjáró levelek stb. egyaránt magukban foglalhatnak ilyen részleteket.

A határleírások az országosan vagy legalább egy-egy nagyobb körzetben, tájegységen ismert helynevek mellett számos olyan további nevet, helymegjelölést is tartalmaznak, amelyek gyaníthatóan jobbára helyi, azaz az adott helységen belüli vagy legfeljebb néhány környező településre kiterjedő használatúak lehettek. E mikrotoponimák többsége etimológiailag áttetsző név, így bennük összességében nézve nagy számú közszoói elemet is azonosítani tudunk. E helynévfajtából a nyelvterület sok részéről jócskán rendelkezünk szerkezeti tekintetben is egymással sok hasonlóságot mutató s ezért jó összevetési lehetőségeket kínáló névadatokkal, amelyek elsősorban éppen e jellegzetességeik miatt a nyelvtörténeti vizsgálatoknak különlegesen értékes forrásanyagát jelentik. Ilyen irányú hasznosításukat leginkább az nehezíti meg, hogy sokszor pontosabban nehezen lokalizálhatók, s az azonosítás nehézségei olykor a nyelvi interpretációjuk elé is komoly akadályokat gördítenek.

Az oklevelek határleírásai nemcsak abban mutatnak eltérést, hogy különböző rendeltetésű diplomákban jelennek meg, hanem a keletkezésük korát illetően is nagyok köztük a különbségek. Az Árpád-kor három évszázadából csaknem 4 és fél ezer királyi oklevél maradt fenn. Ezek megoszlása időben egyenletesen szaporodik: amíg például Szent István uralkodásának 38 évéből (másolatban) mindössze 10 oklevél maradt ránk, addig például a 13. századnak csupán egyetlen évtizedéből, az 1270-es évekből mintegy 850 diplomát ismerünk (SOLYMOSI 2006: 194, 206–7). Az oklevelek értékelésében nyilvánvalóan figyelembe kell venni, hogy a 11. század elején induló oklevelezési gyakorlatban számos módosulás következett be az Árpád-kor időszakában éppúgy, mint a későbbiekben. De eltérő gyakorlatot folytattak az egyes oklevél-kiállító helyek is, sőt maguknak a notáriusoknak az oklevél-szövegező módszerei, eljárásai is mutatnak egyéni sajátosságokat. Ez azt jelenti, hogy az oklevelek szórványainak nyelvi-filológiai fel-

² Az oklevelek típusairól, ezek időbeli és térbeli vonatkozásairól, az őket kiállító intézményi háttérrel lásd SZENTPÉTERY 1930 és SOLYMOSI 2006.

dolgozása során elsősorban az adott dokumentum egészét kell mint vonatkozási rendszert figyelembe vennünk. Jelentősebb okleveleink nyelvészeti elemzése a korábbiakban is éppen e gondolat szellemében valósult meg.³

A különböző oklevelek megítélésének egyedi problematikája ellenére a szórványoknak és köztük a határleírásokban előforduló helyneveknek mégis vannak olyan közös ügyeik is, amelyek áttekintése többek között azzal a haszonnal járhat, hogy az általános jegyek, jellegzetességek ismeretében egyes konkrét esetekben is nagyobb bizonyossággal tudunk állást foglalni egy-egy vitás, többféleképpen is megítélhető kérdésben. Az időbeli különbségek miatt kétségtől megmutatkozó szövegezési eltérések ellenére több közös vonása van az oklevelek latin nyelvű szövegének, amelyek közül számos jellegzetességet a magyar nyelvű szórványok értékelésében is figyelembe kell venni.

E téren az oklevelek problematikája más szórványemlékfajtáknak, például a gesztáknak a sajátosságaival is érintkezik, ezért az összevetést az egyébként megmutatkozó számos különbség ellenére sem kerülhetjük el. Az okleveleknek és a történeti elbeszélő munkáknak a kapcsolata nemcsak latinnyelvűségükből fakad, hanem szélesebb értelemben vett céljaiknak a hasonlóságából is következik: a helynevek említését mindkét műfajban végső soron az érdekérvényesítés, a birtokjog igazolása motiválta (vö. BENKŐ 2003: 38–9). A legfontosabb összekötő láncszemet e két terület között azonban maguknak az okleveleknek, illetőleg a gesztáknak a szerzői jelentik, akik azonos képzettség birtokában végezték munkájukat, olykor talán még a másik témakörben is konkrét tapasztalatokat, ismereteket szerezve.⁴ Ebben az összefüggésben főleg BENKŐ LORÁND eredményeire támaszkodhatunk, aki Anonymus gesztájának jó néhány ide vonható kérdésével foglalkozott az elmúlt időszakban.⁵ A különbségek közül fontos figyelembe vennünk, hogy a névmagyarázó szándék, az etimologizáló hajlam, amely az elbeszélő munkák szerzőiben oly erősen jelen van, szinte teljességgel hiányzik az oklevél-fogalmazók munkáiból. Bizonyára ezzel függ össze az a tényező is, hogy a gesztákban a magyar nevek viszonylag gyakran szerepelnek latinra fordítva.

A fentiek értelmében a továbbiakban alapvetően két nagyobb kérdéskörben felmerülő problémákra keresek válaszokat. Először azt próbálom megvizsgálni, hogy mivel magyarázható egyes magyar hely- és személyneveknek és más sza-

³ Ezek bemutatása itt nem lehet célom, azt azonban megemlítem, hogy közülük a legkiválóbb, BÁRCZI GÉZÁNAK „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” (Bp., 1951) című munkája szakmai színvonalát tekintve nehezen megközelíthető és pláne felülmúlható mintát állított a kutatók elé.

⁴ Anonymus hivatali és történetírói tevékenységének kapcsolatáról BENKŐ LORÁND több helyen is szól (pl. 2003: 20–1, 166).

⁵ Főleg két alábbi kötetének tanulmányai szolgáltak viszonyítási alapul: „Név és történelem” (Bp., 1998a), valamint „Beszélnek a múlt nevei” (Bp., 2003).

vaknak, szövszerkezeteknek az idegen nyelvű szövegbe való bekerülése. A második problémakör az elsőre adott válaszból fakad: miféle nyelviséget képviselnek, kinek vagy kiknek a nyelvhasználatát tükrözik ezek a szórványok? E kérdések megítélésében részben azokat az ismereteket használhatjuk föl, amelyek a szóban forgó korról a történettudomány, a művelődéstörténet és a nyelvtudomány általános kutatásai révén a rendelkezésünkre állnak. Támaszkodhatunk azonban arra az ismeretanyagra is, amely magukból a kérdéses nyelvm emlékekből nyerhető, mégpedig elsősorban a szórványok nyelvi alkatának és szövegbeli helyzetének a részletes vizsgálatával. Mivel e fejezetnek éppen ez az elemzés a fő tárgya, érthető, hogy legtöbb megválaszolandó további részkérdést e témakörrel kapcsolatban kívánok fölvetni.

2. A magyarnyelvűség okai

Az oklevelekben szereplő magyar helynevek felbukkanását többféleképpen magyarázták. A régi írásbeliség kutatói közül sokan még a 20. század első felében is hangoztatták azt a felfogást, amely szerint a magyar szórványok az oklevélírók hiányos latin nyelvi tudása miatt kerültek be az oklevelek szövegébe. PAIS DEZSŐ mint jellemző véleményt idézte Pintér Jenő híres irodalomtörténeti kézikönyvének ilyen értelmű megállapításait, és a bírálaton túlmenően leszögezte azt is, hogy az oklevelek fogalmazói „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozták azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik” (1955: 6). PAIS szerint tehát a magyar elemek a kibocsátók tudatos törekvésének az eredményeképpen kerültek be az oklevelekbe, s így véleménye egyben azoknak a megközelítéseknek a cáfolatát is adja, amelyek a helynevek lefordíthatatlanságával magyarázták a magyar nyelvi elemek meglétét. Ez utóbbi érvet azonban az oklevelek névanyagának jó része is eleve érvénytelenné teszi, hiszen a helynevek jelentős hányadában olyan közszavak állnak, amelyek az adott korban nyilvánvalóan felismerhetők voltak, és amelyek latinra fordítása bizonyára nem jelentett volna túl nagy próbatételt az oklevélírók számára.

A mai történettudomány és a nyelvtörténetírás az oklevelek funkciójával hozza összefüggésbe a magyar szórványokat. Az oklevél mint jogi dokumentum birtokjogot igazol és biztosít, s e jogbiztosító szerep ad magyarázatot a nevek magyar nyelvű feltüntetésére is. GYÖRFFY GYÖRGY szerint „A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Minél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak.” (1970: 200). E jogbiztosításnak fontos eleme a helynevek azonosító ereje, ami azt jelenti, hogy a tulajdonnév olyan meghatározott nyelvi forma, amely egy adott környezetben többnyire egy és csakis egy helyet jelöl meg. Ha ez a nyelvi forma a valós használattól eltérő módon jelenne

meg az oklevélben, akkor a névnek éppen ez az azonosító funkciója veszne el. Ha például egy *Fekete-patak*-féle nevet az oklevél nyelvére, latinra fordítva jegyeznének le, akkor az így létrejött alakulat az általános nyelvtudás alapján visszafordíthatatlan lenne, mert a ’kisebb folyóvíz’ jelentésű *patak* névrészt latinul éppúgy több lexémával is vissza lehetne adni, mint ahogyan például egy latin *Aqua nigra* földrajzi köznévi névrészenek is legalább tucatnyi szó felelt meg a kor magyar nyelvében.

A jogbiztosító szerep az oklevelek magyar nyelvű helynévhasználatának alapvető, végső okaként tehát valóban elfogadható magyarázatnak tűnik, s ennek megfelelően a mai tudományosságban általános felfogásnak is számít. Rá kell ugyanakkor arra is mutatni, hogy egyedüli motívumként nem indokolja meg minden szórványhelyzetben előforduló nyelvi elemnek a vulgáris nyelven való szereplését. Nyilvánvaló például, hogy az oklevelek határleírásaiban számos olyan közső és közsői szerkezet is szerepel (például viszonylag nagy számban fanevek), amelyek nem rendelkeznek a tulajdonnévi azonosítás képességével. Ezeknek a szövegbe kerülése nem magyarázható tehát a jogbiztosító szereppel. Ehhez még hozzáfűzhetjük azt is, hogy a krónikairódalom egyik fontos funkciója a régiségben ugyan bizonyos értelemben éppúgy az érdekérvényesítés volt, mint ahogyan az oklevelezésé is (ehhez lásd BENKŐ 2003: 38–9), ám ez a geszták magyar nyelvű helynévhasználatát csak részben, közvetlenül viszonylag kevés nevet érintően indokolhatja. E példák is azt mutatják, hogy a latin szövegek magyar nyelvi (hely)névhasználatára mögött többértű, összetett okok állhattak.

A vulgáris szavaknak a latin nyelvű szövegekbe való beleszövése természetesen nem csupán a magyarországi írásbeliség sajátossága volt, hanem csaknem az egész korabeli Európa írásosságát s benne az oklevelezés gyakorlatát is széleskörűen jellemezte.⁶ Az európai minták közül különösen a német (SZENTPÉTERY 1930: 36–44), majd a francia (i. m. 64–5, valamint PERÉNYI 1938) és a pápai oklevélkiadás (SOLYMOSI 1997) volt hatással a hazai oklevelezésre. Ezt az írásszokást, oklevél-szerkesztési eljárást a hozzánk érkező külföldi írástudók és a képzettségüket külhonban megszerző vagy kiegészítő magyar anyanyelvű klerikusok is elsajátíthatták és képviselhették, munkájuk során megvalósíthatták és terjeszthették. Az európai minta követése azonban e téren sem volt egyszerű, mondhatni mechanikusan elvégezhető feladat, hiszen — mint ahogyan erre PAIS DEZSŐ a francia oklevelek kapcsán rámutatott (1955: 7) — az indoeurópai nyelvektől való nyelvtipológiai eltérések jóval több problémát okozhattak a magyar elemek latin szövegbe iktatásával kapcsolatban, mint a német vagy pláne a francia oklevelek vulgáris szavai esetében.

⁶ A magyarországi írásbeliség megszületését és ennek európai hátterét nyelvi szempontból is tüzetesen tárgyaló áttekintő munkák közül különösen az alábbiak érdemelnek említést: MEZEY 1979, BALÁZS J. 1980, BENKŐ 1980, TARNAI 1984.

Az oklevélszórványok háttéréül BALÁZS JÁNOS is felvillantja ugyan az európai gyakorlatot, ám az oklevelek kétnyelvűségének a létrejöttében nagyobb figyelmet fordít a nyelvszociológiai tényezőkre (1989: 102–4). A magyar nyelvű elemeknek a latin szövegbe való bekerülése szempontjából meghatározónak tartja azt a helyzetet, amelynek során a birtoktestek határainak a kijelölésekor az oklevélírók a helyrajzi viszonyokat rögzítették. Leszögezi, hogy nótáriusainknak — akár magyar anyanyelvűek voltak, akár nem — bár az oklevelek szövegét latinul kellett megfogalmazniuk, de „a törvénykezési eljárás és általában a hivatali ténykedés során latinul nem tudó magyar vagy más Duna-táji vulgáris nyelvű laikusokkal is szükségképpen érintkezniük kellett, s ezek nyelvének bizonyos fokú ismeretét ezek az írástudók semmiképpen sem nélkülözhatték” (i. m. 102). BALÁZS elképzelhetőnek tartja, hogy a nem magyar anyanyelvűek mellett esetleg tolmácsok is működtek, a magyar szövegezőknek azonban előnyösebb volt a helyzetük, hiszen — mint például a Tihanyi alapítólevél írójának is — „a határjárás adatainak rögzítésekor nem kellett tolmács, s így a birtokhatárokat magyarul megnevező szintaktikai szerkezeteket már közvetlenül egyeztetethette a megfelelő latin fordulatokkal, s szövehette bele az oklevél latin szövegébe” (i. m. 103).

Az oklevelek keletkezési körülményei és megírásuknak a követelményei olyan nyelvszociológiai helyzetet teremthettek a nótáriusok számára, amelyben nyelvi tudatuk állandóan két vagy adott esetben több nyelv között mozgott és közvetített. Ez óhatatlanul azt eredményezhette, hogy az oklevél szövegezése során nemcsak azokat a neveket írták le magyarul, amelyeknek a vulgáris nyelvű használatát az oklevél rendeltetése megkövetelte, hanem más vulgáris formák is beszüremkedhettek a szövegbe. Más oldalról viszont az is előfordulhatott, hogy magyar neveket áttetsző etimológiai jellegük alapján latin nyelven adtak vissza a szövegben, sőt e két megoldás keveredhetett is egymással. Az oklevelekben a tudatos nyelvi magatartás többségben lévő nyelvi példái mellett — amint ezt a később bemutatandó esetek igazolják — előfordulnak olyan jelenségek is, amelyek az oklevélíró nyelvi zavarát mutatják, azaz bizonyos értelemben megtévedt nyelvi használatra utalnak. BALÁZS JÁNOS ezek mögött írásban megfogalmazott előzmények nyomait is sejti, s az ilyen nyersfogalmazások hatását nemcsak a határjárások, hanem a bírósági jegyzőkönyvek, sőt a történeti munkák nyelvében is megjelenni látja. BALÁZS az efféle esetekben — utalva a nyelvi keveredés nagyfokúságára — „hibrid szövegek”-ről beszél. E kevertnyelvűségnek a bizonyos fokú esetlegességét is érzékelteti HARMATTA JÁNOS megfigyelésére hivatkozva, amely szerint például „a Tihanyi alapítólevél írója nemcsak olyan magyar szavakat iktatott a latin szövegbe, amelyeket le is fordíthatott volna e nyelvre, amilyenek *hadi út*, *kút*, *fő*, s amelyeket másutt valóban le is fordított (*ad magnam viam* ’a nagy útra’, *ad caput* ’a főre’ stb.), hanem egész magyar szó-szerkezeteket is átvett, sőt néha szövegében latin és magyar szerkezeteket együtt használt” (i. m. 103).

Összegzőképpen megállapíthatjuk tehát, hogy az oklevelek — főleg pedig a bennük lévő határleírások — magyar nyelvű szórványelemeinek háttérben többféle tényező is meghúzódhat. Használatukat jórészt az oklevélírók tudatos törekvésének tekinthetjük, amely alapvetően két dologra épül. Egyrészt arra az európai oklevélírói gyakorlatra, amelyet a nótáriusok hazai és külföldi képzésük során elsajátíthattak, másrészt pedig az oklevél elsődleges jogbiztosító szerepére, amelynek fontos eszköze volt a vulgáris nyelvű helynévhasználat. Az oklevélírók tudatossága ezek mellett megmutatkozik a főképpen a névalakok lejegyzésében tetten érhető, később részletezendő egységesítő szándékban, mondhatni normatörekvésben is. A magyar nyelvi anyag megjelenését a tudatosságon, szándékosságon kívül olykor azonban bizonyos fokú ösztönösség, véletlenszerűség is magyarázhatja. Ez elsősorban az oklevélírás háttérében lévő jogi eljárás nyelvi összetettségének szociolingvisztikai helyzetéből és ebből adódóan az oklevél-fogalmazó nyelvtudati bizonytalanságából fakadhat.

3. A szórványok névszociológiai értéke

Az alább tárgyalandó második kérdéskörben arra keresem a választ, hogy miféle nyelvhasználatot tükröznek a szórványok, azaz kinek, kiknek a nyelvállapota, nyelvhasználatát mutatkozik meg bennük, s ebből adódóan jellemezhető általuk. Az e témakörben képviselt különböző felfogások nyilvánvalóan szorosan kapcsolódnak az első kérdéscsoportban megfogalmazott állásfoglalásokhoz. Kétféle választ szokás adni ugyanis e kérdésre: a szórványokban egyesek az oklevélíró nyelvhasználatát látják megjeleníteni, mások pedig a helynevek által jelölt területek nyelvjáráshoz kötik a magyarul lejegyzett nyelvi formákat. Az oklevelek jogbiztosító szerepének hangsúlyozásához magától értetődően az a felfogás kapcsolódik, amely szerint az oklevelek helyneveit az általuk jelölt vidéken használatos formában volt célszerű lejegyezni, mivel „a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen” (BÁRCZI 1947: 89). Azt, hogy a szórványok a helyi nyelvjárást tükrözik, az is bizonyítja, hogy a kérdéses információkat, adatokat kétségkívül helybeli személyek szolgáltatták (i. m. 88). Ilyen értelemben a határleírások helynevei a nyelvjárás-történeti kutatások legmegbízhatóbb forrásai közé számítanak. BÁRCZI szerint a helynevek nyelvjárás-történeti forrásértéke azonban nem egyforma: úgy látja, hogy „különösen fontosak az olyan dűlőnevek, amelyeknek az élő nyelvvel való kapcsolata, közszói eredete vagy jelentése a kortárs számára már felismerhetetlen” (i. m. 88–9). BENKŐ LORÁND megjegyzi, hogy az oklevélírók „lehetőleg híven igyekeztek visszaadni azt a k i e j t é s t, amelyen a kérdéses neveket azon a vidéken nevezték, ahol előfordultak” (1957a: 38; a kiemelés tőlem: H. I.). Ezt ugyan általános értelemben elfogadható megállapításnak tarthatjuk, de a székesfehérvári keresztesek javainak 1193. évi megerősítő leve-

léből hozott példák egy része (*humerou ~ aldo cut*) legalább olyan joggal tartatható helyesírási változatnak, mint a valós kiejtést tükröző fonetikai különbségek kifejezőjének. A szórványok nyelvjárás-történeti forrásértékének ilyen egyöntetű megítélése mellett kivételesnek számít BÁRCZI GÉZÁnak a Tihanyi alapítólevélről írott monográfiájában olvasható óvatos, kételkedő megfogalmazása, amely arra figyelmeztet, hogy „még kifogástalan azonosítás esetén is sokszor nagyon jogos a kételkedés, vajon a helynévnek az oklevélben szereplő hangalakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e” (1951: 6).

Úgy vélem, ha a szórványoknak a latin oklevélszövegekbe való bekerülését — a korábbiakban kifejtett gondolatmenetnek megfelelően — többféle tényező együttes hatásával magyarázzuk, akkor ennek alapján az egyes nyelvi elemek használati értékét is összetettebben kell értelmeznünk. A magyar elemek döntő részét — a fenti érveket elfogadva — bizonyára valóban a helyi nyelvhasználatot kifejező formának tarthatjuk. Ám azokat a szavakat és szerkezeteket, amelyek az oklevélírók kevésbé tudatos nyelvi magatartását vagy akár a latin szövegezést megzavaró hibáit tükrözik, nemigen lehet az adott határleírás területének nyelvjárásához kapcsolni, hanem ezeket sokkal inkább az oklevél fogalmazójának nyelvi lenyomataként értékelhetjük. Az is megválaszolendő kérdés azonban, hogy vajon szét lehet-e válogatni e rétegeket az egyes oklevelek szórványaiban. A továbbiakban erre teszek kísérletet a helyeket jelölő különböző kifejezések szövegbeli előfordulás-típusainak elemzése révén.

A nevek névszociológiai, sőt általános név- és nyelvtörténeti értékeléséhez a fentiek mellett szorosan hozzátartozik a szórványadatok kronológiai viszonyainak tisztázása is. Ez az oklevelek eredeti és másolati jellegével, másrészt valódi (hiteles) és hamis voltával mutat szoros összefüggést (ezekhez lásd SOLYMOSI 1998: 178–80). Az eredeti változatban ránk maradt hiteles oklevelek ebből a szempontból kevés gondot okoznak, mivel adataikat a keletkezés korára tekinthetjük érvényesnek. A hiteles másolatok helynévanyaga nyelvi-névtani tekintetben jórészt az eredeti változat időszakára vonatkozóan hasznosítható, a másolás ténye azonban a szórványok írásmódját többé-kevésbé érinthette, emiatt e dokumentumok helyesírás- és hangtörténeti szempontból differenciáltabb megítélést igényelnek. A hamisítványok nyelvi adatait viszont — annak ellenére, hogy az ilyen dokumentumokban archaizáló törekvések is tetten érhetők olykor — a hamisítás idejére érvényesnek kell elfogadnunk (ehhez lásd SZABÓ T. A. 1966).

4. A magyar szórványok szövegbe illesztésének módjai

A szórványemlékek vizsgálatában korábban kevesebb figyelmet szenteltek annak, hogy a magyar helyneveket milyen nyelvi eszközökkel illesztik bele az oklevelek latin szövegébe. Pedig ezeknek az eljárásoknak a magyar nyelvű elemekre vonatkozóan is fontos tanulságaik lehetnek.

A latin alapszövegnek és a benne szereplő magyar elemeknek az együttes vizsgálatát egyik utóbbi dolgozatában BENKŐ LORÁND szinte tipológiai részletességgel végezte el Anonymus gesztájára vonatkozóan. BENKŐ egyúttal arra is fölhevítette a figyelmet, hogy e névtani szempontból fontos kérdésekkel, „amelyek persze nemcsak Anonymus gesztájában jönnek előnk, hanem többé-kevésbé a magyar szórványemlékek mindegyikében — ha legföljebb nem is a P. mesternél tapasztalható mennyiségben és változatosságban —, a magyar névtani szakirodalomban tudtommal még nem foglalkozott senki a szükséges tüzetességgel” (1998a: 86). Anonymus-tanulmányaiban BENKŐ többször rámutatott arra is, hogy a magyar elemek felhasználása terén a Magiszter láthatóan éppen a szövegbe iktatásukkal küszködött, bajlódott a legtöbbet. Nyilvánvaló, hogy ugyanilyen problémákkal szembesültek a diplomák szövegezői is, még ha arányaiban, jellegében némileg eltérő szövegtípusok alkalmazására is volt szükségük, mint történetíró kortársaiknak.

A kérdés fontossága miatt vállalkozom arra, hogy áttekintsem azokat az eljárásokat, amelyek e téren az oklevélszövegekben megmutatkoznak. Az oklevelek e szempontok szerinti szisztematikus átvizsgálását éppoly rendszerességgel kellene persze elvégezni, ahogyan azt BENKŐ az itt idézett és még néhány további munkájában Anonymus szövegére vonatkozóan megtette. E tüzetes vizsgálódásnak egyelőre azonban útját állja az oklevél-irodalom gazdagsága. Jelenleg én magam is csupán arra vállalkozhatom, hogy eddigi tapasztalataim, megfigyeléseim alapján bemutassam e körből a legfontosabb jelenségeket.

A szövegszerkesztés szempontjából nyilvánvalóan az a megoldás jelentette a legkevesebb gondot, amelyben a kérdéses helynek a nevét latin nyelven — s ennek megfelelően a szükséges módon deklinálva — iktatták be a szövegbe. Ez abban az esetben volt legegyszerűbben megoldható, amikor a helynek a megnevezése — mint ahogyan például a Dunáé *Danubius*-ként — az európai latinságban általános használatú volt. Máskor a klasszikus latinból való, a Római Birodalom korából fennmaradt nevet élesztették újjá (mint Szombathely nevéként a *Sabaria*-t), vagy koraközépkori, honfoglalás előtti nevet vettek használatba (mint Pécs *Quinqueecclesiae* említését). Arra is van példa, hogy ezek mintájára alkotnak új megnevezést, mint a későbbi Pannonhalma *Sacer Mons Pannoniae* típusú előfordulásait. Az itt bemutatott névformák azonban csupán az írásbeliség nyelvére voltak jellemzőek, élő, vulgáris nyelvű használatot ebben az alakban nem tételezhetünk fel mögöttük, legfeljebb csupán egy szűk értelmiségi réteg latin nyelvű kommunikációjában.

Valós névhasználatra utalnak viszont azok a latin formák, amelyek magyar nevek fordításaként jöttek létre: ilyen a számos *Újfalva Villa Nova* megfelelője vagy a *Kerekegyház Rotunda Ecclesia* változata. Részfordítást alkalmaztak olyankor, ha a név valamely eleme községi azonosíthatóság híján nem volt latinra fordítható: a *Nagy-Okor* víznév *Magnum Okur*-ként, *Mátéfalva* pedig *villa*

Mathei-ként szerepel. A latinizálás úgy is megtörténhetett, hogy a magyar helynév hangalakját vagy morfológiai szerkezetét formálták át latinos alakúvá: így lett *Esztergom*-ból *Strigonium*, *Várad*-ból *Varadinum*, *Eger*-ből pedig *Agria*, s ezeknél is gyakrabban hoztak létre melléknévi formákat: *Bihariensis*, *Bodrogiensis*, *Abauyuariensis*. Az *a*-ra végződő magyar neveket minden változtatás nélkül is elláthatták latin esetragokkal: *Buda* gyakran *Budam*, *Budae* formában szerepel, a *Mosztonga* folyó pedig *ad Mastangam* alakban.

A magyar helynevek minden változtatás nélkül is bekerülhettek a latin szövegekbe, ez a fajta előfordulás nyilvánvalóan sokkal közvetlenebbül tükrözi a korabeli valós nyelvhasználatot, míg a latinizáló formákból csak nyelvészeti eszközökkel bonthatók ki a vulgáris névalakok. A szerkezet nélküli egyszerű beillesztés igen gyakran prepozícióval történik, ami abból fakad, hogy az oklevelekben a nevek többnyire határleírásokban szerepelnek mint határozói bővítmények. A Tihanyi alapítólevélben jó néhány magyar elem így van megemlítve: „tendit usque *ad Lean syher*, indeque *ad Aruk fee*, post *ad Luazu holma*, postea *ad viam*, quę ducit *ad Kaztelic*”. A név mellett álló prepozíció (*a*, *ab*, *ad*, *inter*, *iuxta*, *super*, *ultra* stb.) jelentéséből gyakran következtetni lehet — ha történetesen nem ismerjük — a mellette álló név által jelölt hely jellegére is. BENKŐ LORÁND szerint például Anonymusnál a „*iuxta* prepozíció kivétel nélkül víz melletti közvetlen fekvést jelöl” (2003: 44). Más szöveggörnyezetben azonban prepozíció sem feltétlenül szerepel a nevek mellett: „*inde Uluues megaia*”; „*Opoudi et Lopdi regis sunt*”; „*Addidit etiam lacum Segisti*”.

Az oklevelekben a nevek egy része olyan — többnyire mellékmondatos — szerkezetben szerepel, amelyben a latin szöveggörnyezet közvetlen módon, különféle lexikális elemek felhasználásával arról tudósít, hogy miképpen nevezik a kérdéses helyet. E megnevezőszós szerkezetek mintegy metanyelvi helyzetbe emelik az adott nevet, s ezzel gyakran nagyobb nyomatékot, kiemelt szerepet biztosítanak a használatának: „*in loco, qui vulgo dicitur Tichon*”; „*villa, quę vocatur Gamas*”; „*locus, qui Gisnav dicitur*”; „*locus Kert hel nomine*”. Ezekben a szerkezetekben a magyar névalak többnyire világosan elkülönül, s így a valós forma általában egyértelműen megállapítható. Ilyen szerkezetekben latinra fordított név szinte csak véletlenszerűen fordul elő.

A nevek beillesztésének leggyakoribb módja az, hogy a magyar helynév előtt a hely fajtáját megnevező latin földrajzi köznév áll: *ab eodem lacu Bolatin*; *fluvius Berekyo*; *possessio Debrechen*, *mons Fekethegy*. E forma funkciója lényegében azonos a fent említett megnevezőszós szerkezetekével, ám olykor nehéz megítélni, hogy a latin köznév esetleg nem a magyar helynév földrajzi köznévi részének a fordításaként értelmezhető-e. Ilyen szerkezetben közszoói elemek is előfordulhatnak: *arbor Gertanfa*, ugyanúgy, mint az előző beillesztési formákban is: *ad kurtuelfa*; *arbor Egurfa dicta*.

A fentieknél jóval kevesebb példa van arra, hogy a latin szövegbe magyar nyelvi eszközök segítségével illesztik be a magyar helynévi szórványt. E ritkább módszerek közül a leggyakrabban azt alkalmazták, amely az előzőnek említett típussal áll szoros kapcsolatban; annyiban különbözik csupán tőle, hogy a helyfajtaját megjelölő latin közszó helyén a név előtt magyar földrajzi köznév áll: egy 1327/1378-ból való oklevélben például „in qd. *patak Chrothloupatak* vocatum ... in aliud *patak Fywzerpatak* nominatum” (Gy. 1: 146) formák szerepelnek.

Magyar nyelvű grammatikai eszköz használatára a név beillesztésében alig van példánk. Nagyon ritkán előfordul, hogy a magyar név előtt latin prepozíció áll, s vele együtt a név végén — mintegy az előjárószo vonzataként — magyar rag szerepel: a Csanád megyei *Hód* településre vonatkozóan: +?1282/1300: venit in *Houdon* (Gy. 1: 858, KMHsz. 1.), a *Szer-tó* név esetében +1232/1384/1393: venit ad *Scertora* (KMHsz. 1., a helyről több adatunk sajnos, nincsen). Talán egy *Csóka köze* név szerepel az 1236: ad *Choykacuzdyre et per Choykacuzdyre* (KMHsz. 1.) említésben. Néhány biztos adatot találunk az OklSz.-ban is (-ra címszó alatt): 1232: pervenit ad *Yciafucara*, 1265/1272: uenit ad *Balwankure*, 1273: ad *menytegudurre*. Az 1327/1589-ből való: a parte sinistra *dumus vocatus Balseurekethyere* (KMHsz. 1. (*Balseu*)-*rekettye*?) pedig több szerkezet keveredését mutatja: a megnevezőszo mellett — grammatikailag helytelenül — *-re* határozóragos forma szerepel, amely ráadásul az *a* prepozíció jelölte iránynak sem felel meg. A csekély számú példa is nyilvánvalóan azt mutatja, hogy a magyar határozóragos beillesztési forma periférikus szerepű volt az oklevélszövegezésben.

Névutóval történő beillesztésre csupán a Tihanyi alapítólevélből ismerünk adatokat, itt azonban három birtok leírásában egyszerre 11 ilyen eset is szerepel: „postea *Gnir uuege holmodia rea*, et exinde *Mortis uuasara kuta rea*, ac postea *Nogu azah feherea*”, két esetben pedig prepozíció is áll a szerkezet előtt: ad *holmodia rea*; ad *Olup hel rea*. E különleges jelenséget a Tihanyi alapítólevél elemzése kapcsán részletesebben is bemutatom.

A továbbiakban az itt vázlatosan ismertetett szövegbe illesztési módokat tekintem át részletesebben, azzal a szándékkal, hogy ezeknek az eszközöknek a magyar nyelvi elemek nyelvtörténeti értékelésével kapcsolatos összefüggéseit bemutassam. Vizsgálatomban az általános jellegzetességek feltárására töreksem, emiatt figyelmen kívül hagyom azt is, hogy az írásbeliségnek csupán az Árpád-kor évszázadai alatt is, de még inkább az ómagyar kor egész időszakára vonatkozóan jelentős változása is megmutatkozik, ami az általam figyelembe vett jelenséget is természetesen érinti. Az itt felsorolt szövegbe illesztési eljárások mindegyik fajtája használatban volt ugyan az egész korszakban, de alkalmazásuknak az arányai jelentősen módosultak. Ennek részleteire az alapítólevél kapcsán még visszatérek.

5. Latinizáló helynévhasználat

A magyar nyelvtörténet számára közvetlen forrásértéke nincs ugyan azoknak a neveknek, amelyek latinul szerepelnek az oklevelekben, ezek áttekintése azonban a magyar megfelelők szempontjából is tanulságos lehet, mivel közvetett adatnak számítanak, arról nem is szólva, hogy más területen, például a történettudomány számára az ilyen formák is teljes értékű adalékként szolgálnak. Az oklevelek helyneveire is természetesen érvényes azonban az a megállapítás, amelyet BENKŐ LORÁND Anonymusra vonatkozóan fogalmazott meg: „az anyanyelvi háttér a geszta tulajdonneveinek latin vagy latinosított formáiban is kereshető, sőt keresendő” (1996: 224).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint a latinul szereplő nevek száma „messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200), a probléma azonban mégsem jelentéktelen, különösen amiatt, hogy főleg a legkorábbi, leggyéresebb adatolású korban jelentkezik. GYÖRFFY nem szól arról, hogy az általa említett arányt valamilyen számítás, esetleg becslés alapján állapította-e meg, vagy intuitív módon jutott erre az eredményre. Az ő megállapításával közvetlenül nem vethető ugyan egybe, mégis megemlítem — mivel más szempontból jellemzi a névadatok belső arányait —, hogy a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban több mint 320 latin nyelvű Kárpát-medencei névforma szerepel. KISS LAJOS az általa tárgyalt nevek első magyar nyelvű adatait mindig feltünteti, a latin változatokat pedig akkor, ha ezeknél korábbiak (vö. i. m. 7). E latin névformák között vannak a 16. század utáni időkből valók is, az ómagyar koriak száma azonban csaknem eléri a háromszázat. Mindezt a FNESz.-ben található kb. 23 500 a Kárpát-medencéből való névadathoz kell viszonyítani (ehhez lásd HOFFMANN 2002), s így módon megállapítható, hogy a KISS LAJOS által közölt, a történelmi Magyarországra vonatkozó adatok mintegy 1,3–1,4%-a latin nyelvű forma.

5.1. Természeti nevek

A magyarországi oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának talán az a leginkább szembetűnő sajátossága, hogy bizonyos névfajták jóval gyakrabban szerepelnek így, mint mások. Mivel a jelenség főleg a víznevek körében fordul elő, először az ide tartozó eseteket tekintem át. Gyakran találkozunk a domborzati és a tájnevek körében is latinnyelvűséggel ugyanúgy, ahogyan erdőket, szigeteket is említenek ilyen formában. A nyelvi megoldások hasonlósága miatt itt tárgyalom még az utak neveit is, noha ezek nem tartoznak a természeti nevek közé. Teljesen más kérdéseket vetnek fel a településnevek latin nyelvű említései, ezért az ezekhez kapcsolódó problémákat külön alfejezetben mutatom be.

5.1.1. Víznevek

Az oklevelek főleg a nagyobb folyók nevét említik latinul: a *Duna* például szinte csakis latin nevén, *Danubius*-ként, ritkábban *Danobius*-ként szerepel (lásd pl. KMHsz. 1.). A sok száz előfordulással szemben csupán néhány olyan magyar említése van, amely jelzős formában nem magát a folyót, hanem annak valamely mellékágát jelöli meg. Köztük van a *Duna* első, eredeti, hiteles oklevélből való magyar⁷ *Ág-Duna* adata is: 1210: ad *Danubium* qui vulgo dicitur *Agduna* (Gy. 2: 611; vö. FNESz. *Duna*, HA 2: 75), továbbá a *Lassú-Duna*: 1192/1374/1425: ad locum, ubi *Losiuduna* derivatur a *Danubio* (Gy. 1: 236), valamint a *Holt-Duna*: [1322 u.]: *Hold duna* (Gy. 1: 710). Kissé bizonytalan a vulgáris nyelvi státusa a talán *Sztára-Duna*-ként rekonstruálható, Baranya megyei településen említett névnek: 1247: ad *veterem Danubium*, quod *Schtarduna* vulgariter nominatur (Gy. 1: 319). Ez utóbbi oklevélrészlet azt is mutatja, hogy — inkább mintegy értelmezve az eredetét tekintve mindenképpen szláv folyórésznevet — a jelzős összetételű név ugyanott latin fordításban is szerepel. Hasonló adat a fenti *Holt-Duná*-val minden valószínűség szerint azonos folyóágat jelölő latin forma: 1332: cum *mortuo Danubio* (Gy. 1: 723). A *Magnus* és *Parvus*, illetőleg *Minor* jelző áll a *Danubius* előtt több folyószakasz jelölőjeként (ezeket lásd KMHsz. 1. *Kis-Duna*, *Nagy-Duna*, HA 2: 42–3, 51), s bár ezeknek magyar adataik nincsenek, a későbbi hasonló névalófordulások alapján mégis joggal tehetjük fel, hogy mögöttük *Kis-* és *Nagy-Duna* névformák rejtőznek. Ha a jelzős nevet lefordították latinra, abban természetesen a *Danubius* forma szerepel főtagként, ám — mint azt az elsőként említett forrásrészletek mutatják — még magyar főtagú összetett nevek környezetében sem fordul elő a folyó önálló neve magyarul, hanem kizárólag latinul.

A *Duna Danubius*-ként való említése valójában nem is tekinthető a magyar név latinra fordításának — legalábbis nem olyan értelemben, ahogyan ezt a továbbiakban majd látni fogjuk —, hanem ez esetben inkább a latin névmegfelelő használatáról van szó. Ezt az magyarázza, hogy a középkori latin nyelvű európai kultúrában az ókori hagyományok alapján e névformát alkalmazták kisebb-nagyobb eltérésekkel. BENKŐ LORÁND Anonymus helynévhasználatáról szólva megjegyzi, hogy az efféle neveknek „az »irodalmi« szintű formáit az a korbeli norma szerint latinosítva lehetett, volt szokásos vagy éppen volt kötelező írni” (1995: 405–6). Ilyen latin nyelvű névhasználat más, Európa-szerte ismert Kárpát-medencei helyek nevének említése kapcsán is megfigyelhető a hazai oklevelezésben.

⁷ A 11. századra datált, jóval később készült hamis oklevelekben a folyó nevét önmagában is említik magyarul, pl. +1015/+1158//1403 PR: *Duna* (DHA 1: 73), ám az ilyen névalófordulásokat az oklevél készítésének idejére kell jellemzőnek tekinteni.

A latin névmegfelelők előfordulására talán az európai ismertségű folyónevek között van a legtöbb példa. Ezek egy része — jövevénynév voltak és végső soron óeurópai eredetük miatt — fonológiai szerkezeti hasonlóságot mutat: feltűnően sok köztük az *-a-ra* és az *-s-re* végződő név: *Tisza*, *Dráva*, *Száva*, *Rába* stb., valamint *Körös*, *Maros*, *Temes* stb. A középkori latinságban használt és a korabeli magyar alakjuk viszonylag közel esett egymáshoz, ami az oklevélbeli előfordulások elkülönítését is megnehezíti. A *Tisza* esetében a latin esetragokkal álló formákat nyilvánvalóan a latin nyelvű használat esetei közé sorolhatjuk: [1093–95]: *predium est super Tisciam* (DHA 1: 301). A latinos alak — mint az itt említett is — gyakran *-ia* végződésű, jellemző emellett a *[t]*-nek *th*-val, az *[i]*-nek *y*-nal való jelölése: +1093/1490: *Thýcia* (DHA 1: 118), a szó közepén lévő mássalhangzót többnyire *c* jelöli, de gyakori a *sc* és a *z* is ezen a helyen, ami *[c]*-vel, illetőleg *[sz]*-szel való ejtésre utalhat. A magyar nyelvű említések olykor akár látszólagosak is lehetnek, hiszen ha a szövegösszefüggés miatt nominatívusban áll a név, a latin és a magyar névhasználat legfőljebb az oklevélben található többi említés alapján dönthető el, bár néha — főleg többszöri átiratokban — a kétféle forma keveredhet is egymással: 1075/+1124/+1217: *circa aquam, que vocatur Tiza ~ ex utraque parte Tize ~ de aqua Tiza* (DHA 1: 215–6). (A *Tisza* további előfordulásait lásd KMHsz. 1.)

A magyar és a latin formák a *Tisza* említéseiben tehát gyakran nem különíthetők el, még kevésbé lehetséges ez a *Dráva* esetében, mivel e folyó nevének mindkét nyelvben azonos volt a formája (legfőljebb a viszonylag ritka latin nyelvű élőszóbeliségben különbözhetett a kiejtése), s az írásképp ennek megfelelően nem mutat eltérést: ennek egyöntetűségét csak a *[β] ~ [v]* hangot jelölő graféma sokfélesége színesíti (vö. KMHsz. 1.). Itt csakis a toldalékolás mutatja egyértelműen a nyelvi hovatarozást: 1057/[1235 e.]/1404: *supra Drauam* fluvium (DHA 1: 161), 1296: *ex ista parte fluvii Drawe* (Gy. 1: 278). Egyértelműbb a helyzet a *Maros* esetében, amelynek latin alakjai többnyire *Morisius* formájúak, de *Morusius* és *Morosius* változatok is vannak az említések között (KMHsz. 1.).

Általános használati szabályként megállapítható, hogy a *Duna* említéseivel hasonlóan e folyóneveknek is elsősorban a latin megfelelőjét alkalmazták az oklevelekben, ám ezek mellett jóval korábban megjelennek a magyar névformák, és — ha (főleg a *Tisza* esetében) kezdetben viszonylag ritkán is — az ómagyar korban végig előfordulnak az oklevelekben. Ennek oka alighanem a latin és a magyar megfelelők hangalaki hasonlóságában keresendő.

A *Maros* és a *Körös* esetében a magyar és a latin variánsok váltakozását figyelte meg BENKŐ LORÁND Anonymus gesztájában is, ám e váltakozásban szabályosság is látható: a magyar nevek mellett mindig szerepel a *fluvius* földrajzi köznév, a latin alakok azonban enélkül állnak (1995: 406–7, 2003: 76). E jelenség — amelynek tüzetesebb bemutatására még visszatérek —, ha nem is ilyen következetességgel, mint tendencia az oklevelezésben is megfigyelhető. BENKŐ

a geszta névhasználatára alapján azt a hangtani következtetést vontam le, mely szerint „aligha lehet kérdéses, hogy a *Morus*, *Cris* alakokban magyaros *s* olvasandó”, a latin *Morisius*, *Crisius* formákban viszont nemcsak a nominatívuszi végződés, hanem az alpnév végén levő *s* betű is *sz* hangértékű (1995: 407).

E folyónevek közül egyes folyóágak és -szakaszok megjelöléseként a *Körös* névével találkozhatunk a leggyakrabban jelzős szerkezetekben. A *Fekete-*, a *Közép(ső)-*, a *Váradi-* és a *Hármas-Körös* csakis latinul szerepel, beleértve a tulajdonnévi főtagot is: 1316/1382: iuxta ... *Nigrum Crisium* (Gy. 1: 598), 1249: iuxta *medium Crisium* (Gy. 1: 622), 1274: iuxta *Crisium Varadiensem* (Gy. 1: 616), 1261/1271: iuxta *Crisium triplicem* (DHA 1: 307). E nevekben — mint a későbbiekben látni fogjuk — olyan jellegű jelzők szerepelnek latinra fordítva, amelyek más nevekben is jellegzetesen így fordulnak elő, a jelzős szerkezetek sorrendjében latin és magyaros megoldásokat egyaránt találhatunk. Azt, hogy e latin névformáknak magyar megfelelője is létezett a korban,⁸ kétségtelenné teszi, hogy a szintén latinul szereplő *Fehér-Körös* (1261/1271: iuxta *Crisium Album*, DHA 1: 307) magyarul is adathozható: 1299: *Feyer keres* (RegArp. 4258). Magyar forma az *Ölvénd-Körös* (az előtag *Ölvénd*, a későbbi *Örvénd* település nevéből való): 1282: *Vluendkeres* (Gy. 1: 649), és ugyanebben az oklevélben, nyilván e magyar alak hatására — e csoportban kivételként — előfordul egyetlen nyelvileg kevert forma is, a *Nagy-Körös* neve: in fluvium *maior Keres* (uo.). A *Körös* neve soha nem fordul elő latin alakjában, ha településnévben szerepel: *Körösőfő*: 1276: *Crysfev* (Gy. 1: 637), *Körösözög*: [1289]: *Keresszeg* (Gy. 1: 637), sőt a *Körösözög* tájnévben is magyarul jelenik meg: +1285/1572: *Kereskvz* (Gy. 1: 569).

Nehéz megítélni a *Garam* névhasználatának az ügyét, amelynek ősi indo-európai tövét (vö. FNEsz.) használták a latin nyelvű oklevelezésben is, gyakran a végű, kétségkívül latin alakjában: 1075/+1124/+1217: in *Grana* ~ qui *Grana* terminus est ~ ex alia vero parte *Grane* (DHA 1: 213–4), még inkább azonban *Gran* (uo.), később *Gron* formában (KMHsz. 1.). Ez utóbbiak végtére akár magyar változatok is lehetnek, de az a körülmény, hogy a szó eleji mássalhangzó-torlódásos formák még a 14. század közepén is adathozhatóak, miközben a 13. század eleje óta bőségesen jönnek elő a forrásokból *Gorom* ~ *Garan* típusú előfordulások, valószínűvé teszi, hogy a feloldás nélküli változatokat inkább a latinnyelvűség számlájára írhatjuk.⁹

A latin névformák használatát a nagyobb folyók esetében nyilvánvalóan e nevek jelöltjeinek szélesebb körű európai ismertsége tette alapvetően lehetővé, sőt a latin oklevélszövegek korabeli szerkesztési szabályai bizonyára ezt kötelezően

⁸ A *Hármas-Körös* első magyar nyelvű adatát a FNEsz. például csak 1851-ből idézi (*Körös* alatt).

⁹ A kérdéses időszakban előforduló *Gron*-féle nevek szlovák nyelvhasználatra nem utalhatnak, mert ott ekkorra már lezajlott a *g > h* változás, s a név szlovákul *Hron*-nak hangozhatott.

el is várták a nótáriusoktól. A latin formák alkalmazása ezen túlmenően egy további, a szövegszerkesztést érintő számottevő előnnyel is járt: a névalakok szabályszerű deklinálhatóságuk révén a latin mondat szerkezetbe könnyűszerrel beépíthetők voltak. E szempontnak a fontosságát BENKŐ Anonymus kapcsán is hangsúlyozza, kiemelve, hogy „P. mester a nagy többségükben a latin alapszövegbe nyelvtanilag nehezen beilleszthető, a latin írásbeliségben latinos alakjukban nem vagy kevésbé ismert és használatos tulajdonnevekkel láthatóan sokat küszködik” (1995: 404), de hozzáteszi azt is, hogy „Ennek ellenére a nevek szövegbe építésének módját elsősorban nyelvi származásukból, valamint alaki struktúrájukból következő lehetőségeik figyelembevételével bizonyos szabályszerűségek szerint némi eljárásbeli csoportokat képezve igyekeznek kialakítani.” (404–5).

Az oklevelek szövegezőinek bizonyos magyar nevek esetében alkalmuk lett volna a latinizálásra: az *-a* és az *-s* végű (víz)nevek — mint a fentiekben láttuk — elvileg ehhez megfelelő anyagot szolgáltatottak. Mégis csak nagyon kevés példa akad arra, hogy *-a*-ra végződő neveket megfelelően deklinálva iktattak be a latin szövegbe. Ilyenkor a név mellől többnyire hiányzik a latin földrajzi köznévi megjelölés is, mint például a Bács megyei *Mosztonga*: 1256: in *Mastangam* (Gy. 1: 216), az abaúji *Bódva*: 1203: iuxta *Buldvam* (Gy. 1: 98), a Dráva Baranya megyei oldalága, a *Daróca* ~ *Drávca*: 1244>1347?: ad *Dravcham* (Gy. 1: 291, vö. KMHsz. 1.), a felvidéki *Nyitra*: 1329/1520: ad *Nitram* (Gy. 1: 465) vagy a barsi *Zsitva* esetében: 1229: ad fluuium *Sythua* ... per *Sythuam* (Gy. 1: 476), de ritka előfordulásként mindkét elem ragozva szerepel: 1075/+1124/+1217: in aquam *Sitouam* (Gy. 1: 443). E nevek között olyan magyar közszoói eredetű, transzparens nevek is vannak, mint amilyen a baranyai *Alma* patak: +1183/1326/1363: ad *Almam* (Gy. 1: 385) vagy az erdélyi *Bodza*: 1358/1359: iuxta *Bozam* et *Prahom* (FNESz.). Számos más *-a*-ra végződő név viszont az általam ismert forrásokban nem fordul elő latinos ragozással: *Latorca*, *Tarca*, *Tapolca*, *Rakaca*, *Tepla*, *Topolnyica* stb. A latinosítás lehetősége a jelentős számú *-s* végű víznévnél is meglenne, ám latinul ragozott formát e körből nem ismerek, ami talán azal magyarázható, hogy e nevek többsége a magyarban *-s* képzővel alakult: *Almás*, *Aranyos*, *Hodos*, *Kutas*, *Ostoros*, *Vajas* stb.¹⁰ BENKŐ az Anonymusnál szereplő *-s* képzős folyónevekről szintén azt állapította meg, hogy ezek „teljes következetességgel” magyar alapalakjukban szerepelnek, és mellettük mindig a *fluuius*, ritkábban a *rivulus* áll (2003: 76).

¹⁰ E kérdéssel kapcsolatban az e tárgyban korábban megjelent tanulmányom lektora, SZOVÁK KORNÉL arra a forrásközléseknél is ismert veszélyre, paleográfiai megbízhatatlanságra hívta fel a figyelmet, mely szerint különösen az *-a* és az *-s* végű szavak akkuzatívuszi ragja rendszerint kontrakciós rövidítéssel van jelölve.

A víznevek latinizálásának különleges esetét mutatja két kisebb vízfolyás néhány említése. Eger város azonos nevű vize rendszeresen mint [1067 k.]/1267: *Egur* (DHA 1: 183) szerepel, de nyilvánvalóan a város nevének latin nyelvű névhasználatára folytán 1279: *fluvius Agriae* (Gy. 1: 812, vö. Gy. 3: 39) formában is említik. A szerkezet főtagjában aligha magának a városnak a nevét kell keresnünk (genitívuszi formában) — hiszen hasonló nagyságú vizekre nem szoktak az oklevelekben pusztán körülírással utalni —, hanem a vele megegyező nevű patak említésének kell tekinteni. Ugyanilyen az erdélyi *Beszterce* esete, ahol szintén a város latin névformája ismétlődik meg folyója nevében is: 1234/1344: *aqua Byztricia* (Gy. 2: 557).

A víznevekből jelzővel alakult másodlagos nevek — ahogyan ezt a fenti típusok között is láthattuk — vegyes nyelvi formában is előfordulnak. Szabályosan ragozott latin nyelvű jelző és magyar főtag szerepel az alábbi adatokban: *Holt-Vajas*: 1301: *Mortua Voyos* (Gy. 1: 731), *Holt-Ida*: 1251: *mortuam aquae Ida* (Gy. 1: 69), *Nagy-Okor*: 1257: *vadit ad Magnum Okur* (Gy. 1: 375), *Kis- és Nagy-Küküllő*: [1308]: *de maiori Kukullu et de minori Kukullu* (Gy. 2: 153). A jelzők magyar lexikális megfelelőit korabeli vagy későbbi tisztán magyar formában előforduló adatok alapján állapíthatjuk meg. A fenti esetekben egyszerű a latin jelzőket visszafordítani magyarra, ám a Fejér megyei *Sár* különböző ágait jelölő vegyes nyelvi formák alapján a későbbi magyar változatok ismerete nélkül jóval bizonytalanabb megoldásokat adhatnánk csak: 1192/1374/1425: *transiens primum Sar vadit ad ulteriorem Sar ... venit ad Cuzepsar ... ad Magnum Sar* (Gy. 2: 353), a kérdéses első két alakra később: 1277: *Eleusar, Mugsar* (Gy. 2: 358).

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az oklevelek víznevei körében a latinosítás különböző formái mutatják az ilyen irányú oklevélírói törekvéseket. A legnagyobb folyók esetében a nótáriusok élnek azzal, hogy lehetőség van a magyar név latin megfelelőjének a használatára, amely hangzásában is többnyire viszonylag közel áll a magyar formához. E deklinált alakokhoz hasonlóan olykor néhány *-a*-ra végződő magyar nevet is latinosan ragozva iktatnak be a latin oklevélszövegbe. A jelzővel bővült másodlagos vízneveket, amelyek többnyire folyóágot vagy -szakaszt jelölnek, s amelyek főtagja rendszerint önállóan is tulajdonnévi értékű víznév, háromféle szerkezettel adják vissza: az eredeti magyar jelző + magyar főtag változat mellett vagy helyett latin jelző + latin főtag, latin jelző + magyar főtag forma szerepel, más elvileg lehetséges változat (magyar jelző + latin főtag) nem fordul elő. A jelzők latinra fordítása azonban viszonylag szűk körben mozog: legtöbbször a *kis* és a *nagy*, valamint a *holt* szerepel latinul, olykor pedig színnev (*fehér*, *fekete*) vagy helyzetviszonyító jelző (*elő*, *közép[ső]*, *mög*). E tisztán vagy félig latin szerkesztésű nevekben a főtag mindig megnevező szerepű (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 44–8) és többnyire

szemantikailag nem átlátszó, a jelzőként álló bővítményrész pedig a folyóvíz valamilyen sajátosságát fejezi ki.

A belső keletkezésű víznevek jó része a magyarban azonban más szerkezeti felépítésű: az egyrészesek többnyire sajátosságjelölők (*Gyepes, Tekeres, Nyárad* stb.), ritkábban a hely fajtáját fejezik csupán ki (*Séd, Ér, Patak*), a kétrészesekben pedig a sajátosságot kifejező bővítményrész fajtajelölő, földrajzi köznévi főtaghoz kapcsolódik (*Hosszú-ér, Mogyorós-patak, Nagy-sár* stb.). Az efféle nevek általában kisebb vízfolyások megnevezései, ám mint ilyenek, gyakran előfordulnak a határleírásokban. Közülük az egyrészes sajátosságjelölő nevek soha nem szerepelnek latin formában, pedig többnyire könnyen lefordíthatók lennének. Az egyrészes fajtajelölők nyelvi kérdéseiről a későbbiekben szólok, ezen a helyen csak arra utalok, hogy e szavaknál a közszói vagy tulajdonnévi státusz megítélése jelenti a fő gondot. Az itt említett kétrészes nevek lefordítása sem igényelne általában különösebb nyelvi bravúrt, ám ilyen esetekkel mégis csak nagyon ritkán találkozunk. Másrészt az oklevelekben olykor előforduló *aqua magna* típusú szerkezetek esetleg feltehető tulajdonnévi értéke, azaz magyar tulajdonnévi megfelelőjének a megléte, illetőleg ezeknek a későbbi nevekkel való azonosítása számos problémát vet föl.

5.1.2. Tájnevek és domborzati nevek

Az eddigiekben mint legjellemzőbb csoportból, a víznevek köréből mutattam be az oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának eseteit. A Kárpát-medencében előforduló más helynévfajták között az európai ismertségű makrotoponimák esetében jórészt ugyanúgy a latin névmegfelelők használatát láthatjuk az oklevelekben, mint nagyobb folyóink megnevezésében. Itt szólok arról — noha ez esetben nem természeti névről van szó —, hogy latin nyelvű névformával történt magának az országnak a megjelölése is: *Magyarország* e néven való említésére az első adatunk csak a 15. század elejéről való, korábban a középlatin *Hungaria* és ritkábban a vele azonos jelentésben is előforduló ókori eredetű *Pannonia* volt használatos (vö. a FNESz. és KRISTÓ 1994 megfelelő címszávaival, az egyes változatok használatának gyakoriságára lásd DHA 1: 490, 500; a melléknévi változatokra: MKLSz. 4: 302). Az országrészek közül *Erdély*-nek a magyar neve¹¹ az oklevelekben csak a 14. század közepétől fordul elő, első hiteles kronológiájú magyar adata Anonymustól való: *Erdeuelu* (vö. BENKŐ 2002: 52). Korábban *Ultrasylvania*-ként (a Magiszternél: *Terra Ultrasilvana* és *ultra silvas* is, BENKŐ i. h.), majd *Transsylvania* néven említették (legkorábbi adataira lásd DHA 1: 510–1). A *Dunántúl* csak a 16. század közepétől adatolható magyarul, korábbi latin jelölései (*terra Transdanubialis, partes Transdanubianas*) alakilag

¹¹ A név eredetét BENKŐ LORÁND újabban más szemléleti alapról magyarázta: szerinte az *Erdély* név a vándorlaskori magyar névadás terméke lehet (2002: 52–4).

sem állandóak, így erősen kérdéses, hogy ezeket a megjelöléseket névnek tekinthetjük-e már az ómagyar korban is (mindkét névre lásd a FNESz. és JUHÁSZ 1988 címszavait). JUHÁSZ DEZSŐ itt idézett monográfiája azt mutatja, hogy az Árpád-korban forrásaink további tájneveket — főleg az itt bemutatottakhoz hasonló makrotájak megnevezéseit — nem nagyon említenek sem magyarul, sem pedig latinul. Feltűnően gyakran szerepel azonban latinul például a dél-dunántúli *Zselic* neve: 1268: in *Silizio* (RegArp. 1594, további adatait lásd JUHÁSZ i. m. 107).

Európa-szerte ismert volt a Kárpát-medence névadó hegysége: a *Kárpátok*, s bár ennek a neve a honfoglalás előttről való, és már az ókorból is adatolható, az ómagyar kori oklevelekben sem magyarul, sem latinul nem említik ezen a néven. A hazai latinságból való adatunk csak a 16. századból van rá: 1532: *Carpatus mons*, a *Kárpát(ok)* alak pedig még ennél is újabb keletű — BENKŐ szerint (2002: 53) „művi” — név (vö. FNESz.). A Kárpátok dél-erdélyi részét latinul többféleképpen is nevezik: 1228/1359: *Alpes*, 1211/1231: *Montes Nivium*, 1247: *Alpibus Ultrasilvanis* (Gy. 2: 97), azt azonban, hogy ezek mögött pontosan milyen magyar nyelvű formák rejtőztek, nem lehet egyértelműen megállapítani. A Kárpátokon túl fekvő Havasalföld régi *Havaselve* neve — amely ugyan csak a 16. századból adatolható — a hegység *Havas* megnevezéséből alakult (FNESz., BENKŐ 2002: 54). A Kárpátok északkeleti, Bereg vármegyei része is többféle néven szerepel: [1270]/1272/1478: *Magnas Alpes*, [1283]: *Ruthenorum Alpes*, ugyanez az orosz évkönyvekben *Magyar-hegyek*-ként van megemlítve, Anonymusnál pedig „ultra *Howos*” és „ultra *siluam Hóuos*” formában jön elő, ami BENKŐ szerint *Havaserdő* nevet takarhat (2002: 54).

E latin körülírásokhoz hasonlóan többféle néven említik azt a kisebb hegyet — a későbbi *Pannonhalmá*-t — is, amelyen az első magyarországi bencés monostor épült Szent Márton tiszteletére. A fő változatok az alábbiak: *Mons Pannoniae*, *Mons supra Pannoniam*, *Sacer Mons*, *Sacer Mons Pannoniae*, *Mons Sancti Martini* (Gy. 2: 564, 627). E sokféleséget mutatja a korabeli egyházi irodalom számos példája és kisebb részben az oklevélforrások is. A helynek magyar említése nincsen, ezek a megnevezései bizonyára csak az oklevelezésben voltak használatosak, szó szerinti magyar megfelelőket aligha kereshetünk mögöttük. (Ehhez lásd még VÁCZY 1974.) A pécsváradi bencés monostor a *Mons Ferreus* lábánál épült (+1015/+1158//1403/PR: ad radicem *Montis Ferrei*, 1228/1247//1657: de radice *Ferrei Montis*, Gy. 1: 362–3), a hegynek azonban pontos magyar névmegfelelőjét oklevélből szintén nem ismerjük, de a mellette lévő település [1292–97]: *Vosos* (Gy. 1: 403) nevéből *Vasas-hegy*-nek rekonstruálhatjuk. Azt sem tudjuk, hogy a Kassához közeli, 1317-ben előforduló *agnus mons Cassouiensis* (Gy. 1: 40, 103) és a Jászó környéki, 1286-ból való: in radice *alpis Jazov* (Gy. 1: 40) körülírások-e vagy létező magyar nevek latinra lefordított változatai.

Nehéz megítélni az olyan elemek tulajdonnévi jellegét is, mint a garamszent-benedeki oklevélből való, Csongrád megyébe lokalizálható 1075/+1124/+1217: *in monte presbiteri* (Gy. 1: 893). Azt azonban, hogy ezek valós neveket is takarhatnak, az alábbi adatpár mutatja: a Doboka vármegyei Macskás határában 1310>1358-ban szereplő *Mons Castri* 1314-ben *Warhegh*-ként van említve (Gy. 2: 78). Olykor a sokszor csak jóval későbbi magyar nyelvű előfordulás hitelesíti a latin forma tulajdonnévi értékét: az Igló környéki *Menedék-kő*: 1299: *lapis refugii*, 1846: *Menedék-kő* (FNESz.) vagy a Bakonyban található *Nagy-szikla*: 1327 e.: *ad magnum lapidem*, 1927: *Nagyszikla* (FNESz. *Ördög-szikla*). Latinul szerepelnek a szentek nevét viselő hegyek is: a budai (*Szent*) *Gellért-hegy*: 1495: *in latere montis sancti Gerardi* (FNESz.), az Esztergom melletti *Szent Tamás-hegy*: 1397: *sub monte S. Thome* (Gy. 2: 284). KISS LAJOS a középkori *promontorium Varadiense* megjelölés magyar formáját — mivel a helynek magyar neve nem maradt fenn — más példák alapján *Váradelőhegy*-ként állapította meg (1991/1999). BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymusnál és az oklevelekben a *Földvár* név, illetve szó — amelynek ’lepusztult várhely, várom, vármaradványok’ jelentését rekonstruálja — ha nem is túl gyakran, de szerepel latin fordításban is: *castrum terreum*, *castrum de terra* formában (1998a: 130–1). Másutt BENKŐ Anonymusnak az itt bemutatottakhoz hasonló neveire (*paruos montes*, *centum montes*) megjegyzi, hogy „a Mester inkább könnyen fordíthatóságuk miatt tette át őket latinra, mint esetleges köznévi felfoghatóságuk okából” (1996: 237).

A fenti tisztán latin alakok mellett olyan vegyes nyelvű formák is vannak az oklevelek hegynevei között, amelyekben latin földrajzi köznévv mellett magyar névelem szerepel. Bizonyos említésekből — mint például a *Golcsa(-havasok)* esetében: 1255: *alpes Golcha* (Gy. 1: 40), 1243/1335/XVII.: *altior Golczam* (Gy. 2: 532) — a földrajzi köznévvnek a magyar névbeli meglétére vagy hiányára nehezebb következtetni, máskor névszerkezeti okok miatt világosabb a helyzet, mint a *Kelemen-havasok* (vö. FNESz.) esetében: 1228/1378: *alpes Clementis* (Gy. 2: 43). Kérdéses az Esztergomhoz közeli helyet jelölő adat pontos magyar megfelelője is: 1292: *in monte Zamard* (Gy. 2: 275), amely a Szamárd település határában lévő dombra vonatkozott. A szerkezet ’Szamárd falu hegye’ ~ ’Szamárdon lévő hegy’ jelentésű közszoói leírás éppúgy lehet, mint tulajdonnév, ez utóbbi akár *Szamárd*, akár *Szamárd(i)-hegy* formában is rekonstruálható. A hasonló eseteket a kevert nyelvű részfordítás azonban néha egyértelművé teszi: a *Titeli-hegy* 1193–96>1216–18-ban *montis de Titili*-ként szerepel (Gy. 1: 241). Olykor a vegyes nyelven feltüntetett név magyar része is deklinálódik: a *Barlang-hegy* az 1341/1342/XVIII. datálású oklevélben *montem Barlangum* alakban szerepel (Gy. 1: 541). Kivételesen olyan hegynévi formára is van adatunk, amely közszoói elemekből áll ugyan, ám csak a jelzői része van latinra fordítva: [1272–90]/1376: *ad Album holm* (Gy. 2: 439).

A domborzati nevek között említhetők a különféle rendeltetésű árkok latin nyelvű megjelölései. A Bács vármegyét átszelő egykori római sáncmaradványt többször, például 1211-ben *magnum fossatum*-ként (Gy. 1: 201) említik, s mivel a neve magyarul is előfordul: 1192/1374/1425: *Nogaruc*, a latin alakot ennek a fordításaként értékelhetjük. A Győr megyei Kapi határában 1251/1263/1398-ban *fossata regis*-ként említett hely (Gy. 2: 604) magyar tulajdonnévi megfelelőjét azonban nem találjuk meg okleveleink anyagában, így magyar nevet csak komoly kétségekkel láthatunk benne kifejeződni. A tulajdonnévi értéke lehet kétséges az olyan formáknak is, amelyekben pontos latin és magyar megfelelést találunk egymás mellett: 1086: incipit per *munimentum*, quod vulgo dicitur *aruk* ... venit ad *sabulosum munimentum*, qui vulgo dicitur *humuch aruk* (DHA 1: 251). A latinul szereplő hasonló említésekre a fentiek mellett alig néhány további példát idézhetnénk. Még ezeknél is kevesebbet az olyan vegyes formában szereplő alakzatokra, mint amilyen a Bodrog megyei 1208/1395-ből való adat: per *magnum aruc* (Gy. 2: 714). Emögött aligha kell tulajdonnevet keresnünk, inkább az *árok* földrajzi köznév megjelenését láthatjuk benne. E típusról is a későbbiekben szövegek részletesebben.

A hegynevek latin vagy vegyes latin–magyar nyelvű használatára jóval kevesebb példa van az oklevelekben, mint a víznevek hasonló említésére. A két névfajta latinizálásában is különbségek mutatkoznak: a hegyneveknél az olyan régóta meglévő és általános használatú latin névmegfelelőkkel, mint amilyen a Duna *Danubius* említése, jószerével nem találkozunk, megfigyelhetők azonban olyan latin formák, amelyek csakis az írott nyelv latinságát jellemezheték, mégpedig kétféle változatban. Ezeket egyrészt tulajdonnévként használták (pl. *Mons Pannoniae*), mögöttük azonban valós vulgáris nyelvi formákat nemigen kereshetünk. Másrészt viszont több körülírászerű, leíró jellegű megjelölés is előfordul az oklevelekben, amelyek rejthetnek ugyan magyar nyelvi neveket is, ám ezek alakjának rekonstruálása — párhuzamos magyar adatok híján, főleg a mikrotoponimák körében — gyakran csak bizonytalanul lehetséges. A kevert nyelvű hegynevek többségében a földrajzi köznévi rész szerepel latinul, ám ezeknek a névhez tartozása nem minden esetben ítéltető meg egyértelműen. A víznevek és a hegynevek latinizálásában megmutatkozó különbségek jórészt a két névfajta szerkezeti eltéréseire vezethetők vissza.

5.1.3. Erdők, szigetek, utak nevei

A latin névformák használata szempontjából a többi névfajta — nem számítva a településneveket — kevésbé gazdag anyagot szolgáltat. Közismert, hogy nagyobb hegyek, hegységek néha erdőként vannak megnevezve: ilyen eredetű például a *Bükk* hegység neve. Az oklevelekben latinul szereplő nevek között is vannak ilyenek. Az Abaúj megye északnyugati részén elterülő kiterjedt hegyvidéki erdőségnek, a *Fekete-erdő*-nek a nyelvi státusa nem lehet kétséges, hiszen

ugyanabban az oklevélben szerepel előbb magyar, majd latin nyelven: 1255: ad magnam silvam *Feketeyerdeu* vocatam; iuxta *nigram silvam* (Gy. 1: 98). Az ugyanitt található „per *silvam Gord* vocatam” lehet egyszerű körülírás is, amely Gard falu erdejét jelöli, de a latin szerkezetből *Gard-erdő* formára is következtethetünk.

Kisebb tájrészek megnevezései nagyon ritkán szerepelnek teljesen vagy részben latinra fordítva. Valószínűleg ilyen a Tihanyi összeírás vegyes nyelvű adata: 1211: *sabulum Bab*, amely a Tihanyi alapítólevélben magyarul van megemlítve: 1055: *Babu humca* (BÁRCZI 1951: 53). Az oklevelekben kevésbé szokásos, inkább a gesztairodalomra jellemző módon fordul elő egy Győr vármegyei hely neve, amelyet 1086-ban *rus Bessenorum*-nak említenek, majd 1234-ben latin és magyar formában is: *rus Bissenorum* que vulgo dicitur *Beseneuthorlo* (Gy. 2: 634).

A többi helynévfajta körében viszonylag több latin nyelvű előfordulást csupán a szigetek nevei között találunk. Az egyetlen jelzős szerkezetű, mindkét részében latin megnevezés a Csepel-sziget középkori *Magna Insula* ~ *Insula Magna* említése, amelynek névként való értelmezését 15. századi magyar előfordulás is hitelesíti: 1411?: *Nagzigeth* (HAJDÚ 1982: 35–6). A többi latinizált szigetnévben is mindig szerepel az *insula*, amelynek a névhez tartozását két esetben — noha a nevek sajátos mellérendelő szerkezetben fordulnak elő — a korabeli magyar nyelvű változat mutatja: 1291: *insulis* ... *Dyenus* et *Sumlov* (Gy. 2: 422), 1322: cum *insulis Sumullozyguet*, *Dyenuszyguet* (Gy. 2: 426). Ez utóbbi példa alapján, valamint névszerkezeti megfontolásból valószínűleg az alábbi nevekben is a névhez tartozónak tekinthetjük az *insula*-t: 1245: *insula Tobold* (Gy. 2: 315) — *Tobold-sziget(e)*, valamint szintén latinra fordított és ragozott személynévi résszel: 1298: ab *ins. Leustachii* (Gy. 2: 298) — *Leustah-sziget(e)*, *1294/1485: *Insula Lazari* (Gy. 1: 331) — *Lázár-sziget(e)*, 1211: *insulam Thomae* (Gy. 2: 360) — *Tamás-sziget(e)*. A vegyes latin–magyar, illetve tisztán latin nyelvű szigetneveknek a fentiekén kívül van egy további típusa is, amely az *insula* mellett annak a településnek a nevét tartalmazza, amely a szigeten vagy a közelében fekszik: +1236: *Insula Erch*, [1263–64 k.]: *insulam Erche* (Gy. 2: 361) — *Ercs(i)-sziget*, 1262: *insulae* ... nomine *Sydoud* (Gy. 2: 318) — *Zsidó-d(i)-sziget*, valamint latinra fordított településnévi résszel: 1322: *insula Castri Hedrici* (Gy. 2: 601) — *Hédervári-sziget*, továbbá esetleg 1232: in *Insula Bubalorum* (Gy. 2: 419) — *Bial(i)-sziget*, mivel Bial falu itt feküdt, bár ez esetben a névadás fordított irányú is lehetett.

Az oklevelekben olykor latinul szerepelnek az utaknak és a közlekedéshez kapcsolódó más helyeknek, vízi átkelőknak, hidaknak, gázlóknak a megnevezései is. Egy Győr vármegyei település határának a leírásában két ilyen útnév is előfordul: 1235: *viam* que vocatur *salifera*; ad *magnam viam* que vocatur *Symigiensis* (Gy. 2: 618). A körülírásos forma ellenére a szerkezetekben szereplő vo-

catur a tulajdonnévi jelleget valószínűsíti, ám a magyar megfelelő rekonstruálására csak analógiák alapján van módunk, de a nyelvi felépítésüket pontosan még így sem lehet meghatározni: *Só(hordó) út*, *Somogyi (nagy)út*. Azt, hogy a *magna via* magyar földrajzi köznévként is megfelelhet, a régiségben gyakori *nagyút* használata mutatja: 1315: ad 1 viam magnam, *Aba nog wt vocatam* (Gy. 1: 87, további példákat lásd a KMHsz. 1. *nagyút* címszava alatt). Az oklevelek határleírásában nagyon gyakran említenek különböző utakat, névvel azonban ezek csak ritkán szerepelnek. Különösen érvényes ez az útnevek leggyakoribb típusára, az ún. irányjelölő nevek, mivel az effélék inkább körülírásként jelennek meg, mint például már a Tihanyi alapítólevélben is: *ad viam, que ducit ad Kaztelic* (DHA 1: 150). Hogy ezek mögött is *Kesztölci út* típusú nevek állhattak, azt a korból fennmaradt néhány ilyen alak mutatja: 1286/XVI.: *antiqua via, que Warady wth appellatur* (Gy. 2: 484, a Bars megyei Váradra vonatkozóan). Arra is van példa, hogy az út magyar megnevezése mellett latin nyelvű értelmező fordítás is szerepel: +1294/1471: *iuxta viam lapidosam Kevetzesut dictam ... per viam lapidosam Kevesut dictam* (Gy. 2: 507).

A hasonló szerkezetű nevek alapján lehet *Bán réve*-ként valószínűsíteni egy a Garamon említett átkelőhelyet: 1228: *ad portum Bani* (Gy. 2: 301). Az 1206-ból való *portum Thul*-t tisztán magyar nyelvű adat is hitelesíti: 1192/1374/1425: *Tulreu* (Gy. 1: 236), azaz *Töl(gy)-rév*. A korabeli hasonló névemlétesek egyöntetűsége alapján *Kenéz hida* formában rekonstruálható az 1208/1359-ből való: *in Ponte Kenez super Rabca* (Gy. 2: 605). Az Árpád-korból néhány utcanevet is ismerünk, de ezek csakis latinul fordulnak elő: Esztergomban (*Magnus*) *Vicus Latinorum ~ Contrata Latina* stb., *Contrata Judeorum*, *Vicus S. Martini* stb. (HA 2: 43, 45), Győrben *Vicus S. Adalberti* szerepel az oklevelekben (HA 2: 80). Hasonló neveket mutatott be főleg kelet-magyarországi településekről MEZŐ ANDRÁS is a középkor későbbi századaiból, pl. 1565: *in platea Sutorum* (a debreceni Varga utca nevéként), de példái között olyanok is vannak, amelyeknek csak a magyar közszói alaptagját fordították latinra: 1564: *in platea Chiapo* (1997).

5.2. Településnevek

A településnevek latin nyelvű használatára — éppúgy, mint e helynévfajta általában is — messze a legtöbb forrásadat áll rendelkezésünkre. Ezért itt nincs mód arra, hogy részletesen taglaljam e jelenséget, az alábbiakban csak a fő típusokat mutatom be.

5.2.1. Presztízs és latinizálás

Összességében úgy tűnik, hogy az oklevelezésben a települések latin néven való említését nem elsősorban nyelvi tények határozták meg, hanem sokkal inkább a megjelölt helyek korabeli szerepe, fontossága befolyásolta. Az országos jelentő-

ségű helyeknek, főleg a királyi és a vármegyeközpontoknak, a fontosabb váraknak, az egyházi központoknak, monostoroknak, városoknak a megnevezései jóval gyakrabban szerepelnek latinul, mint más, kevésbé fontos, kisebb településeknek a nevei. A településeknek ebben a csoportjában a latinizálásnak többféle változata van. Az esetek többségében az egyes településnevek latinos formáit hangalaki módosítással, többnyire kisebb mértékű változtatásokkal hozták létre, ami főleg a névalakok végét érintette — ez a latin szövegbe való beillesztés, a deklinálhatóság szempontjából volt leginkább fontos —, de a hangsor más szegmentumaira is vonatkozhattak ilyen módosítások.

A királyi székhely, *Esztergom* a hazai oklevelezésben szinte kivétel nélkül *Strigonium* formában szerepel, de a sok száz említés között — mint más hasonló nevek esetében is — e főnévi alak jóval ritkábban jön elő, mint melléknévi változata: *castrum, civitas Strigoniensis* (Gy. 2: 237–45). Államigazgatási szempontból fontos szerepük volt az ispáni várak köré szerveződő vármegyeközpontoknak, amelyeknek a neve eredeti vár- és településnévi szerepük mellett a vármegye jelölésére is szolgált. Ezek latinizált alakját — elsősorban a *comitatus* mellett — főleg melléknévi változatban használták. A magyar és a latin forma alkalmazását illetően azonban nagy különbségek mutatkoznak: *Arad* (1279: *Orodini*, Gy. 1: 171), *Bács* (1134: *Baaciensi*, DHA 1: 261), *Csanád* (1111: *Chonadiensis*, DHA 1: 385) és *Csongrád* (1261/1271: *Changradiensi*, DHA 1: 307) esetében feltűnően sok latin nyelvű adat fordul elő, *Baranya*, *Békés*, *Bodrog* és *Borsod* viszont döntően magyarul van megemlítve a forrásokban (az előfordulásokra lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkei).¹² Csongrád latin nyelvű adatai között több olyan is található, amelyet az eredeti szláv alakból hoztak létre: 1075/+1124/+1217: *Cernigradienses* (DHA 1: 216), ez a gyanú felmerül Beszterce vidéke esetében is: 1234/1344: *Byztricia* (Gy. 1: 557). Csakis a megyenevek latinizáló hatásával magyarázható, hogy az Abaúj megyei *Szala* település neve is előfordul latinos melléknévi formában: 1264: *Besen et alii socii eiusdem Zaladienses* (Gy. 1: 141), mivel egyébként az ilyen kis falvak hasonló típusú megnevezéseit latinul nem volt szokás emlegetni.

A püspöki székhelyek közül az egyben megyeközpont Győr többnyire *Jaurinum*-ként (*Jauriensis*) szerepel, de vannak *Geur* (*Geuriensis*) típusú adatai is (Gy. 2: 589–95, vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 28). Az előbbi latin névforma más Győr nevű településekre nem volt használatos, a szintén jelentős borsodi Győr (*Diós-* vagy *Nagygyőr* változatban is) például soha nem fordul elő latinizálva (Gy. 1: 774, vö. KMHsz. 1.). E bizonytalan eredetű településnévtől eltérően *Eger* nevének a régiségben is nyilvánvalóan volt közszoí azonosíthatósága, ami

¹² A különbségek esetleg azzal lehetnek összefüggésben, hogy az etimológiailag áttetsző neveket inkább alkalmazták magyaros alakjukban. Ez a megfigyelés azonban csak szisztematikus vizsgálatlalt lenne esetleg igazolható (vagy elvethető).

az oklevélbeli használatát azonban nem érintette, mivel ezt is hangalaki latinizálással alakították *Agria* (*Agriensis*, *Agrensis*) alakúvá (Gy. 3: 80–4).¹³ A városnév az Árpád-korban annak ellenére nem fordul elő magyarul, hogy folyóját többnyire abban az időben is *Eger*-ként említik (a pataknak viszont vannak *Agria* adatai is; Gy. 3: 39). Nyilvánvalóan áttetsző, közszóval azonosítható név volt a bihari *Várad* megnevezése, latinra fordítva azonban sohasem szerepel, a kevés magyar forma mellett az alakilag latinizált *Waradinum* (*Waradiensis*) változat fordul elő gyakrabban (Gy. 1: 681–4). Ugyanígy említik a Baranya megyei *Várad*-ot is, amelynek jelzős alakjai egy-két kivétellel szintén latinul jönnek elő: +1274/1365/1399: *Pechuaradiensis* (Gy. 1: 363), *Nagyvárad* egyetlen 1350 előtti említéséhez (1348: *Waradiensis maioris*, MEZŐ 2003: 444) hasonlóan. A Bács megyei, Duna menti *Pétervárad* neve mindkét részében latinra fordítva is szerepel: 1332–37/PR: de *Waradino Petri* (Gy. 1: 230).

Egyes nevek alakja alkalmas volt arra, hogy a latin szövegbe megfelelően deklinálva beiktassák őket anélkül, hogy változtattak volna a magyar formán, ilyen például *Buda* neve: 1254: apud *Budam*, amely döntően latinizálva fordul elő a forrásokban (főleg melléknévi változatban: Gy. 4: 596–614), de ugyanígy előfordul a jóval kisebb jelentőségű *Léva* várának a neve is: 1300/1354: versus *Lewam* (Gy. 1: 457). Egészen ritka esetben arra is van példa, hogy latin toldalékkal látják el valamely kicsi falunak az *a*-ra végződő nevét, ilyen a baranyai *Péra* +1093/1404: ad *Peram* (Gy. 1: 367), a bihari *Pósa* 1319/1323//XVI.: possessionem *Pousam* (Gy. 1: 655) és a barsi *Priba* 1283: terram *Pribam* (Gy. 1: 468) egy-egy említése.

A latinizálás néha csekély hangalaki változtatással jár együtt, az ezüstműveiről híres *Radna* nevét például csakis a latinul ragozott alakokban látjuk nyílt szótagos formában megjelenni: [1244 e.]/1241-re: ad *Rudanam* (Gy. 1: 562, KMHsz. 1.), *Nyitra* neve túlnyomórészt *Nitria* alakban szerepel: 1113: ad *Nitriam* (DHA 1: 395). *Kassa* nevét többnyire Budához hasonlóan ragozzák: 1288/1417: versus *Cassam*, de előfordul képzett változatban is: +1262/[XIV.]: ad *Cassouiam* (Gy. 1: 402). *Szeged* latin neve ugyanazzal a képzővel alakult, mint a fent említett nevek közül *Váradé*: 1217/1324: *Zegedin* (Gy. 1: 900). Jellemző, hogy azok a települések, amelyek csak az Árpád-kor vége felé vagy még később váltak jelentősebbé, mindig magyarul szerepelnek: így például *Debrecen*, amelynek latinos formája (*Debrecinum*) csak később lett használatos.

A fent említett oklevélbeli nevek a magyar településnevek latin nyelvű megfelelőinek tekinthetők, mivel — a hasonló hangalak ellenére — használatuk nyelvileg nagyon világosan elkülöníthető egymástól. Még egyértelműbb az eltérés az olyan esetekben, amelyekben fordításbeli vagy másfajta megfeleltetés van

¹³ BENKŐ LORÁND az *Agria* formát az *Eger* név ómagyar kori nyílt *ä*-vel ejtett hangalakjával hozza összefüggésbe (1998b: 25–6)

a két nyelvi forma között. A másik királyi székhelynek, a Fejér vármegyei (*Székes)fehérvár*-nak ugyan korai magyar nyelvű említése ismert már a Tihanyi alapítólevélből (*Feheruuaru*) is, ám ez egyedüli előfordulás a sok száz latin nyelvű változat között: az *Alba*, *Albensis Civitas*, *Alba Regia* és más efféle formák többnyire (rész)fordítás útján jöttek létre.¹⁴ Hasonló a helyzet az erdélyi Fehér vármegyei (*Gyula)fehérvár* esetében: ezt többnyire *Civitas Alba*, *Alba Transsilvaniae*, *Alba Ultrasilvana*, később pedig *Alba Iulæ* néven említik.¹⁵ Az ehhez hasonló nyelvi szerkezetű *Abaujvár* nevét viszont többnyire magyarul használják (1255: *Abaywar*, Gy. 1: 58), legfeljebb latin melléknévképzővel összekapcsolva (+1153/1261/1417: in Comitatu *Abawyuariensi*, i. h.), és csak ritkán áll latinra fordítva: 1251: *vicinam Castro Novo Abe* (i. h.). Ez talán azzal magyarázható, hogy az ispánsági központ az Árpád-kor folyamán egyre csökkenő jelentőséggel bírt.

A latin nyelvű névhasználatnak sajátos esete *Pécs*-é, mivel a települést a középkori latinságban *Quinqueecclesiae*-nek (szó szerint: ’öt templom’) nevezik. E név a honfoglalás előtt is használatban volt: már a 9. században említik [870 k.]: ad *Quinque basilicas* (Gy. 1: 356) formában, egy 9. századi oklevélre visszavezethető hamisítvány szerint pedig Arnulf császár a salzburgi érseknek adott itteni javadalmakat: +890/[970–77]: ad *V. aecclesias* (i. h.). Ugyanígyen formában említi Szent Istvánnak a püspökséget megalapító oklevele is: 1009/+1205–35//1404: *episcopatus, qui vocabitur Quinqueecclesiensis* (DHA 1: 58). E középkori latin névhasználatot csak néhány magyar forma és egy-két ezekből latinosított változat [1290 k.]: de partibus *Peechyensibus* (KMHsz. 1. *Pécs*) töri meg.

Szombathely város helyén létezett az ókori *Sabaria*, amely elpusztult ugyan, de a neve a középkorban is folyamatosan létezett, sőt a 4. században a hagyomány szerint itt született Szent Márton tours-i püspök legendája nyomán Európa-szerte ismertté vált (KISS–TÓTH–ZÁRGORHIDI CZIGÁNY 1998: 123–9). E nevet a középkori oklevelezés is felhasználta Szombathely jelölésére, sőt több, távol fekvő országos jelentőségű *Szombat*-ot is *Sabaria*-ként említenek, mint például Nagyszombatot, Muraszombatot és Rimaszombatot (i. m. 124). E folyamat még tovább szélesedett, és „Miután a köztudatban megerősödött, hogy *Szombathely* azonos *Sabariá*-val, a késő középkori oklevélírók — természetesen ismét egyházi személyek — az általános latinosító, antikizáló divatnak hódolva, a *Sabaria* nevet kezdték más nem nagyon messze fekvő *Szombathely* nevű helysél-

¹⁴ A név etimológiájával, különböző nyelvekbeli megfelelőivel a Tihanyi alapítólevél elemzése kapcsán a megfelelő fejezetben részletesen foglalkozom.

¹⁵ Gyulafehérvár nevének ómagyar kori vonatkozásairól — közte a latin nyelvű formák használatáról is — újabban BENKŐ LORÁND szólt részletesebben (2002: 39–41, 21).

gekre is átvinni.” (HADROVICS 1971: 461). Így említik például egy ízben a Zala megyei Csáktornya melletti Szombat(hely) nevét is: 1478: *Sabaria* (Cs. 3: 112).

Ugyancsak a település ókori latin *Sirmium* nevét használták az ómagyar korban *Szerémvár* és a *Szerémség* jelölésére (vö. FNESz. *Szerémség*), sőt még az innen elszármazott lakosság Bodrog vármegyei *Szerém* településének a neveként is: +1015/+1158//1403/PR: *Sirmia* (DHA 1: 73; vö. Gy. 1: 720, 729, KMHsz. 1. *Szerém*).

A magyar településeknek az eddigiekben említetteknél kisebb presztízzsel rendelkező típusai körében jóval ritkábban figyelhető meg a nevek latinra fordítása, de ha szemantikai áttetszőségük lehetővé tette, ilyenekből is alkottak latin megfelelőket. Vannak ilyen példák a vásártartásra utaló nevek között: *Csütörtökhely*: 1294: *Quintoforum* (Cs. 1: 250), *Asszonyvására*: 1203/1342//1477: de *Foro Regine* (Gy. 1: 595), *Martonvásár(a)*: 1259 u.: de *Foro Martini* (FNESz.), valamint a *-hida* utótagúak körében: *Jánoshida*: 1235/XV.: *Fons [ɔ: Pons] Johannis* (Gy. 3: 104), *Mórichida*: 1242: apud *Pontem Mauriti* (Gy. 2: 609), és ilyen a szintén átkelőhelyet jelölő *Lórév* is: 1259/1261/1264: in *Portu Equorum* (Gy. 4: 203). Ezekkel kapcsolatban azt azért meg kell jegyezni, hogy a vásárhelyeknek és a nagyobb folyók átkelőhelyeinél lévő településeknek a középkorban nem lebecsülendő fontosságú szerepük volt. A település jellegét mutatja a *Vár-alja*: 1332–37: de *Subcastro* (FNESz. *Gógánváralja*) és a *Háromudvar*: 1416: de *Tribus curiis* ’tkp. három udvarház’ (FNESz.), határvédő örök települését jelölte az *Ór*: 1113: in *villa Spectaculi* (FNESz. *Vágőr*). Ez utóbbi latin forma azonban lexikálisan nem pontos megfelelése a magyar névnek (1298/1299: *Evr*, uo.). Az ott lakók nemzetiségére utaló településnevek is szerepelnek olykor fordításban: a Beszterce vidéki *Besenyő* 1332–36/PR: *villa Paganica* (Gy. 1: 557), a közeli *Nempti* pedig 1332–36/PR: *villa Bavarica* (Gy. 1: 562) formában.

Viszonylag sok magyar településnév jött létre metonimikus úton, valamilyen természeti földrajzi névből. Ezek fordítására is néhány példánk van csupán: a szemantikai áttetszőség természetesen itt is feltétele a latin forma létrehozásának. E nevek között csak egy van, amely egyetlen lexémából áll: *Mocsár*: 1305: de *Pallude* (Gy. 1: 462 és FNESz. *Kövesmocsár*), a többi mikrotoponimaként összetett név, amit a latin változatok pontosan visszaadnak: *Hosszúaszó*: 1309: de *Longavalle* (Gy. 3: 554), *Veresmart*: 1327: de *Ruffo monte* (FNESz.), *Kereszténysziget*: 1223: ad *insulam Christianam* (FNESz.), *Asszonypataka*: 1329: *Rivuli Dominarum* (FNESz. *Nagybánya*), *Héthárs*: 1312: de *Septem Tyliis* (FNESz.). Az ebbe a típusba tartozó nevek között két ismertebb hely latin névhasználata is bemutatatható, a Brassó vidéki *Feketehalom* várát 1268/1273: *cast-rum Nigri Montis* (Gy. 1: 828) formában is említik, az Árpád-korban *Szarvashalom*-nak nevezett későbbi Szarvas település pedig Anonymusnál [1200 k.]: in *Ceruino Monte* formában szerepel (Gy. 1: 513). Egyik részét fordították le a te-

települést jelölő *Gátvége* (1350: in *fine Gath*, KMHsz. 1.) és a *Petkfüze* (1298: *silices Peck* [ɔ: *Petk*], Gy. 1: 467) neveknek.

A latin névhasználatnak feltűnő bőségét láthatjuk az úgynevezett egyházi helységnevek körében. A latin és a magyar formák e névcsoportban egymásnak többnyire szó szerinti megfelelései. Különösen gyakoriak az ilyenek a patrocíniumi településnevek között, ami még akkor is figyelemre méltó jelenség, ha tudjuk, hogy a templomcímeket és ezek településnévi használatát sokszor igen nehéz elkülöníteni. BENKŐ LORÁND szerint az *ecclesiam S. Regis Ladislai* vagy az *abbatis de S. Henrico* formák nem tekinthetők helységneveknek, de más latin alakok, mint például a *villa Sancti Regis* mögött „már vitathatatlanul helységnév áll” (1993: 16–7). MEZŐ ANDRÁS e témakörben írott nagyszerű összefoglalásaiban (1996 és 2003) szigorú kritériumok alapján különítette el a patrocíniumokat mint templomneveket és ezek helységnévi használatát. E munkák szerint a templomcímek a forrásokban csakis latinul fordulnak elő, s nemcsak a középkorban, hanem még jóval később is. Ez TÓTH VALÉRIA szerint felveti annak a gyanúját, hogy a templomokra mint építményekre vonatkozóan használatban lehetett-e egyáltalán a mindennapi beszélt nyelvben a megfelelő magyar nyelvű forma (2007).

MEZŐ ANDRÁS rendkívül gazdag adat-egybeállításai azt is megmutatják, hogy a patrocíniumi településnevek az oklevelekben különösen gyakran szerepelnek latin nyelven. A *Szentandrás* nevét viselő helységek adatait átvizsgálva például megállapítható, hogy az egykori 40 település közül 14-nek az első említése latinul történt (MEZŐ 1996: 53–5). A későbbi Biharszentandrás első adata 1291–94: In *Sancto Andrea*, a Komárom megyei Szentandrásé pedig 1286: *ville sancti andree* (i. m. 53) formában szerepel. Egyes neveknek — főleg ha valamely egyedítő szerepű helynévi névrésszel együtt használták őket — olykor hosszú időn át sem állandósult a latin alakja, s az is előfordul, hogy a magyar változata a bőséges adatolás ellenére is csak évszázadok múltán tűnik föl. A monostora miatt sűrűn emlegetett *Garamszentbenedek* többek között 1075/+1124/+1217: monasterii *Sancti Benedicti de Grana* (DHA 1: 418), 1229: *Goron Sancti Benedicti*, 1341: *Beati Benedicti de iuxta fluvio Gron* (KMHsz. 1., itt további változatok is szép számmal találhatók) formában szerepel, első magyar nyelvű előfordulása csak 1366-ból való: *Zent Beneduk* ~ *Zenthbenedyk* (MEZŐ 1996: 61), de ez is jelző nélkül áll. Hasonló a helyzet a Bodrog megyei monostoros hely, *Hajszentlőrinc* esetében: 1226/1330/1407: *S. Laurenci de Hoy*, 1234 P/PR: *S. Laurentii Hoyensis*, 1280: *B. Laurencii de Hoy*, 1408: *Hayzenthlewrinch* (KMHsz. 1.).

A latinnyelvűség nemcsak a patrocíniumi nevek, hanem más egyházi vonatkozású helységnevek használatában is megmutatkozik. Az egyházi épületekről elnevezett települések neve előfordul latinra fordítva is. *Kápolna* falut *Capella*-ként említve ismerünk Abaújban és Borsodban: 1270/1272: *Capulna*, 1332–35:

Capella (Gy. 1: 101); [1317–42]>XVI.: *Kapolna*, 1332–35: Nicolaus sacerdos de *Capellis* (Gy. 1: 779), továbbá Erdélyben: 1332–37: *Capella*, 1361: *Kapulna* (FNESz. *Felsőkápolna*), 1386: *Capella*, 1760–62: *Kapolna* (FNESz. *Sebeskápolna*). A *monostor* gyakran személy- vagy helynévvel összekapcsolva alkot helynevet, s ilyen összetételekben latinul is szerepel például Bodrog megyében: 1320: p. *Bothmonostor*, 1321: Joannes filius de *monasterio Both* (Gy. 1: 709) és Kolozsban: +1263/1324/1580: *ecclesia Colusmonustura*, 1310: *Clusmonasterio* (Gy. 3: 353). A ’templom’ jelentésű *egyház* helynévi előfordulására is idézhetünk hasonló adatokat Erdélyből: 1231/1257: *villa Albe Ecclesie*, 1315: *Feyer-eghaz* (Gy. 2: 196), valamint 1402: *Noua Ecclesia*, 1600: *Wyegyhaz* (FNESz. *Újegyház*), továbbá Arad 1333–34/PR: *Rotunda Ecclesia* (Gy. 1: 179) és Pozsony megyéből: 1332–37: *Alba Ecclesia*, 1379: *Feyrheghaz* (FNESz. *Pozsonyfehéregyház*) és jelzői szerepben Barsból: 1286/XVI.: *Endred ecclesiastica* (Gy. 1: 439), *Egyházasendréd*, 1278/1322: *Geurud ecclesiastica* (Gy. 1: 445), *Egyházasgyöröd*. Az egyházi településnevek további típusai között is lehet találkozni latinra fordított nevekkal, például Borsodban: 1330/1771: *villa Abbatis* (Gy. 1: 756), 1338: *Apathfalva* (Cs. 1: 168). Igen gyakori jelenség, hogy a monostoroknak helyet adó, egyébként kicsi, szélesebb körben kevésbé ismert településeknek a neve latinos melléknévi végződéssel szerepel a forrásokban: ilyen az abaúji *Mislye*: 1297: *ecclesia Myslyensis* (Gy. 1: 119), a Csanád megyei *Rohonca*: 1232: *Roancensis* (Gy. 1: 868), a baranyai *Szebegény*: 1339: *Zebegeniensis* (Gy. 1: 408) és a Békés megyei *Torda*: *1221/1550: mon. *Tordensis* (Gy. 1: 514) említése.

Az egyházi, vallási fogalomkörbe tartozó helynévalkotó szavak feltűnően gyakori latin nyelvű használatát az oklevélírók műveltsége magyarázhatja, de emellett talán azt is jelzi, hogy ezek a nevek — amelyek nem egy esetben más, korábban használatban volt településneveket szorítottak ki — egy magasabb, írásbeli norma által is támogatott megnevezéseknek számítottak. A gyakori latin nyelvű használat mellett más jelek — például a patrocíniumi nevek különösen nagy változási érzékenysége — is arra mutatnak, hogy e névtípus kialakulásában az egyház által képviselt tudatos névadói szerepvállalás is meghúzódhat (vö. TÓTH V. i. m.). Erről azonban részletesebben a megfelelő fejezetben szólok.

5.2.2. Névszerkezet és latinnyelvűség

A középkori latin nyelvű források latinizáló helynévhasználata azt mutatja, hogy abban nemcsak a nevek által jelölt helyek fajtáinak és presztízsének volt szerepe, hanem a helynevek nyelvi szerkezetének is. Bizonyos névszerkezeti típusokban ugyanis másoknál jóval gyakrabban alkalmazták a szövegbe illesztés eszközeként a latinra történő fordítást: jellemző volt ez egyrészt az elsődleges településnevek megkülönböztető jelzővel összekapcsolt változataiban, másrészt pedig

a települést jelölő földrajzi köznévvvel (főleg *falv* ~ *falva*, ritkábban *laka*, *háza* stb.) alakult nevek körében. Az alábbiakban e típusokat tekintem át.

5.2.2.1. *Jelző + helynév szerkezetű nevek*

Az oklevelekben teljesen vagy részben latinul szereplő településnevek fönt említett csoportja, az országos jelentőségű helyek megnevezései, közte az egyházi településnevek mellett számarányában egy másik típus emelkedik ki, amely — az eddig bemutatott formáktól eltérően — jellegzetes nyelvi szerkezetével ragadható meg. Olyan másodlagos keletkezésű nevek tartoznak ide, amelyek egy elsődleges helységnévből jöttek létre, jelzővel való bővítés útján. Nagyon szűk szócsoporthoz tartoznak azonban a latinra fordítás: az Árpád-korban leginkább az *al(só)*, *fel(ső)* és a *kis*, *nagy* jelzők szerepelnek ilyen módon. Az efféle nevek abban az időben jórészt településmegoszlás révén elkülönült helységek, helységrészek jelölői voltak. Ha ez az új településszerkezet megmaradt, többnyire fennmaradt a differenciálódással keletkezett névpár is, ha azonban nem bizonyult tartósnak ez az állapot, a név is könnyebben eltűnt. A sokszor hosszú ideig élő jelzős névformák azt mutatják, hogy e nevek nem pusztán körülírászerű megjelölések voltak, hanem valódi településneveknek kell tekinteni őket. Az alábbiakban idézett példák a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetének anyagából valók, amely a betűrendben elől álló 15 Árpád-kori vármegye (Abaúj–Csongrád) teljes névállományát tartalmazza. Mivel az adatok a szótárból könnyen visszakereshetők, és a részleteket illetően a mostani téma szempontjából különösebb tanulsággal sem járnak, itt eltekintek a részletező bemutatásuktól és többnyire a pontosabb hivatkozásoktól is.

Az *al(só)* jelző latinra fordítva szerepel az alábbi településnevekhez kapcsolódva: Abaúj: *Koksó*, *Gagy*, *Vadász*, *Zsebes*, *Zsolca*; Bars: *Füss*, *Oroszi*; Beszterce: *Valdorf*; Bihar: *Kér*; Bodrog: *Adorján*; Csanád: *Tömpös*; a *fel(ső)* pedig: Abaúj: *Ida*, *Kassa*, *Méra*, *Németi*, *Szántó*, *Szebenye*, *Szend*, *Tőkés*, *Vadász*, *Zsebes*; Árva: *Kubin*; Bars: *Győröd*, *Oszlány*, *Sáró*; Beszterce: *Valdorf*; Bodrog: *Adorján*, *Szekcső*; Borsod: *Borsod*; Csanád: *Tömpös*, *Velnök*. Például: +1262/[XIV.]: *inferior Zebes* (Gy. 1: 158), 1261: *Superior Cassa* (Gy. 1: 102). Az *inferior* és a *superior* jelzők magyar nyelvi megfelelőinek megállapítása többnyire — különösen akkor, ha csak a latin változatra van adatunk — nem egyértelmű: takarhatnak képző nélküli (*al-*, *fel-*) és képzős (*alsó-*, *felső-*) formákat is. Kétségeink még az olyan esetekben is lehetnek, amikor a nevek magyar megfelelői is adathozhatóak a későbbiekből, mivel nem ritka, hogy a képzős és a képző nélküli változatok azonos név előfordulásaiban is variálódhatnak, mint például a Bodrog megyei *Al(só)adorján* esetében: 1331: *Oladryan*, 1335: *Alsowadrian* (Gy. 1: 704). E névtípus részleges latinra fordításának gyakoriságát mutatja, hogy míg az összes régi magyar helynévnek — mint korábban arról szó volt — csupán 1–2%-a szerepelt ilyen formában, addig az *al(só)* jelzővel álló településneveknek

az egyharmada, a *fel(ső)* jelzősőknek pedig közel a fele fordul elő vegyes nyelvi formában.

Hasonló a helyzet a *kis* és a *nagy* jelzőt tartalmazó helységnevek esetében, mivel ezeket is sűrűn említik latinra lefordítva. A kettő közül itt a *kis* előtag a gyakoribb, a vizsgált korpusz 44%-ában szerepel latinul: Abaúj: *Ida*; Bars: *Apáti, Hecse, Salló, Szelepcsény, Tapolcsány*; Bács: *Bodony*; Baranya: *Gyulád, Harsány, Kémed, Kémes*; Beszterce: *Péntek*; Bodrog: *Dalocsa, Pályi*; Borsod: *Zsolca*. A *nagy* valamivel ritkábban, minden harmadik névben van latinra lefordítva: Abaúj: *Ida*; Baranya: *Kémed, Kémes*; Bars: *Apáti, Hecse*; Bihar: *Várad*; Bodrog: *Dalocsa*; Borsod: *Zsolca*; Csongrád: *Alpár*. Mindkét jelző előfordul alapfokú (*parva, magna*) formában: 1209/XVII.: *de Parvo Hecze* (Gy. 1: 447), 1332–35/PR: *Magna Ida* (Gy. 1: 92) és jóval gyakrabban a viszonyítást közvetlenebbül is kifejező középfokú (*minor, maior*) változatban is: [1177]/1500 k.: *Kemes maior* et *Kemes minor* (Gy. 1: 324). Az itt bemutatott példák azt is szemléltetik, hogy a jelzős szerkezetek magyaros és latinos sorrendben egyaránt állhatnak.

A nagyszámú névadat azt mutatja, hogy e jelzők latinra fordítása lényegesen gyakrabban fordul elő az oklevelekben, mint bármely más hasonló szerepű névrésze. Ám természetesen egyéb példák is vannak a jelzős szerkezetű nevek körében, ahogyan ezt az egyházi nevek között az *egyház* előtag latin változata mutatta, de további eseteket is idézhetünk: *Kül(ső)vámos*: 1320/1358: *Vamus exterior* (Gy. 1: 814), *Óbuda*: 1243/1295: *de Weteri Buda* (FNESz.), *Újmarja*: [1291–94]: *Maria noua* (Gy. 1: 641), *Nemesdedina*: 1355: *Dedina Nobilium* (FNESz.), *Király(fia)karcsa*: 1313: *Karcha (Re)gali* (FNESz.), *Királylubella*: 1469: *Lubella regia* (FNESz.). Viszonylag gyakran és sokféle formában szerepelnek latinra fordítva a népesség etnikai hovatartozására utaló jelzői előtagok: *Magyarpeterd*: 1407: *Peterd hungaricalis* (Cs. 5: 725), *Németlipcse*: 1471: *Lypcz Theutunicalis* (FNESz.), *Oláhpéterlaka*: 1412: *Peterlaka volahalis* (Cs. 5: 889). Számnévi jelzők összefoglaló szerepű nevekben szintén szerepelhetnek latinul: Abaújban *Kétszántó*: +1326/[1400 k.]: *Kethzantow ~ amborum Zantow* (Gy. 1: 142), Bodrogon *Háromilya*: 1339: *possessiones suas Tres Ilya vocatas* (Gy. 1: 720).

A fent idézett nevek között sok olyan szerepel, amelynek csakis (részben) latinra fordított adatai találhatók meg az oklevelekben, ám ezek mögött kétségkívül feltételezhetünk magyar megfelelőket is. Ezt a számos magyar és latin változatban is adatolható név és a még több kizárólag magyar formában előforduló hasonló szerkezetű jelzős településnév nemcsak valószínűsíti, de bizonyossá is teszi.

5.2.2.2. -falu utótagú nevek

A latinra fordítás szempontjából ez utóbbi névtípushoz hasonlóak azok a jelzős szerkezetű nevek, amelyekben — a fentiekől eltérően — főtagként nem egy meglévő helységnév, hanem települést jelentő földrajzi köznév szerepel. E *falu* ~ *falva*, *ház(a)*, *lak(a)*, *vár(a)*, *város*, *sok(a)* stb. utótagú neveket KÁZMÉR MIKLÓS valódi településneveknek mondja (1970: 8). Közülük a leggyakoribb típust, a *falu*-t és ennek változatait tartalmazó helységneveket kitűnő monográfiában dolgozta fel, amelyben e nevek latinra fordításával kapcsolatban is számos megjegyzést tett, és a jelenség vizsgálatához nagyszerűen használható az általa összeállított gazdag adattár is (i. m. 129–304).¹⁶ Mivel a *falu* és a *falva* utótaggal álló nevek között több tekintetben is fontos különbségek mutatkoznak (vö. például i. m. 30), e típusokat a latin nyelvű előfordulás tekintetében is különválasztva célszerű tárgyalni.

A KÁZMÉR adattárában szereplő jelző + *falu* szerkezetű 519 névből (K 132–56)¹⁷ 22-nek, azaz a nevek mintegy 4%-ának van latin nyelvű említése is. A latin fordításban itt szereplő jelzők azonban jórészt különböznek a fent bemutatott jelző + településnév szerkezetű nevek bővítményeitől: a számos *Alsó*- és *Felsőfalu*, *Kisfalu* név közül ugyanis KÁZMÉRNál egynek sincs latin nyelvű adata. Leggyakrabban az *Újfalu* szerepel latinul: a 189 ilyen nevű település 8%-ának van latin említése is, például két Somogy megyei helységnek: 1332–37: *Vyufalu*, *Nova villa* és 1376, 1428: *Noua villa*, *Wyfalw* (K 152). Az adattárban található 22 *Nagyfalu* közül ötnek van latin formája is, mint például a szabolcsi *Nagyfalunak*: 1245: *Magna villa*, 1332–37: *Nogfolu* (K 139). Rajtuk kívül két *Tótfalu* (Szepesben: 1311: *Villa Sclavonicalis*, 1382: *Tothfalw*, Vasban: 1221: *Villa Sclavorum*, 1297: *Tothfolu*, K 146), egy-egy *Oroszfalu* (Belső-Szolnokban: 1410: *Villa Ruthenorum*, 1620: *Alsó Orozfalu*, K 142) és *Hosszúfalu* (Somogyban: 1332–37: *Longa villa*, 1355: *Hossyufalu*, K 135) szerepel latin fordításban. A fentiekől eltérően a *Falud* és a *falucska* névrésszel álló 59 + 3 név közül egynek sincs latin adata (K 156–9).

Az új jelzővel alakult nevek egyéb, szintén települést jelentő földrajzi köznévekkel állva is viszonylag gyakran szerepelnek latinul. A FNEŠz. adatai között az alábbiakra találunk példákat: *Újvár*: 1198: in territorio ... *Novi Castri* (lásd *Németújvár* alatt), *Újudvar*: 1292: de *Noua-Curia*, *Újbánya*: 1337: *Nove Montanie*, német, illetve szlovák névmegfelelés is gyanítható az alábbi nevek mögött: *Újváros*: 1355: *Noua villa*, *Újhely*: 1358: de *nova civitate* (lásd *Kiszucaújhely* alatt). Az efféle nevekben a főtagként álló földrajzi köznév magyar megfelelőjé-

¹⁶ Mivel KÁZMÉR adattárára a következőkben gyakran hivatkozom, az ilyen jellegű források jelezéséhez hasonlóan K rövidítéssel utalok rá.

¹⁷ Ezt annak figyelembevételével kell értékelni és a korábban jelzett, más típusokra jellemző arányokhoz viszonyítani, hogy KÁZMÉR az általa megvizsgált településneveknek csak az első előfordulását adatolja.

nek meghatározása nem mindig egyértelmű. A *villa* például többnyire a *falu* helyett szerepel, de — mint az *Újváros* adata is mutatja — állhat a *város*, sőt a *ház(a)*, *lak(a)* stb. fordításaként is. Másrészt viszont — ahogyan erre KÁZMÉR is felhívja a figyelmet (1970: 24) — az OklSz.-ban található *falu* ~ *falva* névrésszel alakult nevek mellett az 52 *villa*-val szemben 55 *possessio* és 6 *terra* minősítés áll. A latinra fordított nevek magyar megfelelői sem adnak feltétlenül minden esetben teljesen megbízható támpontot, mivel a *falva* utótagú helynevek számos alkalommal *háza*, *laka*, *ülése* stb. utótagú nevekké váltakoznak (i. m. 119–21).

A jelző + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetű nevek latinul csakis egészükben lefordítva szerepelnek: nincsenek tehát **Nova falu* vagy **Új villa* típusú adataik. Az olyan forma, mint a Kraszna megyei Nagyfalú említése: 1213/1550: de *villa Nog* (Gy. 3: 518), egészen kivételesnek számít.

A latinul szereplő jelzős szerkezetű településnevek kétféle szórenddel fordulnak elő: a magyaros sorrend szerint a jelző megelőzi a jelzett szavát, a latinban viszont a fordított szórend a szokásosabb. E formák időbeli előfordulásának vagy gyakorisági viszonyainak a vizsgálatára az általam felhasznált anyag sajnos, nem megfelelő, az azonban ebben is megfigyelhető, hogy mind a két jelzős típusban mindkét sorrendi változatra bőséggel vannak példák. A jelző + helynévi szerkezetűek között — mint a fentiekben láttuk — mind a *Magna Ida*, mind a *Vamus exterior* típus képviselve van, s ugyanígy a jelző + települést jelentő földrajzi köznévi szerkezetűeknél is: *Noua villa*, illetve *Villa sclavonialis*. A megkülönböztető szerepű jelzők olykor összekapcsoltan is előfordulnak a főtag mellett: 1335: p-um *maioris et minoris Apati* (Gy. 1: 425). A latinra fordított név néha körülíró formában szerepel: az egyik Baranya megyei Újfalú 1327-ben „ad *villam quedam novam*” formában fordul elő, majd 1328-ban „*possessio Wyfolu*”-ként (Gy. 1: 334), Biharban egy másik Újfalut [1291–4]-ben „*villa Nycolai bani nova*”-ként említene (Gy. 1: 679), 1373-ban pedig mint *Wyfalu* szerepel (FNESz. *Berettyóújfalú*). A jelzős szerkezetet a latinban nagyon ritkán prepozíciós határozói formával adják vissza: *Hegyszentmárton*: 1332–5: *S. Martini de Monte* (MEZŐ 1996: 153 — itt a jelző azonban nem a településnévhez, hanem a névadó Szent Márton nevéhez kapcsolódik: ehhez lásd MEZŐ i. m. 159 és FNESz.) és egészen egyedi megoldásként: *Csehimindszent*: 1342: *Omnium Sanctorum de Cheh* (FNESz.).

A fent idézett *Oroszfalu* és *Tótfalu* latin megfelelője genitívuszos szerkezettel van kifejezve, ezek nyelvi jellegéről — körülírásként vagy fordításként való értelmezéséről — KÁZMÉR bizonytalanul nyilatkozik (1970: 40). A hasonló formákat a FNESz. felveszi adatai közé, például 1221/1240/1774: *prope villam Sclavorum*, 1297: *Tothfolu* (*Pinkatótfalu* alatt), s úgy tűnik, a latin alakot BENKŐ LORÁND is a magyar név fordításának tartja (1998a: 68). A magyar településnevek nép(rész)névi jelzőit a latin fordításban vagy melléknévi vagy genitívuszban álló főnévi formában adják vissza. Az alkalmazott nyelvi szerkezet a név fő-

tagjának a jellegétől függ. Úgy tűnik, az olyan esetekben, amikor a főtag nincs lefordítva latinra, kizárólag melléknévi jelző szerepel: erre lásd a fent említett *Magyarpeterd*, *Németlipcse*, *Oláhpéterlaka* adatait, továbbá például Székelyudvarhely említését: 1585: *Siculali Udwarhely* (FNESz.). Ha azonban a főtag is fordításban szerepel, többnyire genitívuszos megoldást alkalmaznak, mint ahogyan ezt *Oroszfalu* és *Tótfalu* fenti adatai mutatják, valamint például *Székelij* (új)vásárhely előfordulása: 1323/1325: *de Novo Foro Siculorum* (FNESz. *Marosvásárhely*) is megerősíti. Ilyen esetekben kivételesnek számít a melléknévi jelzős szerkezet használata: 1380: *villa Ruthenica* a német: 1448: *Rewsdorffchin* (FNESz. *Oroszcsúr*) megfelelőjeként.

A latin névformákban alkalmazott különféle grammatikai szerkezetek — a minőségjelzős vagy a genitívuszos birtokos jelzős alak, beleértve a magyaros vagy latinos szórendi realizációkat is, valamint a szóhasználat, a szómegfelelés bizonyos fokú változatossága — a fordítás során adódó többféle nyelvi lehetőség megvalósulását mutatják. Ebből adódóan különböző konstrukciók mögött is kereshetünk azonos magyar nyelvi formákat, illetve más oldalról: egymással megegyező szerkezetek is képviselhetnek eltérő alakú magyar neveket.

KÁZMÉR MIKLÓS az itt bemutatottakhoz hasonló névfordításokról szólva — SZABÓ ISTVÁN véleményéhez (1966: 125) csatlakozva — arra a megállapításra jutott, hogy a nevek fordítása „csak addig képzelhető el, amíg az eredeti motivációt fontosnak tartották, tehát a névvé válásnak kezdeti szakaszában” (1975: 181). Véleményével részben egyetérthetünk, hiszen a motiváció, pontosabban a szemantikai tartalom áttetszősége feltétele a nevek fordításának, ám arra semmi nem utal, hogy csakis közvetlenül a nevek létrejötte utáni időszakban születhettek volna meg az oklevelek latin névformái. A tétel cáfolható egyrészt elméleti oldalról, mivel KÁZMÉR megállapítása mögött a tulajdonnevek fokozatos kialakulásának ma már a korábinál sokkal kevésbé hangoztatott és a neveknek jóval szűkebb körére vonatkozóan értelmezett tétele húzódik meg. Másrészt ennek konkrét adatok is ellene szólnak. Nem egy olyan korai előfordulást is tudunk említeni, ahol a magyar névformára korábbi adataink vannak, mint a latinra, például az abaúji Újfalú: 1321: *Vifalu*, 1332–5: *Nova Villa* (Gy. 1: 153) vagy a lip-tói Újfalú: 1233: *Oyufoluu*, 1246: *pr-rum ... Nove Ville* (Gy. 4: 106) esetében. Azt, hogy a névhasználat latinos formái nem a névkeletkezésnek mintegy a kezdeti stádiumát jellemzik csupán, még nyilvánvalóbban mutatja a latin változatok hosszan elhúzódó megjelenése: az Abaúj megyei Újvár első magyar nyelvű adatai a 12–13. század fordulójáról valók (1199/1272: *Wyvar*, 1222: *Wiwariensi*), de a latin alakokra még a 14. század közepe táján is igen nagy bőséggel idézhetünk példákat (Gy. 1: 58–61).

A latin formák alkalmazását nem a név megszilárdulatlansága befolyásolta tehát elsősorban ebben a típusban sem, hanem sokkal inkább a nevet tartalmazó dokumentum jellege. A KÁZMÉR adattárában latinul szereplő 22 jelző + *villa*

összetételű névből 10 az 1332–37 között készült pápai tizedjegyzékben fordul elő (K 132–56). E forrásban a fent említett többi névtípusra — a patrocíniumi nevekre, a jelző + településnév szerkezetűekre stb. — is feltűnően sok latin nyelvű példát találunk.

5.2.2.3. -falva utótagú nevek

A középkori okleveleink latinra fordított helyneveivel kapcsolatos viszonylag gyér szakirodalomban kiemelt figyelemben részesült az a típus, amelyben személyt jelölő szó, rendszerint személynév és települést jelentő latin földrajzi köznév, elsősorban a *villa* kapcsolódik össze, többnyire genitívuszos szerkezetet alkotva (például: *villa Petri*, *villa Martini*). A megkülönböztetett érdeklődést az magyarázza, hogy e szerkezetek magyar nyelvi megfelelői nem állapíthatók meg egyértelműen, sőt sok esetben még az sem világos, hogy helynevet takarnak-e, vagy pedig csupán a megnevezett személy birtokában levő falut, települést szintagmatikus leírásként jelölik meg ('Péter / Márton nevű személy falva, birtoka'). Ha pedig helynevet sejtünk mögöttük, kérdéses az is, hogy a magyar településnév milyen formában rekonstruálható (*Péterfalva* vagy *Petri*, *Mártonháza* vagy *Mártonfalva* stb.).

KÁZMÉR MIKLÓS a *falu* utótagú nevekről írott monográfiájának összegző megállapítása szerint „A középkori forrásokat publikálók vagy feldolgozók igen gyakran egy *villa* + genitívusos személynév szerkezetből magyar személynév + *falva* helységnevet konstruálnak. CSÁNKI például *Herbordfalva* címszót ír az 1334-i *Villa Herbody* adat alapján.” (1970: 53). A KÁZMÉR által említett felfogást sokféle változatban, a nevek teljesebb vagy szűkebb körére vonatkoztatva találjuk meg a szakirodalomban. BÁRCZI csupán mintegy megengedően szól a típus meglétének lehetőségéről, megállapítva, hogy a személynév + *falva* szerkezetű településnevekben „gyakran, főképp a korábbi példákban, a második tag latinra fordítva is mutatkozik” (1958: 161). KÁZMÉR a megfelelő latin szerkezeteket csak akkor emelte be adattárába, ha a későbbiekből *-falva* utótagú magyar változata is ismeretes (1970: 53). E megszorítással gyakorlati szempontból ugyan egyet lehet érteni, ám az sem tagadható, hogy az így kirekesztett latin szerkezetek is takarhattak magyar helyneveket, csak ezeknek a későbbiekből sem maradt fenn említése, vagy éppen a településnevekre olyannyira jellemző szerkezeti változáson mentek át. KÁZMÉR azt is megjegyzi, hogy a latin formák minden esetben a valódi birtoklás kifejezésének a bizonyítékai, sőt másutt arról szól, hogy e szerkezetekről az sem bizonyítható, hogy már helynevek lennének (1970: 101), s egyetértőleg idézi PAPP LÁSZLÓ véleményét, aki szerint ezek még „a tényleges birtoklásra mutató személynévvel alakult helymegjelölések” (1961: 189). E megállapítás általános és kizárólagos érvényét azonban eleve cáfolják azok az adatpárok, amelyekben a latin forma későbbből való, mint a magyar név: például 1274: *Bulmanfalva*, 1349: *villa Ulmani* (K 191), 1305: *Isontelke* [c:

Isoptelke], 1359: *villa Isopis* (K 167), 1229: *Tamási*, 1367: *Kis-Tamásfalva* [mindkét adat átírva], 1412: *villa Thomae*, 1550: *Thamasfalwa* (K 286).

A névfordítás kérdésében a legszélsőségesebb véleményt alighanem BALOGH LÁSZLÓ fogalmazta meg, mintegy mellékesen, a helynevek struktúrájáról írott dolgozatában (1970). A nevek szerkezeti átalakulásának általános irányait kutatva úgy látja, hogy az Árpád-kori puszta személynévi eredetű településnevek nem illenek bele az általa elgondolt folyamatba, mivel — bizonyítandó tétele szerint — ezeknek eleinte földrajzi köznévvvel együtt kellett volna állniuk. A problémát úgy tartja áthidalhatónak, hogy az e nevek mellett az oklevelekben többnyire megtalálható latin földrajzi közneveket (*villa*, *terra* stb.) egy valós magyar névrész fordításának tekinti. Gondolatmenete zárásaképpen megnyugodva konstatálja, hogy „Így strukturális elgondolásainkat ez a névtípus sem zavarja.” (i. m. 117). BALOGHnak a névadatok tízezreit figyelmen kívül hagyó teóriáját KÁZMÉR MIKLÓS (1975: 182–4) és MEZŐ ANDRÁS (1981: 96–7) kellő részletezettségű, meggyőző bírálatban részesítette, így ennek ismétlésére itt nincs szükség.

Célszerűnek tűnik azonban e kérdéskört nagyobb korpusz alapján is áttekinteni. A vizsgálatban itt is KÁZMÉR adattárára (K) és a FNESz. anyagára támaszkodtam. KÁZMÉR a *-falva* utótagú nevek adatállományát is a lehető legnagyobb teljességgel kívánta összeállítani, s ez az anyag azt mutatja, hogy az általa tárgyalt 2 387 név több mint 5%-ának van latin nyelvű említése is, ami valamivel magasabb arány, mint amit a jelző + *falv* típusnál láttunk. A *falva* mellett szereplő névrészek alapján a latin fordításokat illetően négy típus látszik elkülöníthetőnek: a keresztény kultúrkörbe tartozó személynévvel, az összes másfajta (belső, német, szláv stb. eredetű) személynévvel, a patrocíniumi nevekkel és a közszókkal alakult nevek csoportja.

Az európai keresztény-latin műveltségben általánosan ismert bibliai és martirológiai neveknek a *falv*-val alkotott összetételeit a latin fordításban nagyfokú egységesség jellemzi: a személynév a *villa* után latinul genitívuszi formában szerepel: 1277: *Villa Mathei*, 1378: *Mathefalua* (K 224), 1332–37: *villa Laurentii*, 1493: *Lewrynczfalwa* (K 271), 1380: *villa Ladislai*, 1401: *Laczlou falua* (K 282). A több tucat ide tartozó név között fordított szórendű említés alig akad: 1332–37: *Marci villa*, 1497: *Markosfalva* (K 171), 1332–37: *Michaelis villa*, 1392: *Mykefalva* (K 172), valamint 1367: *Christianus villa*, 1362: *Kerezyenfalu*, 1405: *Kerezyenfalwa* (K 168). Ez utóbbi adat azonban a korábbi *falv* utótagú névváltozat fordításának tűnik, amelyben a jelzői rész melléknévi értékű. Néhány esetben a név nincsen lefordítva latinra, ilyenkor alapalakban, mintegy nominatívuszban áll: 1220: *villa Petur*, 1369: *Peturfalva* (K 174), 1223: *Terra Mihal*, 1455: *Myhalfalwa* (K 225), ez utóbbi azonban inkább egy korábbi is adatolható *Mihály* ~ *Mihályi* megfelelője lehet: 1358: *Nogmihaly*, 1425: *Michali* (FNESz. *Mihályi*). Ide tartoznak azok az esetek is, amelyekben a személynév

magyaros és latinos formája csaknem egybeesett: 1286: *villa Abraham*, 1402: *Abrahamfalua* (K 275), 1311: *villa Bethleem*, 1355: *Bethleemfalua* (K 277).

A fenti csoportban bemutatott többségi minták szerint szerepelnek latin fordításban a patrocínium + *falva* szerkezetű nevek is, amelyek közül KÁZMÉR adattárában csaknem másfél tucatnak van latin megfelelője: 1318: *Villa Sancti Jacobi*, 1362: *Scenthiacobfolua* (K 266), 1332–37: *Villa Sancte Marie*, 1447: *Boldogazzonfalva* (K 162). Mint már korábban említettem, az efféle névfordítások nagy bőségben szerepelnek MEZŐ mindkét e tárgyban írt könyvében is (1996 és 2003).

Az itt vizsgált névtípuson belül a harmadik csoportba azok a helynevek tartoznak, amelyekben a *falva* mellett olyan személynév áll, amely nem a keresztény-latin kultúrkörből való. Ezek latin változatainak többféle szerkezeti megvalósulása fordul elő a forrásokban: a személynév genitívuszi és nominatívuszi formában is állhat, és mindkét típus kétféle szórenddel jelenik meg. A személynév + *villa* szórendre azonban csak néhány példa akad mind a genitívuszos, mind az alapalakot mutató változatok között: 1332–37: *Heniungi villa*, 1369: *Henigfolua* (K 166), 1332–37: *Biborch villa*, 1566: *Bijfarcz falwa* (K 161). Az összes nevet figyelembe véve a nominatívuszi és a genitívuszi formák aránya 2/3 : 1/3. A birtokos esetben álló személynévek köre viszonylag jól meghatározható: nagy többségben vannak a német eredetűek — 1313: *Terra Corardi*, 1371: *Corraldfalua* (K 217), 1320: *Villa Henrici*, 1330: *Hedrychfalwa* (K 289) —, de van köztük szláv és olasz — 1264: *villa Stoyani*, 1340: *Stoyanfalua* (K 244), 1332–37: *Guidonis villa*, 1415: *Gydofalua* (K 165, ezekhez lásd FNESz. *Gidőfalva*) — eredetű is. Az egyértelműen felismerhető idegen eredetű személynévek olyan következetességgel szerepelnek genitívuszi formában, hogy ennek alapján például az 1263-ból való *villa Herman*-t sokkal inkább tarthatjuk az 1381: *Herman* megfelelésének, semmint az 1435: *Hermanfalwa* fordításának (máshogyan KÁZMÉR i. m. 208). A Csépán esetében a genitívuszi használat — 1267: *Terra Chepani*, 1342: *Chepanfalwa* (K 288), illetve 1307: *Villa Chepani*, *Chepanfalua* (K 277–8) — azt jelezheti, hogy az oklevél-fogalmazók számára egyértelmű volt a név idegen (szláv) eredete, sőt az utóbbi településre vonatkozó 1295: *Villa Stephani* (FNESz. *Csepánfalva*) adat arról tanúskodik, hogy a név más nyelvbeli megfelelőivel is tisztában lehettek. A genitívuszban álló személynévek között kivételesen magyar név is előfordul, mégpedig több település különböző adataival, például 1332–37: *Karachini villa*, 1462: *Karachonfalwa* (K 168), de több említésben ugyanez alapalakban is szerepel: 1221: *Villa Karachon*, 1369: *Karachunfalua* (K 260).

A személynévet alapalakban tartalmazó latinra fordított helynevek között is többségben vannak azok, amelyek idegen eredetű névből származnak. Ezek genitívuszi formája olykor a hangszerkezeti jelleg alkalmatlansága miatt hiányozhat: 1421: *Villa Dorozlo*, 1459: *Dorozlofalw* (K 296, ehhez lásd FNESz. *Csá-*

kánydoroszló), más esetekben talán a ritkaságuk, így idegen névként kevésbé ismert voltuk akadályozhatta meg a latinos használatot: 1281: *Terra Kondakur*, 1510: *Condakorfalwa* (K 216, ehhez lásd FNESz. *Kondákor*), 1375: *villa Crich*, 1411: *Kyrychfalwa* (K 169). E típusba tartozik a magyarban keletkezett személynévek használata is. Ezek között vannak képzővel alakultak: 1227: *Terra Wodos*, 1280: *Vadosfolua* (K 267, ehhez lásd FNESz. *Vadosfa*) és közszóból jelentéstani úton létrejött személynévek is: 1296: *terra Chyzer*, 1361: *Cizerfalva* (K 194, ehhez lásd TESz. *csiszár*), 1468: *Poss. Erdew*, 1511: *Erdewfalwa* (K 164), ez utóbbi azonban nem feltétlenül személynév, hanem lehet közszói elem is. A keresztény nevekből rövidítéssel, illetve képzéssel alakított személynévek is magyar formában, alapalakban szerepelnek a latin konstrukciókban: 1234–70: *Villa Luca*, 1395: *Lucafalva* (K 262, ehhez lásd RMCsSz. *Luka*), (1291–4): *villa Benke*, 1475: *Benkefalva* (K 294, RMCsSz. *Benke*). Mindössze egy olyan adatot ismerek, amelyben ilyen becézőképzős alakot latinra lefordítva találunk meg: 1332–37: *Michaelis villa*, 1392: *Mykefalva*, ám ennek van 1332–37-ből *Mike* változata is (FNESz. *Mikefalva*). Latinul is szerepelhetnek azonban a körülíró jellegű összetett személynévek: 1369: *villa Nicolai filii Prebyl*, 1389: *Pribifya-myclosfalwa* (K 234), 1327: *villa Nicolai dicti Ewz*, 1349: *Ewzymklosfalva* (K 283).

A *-falva* utótagú nevek negyedik csoportjában főtagként közszó szerepel; elsősorban személyt, főleg méltóságot jelölő szó, de néhány további köznév is előfordul e típusban. Ha a méltóságnevet tartalmazó nevek latin fordításban vannak megemlítve, akkor — egy-két kivételtől eltekintve — mindkét névrész latinul áll: 1330: *Villa Abbatis*, 1338: *Apathfalva* (K 268), 1329: *villa Praepositi*, 1345: *Prepostfolva* (K 174–5), 1208: *praedium Bani*, 1393: *Banfolua* (K 161). A *Királyfalva* kétféle szerkezettel szerepel latin fordításban: 1332–37: *villa Regis*, 1348: *Kyralfolwa*, illetve 1332–37: *Principis villa*, 1808: *Királyfalva* (K 169), az *Asszonyfalva* 'a királyné faluja' főtagja viszont magyarul áll: 1284: *Possessio Ozun*, 1359: *Azunfalwa*, illetve 1235 k.: *Villa Asscun*, 1237 k.: *Ohzynfolua*, ám ez utóbbinak van latin megfelelője is: 1235: *Terra populorum Regine* (K 253). A többi személyt jelölő szó magyarul szerepel: 1365: *Villa Aprod*, 1365: *Aprodhaza* (K 181), 1348/1430: *villa Dyak*, 1403/1416: *Dyakfalwa* (K 278), 1339: *possessio Lean*, 1443: *Leanfalwa* (K 282). Néhány nem személyt jelentő szó is előfordul a latinra fordított nevekben: 1332–37: *Potok villa*, 1487: *Pathakfalwa* (K 273), 1332–37: *Villa Castri*, 1355: *Varfolua* (K 249). A *Tejfalva* eredetileg *Timotejfalva* volt (1237: *ville Timothei*), a személynévi előtag csonkulással alakult becéző formáját (1298: *Theyfalua*) azonban a *tej* szóval azonosítva fordították le latinra: 1345: *Villa Lactis* (FNESz. *Tejfalusziget*).

A *falva* utótagú településnevek csoportjában a nevek magyar és latin alakjainak megfelelései — amint ezt a fentiek is alátámasztják — bizonyos szabálysze-

rűségeket mutatnak, ám a kép viszonylagos egységét a már említettek mellett további „szabálytalanságok” is megtörik.

Az itt felsorolt példák között számos olyan adatot találunk, amelyben a *falva* megfeleléseként nem a *villa*, hanem a *possessio*, a *praedium* vagy a *terra* áll, s ezt a sort megtoldhatjuk még a *domus*-szal is: 1324: *domus Karachyni*, 1332: *villa Karachyni*, 1410: *Karachonfolua* (K 168). Azonos helyre vonatkozóan változhat egymással a *villa* és a *terra* is: 1313: *terra Blasii*, 1332–37: *villa Blasii*, 1346: *Balaschfalwa* (K 160). Természetesen elképzelhető, hogy az ilyen említések *Balázsfölde*, *Balázs(nak a) földje*, *Karácsonyháza* stb. formákat takarnak, de a számos efféle megfelelés azt is jelezheti, hogy e latin formák mögött nem kell feltétlenül a magyarul is adatolható névtől eltérő alakot keresni, hanem egyszerűen különböző fordítói eljárás, értelmezés megvalósulásának is tekinthetjük őket.

Ezt az is alátámasztja, hogy olyan példákat is ismerünk, amelyekben a latin *villa*-s formával szemben a magyarban a *falva* mellett *háza* névváltozat áll, amelyek egyidőben lehettek használatban, s mindegyik visszaadható volt a *villa*-val: 1365: *villa Aprod*, 1365: *Aprodhaza*, 1367: *Aprodpalfolua* (K 181), [1291–4]: *villa Cosme*, 1327: *Cozmahaza*, 1421: *Kozmafaluua* (K 169). Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a *villa* + személynév szerkezetek pusztán személynévi helyneveket is takarhatnak, akkor egyes esetekben — ha például a magyar névnek többféle változata is adatolható nagyjából azonos időből — nem lehet eldönteni, hogy a latin formát melyik magyar alakhoz kössük. Ennek megfelelően például az [1291–4]-ből való *villa Ivanka* bármelyik alábbi formához hozzárendelhető: 1332–37: *Iuanka*, *Yohankahaza*, 1397: *Iwankafalua* (K 167). Ebből természetesen adódik az a következtetés, hogy az olyan esetekben, amikor az efféle latin szerkezeteknek nincs magyar megfelelésük — mert például a település elpusztult stb. —, a név egyértelmű, pontos rekonstruálására nem sok esélyünk van.

A *villa*-nak a névhez tartozása nem könnyen határozható meg a patrocíniumi nevekben sem, főleg amiatt, hogy az efféle neveket nagy számban érintették a különféle szerkezeti változások (ehhez lásd MEZŐ 1996: 243–5, TÓTH V. 2006b). De okozhat gondot a patrocíniumi névrészek nyelvi azonosítása is: 1332–37: *Villa S. Katherine*, 1396: *Zenthkatarena Azzonfalua* (K 241); 1355: *Villa Sancte Jacobi Apostoli*, 1372: *Zenthycabfalua* (K 241); 1370: *villa episcopoli S. Thome*, 1464: *Zenthamasfalwa* (K 242). Az utóbbi fordításokban azonban inkább pontoskodó, „tudós” megfeleltetéseket sejtethetünk, semmint valós magyar alakok hű tükröztetését.

Arra is láttunk példát a fentiekben, hogy a személynévi rész azonosíthatósága nem egyértelmű a latin és a magyar változatban: a *villa Michaelis* többnyire a *Mihályfalva* nevet adja vissza, de egy esetben a *Mikefalva* megfelelőjeként fordul elő. Hasonló jelenség azonos település különböző adataiban is megfigyelhető: 1312: *Villa Johannis*, 1448: *Janofalwa*, 1475: *Janusfalwa* (K 212).

Az eddigiekben bemutatott példák sokszínűsége is azt mutatja, hogy a latin előfordulások vulgáris nyelvi megfeleltetésével kapcsolatban teljes mértékben elfogadható BENKŐ LORÁNDnak a közelítésmódja, aki e relációban bonyolult összefüggésrendszert lát, ám éppen emiatt fontosnak tartja az egyes esetek minél pontosabb tisztázását, felderítését: „Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy »nominativusos« *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter*, *Pető*, *Petri*, *Péterfalva*, *Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac*, *Petrovce*, *Petrovo selo*, *Petersdorf*, *Petrești* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy” (1998a: 115). Ahogyan BENKŐ is jelzi, elvileg további névformák is megfelelhetnek az efféle latin szerkezeteknek, mint láttuk, főleg *laka* és *háza* utótagúak, de még *Szentpéter* típusúak is akár (ehhez lásd például: 1332–37: *Villa Petri*, 1773: *Sz. Péter*; vö. FNEsz. *Komáromszentpéter*). Ám az is kétségtelen, hogy az egyes névtípusok nagyon eltérő gyakorisággal szerepelhetnek az itt jelzett latin szerkezetekkel. A *villa Petur* például aligha takarhat *Pető*, *Petri*, *Petőfalva* formát. A *villa Petri* leggyakrabban a *Péterfalva* típusú nevek fordításaként szerepel, s bár elvileg a magyar *Petri*-nek is kétségkívül megfelelhet, ez azonban inkább csak e magyar névforma és a *Petrus* latin genitívuszi alakjának a véletlenszerű egybeeséséből adódik. A képzéssel alakult helyneveket ugyanis nemigen volt szokás latin szerkezetekkel visszaadni, noha néhány ilyen példa is akad: 1262: *villa Latina*, +1267/1411: *Oloscy* (FNEsz. *Nagyolaszi*), 1215/1550: *de villa Latinorum Waradiensium*, 1273/1392/1477: *Olazy* (Gy. 1: 648 és FNEsz. *Váradolaszi*), sőt 1346: *Stephand*, *Istwand* (Cs. 1: 63 és FNEsz. *Zalaistvánd*).

5.3. Szláv és német nevek latinul

A Kárpát-medence nyilvánvalóan nem magyar, főleg szláv és német vulgáris használatú helyneveinek az oklevelezésben latin alakban való szerepléséről alig tudunk valamit. E problémának halvány nyomait a krónikairódalomban is megjelenni látjuk: Csongrád nevét Anonymus például latinra fordítva értelmezte: „quod nominauerunt selauī secundum idioma suum *Surungrad*, id est *nigrum castrum*” (vö. BENKŐ 2003: 79).¹⁸ Ez a kérdéskör részben érintkezik a magyar–szláv, német, román nyelvi kapcsolatoknak a helynévrendszerben megnyilvánuló rendkívül bonyolult problematikájával, erről azonban — éppen összetettsége miatt — itt nem kívánok szólni. A szláv helynevek latinra fordításával kapcsolatban KRISTÓ GYULA — kitérve Anonymus efféle törekvésére is — egyedül *Visegrád Altum Castrum*-ként való szereplését említi, megállapítva, hogy „a királyi kancelláriában tudták, hogy a szláv nyelvi Visegrádnak mi a latin megfelelője” (1986: 32–3). KRISTÓ példáját — amelyre lásd: +1306: *Dat. in Alto Castro*,

¹⁸ Ehhez lásd még azt a korábban említett (5.2.1.) körülményt is, hogy *Csongrád* névének latinizáló alakját több esetben az eredeti, szlávos alakjából alkották meg (pl. *Cernigradiensis*).

valamint 1325: Dat. in *Alto Lapide* és ezek számos további előfordulását (Gy. 4: 706–10) — más nevekével is megtoldhatjuk.

Szlovák nevek szerepelnek latinra fordítva az alábbi adatokban: 1332: Mathias heremita de *Prato*, 1354: *Welkypolya*, 1561: in possessione *Altoprato* (Gy. 1: 484–5, valamint FNESz. *Pálosnagymező*); 1314: *Clara Vallis*, 1349: *Dolina* (FNESz. *Dolyán*), sőt képzéssel alakult névben is: 1254: *Villa Peotry*, 1335: *Petrowcz* (FNESz. *Petróc*). Van olyan példa is, amelyben a latin alak mellett szlovák és magyar változatok is szerepelnek: 1259: *Villa Mykus*, 1439: *Mykosoucz*, 1498: *Mykwssowecz*, 1519: *Mykosfalwa* (K 227). Magyarországi német településnevek is szerepelnek latin fordításban: 1332–37: de *Alto Campo*, 1382: *Hofeld* 'Hochfeld' (FNESz. *Hőföld*); 1286: *villa Canis*, 1336: *Hundsdorf* (FNESz. *Hunfalva*); 1279: *Villa Compositi*, 1284: *Kapusdorf* (FNESz. *Káposztafalu*), 1323: de *Parvo Horreo*, 1468: *Cleyn Schwren*; 1332–5: *Magnum Horreum*, 1468: *Grossschwren* (FNESz. *Kiscsűr*). A pápai tizedjegyzékben néha olyan különös „fordítások” is előfordulnak, mint amilyen a Beszterce vidéki *Jád* falu (a FNESz. szerint személynévi eredetű) nevée, amelyet a német *Jagd*-dal való hasonlósága miatt latinul 'vadászat' értelmű *Venatio*-ként említenek (Gy. 1: 561). E példák száma a Kárpát-medence szláv és német nyelvű területeit bemutató okmánytárak anyagából természetesen jelentősen szaporítható lenne.

5.4. A latin névhasználat nyelvi forrásai

A fenti és azokhoz hasonló névfordítások mindenképpen a kancellisták és más oklevél-fogalmazók magas szintű nyelvi képzettségét mutatják. A Kárpát-medence vulgáris — jórészt magyar, de részben szláv és német — nyelvű helyneveinek az oklevelekben latinul történő említését aligha lehet tehát pusztán véletlen, „lélektanilag indokolt” eseteknek tartani (vö. GYÖRFFY 1970: 200). Azt, hogy a latin nyelvű helynévhasználat nyilvánvalóan tudatos törekvés, szándékos oklevélírói magatartás eredménye, kétségtelenül jelzik azok a névcsoportok, amelyekben szinte kizárólagosnak tekinthető a latin nyelvű említés: e téren a következetesség olykor olyan mértékű, hogy egyfajta — vélhetően a képzés során elsajátított — norma megnyilvánulását láthatjuk benne. A nevek más csoportjait — mint láttuk — vagylagosan érinti a latinra fordítás, és vannak olyan esetek is, amelyek létrejötte inkább alkalomszerűnek mondható. Valójában az is a norma részének tekinthető, hogy vannak olyan helynévfajták is, amelyek könnyen lefordíthatók lennének ugyan latinra, ám mégis szinte mindig vulgáris nyelven szerepelnek: ilyenek például a (nem jelzői szerepben álló) nép- és néprézsnevből alakult településnevek (ehhez lásd BENKŐ 2003: 88). E fordítói norma érvényesülésének, időbeli kibomlásának és az egyes oklevél-kiállító helyekhez való kötődésének vizsgálatára csak az itt bemutatottnál is jóval gazdagabb forrásanyag áttanulmányozása révén nyílna lehetőség. Az azonban enélkül is jól látható, hogy a latin nyelvű helynévhasználat a magyarországi írásbeliségben hosszan el-

húzódóan jelen van: példaként itt csupán azt említem meg, hogy LIPSZKY Reper-tóriumában következetesen feltünteti az egyes nevek latin nyelvű változatait is.

Az oklevelek latin helynévhasználatát illető normatörekvés meglete természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvi megoldások terén feltétlenül és kizárólagosan egységesség jellemezné az oklevél-fogalmazók latinságát. Az oklevelek latin névformáinak alkalmazásában és kialakításában a tudatos és az ösztönös eljárásmodok éppúgy megmutatkoznak, mint ahogyan ezt BENKŐ LORÁND Anonymus munkájával összefüggésben is bemutatja, s amelynek okát abban látja, hogy a szerző „tudós latinsága és anyanyelvi bázisa nemegyszer ütköztek és keveredtek” egymással (1996: 237).

A latinizáló helynévhasználat nyelvi eszközei többféle forrásból táplálkoznak. A „tudós” magatartás leginkább a klasszikus latinból való, de a középkorban is Európa-szerte ismert és elterjedt neveknek az alkalmazásában mutatkozik meg: ilyenek a nagyobb folyókra vonatkozó *Danubius*, *Morisius*-féle névalakok vagy a táj- és országnévként is előforduló *Pannonia*, illetőleg a *Sabaria* és *Sirmia* településnevek. E megnevezések olykor részben más jelentésben szerepelnek, mint az ókorban (ilyen a *Pannonia* országnévi értelme), de arra is van példa, hogy több, azonos nevű településre is alkalmazták őket (mint a *Sabaria*-t több *Szombat(hely)* neveként). E klasszikus latin nevek a középkori latinizáló helynévhasználat legrégebbi rétegét adják, amelyeket az olyan megnevezések követnek, mint *Pécs*-nek a honfoglalás előtt is használt *Quinqueecclesiae* neve. Az ilyen latin formák olyan megnevezések mintájául is szolgáltak, amelyeket — mint a későbbi Pannonhalma hegyének *Sacer Mons Pannoniae* típusú említései — az oklevélírók alkotásának tekinthetünk, és mögöttük vélhetően hiába keresnénk korabeli „szó szerinti” magyar megfeleléseket.

A latinizáló névhasználat az esetek többségében azonban kétségkívül a korban reálisan létező és használatban lévő magyar (igen ritkán szláv vagy német) helyneveket takar. Az etimológiailag áttetsző, szemantikailag azonosítható nyelvi elemekből álló neveket bizonyos esetekben szó szerint lefordították latinra: ezt tükrözi a számos *Villa nova*-féle név. Máskor — ha a névben tulajdonnévi (helynévi vagy személynévi) rész is előfordult — részfordítással hozták létre a latin formát: *Magnum Okur*, *Superior Cassa*, *Villa Chepani*. A latinosításnak főleg a településnevek körében volt elterjedt módja a magyar névalak hangalaki, morfológiai módosítása: *Waradinum*, *Agria*, amelynek segítségével főleg melléknévi formákat alkottak: *Bihoriensis*, *Chanadiensis*. Bizonyos esetekben azonban a magyar névalak változtatás nélkül is alkalmas volt arra, hogy latinul toldalékolják: *Dravam*, *Budam* ~ *Bude* [o: *Budae*].

6. Latin szöveg és magyar név viszonya

Mint a korábbiakban többféle összefüggésben is utaltam rá, a középkori oklevelekben a Kárpát-medence helyneveinek csak egy egészen kis töredéke szerepel latinra fordítva, a nevek túlnyomó többsége azonban magyarul van feltüntetve. A magyar szavaknak a latin szövegbe való beiktatásához az oklevél-szövegezők jellegzetes mondatszerkesztési eljárásokat, különböző nyelvi eszközöket alkalmaztak. A továbbiakban ezeket tekintem át, de a szemle során kitérek arra is, hogy a szövegbe illesztett magyar nyelvű helyjelölő elemek funkciójuk szerint milyen típusokba sorolhatók. E tipizálás részben a befoglaló latin szerkezetek jellege alapján végezhető el.

6.1. Megnevezőszós szerkezetek

A magyar szavaknak a latin szövegbe való beleszövéséhez az oklevél-fogalmazók igen gyakran megnevezést, mondást jelentő szavakat használtak fel, amelyek nemcsak beillesztik a szövegbe az adott idegen nyelvű szót, hanem egyúttal ki is emelik belőle, el is különítik tőle, mintegy hangsúlyozva a szövegegészről való különbözőségét, mondhatni idézetszerűségét. Ilyen nyelvi eszközzel találkozunk az első eredetiben fennmaradt oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél első helynévemlítésénél: 1055: in loco, qui *vulgo dicitur* Tichon (DHA 1: 149). E szövegalkotói eljárásra az oklevélben egész sor további példát találunk, amelyeknek ráadásul a nyelvi sokféleségük is feltűnő: „Rivulus namque, qui *dicitur* Fuk”, „Adhuc autem est locus Mortis *dictus*”, „villa, que *vocatur* Gamas”, „locus ... cuius est *vocabulum* Koku zarma”, „Preter ista locus est, *cognominatus* Lupa”, „alius locus, Kert hel *nomine*” (i. m. 150). Az oklevél fogalmazója láthatóan stiláris változatosságra törekedve alkalmazta a többféle, lényegében azonos szerepű latin kifejezést. Ugyanezt a szándékot látjuk megnyilvánulni egy jóval későbbi, mondhatni esetlegesen kiválasztott oklevélben, amelyben a királyi adományként szereplő egyik Abaúj vármegyei Újfalu határát írják le: 1321: ad qd. aquam Thereble *vocatam* ... ad fontem Gurthanuskutha *nominatum* ... ad montem Zarnohygy *nuncupatum* ... ad alium montem ... qui mons Dabogel *nuncupatur* ... locum l Zaraspothoc *dictum* (Gy. 1: 153).

Ilyen és hasonló helyek az Árpád-korból fennmaradt oklevelekben ezrével, sőt inkább talán tízezérek fordulnak elő, így az egyes változatok gyakoriságáról nehéz pontos képet alkotnunk. Ebben azonban valamelyest segítségünkre lehet a „Diplomata Hungariae Antiquissima” (DHA) GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett I. kötete, amely az 1000–1131-re datált oklevelek szövegét közli, és ezek latin kifejezéseiről mutatót is közread. E listában három olyan itt tárgyalt elem szerepel, amelynek előfordulásait nagy gyakoriságuk miatt az indexben meg sem adják. Ilyen a *nomen* ’név, elnevezés’ főnév¹⁹ *nomine* ’név szerint’ ablatívuszi formája, valamint a *dico* ’mond, nevez valakit valaminek’ és a *voco* ’hív, mond,

¹⁹ A latin szavak jelentését — ahol külön nem jelzem — GYÖRKÖSY 1984 alapján adom meg.

nevez valakit valaminek' igéknek elsősorban a passzív *dicitur* és *vocatur* alakjai, amelyekre fõnt, a Tihanyi alapítólevélbõl már idéztem példákat. Ritkán az igék többes szám 3. személyben általános alany kifejezõjeként is elfordulnak: +1092/[1325 k.]/1399: Villa in Aureo Loco, quam vulgo Aranyan *vocant* (DHA 1: 284). E három szó becslésem szerint külön-külön is több száz alkalommal fordul elõ az általam vizsgált funkcióban a DHA-ban említett több mint másfél-száz oklevélben. Más igék passzív formái is állhatnak ilyen szerepben, ezek elfordulási nagyságrendjét a gyakorisági viszonyok érzékeltetése végett adom meg. Mintegy három tucatnyi *nominatur* (< *nomino* 'nevez, elnevez') szerepel az oklevelekben: 1086: ad fontem, qui *nominatur* Tuhut sedu (DHA 1: 250), tíznél kevesebbszer fordul elõ a *nuncupatur* (< *nuncupo* 'megnevez'): 1075/+1124/+1217: Super fluvium, qui *nuncupatur* Crys (DHA 1: 218), az *appellatur* (< *appello* 'nevez, szólít, hív valaminek'): [1093–95]: silvam unam, qui *appellatur* Hashag (DHA 1: 300) és a *cognominatur* (< *cognomino* '(mellék)nevet ad'): 1061/1257/1377: Insulae cuiusdam Urtim vocatae, quae *cognominatur* Markcha (DHA 1: 173). A többes szám 3. személyû alak használata ebben az igecsoportban is kivételesnek számít: +1092/[1325 k.]/1399: Villa Mortua similiter iuxta Tyza, quam vulgo Morotua *nominant* (DHA 1: 285). Ezeknél talán valamivel gyakoribb, de összességében mégis ritkának tûnik a megnevezést, mondást jelentõ igék igenévi formáinak e funkcióban való elfordulása: erre a Tihanyi alapítólevélbõl fõnt idézett esetek között is találunk példákat (*dictus*, *cognominatus*).

A megnevezõszók e látszólagos sokszínûség ellenére nagyon is egységes szerkezetípusba foglalják a magyar szavakat. E szerkezetnek mindig egy olyan latin földrajzi köznév a fõtagja (*villa*, *rivulus*, *silva* stb.), amely azt mutatja meg, hogy milyen típusú helyet jelöl meg a szóban forgó, idézetszerûen használt magyar kifejezés. Ez a köznév gyakran azonban csak általánosságban jelöli meg azt, hogy valamiféle helyrõl (*locus*) van szó. A fõtaghoz vonatkozó kötõszóval kapcsolódik a megfelelõ megnevezõszót tartalmazó mellékmondat, többnyire passzív formájú igei állítmánnyal (*dicitur*, *vocatur*, *nominatur* stb.), de ritkábban elfordul, hogy a mellékmondatot passzív igeneves szerkezet helyettesíti (*dictus*, *cognominatus* stb.). A magyar nyelvi elem ehhez az igei természetû megnevezõszóhoz kapcsolódik, többnyire úgy, hogy közvetlenül elõtte vagy mögötte áll.

E szerkezetekben a megnevezõszóhoz határozói bõvítmény is kapcsolódhat, mégpedig rendszerint a *vulgo* adverbium, amelynek az általános jelentése ('általában, gyakran, rendszeresen') mellett a középkori oklevelekben speciális értelme van: 'az adott helyen közönségesen beszélt nyelven'. A DHA-ban átvizsgált sok száz megnevezõszós szerkezetbõl jó két tucat esetben fordul elõ ilyen adverbium, túlnyomó többségben a *dicitur* állítmány mellett: 1086: ad caput vallis, que *vulgo dicitur* Qumlouozou (DHA 1: 250), de néha másutt is: 1086: predium,

quod *vulgo vocatur* Mogos (DHA 1: 255). A *vulgo* helyett pár esetben a *vulgaris* 'közönséges' melléknév határozói alakja (*vulgariter*) áll: 1086: meta incipitur de gemina frutice, quod *vulgaliter vocatur* ikirbukur (DHA 1: 255). Arra is van példa, hogy ilyenkor a *hungarice* 'magyarul' szerepel a szerkezetben: 1075/+1124/+1217: per silvam Huntiensem, que *hungarice* Surkuscher *vocatur* (DHA 1: 213), sőt olyan eset is előfordul, hogy a magyar és a latin név is meg van adva a szövegben: 1075/+1124/+1217: in loco, qui *dicitur hungarice* Aranas, *latine* Aureus (DHA 1: 218).²⁰

Ilyen megnevezőszós szerkezetek nemcsak az oklevelekben fordulnak elő, hanem másfajta latin szövegekben is. BENKŐ LORÁND például Anonymus szórványával kapcsolatban említ hasonlókat, és vizsgálándónak tartja e „körülírássos” formák és az „egyszerű” névszerkezetek magyar nyelvi megfelelőinek a viszonyát (1998a: 85–6). Ugyanis noha számos példája van szórványaink körében a megnevezőszós szerkezetek alkalmazásának, még több olyan esettel találkozunk, ahol a magyar név ilyen formula nélkül van beiktatva a latin szövegbe. E két forma váltogatása teljesen általános az oklevélszövegekben, erre példaként ismét első eredetiben fennmaradt oklevelünkől lássunk egy részletet: 1055: Rivulus namque, qui *dicitur* Fuk ... ad lacum *Turku* ... usque ad *Zakadat* ... ad angulum *aruk* (DHA 1: 150).

A szerkezetes és az a nélküli használat között nehéz különbségeket felfedezni, hiszen adott esetben ugyanazok a névformák még egyetlen oklevélben belül is hol így, hol úgy fordulnak elő. Ezért úgy gondolom, hogy az egyik vagy a másik forma alkalmazása mögött nagyon határozott szabályokat — amelyekhez az oklevél-szövegezők munkájuk során igazodtak volna — keresni nemigen lehet. Mindamellettt néhány apró különbség észrevehető közöttük.

A szerkezetes formában megnevezőszóval bevezetett nevek a szövegben éppen körülírássos jellegük révén nyelvi szempontból kétségkívül nagyobb súllyal vannak jelen, mint a szövegbe egyszerűen beillesztett szavak. Ez a kitüntetett nyelvi helyzet gyakran együtt jár az oklevélben tartalmi szempontból is kiemelt szerepet játszó hely nevének a megemlékezésével. A pécsváradi bencés apátság alapítólevele szerint a király 41 falut adományozott, amelyeknek részben a határát is leírja az oklevél szövege: +1015/+1158/[1220 k.]: Prima *Fonsol nominatur*, que ab oriente terminatur *Salsuh*, ab oriente *Aruc*, ab occidente *Chrumvrowozov*, a septemtrione *Ruzii*. Secunda *Chomur nominatur*, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*. Tercia *Zumla nominatur*, que stb. (DHA 1: 73). Az oklevélben a birtokok nevei tehát mindig szerkezetes formában szerepelnek, a többi név viszont e nél-

²⁰ Ezek az adverbiumok nemcsak helynevek, hanem közszók mellett is szerepelnek a forrásokban: 1338: ex alia parte fagifagam, *vulgariter* gyurtyan, 1111: Institores ... regii fisci, quos *Hungaricae* caliz vocant (MKLSz. 4: 14, 302).

kül illeszkedik a leírásba. E törekvés azonban — noha a szövegszerkesztésből megítélésem szerint jól kivehető — még az oklevél viszonylag nem hosszú szövegében sem valósul meg kivétel nélküli érvényességgel.

A szerkezetes és az egyszerű formák használatában különbség látszik a tekintetben is, hogy ismertebb vagy kevésbé ismert hely említéséről van-e szó. A fontosabb, szélesebb körben ismert helyek neve mellett ritkábban fordulnak elő megnevezőszók. Talán e különbség magyarázza a Tihanyi alapítólevél már idézett szövegrészének kétféle szerkesztési formáját is: 1055: in loco, qui *vulgo dicitur Tichon*, super *Balatin* (DHA 1: 149). Itt azonban figyelembe kell venni azt is, hogy — mint ahogyan a korábbiakban láttuk — a jelentős, ismert helyek neve gyakran szerepel latinul: erre azonban az itt tárgyalt szövegszerkesztési probléma, amely s magyar nyelvű elemek beiktatásával van összefüggésben, magától értetődően nem vonatkozik.

Ha az oklevélszövegben ugyanaz a név kétszer vagy többször is előfordul, és az első helyen megnevezőszós szerkezetben szerepel, akkor a további említések — különösen közeli szöveghely esetében — rendszerint szerkezetes forma nélküliek. Ilyen megoldást a Tihanyi alapítólevélben is találunk: 1055: Locus est alius, qui *dicitur Huhuoody*, procedens ab eodem lacu, qui totus ibi apendet; et ab *eodem Huhuoody* (DHA 1: 150). Ilyenkor a második említés mellett nem ritkán egy visszautaló szerepű névmási elem (*eodem*, *ipse*) is található.

BENKŐ LORÁND a korai oklevelekben szereplő *Földvár* nevek (például 1340: Sub *monte Feldwar vocato*) kapcsán megemlíti, hogy a mellettük szereplő *vulgo*, *vulgariter*, *dictus*, *vocatur*, *nuncupatur*-féle „kitételek” is implicite jelölői annak, hogy az ilyen esetekben nem tényleges várakról, castrumokról van szó (1998a: 130). BENKŐ megfigyelését egy másik, a bennünket itt jobban érdeklő irányba is kitérítjük: az általa felsorolt megnevezőszók használatát ezekben az esetekben az indokolja, hogy a szerkezet főtagjaként álló szó (*mons*, *monticulus* stb.) és a név földrajzi köznévi része (*vár*) — amely rendszerint a megjelölt hely fajtajára utal — között ellentmondás van, tudniillik nem várról, hanem valójában dombról, halomról van szó. Más példák is mutatják, hogy olyankor, amikor a név lexikális tartalma ellentmond a megjelölt hely latin földrajzi köznévvél is kifejezett jellegének, az oklevél-fogalmazók a megnevezőszós szerkezetek használatával igyekeznek ezt az ellentmondást feloldani. Ezt adott esetben még a magyar név latinra fordításával is megtoldhatják: 1259/1327//1402: prope *monticulum*, quod *castrum nuncupatur* (Gy. 1: 144). Az itt bemutatott helyzetben a megnevezőszós szerkezetek használatát viszonylag gyakorinak láthatjuk, ám ebből természetesen nem következik az, hogy e formulákat ne használnák olyankor is, amikor a szerkezet főtagja és a helynév földrajzi köznévi része pontosan megfelel egymásnak: 1318: transit *fluvium Thelek pothoka vocatum ... aquam Zkurbyn vocatam ... ad fluvium Megee pothoka vocatum et iuxta ipsum Megepothoka*

(Gy. 1: 139). (Az utóbbi két forma az ismétléses előfordulás szerkezeti különbözőségét is jól mutatja.)

KÁZMÉR MIKLÓS szerint a helynévi szórványok mellett szereplő *vulgariter*, *vulgo*, *vulgo dicitur* típusú megnevezőszók, illetve az ilyeneket tartalmazó latin kontextus azt igazolja, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Hasonlóan nyilatkozott a Tihanyi alapítólevél *Tichon* szórványa mellett álló *vulgo dicitur*-ról FEHÉRTÓI KATALIN is (2006: 169). E véleményekkel alapvetően egyet lehet érteni, ám azt is le kell szögezni ugyanakkor, hogy azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg. Másrészt persze az sem következik KÁZMÉR, illetőleg FEHÉRTÓI megfogalmazásából, hogy e körülírással szerkezetekben csakis nevek szerepelhetnek. Számos példa mutatja ugyanis, hogy ezek a formulák nemcsak a neveknek a szövegbe illesztésére voltak használatosak, hanem közszavakénak is: azaz alkalmazásuk általában a magyar nyelvi elemeknek a latin szövegbe való beiktatását segítette elő. Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy az efféle szerkezetek elsősorban nem arra utalnak, hogy a bennük levő magyar elemek tulajdonnevek, hanem inkább arra, hogy magyar nyelvűek.

Ennek igazolására célszerűnek tűnik egy olyan, az oklevelekben előforduló közszoói csoportot az itt tárgyalt szempontból tüzetesebben megvizsgálni, amely kellően nagy számú példát szolgáltat számunkra, s amelynek az elemzése révén esetleg fény derülhet a tulajdonneveknek és a közszoóknak az e szerkezetekben való eltérő megjelenésére is. Közismert, hogy az oklevelekben a határleírásokban gyakran előfordulnak magyar nyelvű fanevek: ezek ugyan nemcsak köznévi értékben állhatnak, itt azonban csakis a kétségtől kívül közszoói szerepükre voltam tekintettel, azokra, amelyek mellett a latin *arbor* vagy *lignum* minősítés áll, s ezek közül is — a lehető legnagyobb egyértelműség végett — csak azokat vettem figyelembe, amelyekben a *fa* utótag is szerepel. Forrásként GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának első kötetét (Gy. 1.) használtam, amelyben a főt jelzett szavak százas nagyságrendben fordulnak elő. (A vizsgálathoz jó segítséget adnak a KMHsz. 1. kötetének megfelelő szócikkei.)

A középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölésében a fának — feltűnő és helyhez kötött voltak, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt. Ezt mutatja a Borsod megyei Tardona határjárásában említett bükkfa, amelybe Gyula bán címere volt belevésve: [1240]: signatum est super 1 arbore, que byk uocatur signum clipei Jule bani (Gy. 1: 810). Az oklevelek a határjelként álló fákra hol latin, hol magyar nyelven utalnak. Egy 1313-ból való oklevélben például sorrendben az alábbi formák fordulnak elő: *arbor Egerfa*, *arbor pirus*, *arbor kerkus*, *3 arbores surgentes de una radice Gertanfa dicte*, *arbor Gertanfa dicta*, *arbor tilie magna*, *arbor magna hangas Byk vocata*, *arbor ilex*, *arbor tilie*, *arbores cerasarum*, *magna arbor ce-*

raseus que est cruce signata, arbor Ihorfa vocata, [arbor] Ihorpha dicta, arbor pirus, arbor Egurfa dicta (Gy. 1: 385). A latin és a magyar említések — úgy tűnik — különösebb szabályszerűség nélkül, mondhatni szeszélyesen váltakozva fordulnak elő a szövegben ugyanúgy, mint más forrásokban is. Arra is van példa, hogy a latin és a magyar forma közvetlenül egymás mellett szerepel: +1294/1471: *arbor pomi et arbor egurfa* (Gy. 2: 507). A magyar alakok többnyire egyszerűen az *arbor* után állnak, ám vannak olyanok is, amelyek — mint a fenti példák között is néhány — megnevezőszós szerkezetben (*dicta, vocata*) vannak megemlítve. Ezek a formák azonban összességében csekélyebb számúak, a vizsgált korpusz több száz fanevéből mindössze néhány tucatnyi tartozik ide.

E szerkezeteket megvizsgálva kitűnik, hogy bennük az esetek többségében a *dico* (*dicere*) valamely származéka szerepel, gyakran a *vulgo* adverbiummal együtt: 1247: *sub arbore, que vulgo dicitur* gurtanfa (Gy. 1: 374), 1324: *arbor quod vulgo naarfa dicitur* (Gy. 1: 528), 1321: *arbor tulgfa vulgo dicta* (Gy. 1: 539), 1330: *arborem borkolchafa dictam* (Gy. 1: 377). Ritkábban fordulnak elő a *voco* származékai: 1308: *ligneam Narfa vocatam* (Gy. 1: 232), 1313: *arbor Ihorfa vocata* (Gy. 1: 385), a *nomine* használatára pedig csupán egyetlen példa van: 1212/1397/1405: *arbor nomine Twlfa* (Gy. 1: 328).

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar elemek beillesztésére használt megnevezőszók között vannak olyanok, amelyek tulajdonnevek és közszavak mellett egyaránt használatosak: ezek az általában is leggyakrabban előforduló *dico* és *voco* származékai. A tulajdonnevek mellett sűrűn álló *nomine* és *nomino* (illetve származékai) közszók mellett azonban csak elvétve szerepelnek. Az *appello, cognomino* és *nuncupo* használatára pedig példát sem találtam. Ez a megoszlás valószínűleg megfelel a fenti latin szavakban — a jelentős fogalmi egyezés mellett — megmutatkozó jelentéskülönbségeknek, amelyet eredetükből és ezzel összefüggően asszociatív kapcsolataikból adódó eltéréseik is jól érzékeltetnek. A *nomen* 'név' az alapja a *nomino, cognomino* és a *nuncupo* (*nomen + capere*) szavaknak, ami a tulajdonnevek melletti használatukat is magyarázza. Nem ilyen speciális a jelentése viszont a *dico*-nak (ez etimológiailag a *deico* 'rámutat' szóval van összefüggésben) és a *voco*-nak, ami a *vox* 'szó, hang' származéka. A bizonyos fokú elkülönülést az alábbi fanévi példa is szemléletesen mutatja: 1329/1378/1388: *arbor magalfa vulgariter vocata, que Nyugulmfa appellatur* (Gy. 1: 279), amelyben a közszói említéstől való elkülönítést ráadásul még az egyedi, feltehetően tulajdonnévi értékű megnevezésnek a befoglaló szerkezete is hangsúlyozza.

Az oklevelekben nagyon ritkán olyan szavak is előfordulnak, amelyek sem helyek, sem személyek megnevezésével nem kapcsolatosak, így ezek közszói értékéhez kétség sem férhet. Ezek mellett ugyanazokat a megnevezőszókat találjuk, mint amelyeket a fanevek mellett: 1247: *porcum triennem, qui vulgo artan dicitur* 'ártány, herélt kandisznó' (Gy. 1: 476), 1248/1265/1421: *de navi, que*

kerep dicitur 'kerephajó' (Gy. 2: 192), 1288: *vivario ... piscium ... vulgariter barka* 'bárka' (Gy. 2: 261), 1331: *birra, que vulgariter cherge vocatur* 'köpeny, ködmön' (Gy. 2: 176), 1329: *de curru, quod in vulgarico masa dicitur* 'mázsa- (szekér)'; *de alio pisce, quod vulgo Took dicitur* 'tok(hal)' (Gy. 1: 817–8).²¹

6.2. Latin földrajzi köznév + magyar helynév

A megnevezőszóval alkotott formulák, amelyek a magyar szavaknak a latin szövegbe való beillesztését segítik elő, a helyet jelölő kifejezések esetében mint szerkezetek mindig a hely fajtáját, jellegét megnevező főszóhoz (*villa, fluvius, arbor* stb.) kapcsolódnak. E latin földrajzi közneveknek azonban önmagukban is fontos szerepük van a neveknek a szövegbe történő beillesztésében: a *fluvius Keres* és az ehhez hasonló formák ugyanis értelmileg ugyanazt fejezik ki, mint amit a nyelvtanilag bonyolultabb, körülíró jellegű megnevezőszós szerkezetek verbálisan is tükröznek: 'a Keres nevű / nevet viselő folyó', 'az a folyó, amelynek Keres a neve / amelyet Keresnek neveznek'. Az ilyen helyzetben előforduló latin földrajzi közneveknek a magyar nevek mellett betöltött szerepét ebben az összefüggésben is meg kell tehát vizsgálni annak érdekében, hogy a szórványok nyelvi helyzetéről, jellegéről még pontosabb képet kapjunk. Azt is meg kell azonban ezzel kapcsolatban jegyezni — bár itteni témánkhoz nem tartozik szorosán hozzá —, hogy az efféle latin szavak pusztán a szöveg elemeként, azaz nem magyar nevek környezetében is gyakran előfordulnak, ami teljesen érthető, hiszen ezek nélkül helyekről beszélni, fekvésüket, határaikat stb. bemutatni aligha lehetne.

BALÁZS JÁNOS jó négy évtizeddel ezelőtt a tulajdonnevek jelentéséről értekezve tért ki az itt tárgyalandó témára, mégpedig nem is csupán középkori okleveleink nyelviségének jellegzetességeként érintve, hanem ennél is jóval általánosabb keretbe állítva a problémát. Gondolatmenete — amelyet fontossága miatt viszonylag részletesen szükséges idézni — abból indul ki, hogy egy meghatározott nyelvi közösség tagjainak mindig okvetlenül tudniuk kell, hogy egy-egy általuk használt tulajdonnév személynév-e vagy helynév, ha pedig helynév, akkor mit jelöl: helységet-e vagy valamely térszíni formát stb. Mivel azonban más nyelvűek ezt nemigen tudhatják, „az idegen nyelvű följegyzésekben rendszerint szükséges egy-egy magyarázó szó vagy mondat közlése arra vonatkozólag, hogy a szórványként megadott tulajdonnevek kiknek vagy miknek a nevei” (BALÁZS 1963: 47). Megállapítását az ókori szerzők írásgyakorlatával is alátámasztja: „Minél kevésbé volt ismeretes egy-egy nyelvi közösségben valamely tulajdonnév, annál szükségesebbnek érezték kiegészíteni csoportjelölő értelmezővel. Nyilván ez is magyarázza, hogy Hérodotosznál a görögök legtöbbjétől aligha is-

²¹ Ilyen megnevezőszóval alkotott szerkezetek „A magyarországi középkori latinság szótára”-ban (MKLSz.) feltűnő bőséggel fordulnak elő.

mert Maros mint [...] 'Maros folyó' szerepel. [...] Megfigyelhetjük, hogy a római történetírók gyakran szinte kínos gonddal igyekeznek tájékoztatni olvasóikat afelől, hogy az elbeszélésükben emlegetett tulajdonnevek helységnevek-e vagy más földrajzi nevek, s ha helységek nevei, akkor e helységek mekkorák: faluk, mezővárosok vagy nagyobb városok-e." (i. m. 46).

Az idegen nyelvek között a tulajdonnév-használat terén megmutatkozó e sajátos viszonynak BALÁZS röviden vázolja a nyelvlélektani hátterét is: „az idegen nyelvű följegyzések írói az efféle esetekben szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a neve a leírt tulajdonnév.” (i. m. 48). E magyarázatnak a mai nyelvhasználat körülményeit szemlélve is hitelt adhatunk, hiszen a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryangokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben gyakran kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévnak a kitétele. A középkori oklevélírói gyakorlat ismeretében ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy ezeknek a szerkezeteknek az oklevelekben való gyakori használatát — az általános nyelvlélektani motiváltságot sem tagadva — közvetlenebbül magyarázhatja az, hogy a nótáriusok mint fontos szövegszerkesztési szabályt sajátíthatták el e nyelvi formáknak a használatát.

BALÁZS JÁNOS — mint az egyik fenti idézet is mutatja — ezeket az elemeket értelmezőnek tekintette. Joggal jegyezte meg azonban ezzel kapcsolatban J. SOLTÉSZ KATALIN, hogy ezek jelölésére az „értelmező” szó ugyan nagyon találó volna, ám ez a terminus a grammatikai szakszókincsben mást jelent, s ilyen értelemben a név és a földrajzi köznév kapcsolata csak mint jelző és jelzett szó viszonya fogható föl (1979: 112). KISS LAJOS e szavakat a logikából kölcsönzött, BALÁZS gondolatmenetéhez jobban igazodó terminussal *genus proximum*-nak mondja (1991/1999: 206). DEME LÁSZLÓ érvelése alapján pedig névtartozékoknak is tekinthetjük őket (1989).

A fenti tényezők — úgy vélem — kellőképpen igazolják, hogy a magyar helynevek mellett a latin földrajzi köznevek szerepeltetését nemcsak az oklevélleírások logikai menete, a pontos és egyértelmű azonosíthatóság követelménye, hanem a két különböző nyelvi rétegnek az egymáshoz illesztése is indokolja. Azt, hogy a nyelvviségnek itt valóban fontos szerepe van, BENKŐ LORÁNDnak az Anonymus gesztájával kapcsolatban tett — az e fejezet 5.1.1. pontjában korábban idézett — megfigyelése is jól mutatja: a Magiszter a *Körös*-t és a *Maros*-t magyarul említve mindig a *fluvius*-szal együtt használja, ám latin változatukat alkalmazva nem szerepeltet mellettük földrajzi köznevet. BENKŐ nemcsak az egyes esetekben konkrétan, hanem általában is fontosnak tartja a Mestertől szín-

te minden magyar tulajdonnév mellé kitett latin földrajzi köznevek (*fluvius, castrum, civitas, silva, portus, terra, lutum* stb.) szerepének nyelvi, névtani vizsgálatát (1998a: 85).²²

Anonymus gesztájában az ilyen „vegyes” jellegű nyelvi szerkezetek előfordulását BENKŐ több helyütt is jóval gyakoribbnak mondja, mint az „önmagukban” álló nevekét (vö. például 1996: 235–6). A vízneveknél számba veszi azokat az eseteket is, amelyek e téren kivételesnek számítanak, mivel „A Magiszter sok tucat vízelnevezésének túlnyomó többségében szinte kínos következetességgel teszi ki a latin köznévi kísérő elemet” (BENKŐ 1998a: 179). Elmaradhat viszont ritka kivételként a köznévi járulék a legnagyobb vizek nevénél (*iuxta Danubium*), két víz viszonyának kifejezésekor (*inter vag et gron*), két folyó ismétlésében a másodiknál (*a fluvio zomus usque ad crisium*) és bizonyos igék mellett (uo.). Az itt említett első típus nagyjából megfelel annak is, amit a Maros és Körös esetében láttunk: a nagyobb folyók nevei ugyanis többnyire — Anonymusnál éppúgy, mint az oklevelekben — latin nyelven fordulnak elő, sőt az ismétléses típusban is ilyen formákat láthatunk példaképpen.

BENKŐ LORÁNDnak az Anonymus szövegszerkesztési eljárásával kapcsolatos megállapításait jórészt az oklevelek névhasználati formái is megerősítik. Általában ezekre is érvényes, hogy mind a nagyobb, ismertebb helyek megnevezései, mind a latin fordításban előforduló nevek mellett ritkábban áll latin nyelvű földrajzi köznév. De azért kivételesnek a név és köznév együttes használata az ilyen esetekben sem tartható, az alábbiakhoz hasonló példákat ugyanis viszonylag nagy számban találunk okleveleinkben: 1296: *iuxta fluvium Drauwe* (Gy. 1: 282), 1325/1334: *a fluvio Tycie* (Gy. 1: 846).

A latin nyelvű névhasználat — úgy tűnik — meglehetősen erős kritériumnak számít, hiszen gyakran kisebb, tehát szélesebb körben bizonyára kevésbé ismert helyeket, vizeket is viszonylag következetesen említenek latin földrajzi köznévről, ha ezek latinra fordítva vagy más módon latinizálva szerepelnek a szövegben. Ilyen magukban álló vízneveket az 5.1.1. pontban az -a végűek közül már említettem (*Mosztonga, Bodza, Zsitva*), az adataikat itt nem ismételtem meg. A latin földrajzi köznév feltűnő gyakorisággal hiányzik az olyan jelzői részében lefordított, így összességében is latinul említettnek tekinthető víznevek mellől, amelyekre a fent idézett helyen szintén jó néhány példát mutattam be (*Holt-Vajas, Kis- és Nagy-Küküllő* stb.), itt ezt a *Nagy-Okor*-nak egy előfordulásával toldom meg: 1257: *vadit ad Magnum Okur ... in medio fluminis Okur ... per medium Okur* (Gy. 1: 375).

A fenti példa egyben azt is mutatja, hogy a latin földrajzi köznév meglétét vagy hiányát befolyásolhatja az említett név ismételt előfordulása is: a *Magnus*

²² BENKŐ LORÁND felhívja arra is a figyelmet, hogy — a helynévi szerkezetekhez hasonlóan — Anonymus a személynevek mellett szívesen használ latin nyelvű tisztségszelölő szót (2003: 72).

Okur a latinsága miatt áll egyedül, az *Okur* önálló említése mellett feltűnik a *flumen*, majd önmagában jön elő újra a folyónév. Hasonló váltakozást számos más esetben is láthatunk: 1086: *iuxta fluvium Arpas ... vadit per Arpas ... predictus fluvius Arpas* (DHA 1: 251). Amint azt a két eset közti különbség is mutatja, a tágabb szövegkörnyezetbeli ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznév megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások váltogatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotonia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta.

Többjelentésű helynevek esetében — amelynek leggyakoribb példáit az azonos nevet viselő folyóvizek és a mellettük fekvő település névazonossága adja — az oklevél-fogalmazók láthatóan különös gonddal igyekeztek a latin földrajzi köznév segítségével feltüntetni azt, hogy a szóban forgó helyek közül adott esetben melyikről is van szó: 1256: *circumdat possessionis Neste ... ad locum, ubi meatus rivuli Neste vocati* (Gy. 1: 125), 1270/1272: *villa Cumlous ... ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114). A földrajzi köznév elmaradása ilyen helyzetben egészen kivételesnek számít, főleg olyankor, ha a név mindkét értelemben ugyanabban az oklevélben van megemlítve. Hasonló névhasználatra számos további esetet találunk, például Abaúj vármegye azonos település- és víznevei között: a *Bódva*, *Bózsva*, *Gadna*, *Garadna*, *Ida*, *Kolbása*, *Misza*, *Monaj*, *Ósua*, *Pocsaj*, *Pocsim*, *Ronyva*, *Rudnok* említéseinél (ezekre lásd TÓTH V. 2001 megfelelő címszavait).

A magyar nevek mellett álló latin földrajzi köznevek alkalmazásával kapcsolatban fölmerülhet az a kérdés is, hogy e köznevek megléte vagy hiánya mutat-e valamiféle összefüggést a helynév belső szerkezetével. Ha ugyanis a magyar név olyan lexikális elemet tartalmaz, amely a hely fajtájára utal (*falu*, *patak*, *halom* stb.), akkor arra is gondolhatnánk, hogy ilyen esetekben a hasonló értelmű latin minősítések kitételét az oklevél-fogalmazók esetleg kevésbé tarthatták fontosnak, mint más neveknél, sőt az ismétlést akár zavarónak is érezhették. Ezt azonban az oklevelekben nemigen lehet tapasztalni. MEZŐ ANDRÁS például fölhívja a figyelmet arra, hogy a *possessio*, *terra*, *villa*, *predium* típusú szavak „ugyanolyan következetességgel megvannak a *-laka*, *-háza*, *-falva* stb. utótagú nevek előtt is”, mint másutt (1981: 97). De számos ilyen példát idézhetünk a víznevek vagy a domborzati nevek köréből is: 1270/1272: *ad rivum Vluespotok ... ad rivum Azevspotok ... in rivum Bykpotok* (Gy. 1: 83), 1298/1390: *ad montem Borsowhyg vocatum* (Gy. 1: 785). Az ilyen esetek feltűnően gyakori előfordulása alapján megkérdőjelezhető BENKŐ LORÁNDnak az az Anonymusra vonatkozó megállapítása, amely szerint a *fluuium Souyou* és a *silua que dicitur Peturgoz* adatok azt tanúsítják, hogy „Névtelenünk nem ismerte a ’víz, patak’ jelentésű *jó*, valamint a R. ’erdő’ jelentésű *gaz* szót” (1996: 236).

A helynevek mellett álló latin földrajzi köznevek jellegét elsősorban természetesen maguk az oklevelekben említett helyek határozzák meg. Mivel a diplomákban — lévén szó többnyire birtokok adományozásáról, megnevezéséről — legfontosabb szerepük a birtokoknak, településeknek van, így érthető, hogy az e fogalmi körbe tartozó szavak szerepelnek bennük legnagyobb számban. A legrégebbi okleveleinkben való előfordulási arányaikról a DHA 1. kötetének mutatója alapján az alábbiakat állapíthatjuk meg: a *villa* és a *terra* mintegy 200 alkalommal van megemlítve, feleannyi *praedium* és körülbelül 30 *civitas* szerepel az oklevelekben, és mindössze egy-egy adatot találunk az *oppidum*-ra és a *pagus*-ra (DHA 1: 516–38). E fogalmak között természetesen markáns különbségek vannak: a *praedium* és a *terra* inkább (föld)birtokot jelöl, de az utóbbi szó más, természetföldrajzi jelentésben is használatos, a *villa* és a *pagus* kisebb települést, falut jelentett, az *oppidum* és a *civitas* pedig várost. Ám e terminusok jelentésében átfedések is vannak, amit az mutat leginkább, hogy azonos települést többféle minősítéssel is elláthattak, másrészt pedig időben is változott e szavak használata: a későbbiekben például az *oppidum* jóval gyakoribb lesz, mint a *civitas*.

Mindezeket figyelembe véve egy-egy település státuszának megállapításában a mellette álló latin nyelvű minősítések jó fogódzót adhatnak. Ennek alkalmazására legutóbb BENKŐ LORÁND mutatott szép példát, aki a *Petlend* nevekről megállapította, hogy — mivel mellettük mindig *terra*, *possessio*, *praedium* szerepel, de soha nem áll *villa* vagy *pagus* — ezek nem jelölhettek falut, számottevőbb települést, hanem inkább ’mezőföld, mezőgazdasági hasznosítású terület, földbirtok’ jelentésük lehetett, ami azonban nem jelentett lakatlanságot (2003: 201). Ugyancsak ő az Anonymusnál előforduló *partes* földrajzi köznévnél a gesztabeli ’valaminek a környéke, vidéke, valamihez tartozó terület’ jelentését tisztázta úgy, hogy egyrészt bevonta a vizsgálatba a hasonló jelentésű elemeket, másrészt ezeknek a helynevekkel való összekapcsolási módjait mutatta be (BENKŐ 1998a: 179).

Többféle földrajzi köznév szerepel a folyóvíznevek mellett is. Ezek használatában a jelentésbeli érintkezés mellett természetesen a különbségek is megmutatkoznak: a *flumen* inkább nagyobb folyót, folyamot jelöl: 1279: inter *flumine Morus* et *Kris* (Gy. 1: 842), a *torrens* ’gyors folyású hegyi patak’ jelentésben áll többnyire: 1086: ad *torrentem Grenice* (DHA 1: 250). A megfelelő földrajzi köznév megválasztása azonban — úgy tűnik — a szövegező nyelvi, stílári ismereteivel és érzékenységgel is összefüggésben lehetett. Az 1113. évi zabori oklevélben szereplő több tucatnyi kisebb-nagyobb víz neve mellett például csak is a *fluvius* és az *aqua* minősítéseket találjuk (DHA 1: 392–3). Anonymus rendszerint a *fluvius*-t használta, de ritkán a *rivulus*-t és az *aqua*-t is (BENKŐ 1998a: 179). A DHA 1. kötetének mutatójában leggyakrabban az *aqua* és a *fluvius* szerepel, jóval ritkábban a *rivulus* és a *flumen*, de van példa az *alveus* említésére is a víznevek mellett. Máshol előfordul ilyen szerepben a *vena* és a *fluviolus* is.

Az egy-egy névfajta mellett használatos rokon jelentésű, azonos jelentésmezőbe tartozó latin földrajzi köznevek használatának vizsgálata hozzásegíthet bennünket a régi magyar névadás és a szókincs pontosabb megismeréséhez is. A víznevek példájánál maradva: a nevekben igen gyakori magyar földrajzi köznevek (*patak, ér, séd, jó, ügy* stb.) jelentésének és használatának számos körülményét világíthatják meg a fajtajelölő latin közsók.²³ Más oldalról persze nem minden szó igazán alkalmas az ilyen vizsgálatokra, hiszen például számos víznév mellett az általános jelentésű *aqua* 'víz' szerepel, amely ráadásul nemcsak földrajzi köznévként, 'álló- vagy folyóvíz' jelentésben: 1055: *per medium aque, que vocatur Culun* (DHA 1: 151), hanem anyagnévként, 'folyó vagy tó vize' értelemben: 1113: *in ea sunt duae insulae in aqua Vvac* (DHA 1: 393) is állhat a nevek mellett.

A 'hely' jelentésű *locus* szinte bármiféle név mellett előfordulhat: 1327/1589: *ad locum Bekas hat* (Gy. 1: 636), 1248/1326: *in loco, qui Bozyasheg vocatur ... in locum Forkosku* (Gy. 1: 767), 1293/1323: *ad qd. locum Feyrnad vocatum* (Gy. 1: 753), 1270/1272: *ad locum Rowozlyk* (Gy. 1: 83). A *locus* általános jelentése miatt — noha a mellette álló helynévnek jól felismerhető a lexikális szerkezete, sőt még esetleg földrajzi köznév is található benne — gyakran csak bizonytalanul tudjuk meghatározni az általa jelölt hely jellegét: 1332/1414: *ad locum Baba wreme* (Gy. 1: 753), 1211: *in loco ... Bureuohul* (Gy. 1: 864), 1192/1374/1425: *ad locum, qui dicitur Farcasagastou* (Gy. 1: 236). Még nehezebb a *locus* mellett az etimológiailag nem áttetsző nevek jelöltjének a meghatározása: 1257: *in loco qui dicitur Chergeud* (Gy. 1: 375), 1256: *per locum Merahorka* (Gy. 1: 124), 1327>1410: *versus locum Feyruar* 'Papi határában említett hely' (Gy. 1: 129, ez utóbbi esetében más adat alapján TÓTH VALÉRIA *Feyrnar*-ra javítja és *Fehérnyár*-nak értelmezi a formát, 2001: 49–50), sőt olykor pusztán az olvasása is: [1330 k.]: *ad locum Hehnestu* (Gy. 1: 515).

Arra, hogy oklevélíróinknak a különböző helyfajtákat kifejező szavak terén a nyelvi ismeretük nagyon gazdag és differenciált lehetett, több tényezőtől is következtetni lehet. Közvetlenül leginkább abból, hogy az oklevelekben milyen jellegű latin földrajzi köznevek szerepelnek. Ezek teljességéről képet kapni csak meglehetősen hosszadalmas kutatómunka révén lehetne, ám az is jelez valamit az e téren megmutatkozó gazdagságból, hogy például a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának második kötete (Gy. 2.) alapján összeállított „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” 2. kötete, amely az összes GYÖRFFY-től megemlített nem települést jelentő helynevet tartalmazza, csaknem 80 latin földrajzi köznevet sorol fel (14–5), pedig csupán azok szerepelnek a listában, amelyek magyar nevekre vonatkozóan fordulnak elő az oklevelekben. Azt, hogy

²³ Az ilyen elemzés lehetőségére és eredményességére jó példát mutatott RESZEGI KATALIN tanulmánya, amely a *bérc, halom* és *hegy* nevekbeli előfordulásait vizsgálta (2004).

a régi magyar kultúrában az írástudók képzésében is fontosnak tarthatták a földrajzi köznevek magyar–latin megfeleléseinek elsajátítását, az is mutatja, hogy legrégebbi, 17. század előtti szójegyzékeinkben és szótárainkban e szavak nem kis számban vannak jelen: a „Régi magyar glosszárium” csaknem 70 ilyen magyar szót sorol fel: *árok, barlang, berek, bükkös* stb.

A latin földrajzi köznévek és a magyar helynévek a kapcsolata néha sajátos grammatikai formában jelenik meg. BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymusnál a latin földrajzi köznév mellett a latin nyelvű vagy latino-sított magyar tulajdonnév genitívuszi formában is megjelenhet: *fluuium thyfcie, in riuulum nyitre, iuxta fluuium culpe*. E szerkezeteket genitivus explicativusnak, azonosító birtokos szerkezetnek tekinti (1998a: 89), s felveti, hogy ezek magyar birtokos jelzős szerkezeteket takarhatnak (*Tisza vize* stb.), esetleg még olyankor is, amikor a szerkezetben latin genitívuszbba nem tehető magyar nevek szerepelnek: *iuxta fluvium Jouxas*, ami fedhet egykorú *Józsás vize*, *Józsás pataka* stb. formát is (1996: 236). Ez kétségkívül elképzelhető, ám hangsúlyozni kell, hogy ezek a magyarban is csupán szerkezetek lehettek, azaz bennük a birtokos személyjelet viselő földrajzi köznév nem volt része a helynévnek.

A latin szövegben a név előtt álló földrajzi közneveknek és a magyar helyneveknek a kapcsolata sokszor nem ítéltető meg olyan egyértelműen és viszonylag nagy biztonsággal, mint ahogyan a korábban említett példákban azt láthattuk. A magyar nevek latinra fordításával kapcsolatban már utaltam olyan esetekre, amelyekben a latin földrajzi köznév felfogható a magyar név latinra fordított részének is. Láthattuk, hogy a jelenség, azaz a latin földrajzi közneveknek a névhez tartozása vagy függetlensége bizonyos névfajták esetében az átlagosnál is nehezebben ítéltető meg: különösen a hegynevek, a szigetnevek és a személynévi eredetű településnevek között találhatók szép számmal kétes esetek (ezekre az 5.1.2., 5.1.3. és 5.2.2.3. pontokban láthatunk példákat). Egy alaktani típus, az -s képzőt tartalmazó nevek kapcsán már BÁRCZI GÉZA is utalt arra, hogy nehéz eldönteni a mellettük álló latin „magyarázó szók” hovatartozását (1958: 157), s e problémát KÁLMÁN BÉLA is megemlítette (1967: 345). BENKŐ LORÁND is úgy látja, hogy a *lutum Zerep* típusú említésekben roppant nehéz megállapítani, hogy a latin köznévi elem a név része-e vagy „csak P. mester pontosító törekvésének terméke”, azaz az adott esetben az egykori névalak *Szerep-mocsár* vagy *Szerep* volt-e (1996: 235–6). Az ilyen kétes esetek megítélésében az lehetne leginkább a segítségünkre, ha a kérdéses névnek közel egykorú adatai viszonylag nagy bőségben állnának rendelkezésünkre, bár kizárólagos érvényű eredményre még ilyen feltételek mellett sem juthatnánk, tekintettel a nevek alaki változékonyságának és ebből adódóan az alakváltozatok meglétének számos ismert esetére. Még távolabbi és még kevésbé biztos támaszt adhat az efféle ügyekben az, hogy egy-egy névfajta vagy névszerkezeti típus egyedei között esetleg analóg mintákat is figyelembe vehetünk.

7. Magyar közszók latin szövegben

Az eddigiekben főleg a magyar elemek latin szövegbe való beiktatásának körülményeit vizsgáltuk meg, elsősorban a latin nyelv felől közelítve a problémához. Áttekintettük, hogy milyen esetekben fordították le latinra a magyar helyneveket, illetve hogy a vulgáris nyelven szereplő nevek milyen típusú latin szerkezetekben jelennek meg a szövegekben. Mindezt persze elsősorban a magyar nyelvű elemek értékelése szempontjából vizsgáltuk meg a fentiekben is, az alábbiakban azonban még erősebben igyekszem a figyelmet a magyar szórványokra összpontosítani, mégpedig leginkább egy sajátos, viszonylag ritkábban elemzett csoportjuknak, a helyeket jelölő közszói értékű elemeknek az oklevelekben való előfordulására.

7.1. Fanevek

A latin megnevezősös szerkezetek kapcsán már szó volt arról, hogy az oklevelekben feltűnően gyakran szerepelnek magyar fanevek, és a 6.1. pontban láthattuk azokat a jellegzetes szövegezési formulákat is, amelyekben ezek leginkább előfordulnak. Nem esett azonban szó arról, hogy mi az oka a fanevek magyar nyelvű említésének. A dolgozat legelején idézett, inkább régebben hangoztatott, a szórványok létrejöttét általában magyarázó érvet, mely szerint a vulgáris nyelven való szereplésnek az az oka, hogy az oklevél-fogalmazók nem tudták latinra lefordítani őket, ebben az összefüggésben érdemes lehet közelebbről is megvizsgálni. A szókincsvizsgálatokban gyakran olvasható az a megállapítás, hogy a különböző nyelvekben a növények megnevezései általában igen sokszínű szócsoporthoz tartoznak, amelynek elemei olykor bonyolult és sokrétű kapcsolatban vannak egymással. Így van ez a magyar fanevek esetében is, hiszen tudjuk, hogy a népnyelvben régebben is, ma is azonos fafajtákat különféle nevekként neveznek meg, továbbá hogy e szómezőn belül a nyelvjárásterület különböző részein jelentős különbségek mutatkoznak stb. Nem lenne tehát teljesen indokolatlan, ha az oklevelek magyar famegnevezései alkalmazásának okaként a nyelvismeret hiányosságát hoznánk fel, mégpedig akár kétfelől is megtámogatva az érvelést. A nyelvjárási különbségek miatt nagyon is elképzelhető ugyanis, hogy az egy-egy adott területen használatos faneveket nem föltétlenül ismerte az az oklevél-fogalmazó, aki a nyelvterület valamely más részéről származott. Másrészt még inkább gondolhatunk ebben az összefüggésben a latin nyelvtudás hiányosságaira, a megfelelő latin szó nem ismeretére is.

Ennek az elvileg lehetséges magyaráztatnak azonban számos példa ellene szól. Olyan közismert, gyakori fák (*bükk, tölgy, nyár, fenyő* stb.) megnevezései is előfordulnak ugyanis magyarul, amelyek latin megfelelőjét a nótáriusok nagy valószínűséggel ismerhették. Még erősebb bizonyítékul szolgálnak azok az esetek, amelyekben a magyar fanév nem egyszerűen az *arbor* (ritkábban a *lig-*

num) szó mellett áll, hanem pontos latin megfelelővel azonosítva szerepel: 1318: *arbor fagy*, quod vulgo dicitur *bykfa*; *arbor kercy*, quod vulgo dicitur *theulgyfa* (Gy. 1: 139), 1329/1416: *arborem silicis* in vulgarico *zilfa* vocatas (Gy. 1: 74), 1329/XIV.: *populee* vulgariter *nyarfa* dicte (Gy. 1: 327), 1330: *arborem quercus cherfa* dictam (Gy. 1: 377). E példák meggyőzően mutatják, hogy a fanevek magyar nyelvű említését a latin nyelvtudás hiányosságával magyarázni nem lehet. Azt azonban éppúgy nem tudjuk megvilágítani, hogy mitől függ e kétféle szerkezetnek az alkalmazása, mint ahogy nem találtunk korábban (a 6.1. pontban) magyarázatot arra sem, hogy mihez igazodik a fanevek latin vagy magyar nyelvű említése. Az oklevélírók nyelvismeretéhez e téren is némi adalékul szolgálhat régi szójegyzékeink és szótáraink ide vonatkozó anyaga, amelyben összesen mintegy száz fanevet találunk (RMGL. 211–5).

A fákat jelölő szavak persze nemcsak közsóként fordulnak elő az oklevelekben, hanem tulajdonnévként vagy tulajdonnév részeként is. Talán egy bizonyos fa nevéként áll az alábbi adat: 1268: ad *Peturfaya* (Gy. 2: 223), erdőt jelöl viszont egy ehhez hasonló alakú név: [1230]/1231: *Yanusfaya* (Gy. 1: 237). Fanevek igen gyakran szerepelnek kétrészes nevek utótagjaként: 1228/1378: *silva fagi* qui vocatur *Madabiki* 'Mada bükke' (Gy. 2: 45), de az sem ritka, hogy önmagukban állnak helynévként: 1330/1477: *montes Gerechygh et Cher* (Gy. 1: 247). Itt azonban ezekkel az előfordulásokkal nem foglalkozom, csakis a köznévi említéseket vizsgálom.

A közsói használatot illetően rendkívül fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az oklevelek ilyen szerepű magyar fanevei miféle nyelvhasználói körhöz köthetők. Tükrözhetik-e ezek a szavak — a szórványok általános megítéléséhez hasonlóan — a helyi nyelvhasználatot? Ezt kizárni természetesen nem lehet, hiszen elképzelhető, hogy a határbejáráskor a helybeliek ajkáról följegyzett szavakként kerültek be az oklevelek szövegébe, ám ez a lehetőség nem ad magyarázatot minden esetben a közsók oklevélbeli szereplésére. HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet arra, hogy a Horvátország és Szlavónia területére vonatkozó oklevelek határjárásaiban számos magyar fanév, illetőleg földrajzi köznévi (*bérc*, *séd*, *öttevény* stb.) szerepel. E szavakról azt is megállapította, hogy „mint magyar jövevényszavak egyáltalán nem, mint helynevek pedig igen ritkán szerepelnek szláv többségű területeken”, s ebből következően „ezekről azt kell mondanunk, hogy legnagyobb részben adminisztratív úton kerültek a latin szövegekbe” (1970: 236). Ez a megállapítás nyilván magyar nyelvű területek határjárásaira is igaz lehet, hiszen a határjárók ilyen körülmények között is támaszkodhattak saját nyelvi ismereteikre a fák megjelölésében. Azt mondhatjuk tehát, hogy az oklevelekben közsóként álló fanevek a helyi nyelvhasználatot éppúgy jellemezhetik, mint az oklevelezési eljárásban részt vevő valamely személynek: a helyszínen tevékenykedő megbízottnak, az oklevél szerkesztőjének vagy a szöveg megfogalmazójának a nyelvviségét. Hogy e két lehetőség közül egy-egy ok-

levélben melyik valósul meg, eldönteni nem lehet. E téren legfőljebb akkor mutathatnánk fel némi eredményt, ha faneveink szóföldrajzi elterjedtségéről a régi magyar nyelvben az idevonható teljes anyag feldolgozása révén valamiféle képet kaphatnánk, s az egyes oklevélbeli említéseket ehhez tudnánk viszonyítani.

7.2. Földrajzi köznevek

Az oklevelek helyet jelölő szórványai között a fanevek mellett egy másik nagyobb szócsoporthoz is van, amellyel kapcsolatban a közszói használat gyanúja felmerülhet: a földrajzi közneveké. Ezek közszói vagy tulajdonnévi értékének a fent mondottak értelmében ezúttal nem névrendszertani szempontból van jelentősége, hanem abban a tekintetben, hogy ennek alapján az oklevelekben szereplő nyelvi elemek használatát megkísérélhetjük a beszélők szélesebb köréhez, vagyis a kérdéses hely lakóihoz vagy pedig — másik lehetőségként — az oklevél fogalmazójának a személyéhez kötni. Az oklevelek szórványainak ez a fajta értéke nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti és helynévtörténeti szempontból egyáltalán nem érdektelen, ám a földrajzi köznévi alakú adatok e tekintetben való megítélésére még a fanevek nyelvi státusának a vizsgálatánál is jóval több és összetettebb problémát vet föl. Ebből következően az e téren esetleg remélhető eredmények az eddigieknél is kevésbé határozottan körvonalazódhatnak, ám az itt figyelembe vehető szempontoknak pusztán a felvetése is szolgálhatja az előrelépést, a kutatások e téren való megalapozását és további irányainak a kijelölését.

Annak a meghatározása, hogy az oklevelekben előforduló, önmagukban álló földrajzi köznevek egy-egy adott helyen tulajdonnévi vagy közszói értékben szerepelnek-e, annak a korábban tett általános megállapításnak a fényében fontos tehát, amely szerint a magyar nyelvű tulajdonnevek jobbra, sőt talán döntő többségükben a kérdéses hely lakóinak a nyelvhasználatát tükrözik, míg a közszók nem feltétlenül kizárólag e körhöz kapcsolhatók, hanem legalább ilyen joggal feltehető az is róluk — különösképpen pedig bizonyos csoportjaikról —, hogy az oklevél fogalmazója saját nyelvi készségére támaszkodva emelte be őket a latin szövegbe. Pontos határokat, csoportokat kijelölni e téren ugyanakkor nyilvánvalóan több okból sem lehet. Közismert, hogy a későbbi-mai nyelvben számos olyan helynév létezik, amely csupán egyetlen földrajzi köznévből áll, ám a teljesen egyértelműen megítélhető esetek megléte ellenére mégis megállapítható, hogy a hasonló formák közszói vagy a tulajdonnévi értékének a meghatározása még az élő nyelvben sem mindig egyszerű. Az efféle nyelvi jelenségek státusának a megítélését a pragmatikai, szociolingvisztikai, névrendszertani szempontok segíthetik ugyan, de minden helyzetben alkalmazható, általános érvényű szabályt mégsem tudunk felállítani. E nehézség érthetően hatványozottan jelentkezik a történeti forrásadatok megítélésében. Néhány szempont azonban az oklevelek ilyen jellegű elemeivel kapcsolatban is felvethető.

Bizonyos helyzetekben a tulajdonnévi érték nagyon határozottan megállapítható. Kétségtől helynevekkel állunk szemben az olyan esetekben, amikor a régi előfordulást a tulajdonnévként való későbbi, esetleg mai használat is megerősíti. A Bihar megyei *Ér* 'a Berettyó jobb oldali mellékveze' már a 13. század közepétől ilyen formában van megemlítve: 1265/1282: iuxta *Eer* (Gy. 1: 647), és számos további adattal fordul elő az Árpád-korban (vö. KMHsz. 1.). Ugyanez áll a Fejér megyei *Sár*-ra is: 1192/1374/1425: iuxta aquam *Sar* (Gy. 2: 353, további adatai: HA 2: 53), amely később *Sárvíz*-ként szerepel (vö. FNEsz.). Régi nevét egyes ágai, szakaszai jelzővel viselték: *Elő-, Közép-, Mög-, Nagy-Sár* (vö. HA 2: 49–52).²⁴ Az Esztergom megyei *Sár* neve: 1193: ab aqua *Sar* (Gy. 2: 236) víznévként nem maradt ugyan fenn, de a mellette fekvő település nevében jelzőként ma is megvan: *Sárisáp* (vö. FNEsz.). A Székesfehérvár közelében levő nagyobb tónak ma *Velencei-tó* a neve (vö. FNEsz.), de a középkorban *Fertő*-nek hívták: 1193: in Agar iuxta *Ferteu* (Gy. 2: 345), s a következetes régi névhasználat nyilvánvalóvá teszi, hogy a legkorábbi említései (vö. HA 2: 49) is tulajdonnévi értékűek.

Kétségtől tulajdonnévi használatról beszélhetünk az olyan esetekben is, amikor a földrajzi köznév nem csupán a közsői jelentésének megfelelő helyfajta-ra vonatkozóan fordul elő, hanem — emellett vagy akár enélkül — más típusú helynek a jelölőjeként is. A Nógrád megyei *Patak* falu első említésekor például így szerepel: 1255: in uallem fluminis *potok* ..., inde ad uillam *potok* (FNEsz.). Talán hasonló a *Fok* határjelként való említése is: [1177]/1405: habent metas ... que vocatur *Fuc* (Gy. 1: 184), valamint az *Ér* egy völgy nevéként: 1311: ad uallem *Er* (Gy. 2: 423). Arra is van példa, hogy egy földrajzi köznévi előfordulást az oklevél más nevei alapján ítéldünk tulajdonnévnek: 1330: monticulo *Beerch* ... viam *Beerchuth* (Gy. 1: 85).

Az itt említett külső tényezők alapján nagy valószínűséggel tulajdonnévnek tekinthető földrajzi köznévi alakú nevek adatai formai tekintetben — egy-két kivételtől eltekintve — a latin szövegkörnyezetbe egységes módon illeszkednek bele: vagy latin földrajzi köznév után állnak, vagy bármiféle külön szerkezet nélkül szerepelnek a szövegben. A bihari *Ér* adataival szemléltetve: 1274: iuxta *fluvium Her* (Gy. 1: 604), 1330: possessio Gyosteluk iuxta *fluvium Er* (Gy. 1: 639), illetve 1278: villa Kaga iuxta *Her* (Gy. 1: 629), 1307: iuxta *Er* prope Dyozege (Gy. 1: 613) stb. Azok a földrajzi köznévi alakú szórvány-előfordulások, amelyekről a későbbi használat vagy más körülmény alapján nem állapítható meg tulajdonnévi vagy közsői értékük, viszonylag ritkán szerepelnek az itt bemutatott, a tulajdonnevek használatában is alapvetőnek tekintett (vö. 6. pont) kétféle szerkezeti formában. E szócsoporthoz meglepően kevés példánk van a latin földrajzi köznév + magyar szórvány közvetlen kapcsolatára. Leggyakrabban

²⁴ E névre a Tihanyi alapítólevél kapcsán a dolgozat harmadik részében még visszatérek.

a *sár* szerepel ilyen formában, s a mellette levő különböző latin minősítések a jelölt helyek sokféleségét is mutatják: 1274: iuxta *aquam Saar* (Gy. 1: 488), 1293: ad *lutum Saar* (Gy. 1: 462), 1393: supra *rivulum Saar* (Gy. 1: 729). Egyes szavak mellett nem a legjellemzőbb közszói jelentésüket kifejező latin köznév áll: 1277: ad *planitiem Ozov* 'síkság' (Gy. 2: 358), 1310/1338: iuxta *lacum Eer* 'tó' (Gy. 1: 662), 1211: ultra *stagnum ... Ewren* 'tó' (Gy. 1: 706), vagy az általános értelmű *locus* fordul elő: 1299/XIV.: ad *locum Fuk* (Gy. 2: 141), és csak ritkán szerepel viszonylag pontos megfelelés: 1322/1338: per *silvam Ereztuén* (Gy. 1: 608), 1327: ultra *rivulum Patak* (Gy. 1: 459). Ritkának számít a magyar földrajzi köznévek a szövegbe közvetlenül történő beszerkesztése is: 1055: ad angulum *aruk* (DHA 1: 150), [1230]/1231: ad ripam *Sar* et transit *Sar* (Gy. 1: 237).

A földrajzi köznévi alakú szórványok nagyon gyakran állnak megnevezőszós szerkezetekben, de csak bizonyos típusúakban. A 6.1. pontban bemutatott formák közül itt nincsenek képviselve azok, amelyek jellegzetesen tulajdonnevek mellett szerepelhetnek (*appellatur, cognominatur, nuncupatur*), és a szintén ide sorolható *nominatur*-ra, illetve *nomine*-re is csak egy-egy példát találtam: 1300: meatus fossati que vulgariter *Fuk nominatur* (Gy. 1: 540), 1244>1347: fluvius quidam *nomine Fuk* (Gy. 1: 291). A *dico* és a *voco* különböző származékai (*dicitur, dictus, vocatur, vocatus*), amelyek a fent hivatkozott fejezetben tulajdonnevek és közsók mellett egyaránt gyakorinak bizonyultak, e csoportban is nagyon sűrűn előfordulnak, és ahogy ott is: feltűnően sokszor a *vulgo*-val együtt. Néhány példa a különböző változatokra: 1055: *Rivulus* namque, qui *dicitur Fuk* (DHA 1: 150), 1249/1291: ad *rivum*, qui *dicitur Er* (Gy. 1: 313), 1318: ad *monticulum* quod *vulgo Holum dicitur* (Gy. 1: 139), 1267/1380: ad qd. *fossatum longum aruk dictum* (Gy. 1: 369), 1113: De villa Crali est terminus quidam *fons*, qui *vocatur furras* (DHA 1: 393), 1313/1339: ad 1 *vallem Ozou vocatam* (Gy. 1: 141), 1329/1406: super qd. *monticulo ... vulgo domb* (Gy. 1: 154). A sok hasonló adat mellett feltűnő, hogy az oklevelekben önmagában álló földrajzi köznévként leggyakoribb *patak*-ra csak egyetlen egy ilyen típusú említést találtam: 1299: per *fluvium potok vocatum* (Gy. 1: 794).

Ezek a megnevezőszós szerkezetek bizonyos esetekben nem egyszerűen valamely latin földrajzi köznévhöz kapcsolódnak csupán, hanem a latin szöveg szinte körülírja, megmagyarázza a magyar kifejezést: 1210: via que *dicitur parata*, que *vulgo vocatur Etteuen* (Gy. 2: 575), 1244/1333: cum portione in Danubio, videlicet piscatione usonum que *tana* vulgariter *appellatur* (Gy. 2: 588), 1330: terram suam per se purgatam *irtvan dictam* (Gy. 1: 355). A többféle körülírás néha kiegészíti egymást: 1086: ad cumulum qui *dicitur hatar ... ad signum*, quod *vulgo dicitur hotar* (DHA 1: 251–2); 1086: per medium ruris, quod *dicitur theluch* (DHA 1: 250), 1228: culta terra ville *vulgo teluc* (Gy. 2: 218), 1274: in terra fimata que vulgariter *teluk vocatur* (Gy. 2: 398). Az *eresztvény* mellett álló

latin megnevezések sokszínűsége is a jelentés specifikus jellegére utal: 1231: *saltus*, qui vulgo *Ereesteun* dicitur (Gy. 1: 440), 1284: in *permissorio* vulgariter *Ereztwen* vocato (Gy. 1: 159), 1316: super angulum 1 *rubeti* quod vulgariter *erestwyn* dicitur (Gy. 1: 87), 1327: per medium qd. *parvam silvam* vulgo *erezthwen* vocatam (Gy. 1: 69).

A szórványként magukban álló földrajzi közneveknek a fentiekben bemutatott csoportja a tulajdonnévi vagy közszoói értéket illetően is bizonytalanul áll előttünk. Az egyértelműen meghatározható tulajdonnevek és közszők jellegzetes szerkezetbeli helyzete és az itt valamelyest körvonalazódó típusok egyezései alapján legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy a latin földrajzi köznevekkel álló magyar földrajzi köznévi alakú szórványok (*fluvium Er*) és azok, amelyek speciális szerkezet nélkül illeszkednek bele a latin szövegbe (*ripa Sar*), formai jegyeik alapján inkább a tulajdonnevekhez állnak közel, míg azok, amelyek megnevezőszós szerkezetben szerepelnek, inkább közszőknak mutatkoznak. Ezt azonban még olyan jellegzetességnek sem tekinthetjük, amely akár e vitatott besorolású elemeknek egy nagyobb hányadára egyedenként is igazolható megállapítás lenne. A tulajdonnévi vagy közszoói jelleg megítéléséhez segítséget adhat az adott oklevél egésze is. Egyes oklevelekben ugyanis feltűnően gyakran szerepelnek pusztá földrajzi köznévi alakú említések, s ez inkább arra utalhat, hogy az oklevél-fogalmazó nem annyira helynevekkel, hanem inkább közszavakkal igyekezett leírni a szóban forgó birtokok határait.

Van azonban e szavaknak egy olyan csoportja is, amelynek a tagjai kétségtelenül közszoói szerepű szórványoknak tekinthetők. Ezek jó részének a létrejötte az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható, pontosabban a szövegalkotás e sajátos módjának a korábban említett nyelvlélektani körülményeivel. Az alábbiakban bemutatandó közszoói kifejezéseknek a latin szövegben való megjelenése a kétnyelvű szövegalkotás bizonyos fokú zavaraként is értelmezhető.

A latin szövegben álló magyar földrajzi köznév közszoói értékére utal az előtte jelzőként álló *quidam* (*quaedam*, *quoddam*) 'valamely, egy bizonyos', valamint *unus* (*una*, *unum*) 'egy' szó: 1234: iuxta 1 *Erezthwen* (Gy. 1: 476), 1299/XIV.: transiens finem 1 *beerch* in planitie (Gy. 2: 141), 1307: ad 1 *Dumb* (Gy. 2: 71), 1320: vadit in 1 *meesde* ... in 1 *parlag* (Gy. 1: 83); 1268: ad *quidam mege* (Gy. 2: 223), 1291: transit Danubium *quidam fuk* (Gy. 2: 389), 1294: ad *quidam potok*, videlicet locum agnosum, viminosum et arundinosum vel iuncosum (Gy. 1: 345). Hasonló szerepű ismételt említéskor az *alius* (*alia*, *aliud*) 'másik': 1271: ad *alium Berch* super quo stat 1 holm (Gy. 1: 68), 1315/1370/1752: ad 1 *holm* ... ad *alium holm* (Gy. 2: 77) és az *alter* (*altera*, *alterum*) 'másik': 1229/1230/XIV.: per locum rivuli ... *Her* ... transit locum rivuli *alterius* ... *Her* (Gy. 2: 420). Közszoói jellegre utal az is, ha a szavakat 'vagy' jelentésű kötőszó (*seu*, *vel*) kapcsolja össze. Ez előfordulhat két magyar szóval: 1267/1380: ascendit *quidam zurduk* vel *horhag* (Gy. 1: 369) és latin-magyar megfeleltetéssel is: 1409–1414:

alweum sew *fok* (DHA 1: 293). Arra is van példa, hogy egy oklevél megújításakor valamely latin földrajzi köznevet magyar szóval adnak vissza: 1086: vadit ad *munimentum*; megújítása 1234-ből: vadit ad *aruch* (Gy. 2: 603).

Egyértelműen közszói szerepűek az oklevelekben azok a magyar földrajzi köznevek, amelyek a szövegben említett egy-egy helynévre, illetve az általa jelölt helyre utalnak vissza: 1211: stagnum Harrangud usque locum ... *Harrangud foca* ... iuxta *eundem Foc* (Gy. 1: 864), 1239: ad *Nogaruk* ... per *idem Aruk* (Gy. 1: 421), 1323: ad *Zarrazer* ... in fluvium *similiter Eer* vocatum (Gy. 1: 770), 1296: ascendit per *Kyzezbirch* ... per *eundem Birch* (Gy. 2: 131). Ilyen helyzetben leggyakrabban a *patak* fordul elő: [1240]: ad *Lypouch potoka* ... iuxta *illud potok* ... in capite *illius potok* (Gy. 1: 810), 1291: ad *Nogyfyzpataka* ... in *eodem patak* (Gy. 2: 501), 1349: *Zaldubuspotak* ... ubi *idem Potak* in fluvium Olth cadit (Gy. 2: 197), néha közszói említésre is visszautalóan: 1275: ad *I potok* et per *ipsum potok* (Gy. 2: 559). Van példánk a helynév birtokos személyes földrajzi köznévi részének mechanikus ismétlésére is: 1245/1588: ad *Beredinca pathaka* et per *pathoka* (Gy. 2: 511), sőt arra is, hogy a *patak* a földrajzi köznevet nem tartalmazó névre utal vissza: 1299/XIV.: descendit in vallem, que vocatur *Zarazorbow* ... ascendit per *ipsum potak* ... per *idem patak* ... cadit in *patak* (Gy. 2: 177). Mint a fenti példák is mutatják, a visszautaló szerepű szó mellett jelzőként legtöbbször az e funkciót kifejező névmási elem áll (*idem*, *ille*, *ipse*, *similis*, *eodem*).

A magyar helynevek mellett szokásos latin nyelvű földrajzi köznév helyén is állhat olykor magyar közszói elem. Ilyen példákat leginkább a *bérc* és a *patak* esetében találunk: 1333/1334: ascendit ad qd. *berch Sumus* (Gy. 2: 512), 1332: ad qd. aliud *pothok Dubrokapathaka* (Gy. 1: 84), 1334: intrat in qd. *potok Magapataka* (Gy. 2: 538). E formák gyakran megnevezőszós szerkezetben fordulnak elő: 1243/1335: qd. *Lyget, quod vocatur Borsodi Dubodel* (Gy. 2: 533), 1243/1335: in culmine minoris *berch que dicitur Ternahora* [ɔ: *Cernahora*] (Gy. 2: 533), 1329: ascendit ad *beerc Niresbeerc vocatum* (Gy. 2: 82), 1323/1390: super qd. *Berch Kukyly vocato* (Gy. 1: 95), 1291: ad qd. *patak Sygy-pataka nomine* (Gy. 2: 501), 1326/1375: ad qd. *patak Garadnapatak vocatum*, a szövegben később: ad predictum *fluvium Garadnapataka vocatum* (Gy. 1: 150). Hasonlók az alábbi szerkezetek is: 1336: in qd. *pothak videlicet Rechkepataka* (Gy. 2: 532), 1281/1364: *lacus nomine Rozna vulgariter malaka dicti* (Gy. 1: 273). A fenti példák között több olyan is van, amelyben a magyarul álló földrajzi köznévi elem a névben nem is szerepel, sőt olyan esetek is előfordulnak, amelyekben a helynévben más földrajzi köznév található: 1315/1370/1752: ad *I potok Pastaaya vocatum* ... salit *ipsum potok* (Gy. 2: 77), 1256: iuxta uiam super *Byrc Saturhygy* (Oklsz.), 1256: Deinde ascendit ad unum *Berc qui uulgo Eregetuhyg uocatur* (Oklsz.). Magyar fajtajelölő közszót még részben latinra lefordí-

tott helynév mellett is találunk: 1291: ad qd. *patak* nomine *patak Prepositi* ... in meatu eiusdem *patak* (Gy. 2: 501).

A magyar földrajzi közneveknek az itt bemutatott eseteit, amelyek kétségkívül közszóként szerepelnek az oklevelek nyelvében, sokkal inkább lehet az oklevél-fogalmazók nyelvi teljesítményével összefüggésbe hozni, mint az oklevélben leírt terület beszélőjéhez kapcsolódó nyelvi elemként felfogni. Ez persze többnyire csak elvi különbségtételt jelent, hiszen — mint láttuk — e közszavak többnyire megtalálhatók a megemlített helynevek részeként is, ami viszont kétségkívül a kérdéses terület nyelviségével áll kapcsolatban. Azt, hogy e magyarul előforduló közszavak elsősorban az oklevél szövegéhez tartoznak tehát, nem pedig a szóban forgó terület helynévanyagához, az is mutatja, hogy olykor szinte a latin szöveg magyar jövevényszavaként szerepelnek. Kaphatnak latin jelzőt: +?1061/1272//1376: per *longum aruk* (DHA 1: 168), 1338: ad *magnum Aruk* (Gy. 1: 303), 1271: In vno *sicco potok* vadit (OkLSz.), 1315/1370/1752: descendit ad *1 siccum potok* (Gy. 2: 77), állhatnak birtokos jelzős szerkezet főtagjaként: +?1326/1330//1712: de *bana omnium metallorum* (Gy. 2: 495), 1325: ad *Banya lapidum molarium* scilicet ad montanam Domen (Gy. 1: 197), sőt szinonim jelentésű magyar szót is értelmezhetnek: 1358: Ad *vnum patak* quod *wlgo vocatur Er* (OkLSz.). Az MKLSz. szócikkei közé beiktatta az oklevelekben feltűnő gyakorisággal szereplő fafajtákat jelölő szavakat is, s e döntés azt sugallja, hogy a szótár szerkesztői a magyarországi középkori latin nyelv jövevényelemeiként fogják fel e megnevezéseket.

8. Összegzés

Az eddigiekben tárgyalt jelenségek tanulságait az alábbiakban összegezhetjük. Az oklevelekben szereplő szórványok nyelvi háttérében két tényezőt láthatunk. E nyelvi formák tükrözhetik egyrészt a helyi névhasználatot, amely nyilvánvalóan a helyi nyelvhasználat része, másrészt azonban gyaníthatjuk mögöttük az oklevél fogalmazójának a nyelvi befolyását is. Tisztán és egyértelmű határozottsággal e rétegeket és hatásokat szétválasztani természetesen nem lehet, de — mint igyekeztem ezt bizonyítani — vannak olyan kritériumok, amelyek alapján bizonyos elemeket kisebb-nagyobb valószínűséggel a szövegező nyelvi lenyomataként értékelhetünk. Fölmerül azonban az a kérdés is, hogy a lejegyző által használt szavak, nyelvi elemek forrását vajon hol keressük: a nótárius anyanyelvjárásában-e, vagy esetleg valamiféle normatörekvés megnyilvánulásaiaként foghatjuk-e föl inkább ezeket.

Az oklevél-kibocsátás hivatali háttere, a kancellária és a hiteles helyek intézménye az oklevelezés bizonyos fokú egységesülését is biztosította. A magyar oklevéltan klasszikusa, SZENTPÉTERY IMRE így jellemzi e folyamatot: „Az illető kor jogi és műveltségi viszonyaival kapcsolatban itt [ti. a kancelláriában —

H. I.] fejlődtek ki azok a szokások és szabályok, melyek az okleveles gyakorlatban bizonyos egyformaságot teremtettek, s melyek az ugyanazon kancelláriából kikerült okleveleket egymáshoz hasonlókká, származásukat pedig felismerhetővé teszik” (1930: 5). E megjegyzés elsősorban nyilvánvalóan az oklevelek egészére, formai és tartalmi kellékeire vonatkozik, s nyelvileg legfeljebb a diplomák latin nyelvű anyagával hozható összefüggésbe.

BENKŐ LORÁND nyelvemlékeink magyar nyelvű anyagában is megfigyelhetőnek tartja ezt az egységesítő törekvést a korai ómagyar kor írásgyakorlatában: „a magyar nyelvi elemek lejegyzésében többé-kevésbé érvényesült bizonyos közös eljárás mód, írásnormaszerű egységesítő igyekezet, melynek a királyi kancellária és a hiteles helyek, illetőleg a szerzetesrendek, kolostorok voltak a legfőbb letéteményesei” (1997: 175). BENKŐ Anonymus *ő-ző* sajátosságait korábban mint saját nyelvjárásának jellegzetességét mutatta be, újabban azonban inkább afelé hajlik, hogy „a geszta tárgyalt jelensége mögött — írója saját nyelviségének érvényesítési lehetőségét sem teljesen kizárva — valószínűbben olyan tudatos írásbeli törekvés húzódik meg, amely bizonyos fokú írásnorma követését jelenti” (2003: 159).

A normatörekvések azonban nemcsak a magyar szórványok helyesírási-hangtani sajátosságaiban mutatkoznak meg, hanem véleményem szerint esetenként kitapinthatók a szóhasználat síkján is. A norma érvényesülését mutatja, hogy a magyar helynevek helyett bizonyos esetekben szinte teljes egyöntetűséggel, máskor pedig feltűnő gyakorisággal használnak latinra fordított névformákat. Valószínűleg e normatörekvést tükrözi az is, hogy — mint a fentiekben láttuk — *patak* és *bérc* szavunk különös gyakorisággal fordul elő közzszoói értékben az oklevelek szövegében. Ezek az előfordulások nem annyira a helyi beszélt nyelvre utalhatnak, hanem sokkal inkább az oklevelek fogalmazóinak a nyelvhasználatához kapcsolhatók. A *patak* és a *bérc* fogalomkörébe tartozó más szavak, amelyek nagy számban mutathatók ki a régi helynevekben (például *ág*, *árok*, *ér*, *fok*, *jó*, *sár*, *séd*, *víz* stb., illetve *halom*, *hegy*, *kő* stb.) a fent bemutatott szövegtípusokban közzszoói használatban csak elvétve fordulnak elő. Ennek oka a *patak*-nak és a *bérc*-nek a feltehető korabeli általános jelentésében (’folyóvíz’, ’kiemelkedő térszíni forma’) éppúgy kereshető, mint az oklevélíróknak az egységre törekvő szóhasználatában.

II. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció

1. Nyelv és etnikum összefüggése a helynévtörténeti kutatásokban

A Kárpát-medence újabb kori és régebbi történetét az itt élő népeknek és az általuk beszélt nyelveknek a sokfélesége jellemezte. Mivel ez a körülmény mind az egyéni sorsokat, mind a kisebb-nagyobb embercsoportok történetét jelentősen befolyásolhatta, és gyakran meghatározó módon befolyásolja ma is, érthető, hogy a történeti tudományok régóta nagy figyelmet tanúsítanak e kérdéskör iránt. A Kárpát-medence népeinek etnikai összetételére utaló közvetlen források csak az utóbbi néhány évszázadról adnak képet, de a rendelkezésre álló adatok, információk értelmezése, felhasználása még ezekre az újabb időkre vonatkozóan is számos problémát vet fel. Még inkább így van ez természetesen a régebbi korok esetében. A tisztánlátást a források nagy bősége éppúgy megnehezítheti, mint ahogyan akadályozhatja a szűkösége is. KRISTÓ GYULA a késő középkor vonatkozásában az ilyen irányú történeti forrásanyag „űgyszólván végtelen” gazdagságát hangsúlyozza (2003a: 11), amely alapján csak megfelelő válogatás, arányos és mértéktartó feldolgozás révén alkotható reális kép a Kárpát-medence népeiről. A honfoglalás időszakának és az azt követő évszázadoknak a megismerésében viszont éppen a forráshiány jelenti a legnagyobb akadályt, s ebből adódóan a közvetett forrásokat felhasználó tudományos kutatások módszertani kérdései kerülnek sokkal inkább előtérbe.

Nem könnyű azonban már annak a megítélése sem, hogy az etnikumokat érintő ügyekben mely tudományokat tartunk illetékeseknek. Ez a dilemma nem pusztán kutatómódszertani kérdés, hanem sokkal inkább az etnikum, az ethnosz fogalmának értelmezéséből, definiálásából adódó probléma.²⁵ Ismérvei között nyelvi, kulturális, antropológiai jegyeket, tudati tényezőket (közös eredet- és összetartozás-tudatot, az önelnevezés meglétét stb.) és még további jellemzőket is szokás említeni. Ha ebből a bonyolult viszonyrendszerből egy-egy összetevőt kiemelünk és megvizsgálunk, azt annak a tudatában tehetjük csak, hogy általa nem a maga komplexitásában adunk képet az etnikumról, hanem csupán egyik jellemzőnek tekintett jegyét ismerhetjük meg ezzel a módszerrel. A bennünket közelebbről érdeklő nyelv és az etnikum sincs egymással közvetlen megfelelésben, hiszen azonos nyelvet beszélő különböző népek éppúgy vannak, mint magukat azonos etnikumhoz tartozónak valló, ám különböző nyelveket használó embercsoportok. És nem volt ez másképpen a régebbi korokban sem.

²⁵ E kérdéskörnek a mi szempontunkból jól felhasználható újabb összefoglalását lásd RÓNA-TASNÁL (1997: 18–26).

KRISTÓ egy másik munkájában a tudományos kutatások lehetőségeit mérlegelve arra hívta fel a figyelmet, hogy az „etnikumokat elválasztó ismérvek közül a legtöbbnek nincs forrásos bázisa, ennél fogva kívül esnek a tudományos vizsgálódás határain” (2000: 11). Szkeptikusan nyilatkozik még az olyan, e kérdésben gyakran figyelembe vett ismeretanyag hasznosíthatóságát illetően is, mint amilyen a régészeté vagy az antropológiáé (i. m. 10, 35), s e kételkedést jogosnak is tarthatjuk abban a tekintetben, hogy a régészeti kultúrák vagy az embertani jegyek nyelvi azonosíthatósággal mint az etnikum egyik fontos jegyével nem rendelkeznek. KRISTÓ a régebbi korok etnikai történetének feltárásában a településtörténeti aspektust tekinti meghatározónak, azaz azt vizsgálja, hogy a Kárpát-medencét mely népek, milyen korban és melyik területeken népesítették be (i. m. 14). Ennek a kutatásában forrásanyaguk alapján a történettudományt és a nyelvészetet tartja illetékesnek.

Itt idézett tanulmányát, amelyben a Szent István kori Magyarország etnikai képét vázolta föl, nyelvészeti módszerekre alapozta, mivel erre a korra vonatkozóan „egyetlen komponensre van anyag, a nyelvre” (2000: 11). E módszertani eljárást KRISTÓ már-már abszolutizálja, amit az alábbi megfogalmazás is mutat: „Ezzel persze magam szűkítem a felhasználható (...) forrásanyag körét, de cserébe t á m a d h a t a t l a n forrásbázist kapok.” (i. h., a kiemelés tőlem: H. I.). Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy már magának a forrásbázisnak a körülhatárolása is eleve más tudományos kutatási eredményeken alapul (pl. a fennmaradt írásos dokumentumok kronológiájának, hitelességének stb. megállapításán), s ezek módosulása — ami a tudományos megismerés szükségszerű velejárója — maga után vonja a vizsgálat alá vett anyag körének a megváltoztatását is. Arról nem is szólva, hogy a fennmaradt nyelvi elemek interpretációja nagyon sok más tudományos előismeretre támaszkodik, s részben ebből adódóan sokféle következtetés levonható belőlük.

Egy másik, jóval átfogóbb művében KRISTÓ a középkori Magyarország nem magyar népeit történettudományi módszerek alkalmazásával tekintette át, ahol „az írott források előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben” (2003a: 15).²⁶ Ebben a könyvében a szerző valójában azt vizsgálta meg, hogy a forrásokban mely népekről esik szó, ami a korábban mondottak értelmében nyilvánvalóan csak áttételesen kapcsolható ahhoz, hogy ezek a népek milyen nyelveket használhattak az adott korban. Egyáltalán nem elképzelhetetlen ugyanis az a helyzet — sőt, erre konkrét források is utalnak —, hogy valamely embercsoport magára a besenyő, kun stb. megnevezést használja, s a környezete is ugyanígy

²⁶ A szerző e szemléletmódot az etnikai vizsgálatokban tudománytörténeti összefüggésben háttérbe szorítva látja, mivel „Az eddigi kutatások ezt a szempontot általában kevésbé hangsúlyozták, sőt bizonyos szerzőknél a nyelvi tények fontosságban az írott kútfők elé és fölé kerültek.” (i. h.).

minősíti őt, noha a közösség tagjai már régóta magyarul beszélnek. A kétnyelvűség állapotában lévő beszélőközösségek ezt az amúgy is sokszínű képet pedig még tovább árnyalják. Ezzel persze nem azt kívánom állítani, hogy a nyelvi helyzet és a különböző etnikumok megnevezései között ne lenne valamiféle korreláció, csupán arra a módszertani veszélyre szeretném felhívni a figyelmet, hogy e két sík egymásnak való közvetlen megfeleltetése, netán egybemosása mindkét szinten torzíthatja megállapításaink igazságtartalmát.

Azoknak az ismeretköröknek a tudományos vizsgálatában, amelyekben több tudomány szak van érintve — és ilyen az itt tárgyalt tematika is —, általában is komoly kutatómódszertani veszély rejlik. A különböző tudományok művelői ugyanis igen gyakran olyan módon támaszkodnak egymás eredményeire, hogy abból egyfajta *circulus vitiosus* alakul ki, noha közben az a benyomásunk támad (gyakran éppen maguk az érintettek kívánják ezt a hatást keltetni), hogy ezzel a megismerési folyamat spirálszerűen emelkedve halad előre. A történész a nyelvészeti kutatások eredményei alapján kijelentheti például, hogy mivel valamely területen feltűnően sok a szláv név, ott egykor nagy számú szláv lakosságnak kellett élnie. A nyelvész a történelemtől megállapított szláv dominanciára támaszkodva az újabb névfeltételeket ezután mindinkább szláv alapokra helyezi, olyankor is előtérbe tolva ezt a megoldást, amikor más interpretációs lehetőségek is adódhatnak. A történettudomány kutatója ezáltal még inkább megerősítve érzi magát, és így tovább, s mindez természetesen vonatkozhat a törökségi nyelvekre, a magyarra²⁷ vagy bármi másra is.²⁸ Ez a módszer még abban az esetben is egyoldalú eredményekre vezethet, ha a következtetések alapjául egyébként viszonylag biztosnak tekinthető korábbi eredmények szolgáltak. Természetesen sokkal nagyobb a tévedés, a torzítás veszélye akkor, ha kiindulópontjaink eleve bizonytalanok.

Ez a hibás módszertani eljárás a népességtörténeti kutatások számos részletében megmutatkozik, és ez az eredmények egy részének a megbízhatóságát is ala-

²⁷ Ez a torzítás főképpen a szláv és a törökségi nyelvekből magyarozott etimológiákban mutatkozik meg. BENKŐ LORÁND ezt annak az elvnek az érvényesítésével próbálja meg kiegyensúlyozni, mely szerint ha egy név a magyarból is megfejtethető, a magyarozatban ezt a lehetőséget kell előnyben részesíteni más megoldásokkal szemben. Ennek a módszertani elvnek az önmagában való alkalmazása azonban éppúgy egyoldalúságot jelentene, mint a bírálat alá vont eljárásoké, indokolt lehet azonban, ha névföldrajzi, névszociológiai és -tipológiai stb. szempontokkal együtt alkalmazzuk (erre jó példát mutat BENKŐ többek között a *Tokaj* név etimológiai magyarozatában, 1998a: 164–5).

²⁸ Az etnikai kutatásokat érintő módszertani problémák között persze más természetűek is akadnak. KRISTÓ például mint típushibát említette KNEZSA eljárásával kapcsolatban, hogy „ismeretlent próbált ismeretlennel meghatározni”, midőn a magyarok szállásterületeit a gyepűvonalak megrajzolásával kívánta lokalizálni (KRISTÓ 2000: 6), ráadásul ez utóbbi térség szerinte a csatlakozott katonai segédnépek őrhelyeire utalhatna legfeljebb, nem pedig a magyarság lakóhelyére.

posan megkérdőjelezi. E veszély azonban szinte együtt jár azzal a komplexitás-igénnyel, amely a forráshiányos korok vizsgálatát egyúttal fokozottan jellemzi is.²⁹ Mivel a többféle tudomány által kialakított eredmények szembesítéséről, összekapcsolásáról az etnikai rekonstrukció ügyében sem tudunk lemondani, sőt ennek megvalósítását az eddigienél is jobban szorgalmazhatjuk, ezért a fent említett módszertani veszélyek ellen leginkább azzal védekezhetünk, ha az egyes érintett tudományszakok által alkalmazott kutatási alapelveket és a felhasznált metodikát folyamatosan felülvizsgáljuk, s az újabb ismeretek kapcsán felmerülő kiigazításokat rendre elvégezzük.³⁰

A továbbiakban az etnikai azonosítást célzó nyelvészeti kutatási módszereket kívánom fő vonalaiban áttekinteni, mégpedig elsősorban olyan természetű kritikai szemléletnek az érvényesítésével, amelynek során figyelmemet nem az egyes korokat érintő konkrét részletekre irányítom, hanem az elvi és módszertani kérdések általános problematikájára.³¹ Az e téren használt eljárások között ugyanis számos olyan van használatban, amely a mai tudományosság kritikáját is kiállja, de akadnak olyanok is, amelyekben az egyes részleteket illetően módosításra van szükség. Ennél jóval nagyobb gond azonban az, hogy még az újabb munkákban is rendre feltűnnek régebben már megcáfolt tételek, sőt olyan új, eddig fel sem merült nyelvészeti érvek is, amelyek a történeti nyelvtudomány által nincsenek bizonyítva, vagy annak egyes alaptételeivel akár ellentétben is állnak (lásd például KRISTÓ 2000: 27–41). Ez a helyzet már önmagában is indokoltá teszi, hogy a nyelvészeti módszereket összegző igénnyel áttekintsük, de a kutatási tárgy s különösen a belőle levont további következtetések súlya, fontossága azt is megköveteli, hogy e kérdéseket folyamatosan napirenden tartsuk. Egyrészt avégett, hogy a ma még bizonytalanul megoldható kérdésekre egyre világosabb válaszokat adhassunk, másrészt pedig azzal a céllal, hogy a nyelvtudománynak e témakört illetően kialakított álláspontja az erre a tudományszakra támaszkodó,

²⁹ Ha például valamely régebbi időszaknak a nyelvi képét kívánjuk területi értelemben megrajzolni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül többek között a történeti földrajznak az adott korszak természeti viszonyairól alkotott képét, mivel például kiterjedt mocsárvidékeken, erdőrengetegekben jelentősebb számú népességet nem lehet feltételezni.

³⁰ Bizonyára nem véletlen, hogy BENKŐ LORÁND ezt éppen a helyneveknek az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban betöltött szerepével összefüggésben hangsúlyozta: „mindenütt arra volna szükség, hogy az egyes szűkebb kutatási területeken belül időről időre történjen meg a tudomány mai szintjén már nem vagy nem teljesen helytálló régebbi nézetek kritikai felülvizsgálata vagy legalábbis a továbbépítkezés szempontjából kulcskérdésnek látszó álláspontoknak az újramérlegelése” (2003: 111).

³¹ A felhasznált eszközök alkalmazhatóságáról a szakirodalom értelemszerűen többnyire nem általánosságban szól, hanem mindig az éppen vizsgált korra vonatkozóan. Az alább bemutatott eljárásokkal kapcsolatban én itt azonban sem az egyes nyelvi elemeket, sem az adott korszakot érintően nem kívánok állást foglalni.

de más diszciplínákat művelő szakemberek számára is folyamatosan szem előtt legyen.

2. A helynevek nyelvi rekonstrukciója

Az alábbiakban azokat a tényezőket tekintem át, amelyeket a helynevek nyelvi rekonstrukciójában meghatározó fontosságúnak tartok. Nyelvi rekonstrukción a helynév történeti-etimológiai vizsgálatát értem. A hagyományos etimológiai vizsgálat is egyfajta nyelvi rekonstrukciót végez, ám többnyire megelégszik az-
zal, hogy bemutassa a névnek valamely nyelvben a keletkezéskor feltehető alak-
ját: morfológiai és fonológiai szerkezetét. A rekonstrukción azonban tekintet-
tel kell lennie arra is, hogy az egyes nyelvtörténeti adatok mögött húzódo kora-
beli formákat felderítse, s a hangzós jellegük mellett rekonstruálja a denotatív
jelentésüket, a morfológiai szerkezetükön túl megvilágítsa a szemantikai struk-
túrájukat is, sőt ezen kívül törekedjen a forrásokban található helynevek valós
nyelvszociológiai értékének a bemutatására. A nyelvek közötti átvételek eseté-
ben különös figyelmet kell fordítani azokra a fonológiai, morfológiai és nyelv-
használati körülményekre, amelyek között a nyelvi adaptáció lezajlott. A helyne-
vek esetében ezt a folyamatot újabban a névintegráció terminussal jelölik (erre
lásd PÓCZOS 2006: 89), amely a korábban használt névátvétel, névkölcsönzés
fogalmával szemben a szituáció megragadásának komplex igényét hangsúlyoz-
za. Ebben az értelemben ez a fogalomkészlet jól illeszkedik az etnikai szempon-
tú nyelvi vizsgálatok céljaihoz.

2.1. Helynév-etimológiai kutatások

A nyelvi elemek népiségtörténeti forrásként való felhasználására már a 19. szá-
zadi tudományosságból is bőven hozhatnánk fel példákat: naiv magyarázatokat
éppúgy, mint előremutató felismeréseket. A nyelvészet eszközeit e téren tudo-
mányos módszerré azonban csak az 1920-as–30-as években formálta MELICH
JÁNOS és KNIEZSA ISTVÁN, akik a honfoglalás kori, illetőleg a 11. századi Ma-
gyarország nyelvi-etnikai képét kívánták megrajzolni.³² A szakirodalom elsősor-
ban KNIEZSA érdemeit hangsúlyozza (lásd például KRISTÓ 2000: 3), ám MELICH
ugyancsak nem keveset tett a helynevek nyelvi rekonstrukciója és népiségtörté-
neti felhasználása terén. Maga KNIEZSA is kiemelendőnek tartotta, hogy munká-
jában MELICH könyvének „számos eredményén kívül különösen a módszerét tet-
tük magunkévá” (1938: 367). Emellett azt is hangsúlyozni kell, hogy KNIEZSA a
11. századi Magyarországról írott művében kialakított módszerét néhány év
múlva Kelet-Magyarország régi helyneveit elemezve jelentősen tovább is fej-

³² MELICH JÁNOS, A honfoglalás kori Magyarország (1925–1929), illetve KNIEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI-ik században (1938).

lesztette (1943–1944). Forrásul mindketten főképpen az oklevelekben, gesztákban fennmaradt helynévanyagot használták fel, amely azonban — késői előfordulása miatt — közvetlen segítséget nem nyújthatott e korai időszak megvilágításában. Ezért az egyes nevek nem adatolható történetére vonatkozóan rekonstrukciót végeztek, amelynek során igyekeztek földeríteni a név nyelvi keletkezési körülményeit, valamint az alakját érintő változásokat. Ebben a munkában leginkább az etimológia, a hangtörténet, később pedig ezek mellett a helynév-tipológia eszközeire és eredményeire támaszkodtak. Az első szakterület a nyelvhez kötésben volt nélkülözhetetlen számukra, a másik kettő a kronológiai kérdések tisztázásában,³³ maguk a vizsgálat tárgyát képező helynevek pedig a területi azonosítást tették lehetővé.

A közelmúltban KRISTÓ GYULA a KNIEZSÁÉhoz hasonló feladatra vállalkozva kritika alá vette az általa alkalmazott eljárásokat³⁴ hangsúlyozva, hogy KNIEZSA munkájának inkább csak felhasználói akadtak, továbbfejlesztői, netán bírálói alig (2000: 3–4). Ebben van is némi igazság, hiszen — főleg ha a nem nyelvész szakemberek munkáira tekintünk — valóban azt tapasztalhatjuk, hogy KNIEZSA módszere és eredményei olykor szinte dogmává merevedve jelennek meg még az újabb kutatásokban is. A történeti nyelvészetnek és a névtörténeti kutatásoknak az elmúlt bő fél évszázadban született idevágó eredményeit közelebbről szemlélve ugyanakkor számos újítás is feltűnik közöttük. Az újabb nyelvészeti ismereteknek a szélesebb körben való elterjedését azonban kétségkívül gátolta az a körülmény, hogy a KNIEZSÁÉhoz hasonló, átfogó igényű vállalkozás sajnos, mind a mai napig nem született meg. Ennek is előfeltétele az elméleti alapoknak és a felhasználható módszertani eljárásoknak a tisztázása.

A helynevek alapján végzett nyelvi-etnikai rekonstrukció eredményei között azt azért meg kell említeni, hogy GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza” c. művében (Gy.) az egyes megyékről írott összefoglaló áttekintésekben külön részt szentelt az adott terület etnikai szempontú településtörténeti vizsgálatának. S ha módszertani tekintetben nyelvtudományi oldalról érthetően nem is igen gazdagította a KNIEZSA által kidolgozott metódust, összességében az ország mintegy kétharmad részére vonatkozóan pontosította a népiségtörténeti ismereteinket. A Kárpát-medence nyelvi-etnikai térképének részletezőbb megrajzolásához KISS LAJOS GYÖRFFY köteteihez kapcsolódóan egy-egy

³³ KNIEZSA is hangsúlyozta, hogy az időtényezőnek e kérdéskörben kitüntetett szerepe van, mivel ahhoz, hogy a „neveket a településtörténet számára felhasználhassuk, elsősorban kronológiai kérdéseket kell tisztáznunk” (1943–1944: 112).

³⁴ Bírálata többnyire jogos és helytálló, de a KRISTÓtól javasolt újabb módszerek között alig akad olyan, amely nyelvészeti szempontból minden tekintetben védhető lenne. Ennek részleteire a továbbiakban térek ki.

nagyívű tanulmányban járult hozzá (1988, 1999b) amelyekben tovább finomította a történeti földrajz névanyagából adódó nyelvészeti következtetéseket is.

Az etnikai célú nyelvi rekonstrukció legfőbb eszköze maga a helynév-etimológia, amely eredendően arra kíváncsi, hogy a név milyen nyelvi közegben jött létre, miféle lexikális és morfológiai elemeknek a felhasználásával. Ennek a módszereit az a MELICH JÁNOS fejlesztette a maga korában nemzetközileg is elismert, magas színvonalra, aki — mint az Etymológiai Szótár egyik szerzője — nagyon sokat tett a magyar etimológiai kutatások általános fejlesztéséért is. Helynév-etimológiai munkássága elsősorban a Kárpát-medence szláv eredetű névanyagának a megfejtésére irányult, így a magyar–szláv kapcsolatokat is alapjaiban érintette. Etimológiáit az aprólékos kidolgozottság jellemezte, fő erényük a rendkívül precíz hangtörténeti levezetés. A neveket mindig teljes rokonsági rendszerükben vizsgálta meg a magyar nyelvterület egészére kiterjedően, de a szláv nyelveknek a Kárpát-medencén kívüli területeiről is bőven idézett példákat. Etimológiáinak a legnagyobb gyöngéje talán az volt, hogy a részletekben — főleg olyankor, amikor a tisztán nyelvi: hangtani, alaktani elemzés nem vezetett pontos eredményre — gyakran támaszkodott a történetírók, főleg Anonymus közléseire, amelyekre aztán nyelvészeti következtetéseket is épített.³⁵

KNIEZSA — mivel e téren teljes bizalommal támaszkodhatott MELICH munkásságára — alig tett hozzá valamit ehhez a módszerhez, névfejtéseit az utalászerű tömörség jellemezte, ami azonban (különösen a kritikus etimológiák esetében) olykor egyoldalúságot, túlzottan leegyszerűsítő szemléletet is takar. A magyar helynévkutatásoknak az etimológia napjainkig vezető területe maradt, s ahhoz a módszerhez, amit MELICH kialakított, az utána jövő tudós nemzedékek számos téren hozzattek valamit. PAIS DEZSŐ elsősorban a hely- és a személynevek együttes vizsgálatát illetően, SZABÓ T. ATTILA pedig a határnevek megfejtésében, főleg az újabb kori és az élőnyelvi adatok mintaszerű felhasználásával gazdagította az etimológia metodikáját. KISS LAJOS — helynévetimológiai szótári munkálataival összhangban — leginkább az analógia vagyis a névrendszertani szempont érvényesítésével bővítette a kereteket, de fontos elvi újítása volt az is, hogy a névmagyarázatokban egyre nagyobb teret adott a többféle interpretáció lehetőségének. A gazdag, sokszínű összefüggésrendszerben kifejtett, részletező Melich-típusú etimológiákhoz a mai nyelvtörténeti ismeretek magasabb szintjén BENKŐ LORÁND tért vissza, aki a történeti szempontból kulcsszerepű „véres torokú”, „nyelvészeti babonákat régóta magukkal hurcoló” etimológiákat teszi sorra mérlegre, s ezzel az etimológiai kritika módszertanát is jelentősen gazdagítja.

³⁵ Erre a módszertanilag nem túl szerencsés eljárásra kiváló példa a *Tapolca* névről írott etimológiája (MELICH 1925–1929: 115–21).

2.2. A helynév-rekonstrukció alapelvei

A helynévfejtés módszertanának a fejlődése megmutatja számunkra azt is, hogy az etnikai célú helynév-rekonstrukció terén melyek azok a feladatok, amelyeket el kell végezni, és melyek azok a követelmények, amelyeknek egy a MELICHÉ-hez vagy a KNIEZSÁéhoz hasonló összefoglaló mű elkészítése során manapság meg kell felelni.

Az etimológia hagyományosan a névalkotás pillanatára figyel, és megpróbálja felderíteni, kikövetkeztetni azt a formát, amelyben a kérdéses helynév létrejött. Ezt igen gyakran a már ismert előfordulásokkal azonos, akár velük tökéletesen megegyező alakként lehet föltételezni, de az etimológus nem egy esetben hipotetikus rekonstrukciókat hoz létre. E rekonstruált formák többnyire valamely nyelv tulajdonnévi rendszeréhez köthetők, s ezen keresztül a névadók nyelvi-etnikai meghatározására alkalmasak. A névkeletkezés pillanatának a megragadása mellett fontos azonban, hogy magukra a fennmaradt adatokra is komoly figyelmet fordítsunk szem előtt tartva, hogy ezek — ha nem is föltétlenül mindig közvetlenül — a valós nyelvhasználatra utalnak. Ezek az alakok megmutathatják azt is, hogy a kérdéses korban milyen nyelvi környezetben fordult elő az adat által képviselt név, ami a helynévkölcsönzések kronológiája szempontjából nagyon is lényeges körülmény lehet, s ennek a nevek nyelvhez kötésében fontos szerepe van.

Az etimológiákat sohasem célszerű egyedi, kiragadott adatokra építeni, ahogyan az főleg a régebbi helynévfejtésekben gyakran látható.³⁶ Ez egyrészt abból a szempontból fontos, hogy a névelőfordulás — amelyek közül a legkorábbi értelemszerűen kiemelt jelentőséggel bír — mindig saját adatsorának, azaz későbbi előfordulásainak a tagjaként értelmezendő, s ezeknek az adatoknak a kapcsolatát a nyelvi rekonstrukció részeként fel kell deríteni, a köztük mutatkozó különbségeket — amelyek mögött változások éppúgy meghúzódhatnak, mint helyesírási vagy más eltérések — pedig meg kell világítani. De legalább ennyire fontos, főleg a korai adatok esetében, hogy annak a forrásnak az elemeként is interpretáljuk őket, amelyben előfordulnak. Egy-egy oklevél vagy elbeszélő forrás magyar nyelvű szórványai ugyanis egymást kölcsönösen megvilágíthatják, akár helyesírási szempontból, akár a latin és magyar elemek viszonya tekintetében, de esetleg a névszerkezeti jellegüket illetően is.³⁷ Nyelvtörténeti szempontból rendkívül

³⁶ Elképzelhető persze, hogy egy-egy szerző — ahogyan erre például KNIEZSA is hivatkozott (1938: 375) — területi okok miatt kényszerült arra, hogy eltekintsen a bőségesebb adatolás közzétételétől, ez azonban a névfejtésbe vetett bizalmat a felhasználók részéről mindenképpen csökkenti. KRISTÓ is szemére vetette KNIEZSÁ-nak, hogy a 11. századi Magyarországról írott művében szűkmarkúan bánt az adatok közzétételével (KRISTÓ 2000: 7). Ugyanezt azonban KRISTÓ etimológiáiról is megállapíthatjuk (lásd például i. m. 12–5).

³⁷ E téren a kutatásokat nagyban előre lendíthetné, ha a jelentősebb, eddig még alaposabban fel nem tárt korai nyelvemlékeink monografikus feldolgozásban részesülnének, de fontos lenne az

fontos, hogy a források legkorszerűbb kiadásaira támaszkodjunk, s az oklevél keletkezési körülményeit (eredeti vagy másolati jellegét, hiteles vagy hamis voltát stb.) a lehető legpontosabban vegyük figyelembe.

Egy-egy adat értelmezése, a név nyelvi rekonstrukciója felfogható úgy, hogy az tulajdonképpen egy kétdimenziós koordináta-rendszerben történik, amelyben az egyik tengely mentén az adatot tartalmazó forrás belső összefüggésrendszerében interpretáljuk a nevet, a másik tengelyen pedig a kérdéses helyre vonatkozó többi adatot tüntetjük föl. E kettős vonatkozási rendszerben értelmeznünk kell a név minden egyes tényezőjét: a nyelvi rekonstrukció ezek közül leginkább az alaki és a jelentéskomponens bemutatására figyel. Az alaki rekonstrukció első-sorban hangtörténeti és lexikális-morfológiai interpretációt jelent, valamint a lehetőségek függvényében igyekszik feltárni a név funkcionális-szemantikai szerkezetét is. A jelentés értelmezésén a helynév denotatív jelentésének a bemutatását, azaz optimális esetben a pontos lokalizálását értjük, de — ha ezt nem lehet megállapítani — legalább a név által jelölt hely fajtájának a felderítését. A lokalizálást korábban nem tekintették az etimológiai rekonstrukció szerves részének, enélkül azonban az egyes adatokat nem tudjuk egy reálisan létező, esetleg napjainkig is elvezető adatsor egységeként bemutatni, ami pedig a névmagyarázatok hitelét is nagyban növeli. Másrészt pedig a név keletkezését és változását illetően is meghatározó s így az etimologizálásban is nélkülözhetetlen az az ismeret, hogy milyen típusú helyet vagy helyeket jelöl a kérdéses névadat.

A névfejtésben rendkívül fontosnak gondolom a névrendszertani beágyazottság szempontjának az érvényesítését. Az az etimológia ugyanis, amely társtalannul áll a névmagyarázatok között, amelyhez analóg példákat nemigen lehet találni, sokkal kisebb valószínűséggel fogadható el, mint az, amelyet hasonló névalakulások sora támogat meg. A névfejtésnek ez a követelménye abból fakad, hogy a helynevek rendszert alkotnak, s mind a nevek keletkezését, mind pedig a változását az esetek nagy részében jól megragadható szabályszerűségekkel le lehet írni, azaz a nevek többsége besorolható valamilyen típusba.³⁸ A tipológiai szempontot természetesen nemcsak a belső keletkezésű, magyar eredetű helynevek megfejtésében kell érvényesíteni, hanem a magyarba átkerült szláv, török, német stb. nyelvben keletkezett nevek esetében is. Itt bizonyos területeken már valóban komoly hiányosságok is megmutatkoznak az etimologizálásban: a törökségi nyelvekből magyarázott régebbi helynevek megfejtésében például a turkológia

olyan régebben született, kiváló összegzéseknek a mai ismeretek szerint való kiigazítása is, mint amilyen például PAIS DEZSŐÉ a Veszprémvölgyi apácák adományleveléről (1939) vagy KNEZSA ISTVÁNÉ a zabori apátság 1111. és 1113. évi okleveleiről (1947–1949).

³⁸ Ez persze nem zárja ki azt, hogy számos egyedi alakulású név is lehet bármely nyelv helynév-rendszerében, ám ezek keletkezésének, változásának az egyes részleteiben többnyire tipikus jegeket is fel lehet ismerni. Az ilyen nevek helyes interpretálása különösen nehéz feladatot ad a helynév-etimológusoknak.

körébe tartozó belső névrendszertani bizonyítékokat, analóg névkeletkezési módokat alig-alig szokás előhozni.

Különösen a korai időszakok etnikai rekonstrukciójával kapcsolatban említethetők szép számmal olyan helynevek, amelyekről különféle eredeztetések — köztük akár egymással homlokegyenest ellenkezők is — napvilágot láttak. Ezek esetében, mivel egy rendkívül adathiányos kor jellemzéséhez járulhatnak hozzá, különösen fontos, hogy a felmerült interpretációkat a mai ismereteink fényében újra mérlegeljük még akkor is, ha egyértelmű megoldást nem feltétlenül tudunk kínálni. Ilyenkor előrelépést jelenthet már az is, ha a kétségtől elvethető javaslatokat kiiktatjuk a magyarázatok közül, a többi lehetőséget pedig erényeinek és hiányosságainak az értékelésével együtt mutatjuk be.³⁹

A nyelvi rekonstrukcióra támaszkodó etnikai meghatározásban azonban még a biztosnak tekintett etimológiákat sem feltétlenül azonos súllyal kell, hogy figyelembe vegyük. A névfejtéseknek ugyanis felállítható egy olyan valószínűségi skálája, amelynek élén a jól azonosítható, a nyelvterület sok részén előforduló, gazdag adatolású, valamely névtipológiai csoportba jól beleillő nevek állnak. A skála másik végén a bizonytalanul vagy egyáltalán nem lokalizálható, egy-egy adattal képviselt, közszoói párhuzamokkal összefüggésbe nem hozható nevek foglalhatnak helyet, amelyeknek a nyelvi-etnikai azonosító erejét jóval gyengébbnek kell tekinteni, mint más nevéket. Az etimológia bizonyosságát növeli egy-egy névnek az adott nyelv névrendszerén belül való megfejtethetősége is, amire — és persze az ellentéte is — a személynévi eredetű helynevek köréből hozhatunk szemléletes példákat. A személynévből való alakulást kétségtelenné teszi, ha erről valamely okleveles forrás megemlékezik,⁴⁰ ám erre roppant kevés példa akad (néhány ilyen a következő fejezetben mutatok be). Nagy a valószínűsége a személynévi eredetnek abban az esetben is, ha a helynévvel azonos névforma a Kárpát-medence korai személynévanyagában is bőven adatolva van.⁴¹ Ha azonban az etimológiában felemlített névpárhuzam csupán például valamely szláv nyelvnek esetleg csak a későbbi személynévanyagából való, akkor nyilván jóval kisebb a hitele a névmagyarázatnak, nem is szólva arról, ha a személy-

³⁹ Újabb BENKŐ LORÁND bocsátott közre több olyan névfejtést, amelyben úgy tett mérlegre és cáfolt meg forgalomban lévő névfejtéseket, hogy helyettük megfelelő megoldásokat bevallottan nem tudott javasolni (lásd például 2003: 133–9, 168–80). Ezzel ugyan az ismeretlen minősítésű etimológiák számát szaporította, de kiiktatva az adott neveket a török, szláv stb. eredetűek közül elejét veszi további téves felhasználásuknak.

⁴⁰ A történeti munkák ilyen irányú információi jóval megbízhatóbbak, sőt igen gyakran egyenesen félrevezetőek, ahogyan ezt BENKŐ LORÁND Anonymus számos helynévéről megállapította (lásd például a BENKŐ 1998a és 2003 Anonymushoz kapcsolódó tanulmányait).

⁴¹ BENKŐ LORÁND az utóbbi időben azonban többször figyelmeztetett arra, hogy az ilyen névmegfelelések háttérében nemcsak személynév > helynév irányú változások állhatnak, hanem éppen fordított folyamatok is meghúzódhatnak (lásd például 1998a: 117).

névnek pusztán a rekonstruált formáját hozza fel bizonyítékként a névfejtő, ami a szláv mellett különösen a török névmagyarázatokban nem megy egyáltalán ritkaságszámba.⁴²

Mivel a helynevek etnikai célú rekonstrukciójában — különösen a kronológiai viszonyok tisztázásában — egyes hangtörténeti jelenségek kiemelt szerepet kaptak, felhasználásuk módszertani vonatkozásai miatt itt is célszerű röviden kitérni rájuk. Nyilvánvaló, hogy a helynevekre vonatkozó megállapításainkat e téren is a hangtörténet legfrissebb ismeretanyagára kell alapoznunk, ám gyakran nemcsak ezt az alapkövetelményt nem látjuk megvalósulni a névtörténeti vizsgálatokban, hanem ráadásul egyéb súlyos problémák is felmerülhetnek ezzel összefüggésben. Ennek a szemléltetésére egy általánosan ismert jelenséget, a szláv nyelvek egykori nazális magánhangzóinak a denazalizációját hozom fel példaképpen, amely KNEIÉZSÁNÁL a magyar–szláv helynévkölcsönzések kormeghatározásában fontos kritériumként szerepel (1938: 372–3). Eszerint a hanghelyettesítést (magánhangzó és nazális kapcsolatát) mutató magyar nevek a 11. század előtt történt átvételre — s ennek megfelelően KNEIÉZSA szerint szláv–magyar vegyes lakosságra — utalnak.⁴³ E hangfejlődésnek a területi egyenetlenségeire azonban már maga KNEIÉZSA is célzott, az újabb szláv nyelvtörténeti kutatások pedig azt bizonyították, hogy a Dunántúlon egykor fontos szerepű szlovén nyelvben a denazalizáció csak a 11. században kezdődött el, és főleg az északi nyelvjárásokban zajlott le későn.⁴⁴ Ezt a körülményt a helynevek nyelvi rekonstrukciójában nyilvánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan ennek megfelelően KRISTÓ is módosította a KNEIÉZSA által alkalmazott kronológiát (2000: 9). Ugyanakkor nem javította ki KNEIÉZSÁNAK azt a hibáját, amely ennél is súlyosabb következményekkel jár: KNEIÉZSA ugyanis ebbe a körbe bevonta a szláv személynévre visszavezethető magyar helyneveket is.⁴⁵ Csakhogy a *Berente*, *Döbrönte* típusú nevek hangalakja legfeljebb a személynév korai átvételére utalhat, s ezekből a későbbi századokban bármikor alakulhatott a magyarban településnév. Az ilyen helyneveket 10–11. századi vagy annál is korábbi alakulásúaknak tekinteni tehát semmiképpen nem lehet, s így ebben a vonatkozásban alapvetően hibás KRISTÓ felfogása, aki az e körbe tartozó neveket 9–11. századi átvételnek tartja (2003a: 30–1).

KNEIÉZSA a hangtani kritériumok közé olyan további megfeleléseket vett fel, amelyek a szláv > magyar, illetőleg kisebb részben a magyar > szláv átvételek

⁴² Nem állítom persze, hogy az ilyen névfejtések eleve megbízhatatlanok lennének.

⁴³ A közszavakra vonatkozóan ugyanígy foglalt állást BENKŐ LORÁND is (1967b: 287).

⁴⁴ Az erre vonatkozó ismereteket KRISTÓ H. TÓTH IMRÉTŐL veszi át (KRISTÓ 2000: 9).

⁴⁵ KNEIÉZSA szerint a magyar helynevek esetében „Az alapjukat képező szláv személynévben megőrzött orrhangú magánhangzó azonban arra mutat, hogy a helynév mindenesetre még a szláv nazális eltűnése előtt, vagyis a X–XI. század határán alakult.” (1938: 372).

körében jelentkeznek. E szempont alkalmazásának a sikerét az a körülmény biztosítja, hogy az általa vizsgált korszak, a 11. század az általános ismereteink szerint a két nyelv érintkezésének különösen intenzív időszaka volt. Emellett a szláv történeti nyelvészet hangtörténeti részének az alapos kidolgozottsága is olyan alapokat jelent, amelyre viszonylag nagy biztonsággal támaszkodhat a kutató. A névintegráció fonológiai adaptációval is együtt szokott járni, főleg olyankor, ha az átadó és az átvevő nyelv fonémaállománya, illetve a szavak fonotaktikai szerkezete különbséget mutat. Ilyen, a magyar hangállománytól eltérő elemek voltak a szláv nyelvek hangállományában a honfoglalást követő közvetlen időszakban a fent említett palatális és veláris orrhangú magánhangzók mellett a *c* és a *zs* hangok is. Ezek átvétele a magyarban szintén hanghelyettesítéssel járt együtt. A szláv – magyar *c* ~ *t* (*Marót*), *c* ~ *cs* (*Babócsa*) és *zs* ~ *s* (*Kenese*) megfelelések KNEZSA szerint 10–11. századi átvételre utalnak, a szlovák *h* – magyar *g* megfelelésekből pedig 12–13. század előtti névkölcsönzésekre lehet következtetni. Ha pedig az egykori magyar *γ*-nek a szlovákban *h* felel meg, az a 12. század közepe előtti átvételt mutat (KNEZSA 1938: 373). A KNEZSA által megadott kronológiai határok ezekben a kérdésekben is felülvizsgálatot igényelnek, noha tudjuk, hogy ez kisebb hozadékkal jár, mivel ez utóbbi hangtörténeti jelenségek mind térben, mind időben és az érintett nyelvi jelek számát illetően is kisebb jelentőségűek a nyelvi rekonstrukcióban.

A névátvételek megítélésében a névadatoknak — magának a névnek az eredetétől függetlenül — valamely nyelvhez való kapcsolásában további hangtani szempontok is figyelembe vehetők, főleg olyanok, amelyek a nevek fonológiai struktúráját, fonotaktikai szerkezetét érintik. Ezek — bár kronológiai érték nemigen rendelhető hozzájuk — tudósíthatnak például a szláv eredetű nevek magyarrá válásáról. A helynevek nyelvi rekonstrukciójának hangtörténeti vonatkozásairól való felfogásunkat a jövőben — a fent bemutatott részleteknél is jelentősebben — leginkább az módosíthatja, ha a nevek változásaiban nemcsak az ismert hangtörténeti tendenciák megjelenését keressük,⁴⁶ hanem a nevek sajátos fonotaktikai jegyeinek a megvilágításával együtt a hangtani adaptáció jellegzetes formáira is egyre nagyobb figyelmet fordítunk.⁴⁷

E helyen sajnós, még vázlatosan sem tudok szólni azokról a problémákról, amelyek az etnikai célú nyelvi rekonstrukció harmadikként említett területének, a helynév-tipológiának a felhasználásához kapcsolódnak, mivel egy ilyen elemzés igencsak szétfeszítené itteni vállalkozásom kereteit. A történeti helynév-ti-

⁴⁶ MELICH ezzel kapcsolatban még úgy fogalmazott, hogy „az új területre, országrészbe vándorolt nép az ott talált nép földrajzi neveinek egy részét a maga nyelve h a n g t ö r v é n y e i h e z alkalmazva átveszi” (1925–1929: 4, a kiemelés tőlem: H. I.).

⁴⁷ E kérdéskörben újabban KENYHERCZ RÓBERT tett közzé tanulmányt, amelyben modern fonológiai elméletek felhasználásával vizsgálta meg az Árpád-kori helynevek egy típusát (2006).

pológia a magyar névtani kutatásoknak az etimológia mellett talán a legfontosabb területe, amelynek hatalmas irodalma van. Egy-egy névtípus tipológiai szempontú földolgozása pedig önmagában is monografikus igényű vállalkozás. Ezzel összefüggésben azt azért mindenképpen meg kell említeni, hogy a KNIE-ZSA által kidolgozott tipológia meglehetősen merev kronológiai határai sokat oldódtak az elmúlt évtizedek során, elsősorban KRISTÓ GYULA kritikájának a hatására, aki elég bőséges példatárral mutatott rá a korábban kijelölt időhatárok tarthatatlanságára (1976 és KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973–4). A magyar helynévtörténeti kutatások legkiválóbb darabjai közé tartoznak azok a monográfiák, amelyek a településnevek egy-egy típusát elemezték részletesen. KÁZMÉR MIKLÓS egy szerkezeti típusnak, a *-falu* utótagú neveknek a feldolgozására vállalkozott (1970), MEZŐ ANDRÁS pedig egy szemantikailag összetartozó névcsoportot, a templomcíméből alakult településneveket mutatta be (1996).

A magyar történeti helynévkutatás egyik legnagyobb hiányosságának gondolom azonban azt, hogy éppen a legkorábbi időszakok vizsgálatában kulcsszerepet játszó névtípusok: a törzsi és a népnévi eredetű településnevek, a foglalkozásra utaló nevek, a puszta személynévi helynevek, egyes képzős helynévtípusok (például az *-i*, *-d*, *-gy* formánssal alakultak) máig nem részesültek nyelvészeti szempontú monografikus feldolgozásban. A helynévtípusok időrendi vizsgálata is feltétlenül szükségessé teszi azt, hogy a településnevek változási folyamatait minél tüzetesebben felderítsük (ennek névszociológiai vonatkozásaira a későbbiekben még visszatérek). A névtipológia előrevitele azonban nemcsak az igen időigényes filológiai aprómunkát (lényegében az adatok és az etimológiák felülvizsgálatát) követeli meg, hanem fontos alapelveknek az elméleti tisztázását is.

3. A történeti helynévszociológia alapkérdései

A nyelvi rekonstrukció szerves részét képezi a régi helynevek nyelvszociológiai helyzetének a felmérése is. E téren még alig történtek lépések a magyar helynévkutatásban, pedig a forrásadatok nyelvhasználati értékének a megállapítása fontos előfeltétele az etnikai célú hasznosításuknak. Az adatok interpretációjában ez a szempont az előzőekben említett koordináta-rendszerben mint harmadik dimenzió jelenik meg: itt próbálunk számot adni az olyan kérdésekről, hogy például az oklevelek helyeket megnevező kifejezései mennyiben tükrözhetik az általuk jelölt hely nyelvi viszonyait, milyen mértékben köthetők az oklevél szövegezőjéhez stb. A nevek helyzetét a névkeletkezés körülményei között is vizsgálhatjuk, s ebből a szempontból fontos eltéréseket fedezhetünk fel a különböző fajtájú objektumok (például a természeti helyek: folyók, hegyek stb. és az emberi települések) megnevezéseinek névszociológiai értékében, amiből az következik, hogy az egyén és a közösség szerepét a névadásban kellő differenciáltsággal

kell szemlélnünk. Ebben a kérdéskörben a források alapján meg kell vizsgálni az Árpád-kori Magyarország nyelveinek presztízsvizonyait, közte a kétnyelvűség kérdéseit is. E téren sajnos, nemcsak a régi magyar névintegráció általános névtani háttérét illetően rendkívül hiányosak az ismereteink, hanem e tekintetben még a Kárpát-medence újabb kori viszonyait sem ismerjük kellően, pedig a mai folyamatok alapján világosabban láthatnánk a múltbeli történéseket is. Úgy vélem, hogy a történeti helynév-szociológia mint kutatási terület az etnikai célú nyelvi rekonstrukció számára valóban új távlatokat nyithat.

Ennek a problémakörnek a központi, legfontosabb kérdése úgy fogalmazható meg, hogy kiknek a nyelvéhez köthetők — részint mint névadókhöz, részint mint névhasználókhöz — a Kárpát-medence Árpád-korból fennmaradt helynevei? Hogy ez a kérdés a nyelvtörténész számára nem lehet érdektelen probléma, magától értődik. De nem az a történésznek sem, aki a régi helynevek nyelvi jellege alapján — más, közvetlenebb források híján — az egykori etnikai állapot rekonstruálását kísérelheti meg. Az így kapott eredmények azonban természetesen nagy mértékben attól függenek, hogy a következtetéseket mennyire megbízható nyelvészeti ismeretekre és miféle kutatási módszerekre alapozzuk.

Ennek a szemléltetésre az Árpád-kor egyik legnagyobb hatású kutatójának, KRISTÓ GYULÁnak két megnyilatkozását idézhetjük. KRISTÓ 1976-ban a helynévi anyag tanulságai, elsősorban a korai oklevelekben megmutatkozó névtelenség alapján úgy vélte, hogy a honfoglaláskor a magyarság a Kárpát-medencében jóformán alig talált népességet, legfeljebb némi szláv szórvánnyal lehet csupán számolni: „A Közép-Duna-medence tágas terei a honfoglaló magyarság számára tehát mindenképpen névtelenek voltak, mert nem volt népesség, amely az esetleges korábbi elnevezéseket a magyarság számára közvetíthette volna.” (1976: 7, továbbá lásd még 1985: 16).

Néhány évtized múltán viszont a 11. századból való okleveleink névanyagát elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az itt talált szlávok aránya — amely a honfoglalás után folyamatosan csökkent ugyan — mintegy a 1,5–2,5-szerese volt a magyarok létszámának (KRISTÓ 2000: 41). Nem állítom ugyan, hogy e markánsan eltérő vélemény megfogalmazására tisztán nyelvészeti-névtani érvek készítették volna KRISTÓt,⁴⁸ de hogy ezeknek fontos szerepük volt véleményének módosulásában, azt maga a terjedelmes tanulmány és más dolgozatai is mutatják.

Úgy gondolom, az itt idézett példa is meggyőzően bizonyítja, hogy a helynevek névszociológiai helyzetének — azaz nyelvi alkatának és az elnevező, név-

⁴⁸ Hogy a kérdéskör vizsgálatában KRISTÓ nemcsak a helynevek elemzésére támaszkodott, azt jól mutatja a középkori Magyarország nem magyar népeiről írott nagyszabású monográfiája (2003a) is, amelyben kitűzött céljai szerint eleve nem használta fel e forráscsoport bizonyító erejét.

használó közösség viszonyának — a vizsgálata rendkívül fontos kérdés, szinte azt monhatnám: a nyelvtudomány és a történettudomány kapcsolatát az etnikai rekonstrukció terén legerőteljesebben az ehhez a problémához való viszonyulásunk határozza meg.

3.1. Az oklevélírók névalakító tevékenysége

Ha az oklevelekben található, helyet jelölő kifejezéseknek a névszociológiai helyzetét kívánjuk értékelni, akkor elsőként azt kell figyelembe vennünk, hogy az oklevél nyelvi anyaga magán őrizheti a diplomát kiállító hivatalos személy(ek)nek a nyelvi hatását is. Ez a probléma — amint azt korábban már láthattuk — az eddigi névtani vizsgálatokban sajnos, alig részesült némi figyelemben. Az előző fejezet idevágó tanulságait az itteni téma szempontjából érdemes röviden összegezni, és néhány újabb mozzanattal is kiegészíteni.

Az oklevelekben a helynévhasználat terén valamelyest megmutatkozik szerzőiknek egyfajta normatörekvése: ennek talán legfontosabb megnyilvánulása a latin nyelvű formák alkalmazása, amelyben — eltérően a jelenséget jobbra esetlegesen tekintő korábbi felfogásoktól — nem merev, de azért jól kitapítható szabályoktól irányított tevékenységet látok. Az oklevélírók számlájára azonban nemcsak a Kárpát-medence latinul előforduló helynevei írhatók, hanem emellett még bizonyos típusú magyar nyelvű elemek is több-kevesebb biztonsággal és valószínűséggel az ő nyelvhasználatukhoz köthetők. Ilyenek lehetnek az oklevelekben feltűnő gyakorisággal előforduló, a szövegben szereplő helynevekre előre- vagy visszautaló földrajzi köznevek, valamint a határjárásokban sürűn előjövő, latin megfelelőikkel meglehetősen véletlenszerűen váltakozó magyar nyelvű fanevek is. Az ilyen típusú — akár latin, akár magyar nyelvű — elemekkel kapcsolatban is meg kell azonban jegyezni azt, hogy szélesebb nyelvhasználói rétegeket ezek mögött is kereshetünk, sőt keresnünk is kell.

A fentiek mellett azonban néhány további lehetőséggel is számolni kell az oklevélírók névalakító ténykedése terén. Nagyon ritkán előfordulhat, hogy egy-egy név szereplése mögött az oklevélíró tévedése húzódik meg.⁴⁹ BENKŐ LORÁND erre egy olyan oklevélpéldát mutatott be, amelyben a *Bodrog* folyónév szerepeltetése az *Ondava* helyett a helyi viszonyok nem megfelelő ismeretén alapul (2003: 179).

Mivel a középkori oklevelek — mint általában bármely korban a jogi ügyletek dokumentumai — egymással is összefüggésben álltak, jogos annak a föltevése, hogy egy-egy ügyben az eljáró hivatalos személyek valamely korábbi dokumentumra támaszkodva az ott előforduló névalakokat abban az esetben is átvet-

⁴⁹ Az ilyen esetekről persze igen nehéz képet alkotni, mivel bennünket a korabeli állapotokról éppen maguk az oklevelek tájékoztatnak. Egyes adatok ellentmondásossága mögött azonban efféle okokat is kereshetünk.

ték, ha az a saját korukban már más formában volt használatos, vagy akár ki is hullott az emlékezetből. Az 1211. évben készült Tihanyi összeírásban például — anélkül, hogy erre utalás történne — a bő másfél évszázaddal korábban kiállított Tihanyi alapítólevél felhasználásának világos nyomait látjuk.⁵⁰

A neveknek az oklevélszerzők által való tudatos megmásítására — ha a latinizáló megoldásokat értelemszerűen nem számítjuk ide — nem ismerek példákat. A nyelvi hűségre való törekvés nyilvánvalóan következik a diplomák névanyagának alapvető rendeltetéséből, jogbiztosító szerepéből (erről lásd az I. fejezet 2. pontjában mondottakat).⁵¹ Az azonban bizonyára nem volt példa nélküli, hogy az oklevél fogalmazója az egyértelműsége, pontosságra törekvő igyekezetében olyan nyelvi formákat alkotott meg a valós helynevek alapján, amelyek az írásban rögzített alakjukban nem voltak az élőnyelvben használatosak.⁵² BENKŐ LORÁND ilyen pontoskodó megjelölésnek mondja az olyan tájnévi formákat, amelyben a területet közrefogó mindkét víz neve szerepel (1352: *Drawa-Murakuz*, 1342: *Thyzabodrogkezy* stb.), mivel az ilyenekben csak a kisebb víz említése szokásos (1984: 406). BENKŐ érvelése is mutatja, hogy az oklevélszerzők efféle beavatkozását a nevek nyelvi szerkezetébe leginkább a jellegzetes névtípusoktól való eltérés mutathatja meg, s éppen a tipológia alapján következtethetünk az adat mögött húzódó valós helyi nyelvhasználatra is. Ennek a módszernek az alkalmazása azonban nyilvánvalóan éppen a forrásszegény korokban a legproblemátikusabb. A Tihanyi alapítólevélben ilyen oklevél-fogalmazói konstruktum az *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, de talán a *Gnir uuege holmodia* és a *Petre zenaia hel* sem volt ebben a formában helynévi használatú megjelölés (ezekről részletesebben lásd a III. fejezet megfelelő pontjai alatt).

A névkonstruálás a helynevek körében az elbeszélő forrásokban is ritka jelenség. Anonymus — aki a helynevek valós voltára annál is inkább nagy hangsúlyt fektetett, hogy ez a névfajta az általa igen kedvelt helynévkombinációkban a személynévalkotás alapjául szolgált — alig kapható rajta azon, hogy koholt helynevet használna. BENKŐ LORÁND azonban ilyennek tartja a szatmári *Sárvár*-nak a Magiszter által korábbinak mondott *Tas vára* nevét, szerinte ugyanis „a *Sárvár* kétségbe aligha vonható hitelessége mellett a *castrum thofu* inkább csak Névtelenünk találmányának látszik, mint valóságos nyelvi elemnek” (1998a: 90).

⁵⁰ Ennek bizonyos részleteire a dolgozat III. fejezetében az alapítólevél egyes szórványai kapcsán térek ki.

⁵¹ E kérdésről határozott egyértelműséggel hasonlóan nyilatkozik KRISTÓ is, szerinte „Arról szó sem lehet, hogy [az írnok] megmásította volna a helyneveket” (2000: 27).

⁵² Az ilyen jellegű írásbeli vagy akár hivatalos regiszterbeli élőnyelvi helynévhasználatra a különféle mai kommunikációs helyzetek is bőséges példával szolgálnak.

Ha a fenti körülményeket figyelembe véve a továbbiakhoz kiindulópontként el is fogadjuk azt a ma általánosnak tekinthető felfogást, mely szerint az oklevelek és lényegében az elbeszélő munkák is — rendeltetésükből adódóan — a bennük lévő helyneveket az esetek nagy többségében olyan formában adják meg, ahogyan azok a kérdéses területen használatosak, akkor ezt a megállapítást az eddig mondottak értelmében rögtön ki kell egészítenünk azzal, hogy az írásos források nem kis számban tartalmaznak azonban olyan nyelvi elemeket is, amelyek leginkább az oklevélszerző nyelvi lenyomataként értékelhetők. Az oklevelek névszociológiai vizsgálata során ezeket tehát első renden el kell választanunk a többi szórványtól, és — amennyiben ez lehetséges — keresni kell a mögöttük meghúzódó valós nyelvhasználati formákat. Ennek az elvnek az érvényesítéséről még akkor sem mondhatunk le, ha jól tudjuk, hogy ez a szétválogatás nagyon sok esetben megvalósíthatatlan lesz éppen, mivel az egyes elemek hovatartozásának megítélésében kizárólagos kritériumokkal nem rendelkezünk.

Az oklevélírók tevékenységét vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a nem magyar népesség által lakott Kárpát-medencei területek német, szláv, esetleg román helynévanyagát, illetőleg annak egy részét a kor okleveles gyakorlatában esetleg magyarra lefordították, vagy más módon magyarosították az oklevélkiállító szervek.

Azt, hogy az idegen eredetű nevek magyarra fordítása általános tendencia nem lehetett, egészen nyilvánvaló körülmények igazolják. A magyar településnevek között ugyanis több fontos, magas presztízsű helynek a neve is a szlávból való átvétel: ilyen a megyéknek nevet adó *Csongrád* és *Nógrád* vagy az egy ideig királyi székhelyként is működő *Visegrád*. Noha ezeknek nyilvánvalóan magyar lakossága volt az oklevelezés korában, magyarra fordítva soha nem szerepelnek. Pedig annak, hogy az írásbeliségben magyarul is megjelenjenek, semmi akadálya nem lett volna, ugyanis Anonymusnál Csongrád latinul *nigrum castrum*-ként is előjön, az Anjou-kori oklevelek datálásában pedig Visegrád igen gyakran *Altum Castrum*-ként szerepel, ami — mint KRISTÓ GYULA rámutatott (1986: 32–3) — arra utal, hogy a kancelláriában tudták, mi e nevek eredeti nyelvi szerkezete.

A Kárpát-medence nem magyar neveinek magyarra való lefordításának ügyében az ekörül folyt vita kapcsán KNEZSA ISTVÁN úgy foglalt állást, hogy azok a szórványosan előforduló oklevélbeli magyar nevek, amelyek nem magyarok által lakott területekről valók, „nyilván a magyar birtokos nemesség ajkán éltek és tőlük kerültek be a magyar emberek által írt oklevelekbe” (1938: 403). Névszociológiai szempontból ilyen névhasználati helyzet azonban elég nehezen képzelhető el. Azt a feltevést, hogy a névmagyarítás esetei előfordulhatnak az oklevelekben, KÁZMÉR MIKLÓS, régi településneveink kiváló ismerője, „anakronisztikus feltevés”-nek tartotta (1975: 180).

Kutatóink manapság e kérdésben sokkal engedékenyebb álláspontot képviselnek. BENKŐ LORÁND főleg a középkorban németek lakta területek településnévanyaga kapcsán figyelt fel arra, hogy az oklevelekben a német nevek mellett magyar megfelelőik is feltűnnek. Ezek egyrészt utalhatnak élő nyelvi magyar névalakokra, következésképpen magyar nyelvű etnikai környezetre, de szerinte „nem zárható ki ezeknek magyar oklevélírói segédletű »művi« formálása sem” (2003: 130, lásd még 1998a: 115). Hasonló gyanú természetesen más, elsősorban szláv nevek esetében is felmerülhet (vö. BENKŐ 2003: 22–3), ám az egyes előfordulások háttérének megítélése, a kétnyelvű formákat létrehozó okok pontos felderítése BENKŐ szerint is „sokszor igen fogas kérdés” (1998a: 115).

A BENKŐÉHEZ HASONLÓ Felfogást vallott KRISTÓ GYULA is, ő azonban e kérdésben nagyobb szerepet tulajdonít a kétnyelvűségnek, amely szerinte az Árpád-kor korai időszakában különösen fontos tényező volt a nyelvi érintkezések terén. Véleménye szerint a lejegyzett helynevek nyelvi jellegét már az is befolyásolta, hogy milyen nyelvű volt az írnok, de még inkább meghatározó volt a döntése kétnyelvű közegben, mivel ott „maga választhatott, hogy latinul adja-e meg a nevet, vagy hogy a beszélt névalakok közül melyiket használja” (2000: 27). KRISTÓ e folyamatban az írnokok mellett fontos szerepet tulajdonít informátorainak is, s mivel az eljárás résztvevői döntően nyilvánvalóan magyar nyelvűek lehetnek, érthető, hogy a magyarság „a kétnyelvű vidéken a maga nyelvén foglalta írásba a helynevet” (i. h.).

Úgy gondolom, hogy a helynévtörténeti kutatásokra különösen áll az a megállapítás, amelyet SÁNDOR KLÁRA a „tiszta nyelvtörténeti” vizsgálódásokra általában tett, hogy tudniillik „a beszélők kétnyelvűségéről mint feltételről még inkább szokás megfeledkezni, hiszen a vizsgálat ilyenkor a nyelvi adatokra összpontosít” (1998: 7–8). Pedig a nyelvi kölcsönzés, a szubsztárumhatás bizonyos fokú kétnyelvűség nélkül nem valósulhat meg. Azt is tudjuk, hogy ezek kialakulásában és változásában bármely korban a nyelvi presztízsvizonyok játszanak szerepet, amelyek viszont a sokféle tényezőn alapuló társadalmi értékviszonyokat tükrözik.

3.2. A nyelvi presztízsvizonyok és az oklevelezés

Az Árpád-kori Magyarország nyelvi viszonyaira is jól alkalmazható az a modell, amelyet ABRAM DE SWAAN a mai globális nyelvrendszerre dolgozott ki (2004).⁵³ Ezek szerint e térségnek a hipercentrális szerepű nyelve a latin volt, amely a korabeli Magyarországot az európai — amin főleg a nyugati keresztény-

⁵³ DE SWAAN szerint a nyelvek a presztízsvizonyaik alapján olyan hierarchikus rendszert alkotnak, amelyben legalul a perifériális nyelvek foglalnak helyet, e nyelvek bizonyos köre egy-egy centrális szerepű nyelv körül csoportosul. A hierarchiában ezek fölött a szupercentrális nyelvek állnak, amelyeket egy hipercentrális nyelv kapcsol össze: a mai világban ilyen szerepe DE SWAAN szerint egyedül az angolnak van (2004: 14–6).

ség uralma alá tartozó Európát kell érteni — nemzetközi kommunikációba kapcsolta be, de bizonyos szinteken ez volt az ország belső kommunikációjának a nyelve is: az értelmiség kiképzését biztosító oktatásban, az államigazgatás és a jog területén, az egyházi élet bizonyos színterein. Eleinte kizárólagos szerepe volt az írásos kultúrában, de bizonyos területeken a szóbeliségben is alkalmazhatták. A soknyelvű Kárpát-medencében az egész országra kiterjedő szupercentrális szerepe a magyar nyelvnek volt, amit az mutat, hogy az írásosságban a latin mellett egyfajta korlátozott elterjedtsége évszázadok alatt ennek is kialakult, de nyilván a magyart használhatták az olyan hivatalos világi ügyek intézésében is, mint amilyenek például a tulajdonhoz kapcsolódó jogi eljárásokban felmerültek: magyarul folyhatott a határjárás, a bírósági tanúk meghallgatása stb. A német nyelvnek a maga területén — az Árpád-kori német telepítések vidékén és esetleg a nyugati részeken — volt centrális szerepe, mivel ott a magyar nyelv fent említett funkcióit e nyelv látta el. A latin mellé az írásosságban ott fokozatosan a német került, és ezt használták a hivatalos szóbeliség bizonyos szintjein is. A Kárpát-medence többi nyelve — a különféle törökségi és a szláv nyelvek, a román s ezeken kívül hosszabb-rövidebb ideig több más, kisebb számú népesség által használt nyelv is — perifériális nyelv volt, amelyet beszélőik szinte kizárólag az egymás közötti kommunikációban, egyfajta familiáris nyelvként használhattak. E nyelvek kicsi presztízsértékéből következően beszélőinek egy része — főleg a magyar többség által lakott központi területeken — fokozatosan feladta eredeti anyanyelvének a használatát, és nyelvében magyarrá vált. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a nyelvi presztízsviszonyok egyes részletei és belső összefüggései az Árpád-kor évszázadai alatt is folyamatosan változtak.

E nyelvi presztízsviszonyok tükröződnek az oklevelek helynévi szórványainak használatában is. Nem véletlen, hogy a latin nyelvű dokumentumokban a kiemelkedően fontos helyek (az ország, a nagy folyók, a központi szerepű várak és települések stb.) nevei szerepelnek leginkább latinul. A latinnyelvűség kizárólagossága mellett szövegalkotó szerepe e forrásokban — igaz, nagyon ritkán — csakis magyar nyelvű elemeknek van: ragok, névutók, földrajzi köznevek és fanevek jelzik e téren a magyar nyelv szupercentrális szerepét, amelyek más, perifériális nyelveken soha nincsenek említve az oklevelekben. A latinizáló alakokat is döntően a magyar nyelvű helynevek alapján hozták létre még ott is, ahol kétnyelvűség is gyanítható a névhasználat mögött. A viszonylag zárt német területek gyakori német nyelvű helynévhasználata viszont az adott körben e nyelv centrális jellegét mutatja. A perifériális nyelvek helynévalakjai ebből adódóan csakis ott kerülhettek be a diplomákba, ahol más nyelvnek a használata egyáltalán nem volt jellemző, de a latin és a magyar nyelv hatásával, alkalmazásával a nevek rögzítésében adott körülmények között még ilyen térségekben is számolni lehet.

3.3. A névrekonstrukció helynév-szociológiai vonatkozásai

A továbbiakban hagyjuk el az oklevélírók nyelvi beavatkozásának lehetséges eseteit, és összpontosítsuk figyelmünket arra a helynévállományra, amely lényegében véve feltehetően kívül maradt e nyelvi ténykedésen, és amely természetesen a szórványok nagy részét adja! Tekintsünk el ezúttal attól is, hogy minden lejegyzett névalak valamilyen formában bizonyos mértékig magán viseli a lejegyző keze nyomát, s nemcsak konkrét értelemben, hanem úgy is, hogy a lejegyzés mikéntje — noha korhoz és esetleg intézményhez is valamelyest köthető ugyan — az ómagyar kori írásbeliség kiforratlansága miatt számos egyedi, a többé-kevébé tipikusnak tekinthető megoldásoktól eltérő sajátosságot mutathat. Mindez azonban természetesen nem tekinthető pusztán a lejegyzés formai körülményének, hiszen a korabeli olvasat megadása — amely önmagában is bonyolult s nem mindig valamennyi részletében teljes egyértelműséggel megoldható feladat — a nyelvi interpretáció első, megkerülhetetlen lépcsőfoka.⁵⁴

A nevek nyelvi rekonstrukciójában — mint már arról szó volt — hagyományosan központi szerep illeti meg az etimologizálást, vagyis a névfejtést. Ez az eljárás névszociológiai szempontból valójában annak a nyelvi-névadási helyzetnek a rekonstruálásaként is felfogható, amelyben a helynév elnyeri e funkcióját. Egy ilyen szituáció elvileg minden helynév esetében megragadható — a gyakorlatban azonban a nevek egy része sajnos, keményen ellenáll az ilyen irányú faggatásnak —, ugyanis csaknem minden helynév másodlagosan, valamilyen (akár szándékos-tudatos, akár ösztönös) névadási aktus révén válik névvé. Amennyiben tehát a helynévfejtés a névadási helyzet megragadására törekszik, abban természetesen a nyelvi-nyelvészeti szempontok érvényesítése mellett (azaz a névalkotás során használatba vett nyelvi elemek feltárásán túl) földrajzi, társadalomtörténeti, szociális, kulturális, lélektani stb. mozzanatok figyelembevételére is szükség van, még akkor is, ha biztosan tudjuk, hogy a névadási helyzet minden összefüggése a teljes mélységében soha nem ismerhető meg.

A helynévi szórványok nyelvi rekonstrukciójának számos tekintetben fontos feltétele a név denotatív jelentésének, azaz az általa megjelölt helynek a pontos azonosítása. Mivel ez az eljárás döntően történettudományi eszközöket és módszereket igényel (például más ismert helyekhez való viszonyítást, a birtoklással kapcsolatos ismeretek felhasználását vagy akár a régészet eredményeire való támaszkodást stb.), egyúttal azt is megmutatja, hogy a nyelvészeti elemzés is

⁵⁴ Ezzel kapcsolatban itt csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy e kérdéskörben esetleg fontos eredményeket hozhat az egyes oklevélkiállító szervek írásgyakorlatának egykorú, illetőleg történeti szempontú összehasonlítása. Ez ugyanis valamelyest rávilágíthat arra, hogy a helyesírási jegyek mögött kitapintható hangtani arculat mennyiben fejezheti ki a névhasználat helyén érvényes formá(ka)t, illetve mennyiben tükrözi a lejegyzők befolyását, egységesítő törekvését, esetleg saját anyanyelvjárásának a hatását.

gyakran támaszkodik a más tudományok körében elért eredményekre. Emellett persze fontos szerepe van az azonosításban magának a helyesírás-történeti elemzésnek, a későbbi adatokkal való összevetésnek stb. is. A névviselő denotátumok jellegének meghatározása — amint azt a későbbiekben látni fogjuk — névszociológiai tekintetben is meglehetősen nagy jelentőséggel bír, mivel a különböző helyfajták nevei eltérő etnikai azonosító erővel rendelkeznek.

Az etimológia által feltárt néveredetnek a magyar névkutatásban — ahogyan azt az eddigiekben is láttuk — hagyományosan nagy jelentősége van, hiszen történészek és gyakran nyelvészek is más, közvetlenebbül felhasználható források híján leginkább éppen ennek alapján próbálták meghatározni a Kárpát-medence népességének etnikai összetételét, különösképpen a magyarság itteni megjelenésének folyamatát. Ez az eljárás az alábbi (leegyszerűsített) gondolatmeneten alapul: 1) valamely helynév etimológiai magyarázata megadja azt a nyelvet, amelyben a név létrejött, 2) név az adott nyelvet beszélő néphez mint elnevezőhöz köthető, s ebből következően 3) a név által megjelölt helyen a névadás korában a szóban forgó népnek kellett élnie. Ennek az eljárásnak a legnagyobb nehézsége abban rejlik, hogy — mint az régóta közismert — a név első oklevélbeli rögzítése független a névadás korától (magától értetődően csupán meg kellett előznie azt), azaz a név keletkezése és első lejegyzése között akár igen tekintélyes idő is eltelhetett. Ebben a helyzetben értékelődött fel a helynevek ún. kormeghatározó értéke, az a nyelvészeti tipológiai elemzésre épülő ismeretanyag, mely szerint bizonyos típusú helynevek keletkezése meghatározott korhoz köthető. E kronológia merev határokkal való értelmezését azonban ma már egyre kevésbé fogadja el a tudományosság, így az erre alapozott etnikai következtetések is mind jobban a talajukat veszítik.

Még bonyolultabb a helyzet, ha valamely területen különböző nyelvekhez (és így etnikumokhoz) tartozó, azaz ezekre visszavezethető neveket kívánunk népességazonosításra felhasználni. E módszert átfogó ígénnyel legutóbb — már többször is idézett munkájában — KRISTÓ GYULA alkalmazta Magyarország Szent István korabeli népessége összetételének meghatározására (2000). KRISTÓ a helynevek vizsgálatában valójában KNIEZSA eljárását használta fel, noha ő maga inkább az előzményekhez való kritikus viszonyulás fontosságát hangsúlyozta. Úgy vélem, hogy KRISTÓ jórészt jogos kritikával illette KNIEZSÁNAK a bő fél évszázaddal korábban született hasonló célú munkáját (1938), s ez egyben a kérdés újrafelvetésének a jogosságát is igazolja. Nem vitathatók a források megválasztásának elvei sem: „első körben” a Szent István korából fennmaradt oklevelek helyneveit vette sorra, „második körben” pedig a korabeli várispánságok és püspökségek, monostorok megnevezéseit, illetőleg néhány a 11. század közepéről, második feléből származó oklevél szórványanyagát vizsgálta át. Jóval vitathatóbb azonban az az eljárása, ahogyan más nyelvi jelfajtákat, a személyneveket és a

közneveket bevonta a vizsgálatba. Erre azonban itt — mivel az általában tárgyalt témához a kérdés közvetlenül nem kapcsolódik — nem térek ki.

KRISTÓ bennünket ezúttal közelebből is érdeklő módszere az volt, hogy igen szigorú kritériumok által kijelölt helynévanyagot vizsgált meg az etimológiai eredet szempontjából, s a különböző forráscsoportokban megmutatkozó nyelvi eredetbeli viszonyoknak etnikai arányokat feleltetett meg. Bár a módszer elnagyoltságára ő maga is felhívja a figyelmet, én eljárásában a fő veszélyt nem abban látom, hogy kis számú elemből kellett következtetéseket levonnia, és még csak nem is abban, hogy az egyes etimológiák megállapítása gyakran nem elégséges körütekintően történt meg, hanem sokkal inkább abban, hogy fontos kronológiai körülményeket nem vett figyelembe a vizsgálatában. Nevezetesen azt, hogy a dokumentumok korára, tehát a 11. század első harmadára vonatkozóan semmiképpen sem adhat felvilágosítást a névadás adott esetben jóval korábbi helyzete és nyelvi jellege. Ez a különbség akár jó évszázadnyi is lehet, és ettől éppen azért nem tekinthetünk el, mert a szerző ennél jóval nagyobb pontossággal kívánja meghatározni a népességi arányok időbeli változását.

E súlyos módszertani hiba elkerülhető, ha a névrekonstrukció nem korlátozódik a szűkebben vett etimológiai, azaz névkeletkezési vizsgálatra, hanem végigköveti a nevek történetét, különös tekintettel a nyelvek közötti kölcsönzés, a névintegráció mozzanatára. Ennek alapján KRISTÓval szemben azt kell mondanunk, hogy az oklevelek helynévadatai elsősorban a korabeli névhasználók nyelvviségének jellemzésére alkalmasak, és csak nagyon távolról, sokszoros áttétellel következtethetünk belőlük — többnyire ráadásul csak igen bizonytalanul — e nevek keletkezésének körülményeire, korára, névadóinak kilétére, nyelvi-etnikai hátterére stb. S hogy e különbség nyelvi szempontból távolról sem jelentéktelen, azt a Tihanyi alapítólevélből vett (a KRISTÓ által is vizsgálatba vont) alábbi példával szemléltethetjük.⁵⁵ Ha szlávok is adták valamikor a *Castelic* vagy a *Lupa* nevet, 1055-ben mindkettő élhetett magyar ajkakon is éppúgy, mint szlávon, sőt a *Castelic* hangtani jellege inkább magyar nyelvhasználókra utal, a *Lupa* eredete pedig teljesen bizonytalan. A *Bolatin* ~ *Balatin* viszont csakis magyar nyelvi elem lehet, mert szláv népek nyelvén *Blatin*-nak írták volna: azaz az oklevélbeli forma nem szláv, hanem éppenhogy magyar nyelvű névhasználatra utal, s legfeljebb a latinizálás merülhet fel vele kapcsolatban. A monostort és a települést jelölő *Tihany* nevet pedig szláv anyanyelvűek legfeljebb abban az esetben használhatták, ha a magyarból — amelyben mint csak rá jellemző puszta személynévi helynév keletkezett — átkerült a szláv nyelvekbe is (ami természetesen elképzelhető). A *Knez* formát sem zárhatjuk ki a magyarok használta nevek közül — sőt inkább magyar névadással létrejött megnevezésnek tarthatjuk — bár

⁵⁵ E neveket az alapítólevél tüzetes elemzése során az itt érintett szempontból is természetesen részletezően megvizsgálom (lásd a III. fejezet megfelelő pontjai alatt).

még nem igazodott olyan formában a magyar nyelv hangszerkezetéhez, ahogyan később a hasonló eredetű nevek előtűnnek (*Kenéz*), ám az ilyen típusú hangzásbeli változás nem is feltétele a nevek magyar nyelvbeli használatának.⁵⁶ KRISTÓ az *Uluues megaia* megjelölést kétnyelvűsége utaló kifejezésnek mondja (i. m. 23), amelynek előtagja török, utótagja szláv eredetű, maga a szerkezet pedig magyar nyelvű. E megfogalmazás azonban még akkor sem szerencsés, ha a szerző emellett a név magyarságát emeli ki leginkább, s különösen nem helyeselhető etnikai háttérrel kutató tanulmányban, mivel — szögezzük le egyértelműen — a névnek nemcsak a használat, hanem a névadás szintjén sem lehetett semmiféle kapcsolata sem törökségi, sem szláv népekkel, mindkét szempontból csakis magyar nyelvűekhez kapcsolható, így etnikai következtetést csakis ilyen irányban vonhatunk le belőle.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az oklevelek névadatai a helynévhasználók nyelvi hovatartozásáról elsősorban a diplomák keletkezésének korára érvényes felvilágosítást adnak. Mivel azonban a több nép által lakott többnyelvű területeken a nevek jó része az egyes nyelvekben semmiféle eltérést nem mutat,⁵⁷ az elkülönítő kritérium csak a helynevek egy részében mutatkozik meg, ami erősen korlátozza a szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát.

A jövevénynevek használatba vételének, vagyis átvételének, adaptációjának vizsgálata az adott nyelvet beszélő népességnek a kérdéses helyen való megjelenése szempontjából nagyon fontos kérdés. Ennek a helyzetnek a kommunikációs, szociolingvisztikai körülményeit és feltételeit azonban általában is alig ismerjük, a Kárpát-medencében megjelenő magyarságra vonatkozóan pedig közvetlenül természetszerűen nem is tudjuk vizsgálni. E tekintetben legfeljebb analógiák jöhetnek szóba, leginkább a későbbi viszonyoknak a hasonló szempontú vizsgálata, amely még akkor is adhat számunkra némi fogódzót, ha tudjuk, hogy

⁵⁶ Arra, hogy a hangalaki változás nem előfeltétele annak, hogy valamely szó egy másik nyelv szövetébe beilleszkedjék, közzsói példáink is bőven vannak: aligha gondolhatnánk például, hogy a Halotti beszéd és könyörgés szerzője maga emelte volna be fogalmazványába valamely szláv nyelvből a *brat* és a *milost* szavakat. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a magyar nyelvbe került idegen eredetű szavak hangalaki módosulásairól, „magyaros” fonotaktikai szerkezetűvé válásáról általánosságban keveset tudunk. E jelenség tüzetesebb jellemzésére — a felmerülő nehézségek ellenére — éppen a viszonylag gyakori és folyamatos adatolási, területileg tagolt és nagyszámú helynévanyag tűnik legalkalmasabbnak.

⁵⁷ A Kárpát-medencében az első ezredforduló táján beszélt nyelvekben (ugyanúgy, ahogy többnyire más nyelvekben is) nincs olyan formánk, amely az egyes szavak tulajdonnévi, illetőleg szorosabban helynévi jellegét kizárólagosan kifejezhetné, ezért az egyes nyelvek lényegében minden korlátozás nélkül (legfeljebb, mint láttuk, bizonyos hangtani átalakítással) vehetik át egymástól a neveket.

az eltérő nyelvi, kommunikációs és társadalmi feltételek lényeges különbségek forrásai is lehetnek.⁵⁸

4. A helynévadás névszociológiai háttere

A helynévadás alapvető körülményeivel kapcsolatban a magyar névkutatásban leginkább ma is több évtizeddel ezelőtt vallott felfogások vannak többnyire változatlan formában használatban. A kutatók jó része ma is azt vallja, hogy a névadás alapoka az, hogy az ember tájékozódni kíván a tájban, s a számára fontos helyeknek ezért ad nevet. LŐRINCZE LAJOS nevezetes munkájában, a „Földrajzi neveink életé”-ben, amely az ún. névélettani kutatások egyik alapozó művének tekinthető, ezt az alábbi módon fogalmazta meg: „A földrajzi nevek — a táj különböző részeinek, illetőleg a tájban található természetes és mesterséges alakulásoknak megkülönböztető nevei — keletkezésének oka ugyancsak gyakorlati: az ember tájékozódni akar a tájban, s ezt a táj feltűnőbb felszínalakulatai segítségével éri el, azok általános (köznévi) vagy különleges (tulajdonnévi) megjelölésével, meg akarja különböztetni a földfelszín egy-egy darabját a többitől, minthogy ez valamilyen oknál fogva jelentősebbé vált számára.” (1947: 3). Ez a gondolat — olykor szinte az itt idézett megfogalmazással csaknem azonos formában — a későbbi évtizedekben született munkák egész sorában tűnik fel.

Emellett azonban megjelent egy olyan felfogás is, amely azt tartja, hogy a névadás végső oka az ember kommunikációs szükséglete, s a nemzetközi szakirodalom azt is kimutatta, hogy a mindenkori névszükséglet az adott helyzetben felmerülő kommunikációs igényeknek a függvénye (lásd például KIVINIEMI 1978: 73, 77). E megközelítés szerint tehát az ember nem elsősorban a tájékozódását könnyíti meg a helynevek használatával, hanem azt a lehetőséget teremti meg magának a létrehozásukkal és alkalmazásukkal, hogy a különféle helyeket az egyes (szóbeli vagy írásbeli) kommunikációs helyzetekben megnevezze.⁵⁹

⁵⁸ Sajnálatos, hogy ennek a névszociológiai helyzetnek a feldolgozása terén még kezdeti lépésekről sem igen beszélhetünk, pedig például a 18. századi népmozgalmakat már viszonylag gazdag forrásanyagból ismerjük, s e korból ráadásul meglehetősen bőséges helynévanyag is rendelkezésünkre áll. Különös, hogy a határon túli mai magyar nyelvhasználat névtani, helynévszociológiai vonatkozásai sem igen keltették fel a kutatók érdeklődését. A történeti névszociológiai vizsgálatoknak a szinte teljes hiánya annak ellenére jellemzi a magyar névkutatást, hogy BENKŐ LORÁND már a III. névtani konferencián megtartott előadásában kifejtette, hogy „az efféle szempontokra ügyelés nélkül ma már sem a történeti, sem a jelenkori névanyag vizsgálatát nem lehet korszerű módon végezni” (1981: 11).

⁵⁹ Noha nevek híján a kommunikáció meglehetősen körülményes lenne, ilyen helyzetek a mindennapi információcserében mégis bőségesen adódnak.

Ebből adódik az is, hogy az egyén névismerete sem a tájékozódási képességével van összefüggésben, hanem az általa megélt kommunikációs szituációkkal.

Korábban általános volt az a gyakran ma is felmerülő vélemény, hogy a helynevek keletkezése hosszú folyamat, s amíg a közszói kifejezésekből tulajdonnevek alakulnak ki, az akár évszázadokig is eltarthat.⁶⁰ BENKŐ LORÁND azonban arra hívta fel a figyelmet újabb kori viszonyokon alapuló hazai és nemzetközi vizsgálatokra hivatkozva, hogy „egy számára addig ismeretlen tájra kerülő népnek, népcsoportnak akár különböző földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyok mellett sem kell néhány évtizednél hosszabb idő ahhoz, hogy táji környezetét helynevekkel benépesítse” (1998a: 113). Ezt nyilván úgy értelmezhetjük, hogy valamely új területen egy-egy embercsoport viszonylag rövid idő alatt kellő névsűrűséget tud a maga számára teremteni. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy ez a helynevekkel való „benépesítés” a táji és a társadalmi környezet, a kommunikációs igények változása miatt valójában folyamatosan zajlik, legfeljebb az intenzitása lehet különböző, éppen a fenti tényezők függvényében.⁶¹

A fent idézett megállapítás persze nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy a névadás megindulásához évtizedek vagy akár csak évek is kellenének, hiszen például egy új lakóhelyre érkező népességnek rögtön szüksége van a helynevekre, hiszen a kommunikációs helyzetek azonnal igénylik ezek használatát. Kézenfekvő, hogy ilyenkor a legfontosabb helyek nevét többnyire a helyben élőkől veszik át. Az ilyen átvételek a szociolingvisztika mai felfogása szerint kétnyelvű beszélők révén valósulhattak meg (ehhez lásd SÁNDOR K. 1998). Mivel például a Kárpát-medence összes nagyobb folyójának a neve a magyarban főleg közvetlenül a szláv nyelvekből átvett jövevénynév, azt kell gondolnunk, hogy a korabeli társadalomban a honfoglalók vagy az itt élők között is lehettek ilyen kétnyelvű személyek, hiszen más esetben a magyarok maguk is nevet adhattak volna e folyóknak, ám erre semmiféle nyom nem utal.

Ami a saját névadást illeti, arról lényegében hosszú idő óta változatlan a kutatók nagy többségének véleménye, ugyanis azt vallják, hogy „A helynévadás jórészt kimondottan »népi« nyelvi jellegű, az elnevező tömegek, köznépi rétegek nagymértékben kollektív, népi szinten beszélt nyelvi sajátosságait tükrözi” (BENKŐ 1998a: 112, csaknem ugyanígy 1997: 169). Noha e felfogás egyes részleteivel, sőt bizonyos tekintetben lényegi alapjával is egyetérthetünk, rá kell mutatnunk arra is, hogy e vélemény mögött az a gondolat is meghúzódhat, amely szerint a helynevek mintegy véletlenszerűen, számos egyedi közszói megneve-

⁶⁰ Részben e felfogással magyarázható, hogy egyes történészek a honfoglalás után a Kárpát-medencében még hosszú ideig fennálló névtelenségről beszélnek.

⁶¹ A nevek mennyiségi változásának és rendszerbeli viszonyainak összefüggéséhez lásd HOFFMANN 1996: 119–21. EERO KIVINIEMI hasonló szemlélettel elemezte a finn helynévrendszert (1978).

zésből választódnak ki, és válnak lassan-lassan tulajdonnévvé. Bár nem tagadhatjuk az efféle névkeletkezés lehetőségét, hangsúlyoznunk kell, hogy a tulajdonnevek, így a helynevek nagy része is nem ilyen módon lesz tulajdonnévvé, hanem úgy, hogy eleve tulajdonnévként hozzák létre őket a beszélők. Ebben a tekintetben teljesen lényegtelen, hogy ismerjük-e a névadót vagy nem, sőt még az is, hogy ő maga tudatában volt-e névadói mivoltának, azaz a névadás aktusa nyilvánvaló volt-e a maga és mások számára, avagy mindezek a körülmények homályban maradtak-e. Kétségtelen ugyanis, hogy a névadási szituációkat a kommunikációs helyzetek teremtik meg a maguk felmerülő névigényével, ám e helyzeteknek maga a névadás csak nagyon ritkán tárgya, témája. Éppen ez okozza azt, hogy a névadás ténye nem tudatosul az adott szituáció résztvevőiben.⁶²

Ezzel szemben a mai névelméleti, általános névtani felfogás azt vallja, hogy a neveket éppen a névadás aktusa teszi névvé: azaz attól válnak egy másodlagos nyelvi jelrendszer elemeivé, hogy egy közszavakkal is megjelölhető valóságágrészletet a nyelvhasználók valamilyen egyeditést szolgáló nyelvi jellel is megjelölnek.⁶³ Ez a szemlélet — a névadást egyfajta aktusnak tekintve — a közösséggel szemben sokkal inkább az egyént hozza kapcsolatba a névalkotással, és egyben a tudatosságot helyezi előtérbe az ösztönösséggel ellentétben. Úgy vélem, nem lenne nehéz példákat találni olyan névadási esetekre, amelyekben az egyéni kötődés és a tudatosság dominál, de az olyanokra sem, amelyeket konkrét személyhez még elvileg is nehéz lenne kötni, s a tudatosságnak még csak a nyomait sem érezzük megjelenni.

E névalkotási helyzetek között azonban valamiféle azonosság, hasonlóság is megmutatkozik, mégpedig abban, hogy bárhogyan születik is meg egy név, mindig valamely meghatározott rendszer elemeként jön létre.⁶⁴ Ezt a rendszerszerűséget pedig éppen a nevek alapfunkciója követeli meg, mivel e szavaknak egy a közszókétól eltérő szisztémaként kell a nyelvben funkcionálniuk. Aki tulajdonnevet ad, annak e nyelvi jelet úgy kell megalkotnia, hogy az mások számára is ugyanolyan értékű nyelvi elemként legyen felismerhető. A nevek létrehozásának és felismerésének képessége tehát a beszélők nyelvi készségének, kompetenciájának a része, s ebből adódóan — bár a névadás többnyire egyéni nyelvi tevé-

⁶² A tulajdonnevek keletkezésének e felfogásához lásd NYÍRKOS 1989, valamint HOFFMANN 1993: 17–26.

⁶³ E felfogáshoz kapcsolódó megközelítések vetődtek fel abban a vitában, amely HAJDÚ MIHÁLY (főleg 1997b, 1998a, 1998b) és HEGEDŰS ATTILA (1997, 1999) között folyt. E felfogással mutat összefüggést TOLCSVAI NAGY GÁBOR véleménye is, aki a tulajdonneveket leginkább pragmatikai keretben látja megragadhatónak (1996).

⁶⁴ A nevek ilyen felfogását az európai névkutatásban az 1970-es években megjelenő, s azóta folyamatosan továbbfejlesztett modellelméletek képviselik. E kutatási irány megalapozójának RUDOLF ŠRÁMEK-et tekinthetjük (1972–1973), a legkövetkezetesebben e módszert EERO KIVINIEMI alkalmazta a finn helynévrendszer leírásában (1975, 1990).

kenység — a névalkotás gyökerei mélyen magában a nyelvi rendszerben, a helynevek esetében közelebbről a helynévrendszerben rejtőznek. Ebből következően az újításnak a névalkotásban és a névhasználatban éppúgy tere van, mint bármely más nyelvi részrendszer esetében, de az „újszerű” helyneveknek tartalmukat és alakjukat tekintve olyanoknak kell lenniük, hogy a nyelvhasználók elfogadják őket egy adott objektum azonosítására (ehhez lásd KIVINIEMI 1978: 77–8). Az egyén és a közösség szerepét a helynévrendszer működésében egyébként szétválaszthatatlanul összekapcsolja az a körülmény, hogy bármely egyénhez köthető névadási aktus valójában csak akkor tekinthető eredményesnek, megvalósultnak, ha mások is használatba veszik az újonnan alkotott neveket. Ez egyúttal a névadás és a névhasználat egymásba fonódását is mutatja.

Valamely nyelv vagy akár kisebb nyelvi közösség helynév(adás)i normája több szinten ragadható meg. Ebbe a különböző pragmatikus feltételek éppúgy beletartoznak, mint a magukban a nevekben megjelenő szemantikai és lexikális-morfológiai összetevők, továbbá a névalkotási és -változási szabályok (ezekről lásd HOFFMANN 1999).

A fenti tényezők közül a helynevek szemantikai-tárgyi hátterének magyarázatában korábban leginkább azt vették figyelembe, hogy a helyet a szóba jövő számos jegy közül többnyire a legjellemzőbb tulajdonságáról nevezik el. A mai névelméleti felfogások azonban kiemelik, hogy ez nem mindig így van, a név egyedítő funkciójából adódóan ugyanis gyakran éppen valamely olyan jellegzetesség szolgál a névadás alapjául, amely a névadó szempontjából a helyet leginkább elkülöníti más, hasonló helyektől.⁶⁵ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az elnevezéskor a névadó kénytelen figyelembe venni a meglévő környező névanyagot, másrészt viszont azt is fel kell tételeznünk, hogy a névadó bizonyos esetekben nemcsak a saját nézőpontját érvényesíti, hanem esetleg a társadalmi értelemben vett érdekeit is.

A névadás itt bemutatott tényezőit tovább lehetne részletezni, az összetevők sorát újabb motívumokkal bővíthetnénk, ám talán ennyi is elég ahhoz, hogy a helynévadás bonyolult, sokrétű jellegét érzékeltessük. Ebben az összefüggésben számunkra mindebből kézenfekvően adódik az a tanulság, mely szerint a nevek-ből nem lehet olyan közvetlenül következtetni sem a tájra, sem a társadalomra, gazdaságra, mint ahogyan ezt korábban sokan tették. KRISTÓ GYULA több esetben is nyomtatékkal hangsúlyozta, hogy a történettudománynak nem kell túl nagy terhet raknia a helynevekre, sem a történeti tipológia kronológiai vonatkozásaiban (1976: 14), sem az etnikai jellegű vizsgálatokban (2003a: 14–9). Másfelől viszont azt is tudatosítanunk kell, hogy a névadási helyzeteket távolról sem

⁶⁵ MEZŐ ANDRÁS már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy az egyes helyek — mivel a név „a teljes objektumot sohasem fejezheti ki” — leginkább a szomszédos objektumoktól őket elkülönítő tulajdonságaik alapján kapnak nevet (1981: 89).

szabad egynemű jelenséggént felfogni, hiszen ezek a kommunikációs szükségletek sokszínűségéből adódóan névszociológiai tekintetben nagyon sokfélék lehetnek. Tudjuk, hogy a névadásnak ezeket a körülményeit az újabb kori, mai névadás feltételei mellett is legfeljebb csak az ún. mesterséges-hivatalos névadás viszonyai között ismerhetjük meg teljes részletességgel, míg a közösségi-népi névadás körülményei jórészt elfedik előlünk e részleteket. Ha pedig az Árpád-kor viszonyai közé próbálunk visszahelyezkedni ebben a tekintetben, elsőre szinte reménytelennek érezhetjük a helyzetünket, pedig e korból is maradtak fenn névszociológiai szempontból értékelhető információk. Nem egy olyan esetről van például tudomásunk, amely a névadás körülményeiről tájékoztat bennünket.⁶⁶ Ezek a történeti kútfőkben és az oklevelekben egyaránt fellelhető híradások nemcsak egyediségükben lehetnek érdekesek számunkra, hanem általános tanulságokat is hordoznak. A későbbi korokból való ismereteink pedig analógiaként szolgálhatnak az ómagyar kori névadási helyzetek különböző típusainak a feltárásához.

5. A helynevek névszociológiai értéke

A hagyományos felfogás a névadói, névhasználói helyzetet leginkább olyan homogén szituációként értelmezte, amelyben az egyes nevekhez a tágabb környezet lakossága kötődik. Jellegzetesen mutatja ezt a véleményt KNIEZSA ISTVÁN megfogalmazása, aki szerint a földrajzi neveket „az egész vidék ismeri, használja és hagyományozza az utókorra, tehát a helynévből elsősorban a környék lakosságának népi viszonyaira lehet következtetni” (1938: 405). Abban, hogy ez az egyoldalú szemlélet nem alkalmazható minden névadói-névhasználói szituációra, teljesen egyetérthetünk KRISTÓ GYULÁVAL, ha érvelését nem is tudjuk elfogadni (2000: 17).⁶⁷

Névszociológiai szempontból első renden feltétlenül el kell választani a természeti nevek körében megmutatkozó névadási helyzeteket az ember alkotta helyek és objektumok megnevezési szituációitól. Ez a különbségtétel a névkutatásban nem teljesen új szempont ugyan, mivel a két névcsoport eltéréseit már jó fél évszázaddal ezelőtt is hangsúlyozták az ún. névélettani irányzat képviselői,⁶⁸ ám a két típus között viszonylag kevés nyelvi, rendszertani jegyben is megmutatkozó differenciát mutattak ki a kutatók, másrészt pedig — s számunkra itt ez a fon-

⁶⁶ Ezekről a továbbiakban részletesebben is szólni fogok.

⁶⁷ KRISTÓ megállapítja, hogy *Veszprém* nevét a névtípusból következtethetően magyarok adták, tehát a környéken magyarok élhettek, de a személynév szláv eredetéből szerinte az derül ki, hogy magán a településen szláv ember vagy akár népcsoport élhetett (i. h.). Sem a konkrét példa bizonyító erejével, sem a mögötte meghúzódó névelméleti felleléssel nem tudok egyetérteni.

⁶⁸ A legszerencsésebb terminuspárnak az időközben kialakult sokféle változat közül a *természeti név* — *műveltségi név* fogalom pár tűnik.

tosabb — a történeti névtani vizsgálatokban szinte egyáltalán nem érvényesült ez a szemlélet. A két nagy névcsoporthoz a megnevezési helyzetet illetően a fő különbséget abban láthatjuk, hogy míg a természeti nevek létrejöttében és használatában döntően a nyelvi-kommunikációs szükségletek játszanak szerepet, addig a műveltségi nevek esetében — ahova a régiségből fennmaradt névanyagból elsősorban a településnevek tartoznak — a társadalmi motívumok is jelentős szerepet kapnak a névadáskor. Ezt az általános megállapítást — amely a nevek névszociológiai forrásértékét igen jelentősen érinti — az ómagyar nevek vonatkozóan több tényezővel is alátámaszthatjuk. Lássuk először a természeti nevek jellemzőit!

5.1. Természeti nevek

E csoportban a nevek különböző típusait vizsgálva elsőnek az tűnik föl, hogy itt jóval nagyobb az átvett nevek aránya, mint a műveltségi nevek körében, ami önmagában is azt mutatja, hogy e helyfajták esetében a tudatos névadásnak közel sincs olyan fontos szerepe, mint a másik névcsoporthoz: a névhasználó közösség a kommunikációs szükségleteit egyszerű használatbavétel útján is ki tudja elégíteni. Legkorábbi településneveink között például csak viszonylag kis számú szláv eredetű név található (*Csongrád, Visegrád, Zemplén* stb.), nagyobb folyóink megnevezései — amelyek a honfoglalást követő évtizedekben már használatban lehettek a magyarban is — viszont jórészt szláv közvetítéssel kerülhettek be nyelvünkbe (*Duna, Dráva, Maros, Körös* stb.).⁶⁹

Ugyanez a körülmény mutatkozik meg a helynevek ún. jelentéshasadás útján történő létrejöttében is, amely során közszói kifejezések nyernek új, tulajdonnévi jelentést: az *Ér, Séd*-féle nevek nem ritkák a természeti nevek körében, ám a műveltségi nevek között a *Lak* típusúak egészen kivételesnek számítanak. A névadói helyzet szempontjából ezek a megnevezések abban különböznek a nagy többségben lévő összes többitől, hogy e neveket nem annyira „adják”, hanem inkább csupán „névvé válnak”. E megállapítás mögött az a már érintett felfogás húzódik meg, amely a helynévadásban döntően tudatos tevékenységet lát, azaz nem tartja igazolhatónak a „fokozatos tulajdonnevesülés”, a „névközületté válás” tételét, ám a névadás tudatossága mellett — eltérően más, például a finn szakirodalomban szélesben elterjedt szemlélettől — a közszó > tulajdonnév típusú közvetlen változásokat is lehetségesnek tekinti.⁷⁰ Az itt tárgyalt fő témát illetően azonban meg kell jegyezni, hogy a forrásokban szereplő efféle elemekről — ahogyan az I. fejezet 7.2. pontjában láthattuk — többnyire igen nehéz eldönteni,

⁶⁹ E kérdésekhez lásd KISS LAJOS 1996, 1997a, 1997b, a hegynevek hasonló értékeléséhez pedig KISS LAJOS 1997c.

⁷⁰ A *jelentéshasadás* fogalmának értelmezéséhez lásd HOFFMANN 1993: 92–8.

hogy közszói vagy tulajdonnévi értékűek-e, ám mindez a jelentéshasadás lényegét elvi szempontból természetesen nem érinti.⁷¹

A névadói tudatosságnak és szándékosságnak a jóval gyengébb jelenlétét mutatja a természeti nevek körében az is, hogy például vizek, hegyek elnevezési aktusáról vagy erre utaló körülményről alig szólnak a források: Anonymusnál például ebben az összefüggésben szinte mindig településnevek szerepelnek, s az oklevelekből is csak ilyen utalásokat ismerek.

Fontos tényezőnek látom azt is, hogy a természeti nevek körében — főleg a történeti névanyagban — sokkal ritkábban jelenik meg a többnevűség, mint a műveltségi nevek között.⁷² A többnevűség többnyire nyilvánvalóan úgy jön létre, hogy a meglévő név mellett megjelenik egy újabb változat is. Ennek ritkasága a természeti nevek körében jórészt azzal magyarázható, hogy maga a kommunikációs helyzet nem igényli az ilyen azonos értékű, szinonim formák megjelenését, de más (például társadalmi, lélektani stb.) okok sem nagyon idézik ezt elő. Ezzel magyarázható, hogy a természeti nevek körében a névadási formák szinte alig változtak az elmúlt évezred folyamán, míg a műveltségi neveknek (főleg a településneveknek) a rendszere szemantikai és morfológiai tekintetben is jelentősen átalakult.

A természeti nevek körében ritkák a szemantikai típusváltások, pedig az e névfajtákban megmutatkozó szemantikai sokféleség elvileg kedvezne a változásnak, mivel egy-egy helynek számos jegye válhat a megnevezés alapjává.⁷³ Az e nevek között jelentkező változások — például a nyelvi jelöltség vagy jelöltség módosulása ugyanannak a helynek a nevében: *Aba nagyút* ~ *Aba nagyútja*, *Alma* ~ *Almádi* ~ *Almás* vagy a jelöltség nyelvi kifejező eszközeinek változása szintén azonos helyre vonatkozóan: *Füzes* ~ *Füzesd*, *Hangony* ~ *Hangos*, *Nyárad* ~ *Nyárágy* — többnyire döntően nyelvi indítékúak,⁷⁴ ezért aztán e névfajták névegyedei az ómagyar kori nyelv számos olyan jellegzetességére is rávilágítá-

⁷¹ Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy *Ér* és *Lak* típusú nevek nemcsak jelentéshasadás, hanem szerkezeti változás útján, kétrészes név ellipszisével is kialakulhattak.

⁷² BENKŐ LORÁND véleménye szerint például „egyazon folyónak egy nyelvrendszerben ... aligha lehetett két elnevezése” (1984: 400).

⁷³ BENKŐ LORÁND az ilyen megnevezésekről azt tartja, hogy ezek tulajdonképpen „nyelvi-népi univerzálék (...) páncronisztikus természeti néveleme”-i (1998a: 113), amelyekben „az emberi gondolkodás és műveltség szokványos elemei kapnak nyelvi formát”, hozzátéve azt is, hogy ezek „inkább csak tipológiai, statisztikai jellegű vizsgálatokra tartanak igényt” (2003: 7). Ugyanakkor maga BENKŐ mutat másutt példát arra, hogy az efféle nevek szóföldrajzi, hangtörténeti, etimológiai vizsgálata komoly nyelvészeti és történettudományi tanulságokkal jár (például i. m. 26 kk.)

⁷⁴ A felhozott példákra lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeit. A jelöltség és a jelöltség változására TÓTH V. 1996, a képzők alternációjára pedig TÓTH V. 1997.

nak, amelyre a településnevek — másfajta névszociológiai helyzetük miatt — nem képesek.

A természeti nevek körében ritkán előforduló többnevűségnek az eseteit egyrészt az olyan, két nyelvben meglévő párhuzamos névhasználatban fedezhetjük fel, mint amilyen például a *Tapolca* ~ *Hejő* megfelelése eredetileg lehetett (ehhez lásd KISS L. 1996: 105, valamint a FNESz. *Hejő* szócikkét). Egészen kivételesek viszont az olyan említések, mint amilyen például a *Bükk-sevnicé*-é: 1347: in rivulo predicto *Bykeschebeniche*, nunc a modernis *Rivulus Abbatis* nominato, 1348: rivulum inferiorem *Byksceniche*, qui *Maior Rivulus* vel *Rivulus Abbatis* nuncupatur (KMHsz. 1.). A népnyelvi forma mellett latinul szereplő változatok — különösen az 'apát patakja' jelentésű — aligha tekinthetők valóságos használatú neveknek, s inkább csak az egyházi köröknek a névalakító szándékát jelezhetik, amely a természeti nevek körében azonban csak nagyon ritkán mutatkozik meg.

A helynevek — különösen a természeti nevek — nagyon hosszú időn át csupán szóbeli hagyományként léteztek, írásbeli rögzítésük kezdetben nem a kodifikálás céljával történt.⁷⁵ Ilyen körülmények között a nevek megőrződése leginkább két tényezőtől függ: egyrészt attól, hogy a névre a kommunikációban folyamatosan szükség van-e, másrészt pedig attól, hogy a hagyományozók láncja nem szakad-e meg. Ez utóbbi feltétel érvényesülését nyilvánvalóan nagyban befolyásolja, hogy mennyire széles a névhasználók köre. Kétségtelen például, hogy a nagyobb folyók, hegyek nevét éppen a széles névhasználói kör legalább valamely részének a folytonossága tarthatta fenn. A természeti nevek többsége azonban a régiségben is csak egy-egy kisebb névadó, névhasználó közösségen belül funkcionálhatott, amely tagjainak a névismerete többnyire alig haladhatta meg egy-egy település határait. Erre éppen a víznevek köréből jó példaként szolgálnak a kisebb folyóvizeknek az ún. szakasznevei, amelyek gyakran településenként változnak, jelezve az egyes névadói közösségek viszonylagos zártságát és elkülönültségét.

E mikrotoponimáknak az erős lokális kötöttsége nyelvi-nyelvtörténeti szempontból azzal az előnnyel jár, hogy az efféle nevek nagyon biztosan köthetők egy-egy kisebb közösség által lakott, ismert területhez, így ezek a nyelvi elemek a nyelvjárástörténetnek minden más korai emléknél értékesebb forrását jelentik.⁷⁶ Az adatok ugyanakkor azt is mutatják, hogy a névhasználói kör folytonossága esetében a mikrotoponimák igen hosszú életűek lehetnek — cáfolva azt a

⁷⁵ Az már más kérdés, hogy ilyen hatása az írásosságnak a céljaitól függetlenül is kialakult, mégpedig elterjedtségének növekedésével egyenes arányban.

⁷⁶ Erről így nyilatkozott már BÁRCZI GÉZA is, előtérbe állítva azt a körülményt, hogy a szélesebb körben ismert nevek esetében könnyebben előfordulhatott, hogy az oklevélíró a név alakját saját nyelvjárásához igazította (1947/1980: 326–7).

korábbi névtani tételt, amely szerint az ilyen nevek legfeljebb néhány száz évet érnek meg⁷⁷ —, és a szerencsésebb sorsú területeken némelyek akár az ómagyar korig is visszanyúló múlttal rendelkeznek. Ilyen példákat a továbbiakban a Tihanyi alapítólevél helynévanyagában is látni fogunk.

Az eddigiek tanulságát összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a természeti nevek nagyobb egészét adó mikronevek névadói-névhasználói köre többnyire egy-egy település lakóira szűkíthető le, így ezek a nevek a lokális nyelvhasználat vizsgálatának a legjobb forrását adják. Ám ebből az is adódik, hogy etnikai következtetésekre is legfeljebb csak ilyen hatókörrel érvényesek, a tágabb környezet népszerűségi viszonyaira semmiképpen nem vethetnek fényt.

Sokkal inkább fogas kérdés a természeti névi makrotoponimák ilyen értelmű hasznosítása. Tudjuk például, hogy a nagyobb folyók, hegyek nevei a magyarban többnyire szlávból való átvételek, ám az átvétel lokális körülményeire vonatkozóan itt igen kevés támpontunk lehet: jóformán semmiféle — akár csak általános névtani talajon álló — ismeretünk sincs arról, hogy a *Rába* vagy a *Szamos* neve mely szakaszára vonatkozóan kerülhetett be a magyarba. Ezért az ilyen neveknek a pontosabb területi-etnikai azonosító ereje meglehetősen csekély.

5.2. Műveltségi nevek

A műveltségi neveket a korai magyar névkincs ráánkmaradt elemeiben jószerével csupán a településnevek képviselik. Ezek létrejöttének névszociológiai helyzete jelentősen különbözik a természeti nevek keletkezési körülményeitől. A település maga ugyanis az ember alkotása, s létezése egyben annak a kifejezője is, hogy az ember birtokba vett (nem feltétlenül tulajdonjogi értelemben) valamely területet. A település megléte tehát természetszerűen valamilyen emberi cselekvést is feltételez (nem úgy, mint egy folyóvíz, hegy vagy erdő), s a névadás ennek az alkotási folyamatnak a részeként is értékelhető.⁷⁸ Ha pedig a névadást a település létesítéséhez szervesen (de persze mindemellett nem kötelezően) hozzátartozó cselekvésnek látjuk, akkor nyilvánvaló, hogy azok a viszonyok, amelyek a település alapítását, létrehozását motiválták, kifejeződhetnek a névben is.

⁷⁷ A finn névkutatók is felfigyeltek arra, hogy a mikronevek egy része nagyfokú állandóságot mutat (KIVINIEMI 1978: 75).

⁷⁸ Számos ilyen helyzetet ismerünk az újabb korokból: egy addig ismeretlen helyet felderítő, birtokba vevő expedíció a táborhelyének s az útja közben megismert fontosabb, jellegzetesebb helyeknek szinte mindig nevet ad, az Észak-Amerikai kontinenst benépesítő pionírok is igen aktívak voltak a településeik elnevezésében. Tükröződik ez a jelenség fikcióként a szépirodalomban is: a Robinson-regények hősei ugyanígy járnak el új lakóhelyükön, és Jules Verne Kétévi vakáció c. könyvének gyerekhősei is ugyanezt teszik a számukra ismeretlen szigeten stb. Semmi okunk nincs azt gondolni, hogy mindez másként történt volna egy évezreddel ezelőtt a Kárpát-medencében.

Mindezzel azt is feltételezzük, hogy a településnév-adásban — eltérően a természeti nevektől — sokkal erősebben megjelenik a szándékosság és a tudatosság, jobban kifejeződnek az egyéni érdekek, és ezáltal a névadási helyzetnek gyakran akár több konkrét részlete (például a névadó személye, a névadási motívumnak a valóságbeli háttere stb.) is megragadhatóvá válik.

A szakirodalom — mint azt a fentiekben már említettem — többnyire nem tesz különbséget a névadási (vagy általánosabban: a névszociológiai) helyzet tekintetében a régi helynévanyag helynévfajtái között, a természeti neveket és a településneveket e szempontból azonosnak vagy legalábbis jórészt hasonlóknak láttatja. Pedig a szórványemlékek mint források több olyan információt is tartalmaznak, amelyek a különbségekre utalnak. Ilyenek például a települések névadásáról szóló tájékoztatások, rendelkezések az okleveleiben, s ugyanezekből néha fény derül a nevekkal való visszaélésekre is. Anonymus tudósításai különféle névadási esetekről, de még inkább a Magiszternek azok a névspekulációi, amelyeket inkább elrejtteni igyekezett olvasói elől, szintén rávilágítanak az eltérő névadási helyzetekre, de a településnevek nagyfokú változékonysága is összefüggésben van e névcsoport sajátos névszociológiai helyzetével. Az alábbiakban ezeket a tényezőket tekintem át mindvégig szem előtt tartva a névadási szituációval és a névadó vagy névadók kilétével összefüggő tanulságokat.

Előre kell azonban azt is bocsátani, hogy a településnevek különféle (főleg szemantikai) típusai között is előtűnnek a névadási helyzet névszociológiai, lélektani különbségei, azaz a névadói tudatosság, az egyénhez való kötődés stb. téren a településnevek között is jelentős eltérések lehetnek. A korabeli névadási helyzetekről a legtöbb ismeretet kétségkívül a személyekről elnevezett településnevek kapcsán találjuk a forrásokban, ami már önmagában is arra utalhat, hogy az egyéni érdekek érvényesülését és a tudatosságot itt láthatjuk talán legerősebben megnyilvánulni a névadásban. A kérdés megítélésében figyelembe kell venni, hogy a honfoglalást követően a Kárpát-medencében a birtokviszonyok fokozatos, tulajdonképpen évszázadokig tartó kialakulása és megszilárdulása olyan körülmények között ment végbe, amely a szóbeli és az írásbeli kultúra határán állt.⁷⁹ A szóbeliség körülményei között a föld, a hely birtoklása kifejezésének fontos eszköze lehetett maga a megnevezés is, amely egy bizonyos nyelvhasználói csoport számára a mindennapi kommunikatív helyzetek sorában megjelenve hosszú ideig verbálisan is fenntarthatta személy és hely összetartozásának a tudatát. KRISTÓ GYULA még a későbbi időszakra vonatkozóan is azt mondja, hogy „idővel mindegyik [ti. földterület — H. I.] feudális földbirtokos tulajdonába került, akinek nevéből, etnikumáról, foglalkozásáról gyakran neveztek el területet, vagy esetleg maga a birtokos ragaszkodott hozzá, hogy birtoka

⁷⁹ KRISTÓ GYULA egyik tanulmányában a Tihanyi alapítólevélről is azt igyekezett bizonyítani, hogy az a szóbeliség és az írásbeliség határán áll (1970).

az ő nevét viselje” (1976: 14). Ebben a megállapításban egyetérthetünk KRISTÓ-val, de azzal a kiegészítéssel, hogy az egyén névadó szerepét — különösen az írásbeliség kevésbé elterjedt időszakában — a nála mondottnál is jóval meghatározóbbnak tarthatjuk. GYÖRFFY GYÖRGY vetette fel azt a gondolatot, hogy valamely javadalom neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett (1972: 286). KRISTÓ kritikája, amely szerint a név birtokjogot nem igazolhat (1976: 18), igaz lehet az oklevelezés rendszeressé válásának időszakára, de az azt megelőző időkre vonatkozóan nem vethető el GYÖRFFY elképzelése sem. E névadási forma fontosságát a honfoglalást követő korai időszakban a legrégebbi okleveleinkben fennmaradt feltűnően sok puszta személynévi eredetű településnév is mutatja, de a későbbi századokban is jelentős arányt képviselnek a személynévi előtagú kétrészes településnevek.⁸⁰

Ennek a szemléletnek nyoma van az oklevelekben is, noha „középkori okleveleink egyenes módon nemigen foglalkoznak a helynévadás és a típusváltás kérdéseivel” (KRISTÓ 1976: 5), de az érdekérvényesítés kiemelkedően fontos írásbeli területét jelentették (ehhez lásd BENKŐ 2003: 39). Ebből adódik, hogy az oklevelekben egyáltalán nem ritkák az olyan megjegyzések, amelyek a névadásra közvetlenül vagy közvetetten utalnak. A példák részletező bemutatásától itt eltekintek, csupán néhány ilyen esetet említek meg az alábbiakban. A talán legismertebb korai oklevélrészlet, amely valamely személynévből való településnév eredetére utal, az [1093–95]-ből való pannonhalmi birtokösszeírásból való, itt egyszerre három ilyen magyarázatot is találunk: eszerint *Kirci* település az adományozójáról vette nevét: „Septinum predium est, quod dedit Kirci, nomine cuius nuncupatur locus”. *Vének* és *Tömörd* birtokok megnevezése pedig colonusok nevéből származik: „Octavum predium est, quod a colono accepit vocabulum Uueinic”, „Duodecimum predium est, quod a colono nomen sibi accepit Tumurdi” (DHA 1: 300).

Az efféle utalások ugyan csak a névadó személyét említik, arról, hogy maga az elnevezés is akaratlagosan, konkrét személyhez köthetően történt, csak egészen ritkán számolnak be a diplomák. Híres eset V. István ifjabb király oklevele, amelyben az oklevéladó Parabuch comesnek a birtokairól úgy intézkedik, hogy azok neveit el kell törölni, és Parabuch névével kell őket megnevezni: 1266/1300: nomina earundem terrarum mandamus penitus aboleri, et Parabuch nomine singulas ordinamus et statuimus appellari (ÓmOlv. 122). Egy másik, kevésbé is-

⁸⁰ Feltűnő ugyanakkor, hogy a korai forrásokban viszonylag kevés természeti névből alakult (víz melletti fekvésre, növényzetre stb. utaló) településnevet találunk. Ennek talán az is az egyik oka lehet, hogy az ilyen nevek nem alkalmasak a tulajdonviszonyok érzékeltetésére. E névtípusra a szakirodalom eddig alig fordított némi figyelmet, legfeljebb a víznév > településnév változásokat ismerjük valamennyire. E nevek kronológiai viszonyainak, változatként való meglétének, jellegzetes altípusainak áttekintése névszociológiai tekintetben is hozhat azonban új eredményeket.

mert oklevél olyan jogesetről tudósít, amely szerint Marcellus a pontosabban nem azonosítható *Nógrád* falut feldúlta, és a maga nevére *Marcellfalvá*-nak nevezte el: 1279: super causa, quam idem comes Mychael contra predictum Marcellum, Johannem et Petrum, prenotatos super destructione ville sue, *Neugrad* uocate, quam quondam idem *Marcellus*, nomine suo, *Marcellfoluua nuncupauit* (H. 6: 254).

A legtöbb hasonló esetet KRISTÓ GYULA mutatta be a 11. századból való előfordulásokkal kezdődően (1976: 17, 1981: 101–2). Ezekből azonban nemcsak arra következtethetünk, mint amire KRISTÓ, aki e „hivatalos” névadói tevékenységet úgy tekinti, hogy abban „leggyakrabban anélkül, hogy akarták volna, vagyis az elnevezések megalkotása csoportlélektani szabályainak megfelelően tudattalanul” vettek részt a különböző társadalmi osztályok képviselői (1981: 102). Hivatalos névadói tevékenységről e korban valóban nem lehet beszélni, de ez nem jelenti azt, hogy maguk a birtokadományozók vagy a birtokosok ne vettek volna aktívan részt a névalkotásban. Ilyesmire utal BENKŐ LORÁND is az Erdélyben lévő Fehérvár *Gyula* jelzője kapcsán — amely szerinte a Kán nemzetségbeli Gyulákra, főként „nagy” Gyulára megy vissza — feltéve, hogy egy ilyen újfajta névhasználatot „ők vagy környezetük legfőljebb tudatosan erősítettek, tápláltak egy korai Gyula-hagyománnyal” (2002: 95). Szabó Istvánra hivatkozva KÁZMÉR MIKLÓS is megjegyzi, hogy a középkorban néha tudatos településnévadással is találkozunk (1970: 56). Az ilyen és ehhez hasonló közlések valóságértékét — különösen az elbeszélő kútfők híradásait — természetesen sokféleképpen lehet megítélni. Az azonban, hogy az egyes eseteknek milyen mértékben adunk hitelt, nem érinti magát a jelenséget, hogy tudniillik a tudatosság, szándékosság mozzanata valóban jelen volt a régebbi korok névadásában is. Úgy gondolom, hogy az ilyen esetek egyáltalán nem lehettek ritkák még az Árpád-korban sem, csak ritkán maradt nyoma e névadási aktusoknak.

A névnek a tulajdonviszonyok kifejezésében játszott szerepe mutatkozik meg az olyan különleges helyzetekben is, amelyek a településnevekkel való manipulációra utalnak. GYÖRFFY GYÖRGY e témakörbe vágóan olyan eseteket mutat be, amelyek Becsei Imre és fia, Töttös birtokszerzésével állnak kapcsolatban. Ennek során e család tagjai olyan Baranya, Bodrog, Csanád és Fejér megyei birtokokat szereztek meg, amelyek több mint egy évszázaddal korábban elhalt nagynevű ősüknek, Bot ispánnak a tulajdonában voltak (Gy. 1: 703). Ezek a birtokszerzések azt is jelzik, hogy az új birtokosok településnevek megváltoztatása révén is erősíteni próbálták birtokgyarapításaikat. Így lett a Bodrog megyei *Potala* nevéből ***Botalja***(szentpéter), a baranyai *Oros*-nak pedig ***Botterme***(helye) nevét kezdik használni (ezekre lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeit). A nevekkal való manipuláció sajátos esetét mutatta be BENKŐ LORÁND, aki szerint a gömöri Szuhai család tagjai, miután megszerezték a Csanád megyei *Ajtonymonostorát*, megukát az *Ajton* nemzetségből valónak kezdték mondani (2002: 102).

A névadás tudatosságára utalnak a különböző elbeszélő kútfőkben gyakran előjövő névadási esetek is. A nagyobbik Gellért-legenda szerint például István király az Ajtonyt legyőző Csanád vezért Marosvár megyéjének ispánjává tette, és megparancsolta, hogy a várat és magát a megyét is róla nevezzék el: „A király ezt mondta még azután: »Mától fogva azt a várost nem Maros városának hívják többé, hanem Csanád városa lesz a neve. Amiért te pusztítottad ki a közepéből ellenségemet, te légy ennek a megyének az ispánja, amelynek majd a magad nevét adod, és hívják is Csanád megyének, amíg csak emberi nemzedék létezik.«” (ÁKÍF 416, az eredeti latin nyelvű szöveget lásd SRH II, 492). Erről az eseményről Anonymus gesztája is megemlékezik, ez a névcsere — egy másik gesztabeli említéstől eltérően — BENKŐ szerint „azonban megokolt, mert kifejezetten Aytom Csanád által való megölésének, illetőleg az ez okból bekövetkezett birtokcserének az egyenes névélettani következménye” (1998a: 92). Az ilyen névváltások nemcsak történetileg lehetnek hitelesek, hanem azt is sejtetik, hogy az új név megalkotása nem egyszerűen csak a környezet nyelvi reakciójának tartható, hanem tudatos, személyhez is köthető névadási aktus állhat mögötte.

De legalább ennyire beszédesek a mi szempontunkból Anonymus koholt személynevei is,⁸¹ amelyek azt mutatják, hogy a személynév és a helynév kapcsolata, ezek összefüggésének névadási modellje, valamint a személynevek birtoklást kifejező ereje a települések elnevezésében Anonymus korában is élő gyakorlat volt. Azt, hogy a névmagyarázatokban Anonymus saját kora névadási gyakorlatát vetítette vissza a honfoglalás korára, már KRISTÓ GYULA is felvetette Bars neve kapcsán (1981: 101). Ez az időbeli kiterjesztés azonban nemcsak tipológiai értelemben lehet igaz, hanem névszociológiai tekintetben is, hiszen Anonymus híradása egyéni névadási esetekre is utal. Ezeket BENKŐ LORÁND így jellemzi: „Egyes esetekben maga [Anonymus] szövegszerűen is belefoglalta gesztájának megfelelő részeibe a névadási aktust és magyarázatot: azért viselt a tárgyalt hely olyan nevet, mert a honfoglalás korának valamelyik személye azon a helyen olyasmit cselekedett, vele olyasmi történt, ami miatt vagy ő maga (!) vagy a környezete így nevezte el és nevezi a helyet az eseménytől máig” (1998a: 13). A szövegben elhelyezett felkiáltójel többféleképpen is értelmezhető, ám azt kétségtelenül mutatja, hogy ama általánosnak tekinthető névtani felfogás az egyénnek az Árpád-kor időszakában ilyenfajta tudatos szerepet a települések elnevezésében nemigen tulajdonít.

Széles körben elterjedt viszont az a vélemény, amely szerint az egykori ispáni várak — amelyek többsége később a vármegyék központjává lett — nagy része olyan személynévi eredetű nevet visel, amely első ispánjának a nevéből való (erre a megközelítésre lásd például a FNESz. idevágó szócikkeit és jórészt az ott

⁸¹ Hogy jó néhány ilyen névvel számolhatunk a gesztában, azt BENKŐ LORÁND az utóbbi időben egész sor tanulmányban bizonyította (ehhez lásd az 1998a és a 2003 több részletét).

hivatkozásként szereplő irodalmat is). E felfogás azonban az egyetlen *Csanád*-ra vonatkozó, fent idézett híradás kivételével — amely azonban nem kis valószínűséggel alapja az általánosításnak — közvetlen filológiai bizonyítékokkal (ahogyan azt BENKŐ LORÁND is hangsúlyozta, 1998a: 117) nem támasztható alá, sőt sokan még az olyan esetekben is személynévi háttérrel keresnek egy-egy ide tartozó név mögött, amelyekben más kézenfekvő megoldások is adódnak. Az ispáni várak egyöntetű elnevezése a tudatosság mellett olyanféle központosított névadói szemléletre vallana, amit számos körülmény nem nagyon tesz valószínűvé. Az egyik ilyen tényező az, hogy Magyarország középkori térszerkezete, állami és egyházi igazgatási rendszere hosszú, évszázados fejlődés eredményeképpen alakult ki és szilárdult meg (ehhez lásd KRISTÓ 2003b, különösen 52 kk.). De ellene szól az is, hogy az István korára nagy valószínűséggel rekonstruálható vármegyék között is számos olyan van, amely biztosan nem ispánjáról lett elnevezve, mint például Csongrád, Nógrád, Zemplén vagy Nyitra várának a megnevezése (i. m. 74–5).

A fenti példák között többségben vannak az olyan esetek, amelyek nem arról tudósítanak, hogy valamely név nélküli hely kapott nevet, hanem azt mutatják, hogy a régi helyére új név került. Általában is elmondható, hogy számos adatot ismerünk arra vonatkozóan, hogy a tulajdonjog változása a helynevek változását is előidézheti.⁸² E változások kommunikációs okokkal nem magyarázhatók, hiszen pusztán a tulajdonnév alapfunkciójához kötődő azonosítást a korábbi név is maradéktalanul is ellátta volna. A kommunikáció szempontjából a névváltozás (új variáns megjelenése, azaz új név adása) többnyire nem kívánatos, hiszen leginkább kommunikációs bizonytalanságot, rosszabb esetben zavart okoz.⁸³ Ennek az az oka, hogy a beszélő a neveket nem a lexikális-etimológiai jelentésük alapján használja, hanem denotatív vonatkozásuk alapján. Azt, hogy az új névforma létrehozásával a névadó gyakran még a kommunikáció átmenetei zavarait is vállalja, leginkább az magyarázhatja, hogy a névadónak erre nyomós okai vannak, azaz érdekei fűződnek az új név létrehozásához és használatba vételéhez.⁸⁴

A névváltozás tényéről többnyire úgy értesülünk, hogy maguk a források tartalmazzák vagylagos formában a régi és az új változatokat. A Tihanyi alapítólevélben említett *Disznó* birtokot például később *Apáti*-nak említik: 1055>1416:

⁸² Erre további példákat lásd KRISTÓ 1976: 13.

⁸³ Erre számos közelmúltbeli példát is hozhatunk: egy-egy új név használatbavétele a köznapi kommunikációs helyzetekben sem jár általában zökkenők nélkül.

⁸⁴ A tulajdonlás kifejezésében a névnek annak ellenére fontos szerepe lehetett, hogy számos esetben természetesen nem a birtoklás szemantikai jegye jelent meg benne, és a tulajdonosváltás sem feltétlenül rögzül verbálisan. Sőt vannak olyan példáink is, melyek azt mutatják, hogy a személynévi eredetű településneveket új, más szemléletű név váltotta fel: így lett a Fejér megyei *Iszka*-ból *Szentgyörgy* (1193: *Izca*, 1358: *Zenthgurgh*, MEZŐ 1996: 80), a Heves megyei *Sebestyén*-ből pedig *Szentjakab* (1279>1409: *Sebastyen*, 1336: *Scenticab*, Gy. 3: 135).

villam *Diznou*, quam nominavit *Apati* (DHA 1: 156), 1267/1297: predium et villam de *Gesnov* vel *Apaty* (PRT 10: 526). *Felvelnök* pedig újabb nevén *Makófalva*-ként szerepel: 1299: p. *Feluelnuk* que moderno vocabulo *Makofolua* (Gy. 1: 863). Hogy e kettős névalakoknak az ügyei — amelyek „alig kaptak még saját mivoltuk, típusuk belső viszonyait illető behatóbb vizsgálatot, értékelést” — nagyobb figyelmet érdemelnek, arra már BENKŐ LORÁND is rámutatott (1998a: 114). E tekintetben különösen figyelemre méltó, hogy az ilyen konkrét eseteknek az egyedi háttere milyen mértékben deríthető fel, másrészt viszont az is fontos, hogy e változások hogyan illeszkednek bele a helynévtípusok általános változási rendjébe. Egy ilyen változástipológia körvonalait vázolta fel TÓTH VALÉRIA egyik írása (2005), amely elsősorban a nyelvi szerkezetnek és a denotatív jelentésnek (a referenciának) a módosulását teszi a vizsgálat alapjává. Meg kell azonban jegyezni, hogy egy ilyen problémakör tüzetes feldolgozásának fontos névszociológiai tanulságai is adódhatnak.

A településnevek változékonyságát a korábbi szakirodalom többnyire a kiforratlanságukkal magyarázta. Ezzel szemben én úgy vélem, hogy e jelenség sokkal inkább a névadás tudatosságának egyik jeleként értékelhető. A magyar településnév-típusok között a legnagyobb változási érzékenységet kétségkívül a patrocíniumi eredetű településnevek mutatnak. E fogalmat TÓTH VALÉRIA vezette be a helynevek változásvizsgálatával összefüggésben, és mutatta be alkalmazási lehetőségét a templomcíméből alakult településnevek körében (2006b és 2007). Véleménye szerint több tényező is egybehangzóan utal arra, hogy e nevek többsége nem népi névadás terméke lehet, hanem sokkal inkább az egyház által választott és elterjesztett formákról van szó. E nevek között ugyanis feltűnően magas azoknak az aránya, amelyek más nevet kiszorítva léptek annak helyébe. Ez a folyamat azonban sok esetben hosszú idő alatt zajlott csak le, az átmenetet mutatja a latin formáknak a — már korábban (az I. fejezet 5.2.1. pontjában) tárgyalt — különösen gyakori előfordulása a forrásokban, valamint egyes nevek lexikális szerkezetének a labilitása (például azonos helyek neveként *Boldogasszony* és *Szentmária*, illetve *Szentkereszt* és *Keresztúr* forma is szerepel). A nyelvhasználat csak viszonylag lassan fogadta be ezt az új névtípust, amit az mutat, hogy az egyes nevek szemantikai és lexikális-morfológiai szerkezetében feltűnően gyakoriak a módosulások. TÓTH VALÉRIA mindebből arra a következtetésre jut, hogy „a névtípus nem természetes nyelvi fejlődéssel, hanem felülről, egyházi irányítással (sajátos kultúrnévtípusként) született meg” (2007: 9). Mindezt alátámaszthatónak látja azzal is, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek terjedése nagyjából abban az időben indult meg, amikor a magyar egyházi közigazgatás alapvetése már kellően megszilárdult.

A fenti tényezők — úgy vélem — kétségkívül igazolják, hogy a műveltségi nevek körében a névadás tudatos, szándékos jellege, netán célzatossága sokkal inkább érvényesülhetett, mint a természeti nevek között. Ezzel együtt határozot-

tabban elkülöníthető a névadó(k) személye is a nevet használatba vevők szélesebb rétegétől. Ez persze az esetek nagy-nagy többségében csupán elvi lehetőségként merülhet fel, mivel a névadó csak igen kivételes esetekben ragadható meg a maga konkrét valóságában. Ám ez az elméleti szintű elkülönítés lehetőséget ad arra, hogy a névadás és a névhasználat körülményeiről, a helynevek név-szociológiai helyzetéről differenciáltabban gondolkodjunk, az egyes nevekhez pedig összetettebb szemléletmóddal közelítsünk.

Nyilvánvaló, hogy a településnevek névadóit leginkább a társadalom befolyásosabb rétegeiben kell keresnünk, akiknek a nagyobb társadalmi presztízséből adódóan a névadás terén is fokozott hatásuk lehetett: maga a király, a birtokos réteg tagjai, az egyházi személyek feltehetően aktív részesei voltak a birtokok, települések elnevezésének. Akár mint névalkotók, akiknek a „javaslatait”, névhasználatát az adott helyen élők is átvették, akár mint „hitelesítők”, akik a településen kialakult névformákat elfogadták, s adott esetben például írásos formában rögzítve is szentesítették. Nem kell persze arra gondolni, hogy ennek a névadási és névhasználatba vételi folyamatnak intézményi formái lettek volna, de azt is nehéz elképzelni, hogy a tulajdonos ne lett volna hatással birtokának nevére annak kialakulásakor, vagy ne szembesült volna a tőle akár függetlenül alakulófélben lévő névhasználat ügyével.

A névadóknak és a neveket használatba vevőknek az elvi elkülönítése nyelvi problémaként is értelmezhető. Ha egy — nyilvánvalóan többnyire magyar nyelvű — birtokosnak a saját nevét viselte a birtoka, akkor ez a név magyar nyelven is megszülethetett és funkcionálhatott esetleg abban az esetben is, ha a birtok népességének akár nagyobb része nem beszélt magyarul. A magyar helynevet egy szűkebb magyar nyelvű réteg is fenntarhatta, s ha a névnek idegen nyelvű változata esetleg használatban is lehetett a nem magyar nyelvűek körében, az a nyelvi presztízviszonyok miatt az írásos rögzítésig nemigen juthatott el, sőt a nyelvi helyzet többnyire az idegen nyelvű réteg fokozatos elmagyarosodásával is együtt járt. Az ehhez hasonló nyelvi konstellációkat mint elvi lehetőségeket tovább is részletezhetnénk, ám ezek a jelenlegi nyelvi-etnikai-történelmi ismereteink birtokában valóságos szereplőkkel nem népesíthetők be. E lehetőségek meg-létének azonban pusztán az elismerése is azzal a következménnyel jár, hogy erről az oldalról is alátámaszthatónak látjuk azt a megállapítást, amely szerint a helynév és az általa jelölt helyen élő etnikum igen bonyolult összefüggésrendszerben áll egymással.

Az e szemlélettel látszólag gyökeresen szembenálló korábbi közelítésmódok sem mindig összebékíthetetlenek az itt kifejtett felfogással. BENKŐ LORÁND például úgy véli, hogy „a helynévadás jórészt kimondottan »népi« nyelvi jellegű, az elnevező tömegek, köznépi rétegek nagymértékben kollektív, népi szinten beszélt nyelvi sajátosságait tükrözi” (1998a: 112). E jellemzés azonban nem a névadás pillanatára érvényes elsősorban — különösen a településnevek esetében —,

hanem a már használatba vett nevekre vonatkoztatható. S a kutató számára ilyen értelemben a BENKŐ által megfogalmazott tétel nagyon is megszívlelendő alapelv kell, hogy legyen, mivel a névtörténész a névvel nem mint éppen létrejövő nyelvi elemmel foglalkozik, hanem mint létező, elfogadott nyelvi realitással, többnyire ráadásul olyan adatokon keresztül vizsgálva azt, amelyek a nevet a keletkezésének koránál csak jóval később rögzítették, s ezáltal mögöttük többnyire egyfajta nyelvhasználói elfogadottság is áll.

A települések névadóiról a szakirodalom — mint már arra utaltam — leginkább azt jegyzi meg, hogy azok elsősorban az elnevezett település környezetében élők lehettek. MOÓR ELEMÉR például rendkívül határozottan és kategorikusan jelentette ki, hogy „mindig a környezet a helynévadó” (1970: 45). Ez a viszonyulás a történészeknek etnikai következtetésekre ad alapot, KRISTÓ szerint például „A nevet ugyanis legtöbbször a környezet adja, tehát nem a benne lakók, hanem a szomszédok etnikumát minősíti.” (2003a: 17). Ilyen szituáció bizonyos településnévtípusoknál kétségtelenül elképzelhető, hiszen például a népnévből való helységnevek nemcsak arra utalnak, hogy a kérdéses faluban orosz, német stb. népesség élt, hanem a név magyarnyelvűsége (pl. *Oroszi*, *Németi* stb.) azt is mutatja, hogy a környezetében magyarok laktak. A fent idézett megállapítások azonban egyáltalán nem általános érvényűek. KRISTÓ korábban településtörténeti alapú érveléssel maga is bírálta Szabó Istvánnak a környezet névadó szerepét egyoldalúan hangsúlyozó felfogását: „a zárt természeti gazdálkodás rendjében a névadó környezetnek eleve sokkal kisebb a szerepe, mint a pár évszázaddal később, az árutermelés és pénzgazdálkodás korában a XIII–XIV. században keletkezett falvak és falunevek esetében. Ugyanakkor a X–XI. század gyér népsűrűségi viszonyai (...) — főleg pedig mozgó falvak esetében — nem is juttatnak minden emberi telephelynek közeli és tartós névadási kezdeményező környezetet.” (1976: 9).

A fentiekben bizonyítottuk, hogy a személynevet tartalmazó nevek többnyire valószínűleg nem ilyen módon kaphattak nevet. De nehéz elképzelni azt is, hogy például a patrocíniumi nevek a környező lakosság teremtményei lennének. A belső névadás lehetősége minden olyan település esetében fokozottan kerül előtérbe, amelynek a neve a település belső viszonyaira utal.⁸⁵ Nehéz lenne a környezet névadásával magyarázni az olyan azonos településneveket is, amelyek egymáshoz feltűnően közel, néhány kilométeres körzeten belül helyezkedtek el.⁸⁶ A környező lakosság mint névadó legnagyobb valószínűséggel a természeti

⁸⁵ KRISTÓ is elismeri, hogy „van a helyneveknek szavuk a belső viszonyokhoz, sőt az esetek másik részében a helynév döntően a település belső viszonyaira utal”, am azt is hozzáteszi — talán csak a hagyományok ereje folytán —, hogy „ha annak nevét kívülről adták is” (2000: 18).

⁸⁶ Nem ritkák az ilyenek nagyobb folyóvizek egymással szembeni partjainál, BENKŐ LORÁND pedig Vas megyéből említett egymáshoz közel fekvő két *Teskánd* nevű falut (2003: 193).

nevekből alakult településnevek körében jöhet szóba.⁸⁷ Azt láthatjuk tehát, hogy a különféle településnévtípusok névszociológiai szempontból is különbségeket mutatnak, ezért ismét csak megerősíthetjük azt a korábbi megállapításunkat, hogy nyelvi-etnikai azonosító szerepüket az itt érintett összefüggésben sem szemlélhetjük differenciálatlanul.

⁸⁷ BENKŐ ugyan általában a környezet névadó szerepéről beszél, de egy helyen arra is utal, hogy a különböző nevek nem ítéltetők meg egyformán ebben a tekintetben, „Mivel a helynevet — k ü l ö n ö s k é p e n — a földrajzi köznévből vett helynevet — szélesebb környezete adja” (1998a: 165, én ritkítottam: H. I.).

III. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványai

1. A téma vizsgálatának fontossága

A tihanyi apátság alapítólevele a magyar nyelv történetének egyik legbecsesebb emléke. Ennek ellenére a nyelvészeti szakirodalom főleg újabban talán kevésbé foglalkozik vele olyan mértékben, mint amennyire jelentősége miatt a figyelem megilletné. Emögött többrendbeli okokat látok meghúzódni.

A Tihanyi alapítólevél szórványemlékként — még ha első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünk is — mint nyelvtörténeti forrás nyilvánvalóan nem veheti fel a versenyt régi szövegemlékeinkkel, hiszen ez utóbbiak a nyelvi vizsgálatoknak összehasonlíthatatlanul bőségeit kínálják a kutatók számára. Ráadásul a nyelvtörténetírás figyelme az utóbbi időben egyre erősebben irányult azok felé a területek felé, amelyekhez a szórványok egyáltalán nem vagy legfeljebb alig-alig nyújthatnak kutatási anyagot: elsősorban a történeti szöveg- és mondattan felé, de jórészt még az alaktan is ezek között említhető. Azok a kérdéskörök, amelyekre a szórványemlékek elemzése révén valóban releváns, korai voltak miatt pedig bizonyos összefüggésekben meghatározó válaszok adhatók: a szókincstörténet, a hang- és helyesírás-történet mint a nyelvtörténetírás legrégebbi időktől művelt s ezáltal legkidolgozottabb (vagy legalábbis annak tekintett) területei manapság kevésbé vannak szem előtt. Ennek okai között azt is megemlíthetjük, hogy e téren — éppen a fentiekben mondottak miatt — a vizsgálatok legfeljebb egyes részkérdésekben kecsegtetik újabb eredményekkel a kutatókat.

Van annak azonban egy további, ha úgy tetszik praktikus oka is, hogy első eredetiben fennmaradt oklevelünk ügye a nyelvtörténeti kutatásokban jóval ritkábban jön elő, mint ahogyan az — legalábbis szerintem — a forrás fontossága miatt indokolt lenne. BÁRCZI GÉZA a Tihanyi alapítólevélről írott nagyszerű monográfiájában (1951) igen alaposan, részletekbe menően s ugyanakkor átfogó igénytel elemezte e nyelvemlékünket: eredményeire, megállapításaira a kutatók ma is nagy biztonsággal és bizalommal támaszkodhatnak. A megjelenése óta eltelt több mint fél évszázad bizonyította, hogy BÁRCZI munkáját összességében a magyar nyelvtörténetírás egyik legidőtállóbb művének tarthatjuk, elsősorban szerzőjének a nyelvi tényeket tisztelő és fölöttébb mértéktartó elemző magatartása miatt.

BÁRCZI könyvének tudományos értékeit mi sem mutatja jobban, mint az, hogy ZELLIGER ERZSÉBET a Tihanyi alapítólevél 950. évfordulójának tiszteletére megjelentetett (leginkább tudományos ismeretterjesztő céllal írott) munkájában (2005) az oklevél egyes szórványait bemutatva szinte alig kényszerült BÁRCZI megállapításainak kiegészítésére vagy pláne korrekciójára. BÁRCZI könyvé-

nek súlyát és hatását jelzi az is, hogy nyelvtörténészeink — ha valahol az alapítólevélről esett szó — mint forráshoz többnyire nem feltétlenül magához az oklevélhez fordultak segítségért, hanem sokkal inkább BÁRCZI monográfiájához.

Azt, hogy BÁRCZIhoz képest a Tihanyi alapítólevél egészéről vagy bármely részletéről nem könnyű újat mondani, a közelmúltban magam is megtapasztalhattam annak kapcsán, hogy a tihanyi apátság és a Magyar Tudományos Akadémia az oklevél kiadásának 950. évfordulója tiszteletére rendezett emlékülésen előadás megtartására kért fel. Ahogyan azonban a megtisztelő felkérésnek eleget téve mind jobban belemélyedtem az oklevél magyar nyelvtörténeti problematikájába, másrésről pedig még inkább az ebből levont nyelvészeti eredményeknek a történettudományi, különösképpen népességtörténeti hasznosításába, úgy egyre inkább szükségét láttam annak, hogy az e körben levont tanulságokat összegzően is megfogalmazzam.⁸⁸ Erre késztet egyrészt a Tihanyi alapítólevél kiemelkedő magyar nyelvtörténeti jelentősége: az ilyen fontosságú források esetében az apróbb kiegészítéseknek is megnő a szerepük, s olykor e megjegyzéseknek önmagukon jóval túl mutató tanulságaik is lehetnek. De ugyanezt követeli meg tőlem BÁRCZI GÉZA művének a feltétlen tisztelete is: az alább érintett problémák újra tárgyalása sokkal inkább a monográfia erejét, nem pedig a gyengéit bizonyítja.

BÁRCZI könyvének pontosítását, kiegészítését az alábbi vonatkozásokban látom főleg időszerűnek. A 20. század második felében, BÁRCZI monográfiájának megjelenését követően a rendelkezésünkre álló, különféle kiadványokban közzétett nyelvészeti forrásanyag — közte a szórványemlékek értékelésében különös jelentőséggel bíró hely- és személynévkincs — igen számottevő mértékben felszaporodott. Ezek, ha közvetlen kapcsolatban nem is feltétlenül vannak a Tihanyi alapítólevél szórványaiival, analóg adataik, példáik révén segíthetik azok elemzését is. Emellett az is megállapítható, hogy a névkutatás eredményeit bő ötven évvel ezelőtt BÁRCZI még kevésbé használta fel, mivel az ő korában főleg a település- és a víznevek kötötték le a kutatók figyelmét, s az alapítólevélben is túlnyomó többségben lévő határnevek, mikrotoponimák elemzése alig merült fel

⁸⁸ A jelzett emlékülésen „A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége” címmel tartottam előadást, amelyben azonban — mint egyedüli nyelvész előadó — az alkalomhoz illően természetesen nem érinthettem az egyes szórványok filológiai részleteit. (Az előadás nyomtatásban is megjelenés előtt áll: HOFFMANN 2007.) Ezt követően külön tanulmányban mutattam be az alapítólevél magyar szórványainak a latin szövegbe való beillesztésének problémáit (HOFFMANN 2006). Mivel az e dolgozatokban tárgyalt problematika az itt érintett kérdésekben is jórészt előjön, az ottani gondolatmenet fő tételeit itt sem mellőzhetem, s megállapításaim egy részét az alábbiakban is szükségesnek látom előadni. Erre amiatt is feljogosítva, de még inkább kényszerítve érzem magam, hogy említett írásaim olyan kiadványokban láttak napvilágot, amelyek esetleg kevésbé kerülnek a magyar nyelvtörténészek látókörébe.

a történeti névkutatásban. A helynév-tipológiának a névelméleti kutatások újabb eredményein alapuló szempontjai azonban olykor eredményesen világíthatják meg az eddig háttérben maradt összefüggéseket is. A kutatások azt is bizonyították, hogy a szórványok szövegbeli helyzetének vizsgálata, az oklevelek, geszták egységes eszként való szemlélete fontos támpontokat adhat a bennük előforduló magyar elemek szerepének, jellegének megállapításához, névszociológiai helyzetének pontosabb megítéléséhez.

Ez utóbbi kérdések szorosan kapcsolódnak egy olyan problematikához, amely a nyelvészetben jóval túl mutat ugyan, és főleg a történettudomány területére tartozik, ám a nyelvtörténeti bizonyítást nélkülözni nem tudja: a szórványként előforduló hely- és személynevek település- és népességtörténeti forrásként való felhasználásának az ügyéhez. Az etnikai rekonstrukció kérdésköre — amint azt a korábbiakban láthattuk — jóval összetettebb persze annál, semhogy minden részletét itt akár csak érinteni is tudnám, ám a Tihanyi alapítólevél egyes szórványai kapcsán mégsem mondhatunk le arról, hogy ezt a szempontot is figyelembe vegyük, különösen amiatt, hogy a 11. századi források gyér volta következtében minden egyes e korból fennmaradt nyelvi emléknek fokozott jelentősége van.

A Tihanyi alapítólevél szórványainak hasznosíthatóságát a településtörténeti, nyelvi-etnikai rekonstrukció szempontjából további okok miatt is fontos vizsgálnunk: egyrészt azért, mert BÁRCZI GÉZA — nyelvészeti monográfiát írván — efféle kérdésekre alig-alig tért ki, másrészt pedig azért, mert a történettudomány részéről olyan következtetések láttak napvilágot a Tihanyi alapítólevél szórványaival kapcsolatban is, amelyek nyelvtörténeti, névtörténeti szempontból mai ismereteink szerint aligha állják meg a helyüket. Mivel ezekben a szilárd alapot gyakran nélkülöző megítélésekben mind apróbb filológiai, nyelvészeti körülmények, mind elméleti, szemléletbeli különbségek szerepet játszanak, ezek kellő kifejtése végett e kérdéskör az alábbiakban, az egyes szórványok elemzése kapcsán talán aránytalanul is tág keret kapott. Ha azonban az ezekből adódó konzekvenciák súlyát nézzük, éppen hogy az itteni tárgyalásmód szűkössége tűnhet föl inkább az olvasó számára.

2. A Tihanyi alapítólevél kutatásának története

Mielőtt az oklevél szórványainak elemzésébe belebocsátkoznék, szükségesnek érzem, hogy röviden áttekintsem a Tihanyi alapítólevél nyelvészeti szempontú kutatástörténetét. Mivel mondandómat a fentiekben kifejtett okok miatt döntően BÁRCZI monográfiájához viszonyítva kívánom kifejteni, a szakirodalmi áttekintést csak az ennek megjelenését követő időszakra vonatkozóan végzem el. A BÁRCZI műve előtti irodalom ismertetése alól felment az a körülmény is, hogy noha BÁRCZI külön részt nem szentelt munkájában e feladatnak, az egyes szór-

ványok kapcsán azonban gondosan megemlíti minden számbavehető eredményt attól függetlenül, hogy az ő megítélésével egyező vagy attól eltérő felfogásról van-e szó. Az 1951. előtti szakirodalomra a tüzetes elemzés során ezért többnyire csak abban az esetben hivatkozom, ha az adott kérdésben a BÁRCZIÉTÓL eltérő vélemény valamilyen szempontból a mai megítélés számára termékenyebbnek tűnik, mint BÁRCZI felfogása.

A filológia az utóbbi időben bőségesen foglalkozott legrégibb eredeti okleve-lünkkel. Ennek eredményeképpen BÁRCZI szövegközlését (1951: 8–12) — amelynek alapjául az „Ó-magyar olvasókönyv” (ÓmOlv. 18–25) szolgált — itt-ott apróbb részletekben módosították, egy-két helyen pedig jelentősebben meg is változtatták. A filológiai aprómunka eredményességét mutatja az is, hogy a fontosabb szövegkiadások ma már inkább csak olyan technikai jellegű részletekben térnek el egymástól, mint például a nagy kezdőbetűk alkalmazása vagy elhagyá-sa. Legjelentősebb különbségek az egybe- és különírás terén mutatkoznak, ám a magyar helyesírás-történet e korai szakaszában nyelvi kérdések megítélésében (például a szintagmák és szóösszetételek elkülönítésében) ezeknek a körülmé-nyeknek véleményem szerint legfeljebb csak közvetett szerepük lehet.

A szövegkiadások közül kiemelendő a GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett „Diplomata Hungariae Antiquissima” (DHA) 1. kötete, amely az 1131 előtt ke-letkezett okleveleink kritikai kiadását tartalmazza (a Tihanyi alapítólevelet lásd: 145–52, az oklevél interpolált változatát: 153–6). Itt a filológiai részletek mellett az oklevélhez kapcsolódó gazdag forrásjegyzék is megtalálható. Az oklevél szórványait és szövegét a továbbiakban a DHA közlése szerint adom meg. GYÖR-FFY ezt követően még két ízben is megjelentette az oklevél szövegét (ÁrpOkl. 21–4, a latin szöveg magyar fordítása: 106–11, valamint CAH 17–20).

Az utóbbi évek szövegkiadásai közül kiemelendő ÉRSZEGI GÉZA közzététele (2004), valamint SZENTGYÖRGYI RUDOLF szövegközlése a ZELLIGER ERZSÉBET által publikált jubileumi kiadványban (2005: 47–65). Mindkét helyen olvashat-juk az oklevél teljes szövegének magyar fordítását is.

Röviddel BÁRCZI monográfiájának megjelenését követően a Tihanyi alapító-levél 900 éves évfordulóján (ehhez lásd PAIS 1955a) megélénkült a vita a diplo-ma keletkezésének körülményeiről: e diskurzus elsősorban az oklevél fogalma-zójának és scriptorának a személye körül forgott. E tárgyban PAIS újra közzétette 1944-ben már publikált tanulmányát (1955b), s a kérdésről újfogalmazta a korábban más összefüggésben kialakított véleményét IFJ. HORVÁTH JÁNOS is (1955). KOMJÁTHY MIKLÓS az oklevél több fázisban történt létrejöttének lehe-tőségét vetette föl (1955), BALOGH ALBIN pedig a diploma keletkezésének mű-velődéstörténeti hátterét igyekezett megvilágítani (1957). Később KRISTÓ GYU-LA a tihanyi alapítólevélről mint a szóbeliség és az írásosság határmezsgyéjén álló dokumentumról szólt (1970).

Az e munkákban tárgyalt kérdések jó része az oklevél magyar szórványainak nyelvtörténeti forrásként való felhasználását ugyan csak távolabbról érinti, de egyes összefüggések — mint például az oklevél keletkezési időhatárának esetleges kitágítása — jelentősebben befolyásolhatják a nyelvészeti elemzés konzekvenciáit is. Ezekhez a problémákhoz azonban a nyelvtörténeti analízis megítélés szerint más, korabeli vonatkozási pontok híján alig-alig adhat fogódzókat, az oklevél keletkezési körülményeinek minden tekintetben megnyugtató tisztázása történészeinkre vár.

Közelebbről érinti a Tihanyi alapítólevél nyelvészeti elemzését az a tanulmány, amelyben GYÖRFFY GYÖRGY az egyik adományozott birtok azonosítását módosította (1956). A helynevek lokalizálását BÁRCZI ugyan nem tartotta elsőrendűen fontos feltételnek a nyelvészeti elemzéshez (vö. 1951: 6), s inkább a történettudomány számára mondja ezt meghatározó jelentőségűnek. Mivel azonban a sikeres azonosítás többnyire a régi és újabb kori adatok egész sorához kapcsolja hozzá az érintett nyelvi elemeket, ez megteremti annak a lehetőségét, hogy az egyes szórványok nyelvi életét későbbi előfordulásokból szerzett konkrét ismeretek alapján kövessük végig, de ezen túl lehetővé teszi azt is, hogy analóg nyelvi változások mintáival összevetve hitelesítsük a rájuk vonatkozó elképzeléseinket.

Szűkebb értelemben vett nyelvészeti tanulmány a Tihanyi alapítólevélről BÁRCZI monográfiáját követően alig jelent meg. MÉSZÖLY GEDEON 1952-ben zárta le annak az egyetemi segédkönyvnek a kéziratát, amelyben nagyobb teret szentelt az oklevél egyes részleteinek is, ám a kiadvány csak évekkel később látott napvilágot (1956: 6–40). Ezen kívül csupán néhány olyan munkát tudunk említeni, amely az oklevél egyes szórványait kísérelte meg új megvilágításba helyezni: PAIS DEZSŐ az *Ursa*-ról (1955c) és a *Huluoodi*-ről (1970) írt, JUHÁSZ DEZSŐ az *eri iturea*-t (1992), ZELLIGER ERZSÉBET pedig az *U[gr]in baluuna*-t (2006) elemezte.

Érintőlegesen mások is kitértek persze az oklevél helynévi szórványainak egyes kérdéseire, közülük itt csak BENKŐ LORÁND (2003: 27, 170) és KRISTÓ GYULA (1976: 37) egy-egy munkáját emelem ki. Végül meg kell említeni azokat a törekvéseket is, amelyek közvetlen vizsgálati eredménnyel nem gazdagították ugyan az alapítólevélről való ismereteinket, de a nyelvészeti elemzés által leszűrt tanulságokból újabb történettudományi megállapításokra jutottak, különösen az etnikai rekonstrukció vonatkozásában (lásd például KRISTÓ 2000).

3. Az elemzés főbb szempontjai és irányai

A továbbiakban a szórványok elemzése során az alábbi körülményekre igyekszem kitérni. 1) Milyen újabb adatok kapcsolhatók közvetlenül vagy többnyire inkább közvetve az érintett nyelvi elemekhez? 2) A BÁRCZI által felvázolt törté-

neti-etimológiai elemzés igényel-e valamilyen lényeges vagy akár kevésbé meghatározó kérdésben módosítást, kiegészítést? Ezzel összefüggésben azonban részletesen többnyire nem térek ki azokra az általános hang- és helyesírás-történeti tényezőkre, amelyeket az újabb kutatások fényében ma már valamelyest másként ítél meg a nyelvtörténetírás, mint BÁRCZI idejében: ilyen például a *gy* realizációjának kérdése, az egyes magánhangzójelek hangértékének többféle interpretációs lehetősége stb. A helynevek alapjául szolgáló közszoói elemek eredetét és történetét is csak abban az esetben érintem, ha az a név magyarázatához szorosan hozzátartozik. 3) Ahol lehetőség nyílik rá, megpróbálom megvizsgálni — leginkább helynév-tipológiai kritériumok alapján — az egyes helyjelölő elemek tulajdonnévi vagy közszoói értékét, mivel ez a szórványok név- és nyelvszociológiai helyzetének a megítélésében fontos lehet. 4) Végül a fent említett történeti-etimológiai és névszociológiai tényezők alapján azzal kapcsolatban is igyekszem állást foglalni, hogy az adott névnek vagy közszoói alakulatnak van-e, lehet-e nyelv- és ezen keresztül etnikumjelölő szerepe, s ha igen, milyen következtetéseket engednek meg e téren a nyelvészeti analízis eredményei? Ez utóbbi két szempont alkalmazása azonban megköveteli néhány általános megfontolás előrebocsátását.

A Tihanyi alapítólevél egyes szórványainak tulajdonnévi, illetőleg köznévi értékéről BÁRCZI GÉZA rendkívül óvatosan nyilatkozott (i. m. 6, 65–7). Véleményét e kérdésben az egyes eseteket illetően rendkívül árnyaltan fogalmazta meg, leginkább a közszoói szerkezetek fokozatos tulajdonnevesülésének tételére támaszkodva: a közszoói kifejezéseket olyan potenciálisan tulajdonnévvé váló alakulatoknak tekintette, amelyeket a nyelvhasználat viszonylagos ritkasága alaki szempontból még nem feltétlenül rögzített olyan mértékben, hogy ezeket minden esetben kétségkívül tulajdonnévnek tekinthetnénk. Ha a tulajdonnevesülést folyamatnak fogjuk föl, többnyire valóban nem lehet megítélni, hogy egy a 11. század közepén írásban rögzített kifejezés éppen milyen fázisban lehetett a tulajdonnévvé válás útján. A névalakulás ilyen lehetőségét sem tagadva ma már sokkal inkább a névmodellek meghatározó szerepét hangsúlyozhatjuk a névadásban, s ebből következően a neveket a közszoói leírásoktól leginkább szerkezeti, tipológiai jellegük alapján tartjuk elkülöníthetőnek. Igaz, ehhez összevetési alapul szolgáló mintákat a források szűkossége miatt alig találunk az adott korból, de a későbbi idők egyre gazdagabb nyelvi anyagára viszonylag nagy biztonsággal támaszkodhatunk e kérdésben is. Az oklevelek közszoói és tulajdonnévi elemeinek szétválasztását azonban nem önmagáért, még csak nem is nyelvi szerkezeti, esetleg szótani okok miatt, hanem más, az alábbiakban jelzett összefüggések szempontjából tartom meglehetősen fontosnak.

Azt aligha vonhatjuk kétségbe, hogy a tulajdonnévi értékű helynevek a helyjelölte területen élők nyelvhasználatának szerves részei voltak a kérdéses jogi ügyletek rögzítésekor, mivel a nevek írásbeli megörökítéséhez az eljárás minden

részrtvevőjének érdeke fűződött.⁸⁹ Ezért aztán e neveken a diplomák megszövegezői, a nótáriusok csak a legritkább esetekben változtathattak, s akkor is jórészt olyan meghatározott szabályok szerint, mint amelyek például a latinizáló névhasználat formáit megszabták. Abban azonban már sokkal kevésbé lehetünk bizonyosak, hogy miként ítélték meg az oklevelek közszói jellegű elemei. Ezeknek egy jó részéről oklevélbeli funkciójuk, szövegbeli helyzetük alapján azt tartjuk, hogy sokkal inkább tekinthetők az oklevél-fogalmazók nyelvi lenyomatainak, semmint a kérdéses helyen élők nyelvére jellemző kifejezéseknek. (Az már aztán más kérdés, hogy a két nyelvhasználói réteghez kapcsolható szavak természetesen egybe is eshettek akár, azaz az oklevélszerző által rögzített forma nemcsak az ő egyéni nyelvhasználatát jellemezhet, hanem a szóban forgó területen is használatos lehetett.)

A Tihanyi alapítólevél szórványai ebben az összefüggésben azonban sajátos kérdéseket vetnek fel. Összegzően előre bocsáthatjuk azt a megállapítást, hogy az oklevélben — más diplomákhoz hasonlítva — feltűnően sok a nem helynévszerű vagyis közszói leírásra emlékeztető szórvány. I. András király birtokok egész sorát adományozta a tihanyi apátságnak, amelyek a Dunántúl középső és keleti részein, a Balaton vonalától délre nagy területen szétszórva, egymástól többnyire különállóan fekhettek (lásd BÁRCZI 1951 térképmellékletét⁹⁰), sőt még a Duna–Tisza közére is átnyúltak (GYÖRFFY 1956: 407–15).

Az egyes birtokokat az oklevél fogalmazója vagy néven nevezte, vagy nélkül, a jellemző határpontjait említve adta meg. Amögött, hogy valamely birtok nem szerepel önálló megnevezéssel a szövegben, számos tényező húzódhat meg. Egyesek a más forrásokban is megmutatkozó jelenséget egyfajta Kárpát-medencei primér névtelenséggel magyarázzák,⁹¹ amely azonban nem igazolható. Az egyes helyek név nélkül történő említését magyarázhatja például az, hogy egy-egy ilyen birtokdarab éppen az adományozás révén lett elkülönítve valamely nagyobb birtoktesttől, s az adományozás, illetőleg elkülönítés után mint önálló birtok vagy azon létesült újabb település kapott nevet. Más esetekben az is elképzelhető, hogy az oklevél fogalmazójának egyszerűen nem volt ismerete a kérdéses hely nevééről.

A Tihanyi alapítólevél nótáriusának egyenetlen lokális tájékozottsága — mint erre az alábbiakban az egyes szórványok kapcsán többször is utalni fogok — az oklevélből több ponton is kitűnik. Ez teljesen érthető is, hiszen aligha képzelhető el, hogy az oklevél szerzője vagy akár az informátora egyformán jól ismerte volna a másfél tucatnyi birtok mindegyikét. Az adományozásnak s benne az

⁸⁹ Ehhez lásd az I. fejezet 2. és 3. pontjában mondottakat.

⁹⁰ Az itt látható lokalizálások egy része azonban módosításra szorul. Ezekről az alábbiakban szólok.

⁹¹ Erre vonatkozóan lásd pl. KRISTÓ 1976: 9, valamint Uő 1983: 401–21.

oklevél kiállításának bonyolult folyamatát figyelembe véve azt sem tarthatjuk magától értetődőnek, hogy az adományozó megbízottjaként valamennyi helyszínen ugyanaz a személy járt volna, s végezte el minden egyes helyen a kötelező jogi procedúrát. A birtokok adományozhatóságát ugyanis az oklevél kiállítása előtt hivatalos királyi megbízottnak kellett megvizsgálnia, aki az adománnyal kapcsolatos körülményeket (a birtok kiterjedését, az ottani javakat stb.) a helyszínen megvizsgálta, s mindezt nyilvánvalóan valamiféle feljegyzésben rögzítette, mégpedig olyan formában, hogy az az oklevélbe belefoglalható legyen. E királyi biztosoknak, korabeli latin szóhasználatnál *minister*-eknek a ténykedéséről magának az alapítólevélnek a szövege két helyen is említést tesz. A *koku zarma* nevű birtokon „jó néhány körös-körül fekvő csalitot pedig ministereinek kezével jelöltetett ki Isten házának tulajdonául az említett király”. *Ecli* és *Fidemsi* környékén is „van egy terület, egy szántóföld rétekkel, melyet hasonlóképpen a király ministerei jelöltek ott ki” (SZENTGYÖRGYI 2005: 60–1). Az oklevél megszövegezése után a birtokba történő beiktatás ismét a helyszínen történt meg, az adománylevélben rögzített tények kihirdetésével és a megadományozott, valamint számos helybeli személy cselekvő közreműködésével.⁹²

Mivel az oklevél rendelkező részének megfogalmazása a birtokadományozás hosszú és bonyolult eljárásának csupán egyik része volt, nyilvánvaló, hogy e szövegrész jellege, a leírás pontossága, egyértelműsége számos külső körülménytől függött. Ha egyes birtokok megjelölésében megjelennek, sőt esetleg túltengenek a közszói gyanúba hozható leírások, akkor ezeket nem minden alap nélkül gondolhatjuk akár az adott helyen szemlét tartó kiküldött személy által nyelvi formába öntött megjelöléseknek is, amelyben az adományozandó birtokon szerzett helyrajzi információkat rögzítette. Ezt legalább olyan valószínűséggel tehetjük fel, mint azt, hogy e közszói leírások nyelvileg is pontosan, tehát fonetikai, grammatikai és lexikális hűséggel tükrözték a helyszínen szerzett információkat. Azt, hogy ezek a részek sokkal inkább kötődhetnek az oklevél elkészítésében szerepet játszó hivatalos személyekhez, mint a helybeli népességhez, az is bizonyítja, hogy ilyen közszói leírásokra a latin nyelvű szövegezés mellett az oklevelekben csakis magyarul találunk példákat: más, a középkori Magyarországon nyilvánvalóan használatban volt nyelvek közszói elemeit legfeljebb ha elvéve találjuk meg a diplomákban. Magyar közszavak ezzel szemben még az olyan területekre vonatkozó oklevelekben is előfordulnak, ahol minden kétséget kizáróan nem magyar nyelvű népesség élt (vö. HADROVICS 1970: 236).

Azt persze egyáltalán nem állítanám, hogy az oklevelekben előforduló nem tulajdonnévi jellegű, helyeket jelölő leírásokat éppen olyan formában, ahogyan azok a diplomákban megtalálhatók, ne használhatták volna a kérdéses helyen

⁹² Az adományozási eljárás részleteiről lásd ECKHARDT 1946: 346–56, továbbá elsősorban a nyelvi körülményekre vonatkozóan: KNIEZSA 1952: 11–3 és BALÁZS 1989: 102–4.

élők maguk is, azt azonban — mivel e feljegyzésekben az oklevelet létrehozó hivatalos személyek nyelvi beavatkozásával nyilvánvalóan számolni kell — semmiképpen sem látom megnyugtató és minden tekintetben védhető eljárásnak, ha e részek alapján a kérdéses helyen élők nyelvi és ezen keresztül etnikai hovatartozására vonatkozó következtetéseket próbálunk meg levonni.

Úgy gondolom, hogy az oklevelekben található tulajdonnévi és közszoói elemek elkülönítésének nyelvrendszer-tani szempontból, sőt még névtani tekintetben sincs meghatározó fontossága, abban viszont komoly szerepe lehet, hogy segítségével a korabeli nyelvhasználati viszonyokra halványan rávilágítsunk. E szándéknak nagy jelentősége lehet annak ellenére is, hogy az ilyen típusú jelenségek megítélését — szilárd támpontok híján — eleve a bizonytalanság jellemzi. Ha ugyanis a fenti eljárás mellőzésével, minden kritika nélkül, túlzott magabiztossággal minősítjük a kérdéses területen élők nyelvi hovatartozását, az a kor etnikai állapotának rekonstruálásában súlyos tévedésekhez, arányeltolódásokhoz vezethet.

Ugyanez a veszély főnnáll azonban a nyelvemlékek helynévi, azaz valódi tulajdonnévi elemeinek az értékelésében is, mivel — amint azt a nyelvi rekonstrukcióval összefüggésben kifejtettem — a helynév nyelvi eredetének megállapítása nem jelenti automatikusan a mögötte álló névadók és névhasználók azonosítását is. A forrásadat nyelvi elemzése első renden a nyelvhasználók nyelvi azonosítását teszi lehetővé az oklevélbeli nyelvi megjelenés alapján. Ezt annak ellenére fontos megállapítani, hogy a névforma és az azt használók nyelvi hovatartozásának egyértelmű összekapcsolása az esetek jó részében közvetlenül nem lehetséges, mivel egy-egy név azonos alakban különböző nyelvek névállományában is szerepelhet. Az etimon megfejtése ettől az elemzési szinttől voltaképpen elkülönítendő feladat, noha a névadók és a névhasználók azonossága és időbeli közelsége esetén e két vizsgálati szint csak elvileg különíthető el. A szétválasztásnak a helyneveknek egyik nyelvből a másikba való átvétele, azaz a névintegráció esetén van igazán nagy jelentősége, mert ilyenkor a névetimológia eredménye mutathatja meg a névadó népesség nyelvi hovatartozását. Mindez azonban a nyelvi-etnikai rekonstrukció kérdésében csakis akkor használható igazán eredményesen, ha a névkeletkezés időbeli vonatkozásait is fel tudjuk deríteni nyelvészeti eszközökkel, illetőleg ha meg tudjuk határozni azt az időpontot, amikor valamely név egyik nyelvből a másikba átkerült. Ha a népességi viszonyok megállapításának vágya, sőt talán szorító kényszere miatt eltekintünk attól, hogy e bonyolult és gyakran sajnos, pontos eredményre sem feltétlenül vezető nyelvészeti eljárás alá vessünk minden egyes bizonyítékként felhozott helynevet, akkor ez ismét csak megbízhatatlan, sőt esetleg félrevezető megállapításokat eredményezhet.

4. A szórványok elemzése

A továbbiakban a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait a fenti szempontoknak megfelelően az egyes birtokok szerint haladva tekintem át. Ettől a rendtől csak abban az esetben térek el, ha azt a nyelvi magyarázatok összefüggései, kapcsolatai indokoltá teszik.

4.1. *Tichon*

Az apátságnak nevet adó *Tichon*⁹³ település és félsziget (az alapításkor talán még sziget) nevének etimológiája alapvetően megnyugtatónak tűnik, bár kisebb gondok felmerülnek vele kapcsolatban. BÁRCZI azt mondja róla, hogy „egy szláv eredetű *tichon* személynévből keletkezett helynév” (1951: 13). Ehhez KISS LAJOS hozzáteszi azt — amit BÁRCZI közvetlenül nem fogalmazott meg —, hogy a helynév „magyar névadással” keletkezett (FNESz. *Tihany*). ZELLIGER pedig még nagyobb hangsúllyal emeli ki, hogy noha a településnév alapjául szolgáló személynév szláv eredetű, a helynév esetében „a névadó közösség a magyar volt” (2005: 22). E vélemény mondhatni általánosan elterjedtnek tekinthető a magyar kutatók körében, ám más lehetőség is felmerült a név magyarázatára.

KNIEZSA ISTVÁN a Balaton vidékét mint gazdag szláv eredetű helynévkincs-csel rendelkező területet mutatta be, s ennek során a Tihany (és a Paloznak) névről úgy szólt, mint amelyek „szláv eredetű puszta személynévből képzett helyneveknek látszanak, tehát magyar helyadáson [sic!] is alapulhatnak” (1938: 429, az én kiemelésem: H. I.). A másik, implicit módon jelzett elképzelése szerint nyilvánvalóan a szláv helynévadás körében is megragadható a név keletkezése. KRISTÓ GYULA viszont már áthelyezett hangsúllyal említi e két lehetőséget: „Szláv köznévi eredetű ... magának a monostornak, *Tichonnak* a neve (‘csendes’), de felmerült szláv személynévi eredete is.” (2000: 23). Itt közvetlenül már szó sem esik a névadás magyar jellegéről. Legutóbb FEHÉRTÓI KATALIN nagyon határozottan a helynév szlovén eredete mellett foglalt állást: szerinte a nevet a Dunántúlon élő szláv népesség a 9–10. században vagy még korábban adhatta, s e helynevet aztán a magyarok változtatás nélkül vették át (2006: 168–9).

A fő kérdés tehát ebben az esetben az, hogy a *Tihany* településnév szlávok által adott, szláv közszóból való névnek tartható-e, vagy a szlávban a megfelelő köznévből csupán a személynév jött létre, s a helynév ebből származtatható. A különbségtételt nagyon fontosnak kell tartanunk, mert ez utóbbi esetben a helynév magyar névadók nyelvi tevékenységére utalhat.⁹⁴

⁹³ Az egyes szórványok kis és nagy kezdőbetűs írásában is a DHA-t követem, noha a forráskiadvány egyes megoldásai erősen vitathatóak.

⁹⁴ A személynévek képző és összetételi utótag nélküli helynévi használata a kérdéses korban nem volt jellemző a szláv nyelvekben, e névadási szokás a honfoglalást követően a Kárpát-medencében feltűnő népek közül a magyarok mellett csakis a törökségi népeket jellemezte (KISS L. 1996: 444–5, BENKŐ 1998a: 117).

Nézzük először a közvetlen szláv származtatás lehetőségét! ŠMILAUER a *tichъ* 'still, leise, ruhig; csendes' melléknevet a szláv helynévkincs alapszókészletébe tartozóként mutatja be (1970: 181), ám ennek *-(o)ń ~ -(o)nъ* képzős alakját nem említi, sőt e formánst a szláv helynévképzők között sem sorolja föl (27–32). A forrásokból *Tichon* vagy ezzel hangtanilag összekapcsolható szláv helynevet nem ismerek. Mindezen körülmények arról tanúskodnak tehát, hogy a helynév közvetlen szláv származtatását kellő érvekkel nem tudjuk alátámasztani.

A Kárpát-medence területén a régiségből négy *Tihany* vagy ehhez kapcsolható helynevet ismerünk. Az itt vizsgált megnevezés mellett az Árpád-korból adatolható a Kassától É-ra fekvő, később Hernádtihanynak nevezett település is: 1263/264: *Tehan*, 1351: *Thyhan* (Gy. 1: 151, Cs. 1: 219 és 313), amely eredetileg Abaúj vármegyében feküdt, de később Sáros megyéhez is számították. A 15. századból adatolható a Rimaszombat melletti Tihany puszt (Gömör vm.) első előfordulása: 1430: *Thehan* (Cs. 1: 148). Mivel e nevek az első szótagi *i*-t tartalmazó későbbi adatok mellett *e*-vel is előfordulnak, minden bizonnyal ide sorolható a szerémségi *Thehan* birtok is (1477–8, Cs. 2: 254), amelynek újabb kori adatait nem ismerjük. MELICH a Balaton melletti és az abaúji–sárosi hely nevééről — ez utóbbi eltérő alakváltozatai alapján — azt mondja, hogy „nem egy eredetűek” (1925–1929: 402). Ezt látszik elfogadni KISS LAJOS is, aki Hernádtihany régi *Tehan* változatát egy helynévből kikövetkeztetett cseh **Těchan* személynévvel hozza kapcsolatba, míg Tihanynál forrásként a régi magyar *Tichon* személynévet említi, amelyet a cseh *Tichon* személynévvel vet össze (FNESz.). Megítélésem szerint e kettős névvonatköztetés feltevése fölöslegesen bonyolítja meg az eredeztetés ügyét, mivel a zártabb és nyíltabb formák hangtörténetileg minden gond nélkül megfeleltethetők egymásnak, ugyanúgy, mint ahogyan a szóvégi *-n ~ -ny* is, s a különböző változatok csupán a hangfejlődési lehetőségek olykor csak átmenetileg megjelenő eltérő megvalósulásait mutatják.

A *Tihany* helynév személynévi háttérül szláv személynévi példákat szokás felhozni (vö. pl. FNESz.), amelyet a szláv *tichъ* többől *-on* becéző képzővel alakult formának tartanak (BÁRCZI 1951: 13). Egy magyar helynév eredetének személynévi háttérét nagy mértékben megerősíti, ha az adott személynév a középkori magyarországi forrásokban is előfordul. Az Árpád-korból azonban csak egyetlen ide vonható adatot ismerünk (vö. ÁSz. 755): a Tihanyi összeírás 1211-ben Aszófőről említ egy *Tichon* nevű földművest (PRT 10: 505). Mivel azonban Aszófő éppen Tihannal szomszédos település, felmerülhet az a kérdés is, hogy a személynév nem a helynévből való-e?⁹⁵ Esetleg ide vonható még a Sopron me-

⁹⁵ Az összeírás aszófői személynévei jórészt magyar eredetűnek tűnnek, ami inkább a helynévi származás lehetőségét erősíthetné. Hasonló esetet mutat be KISS LAJOS Hernádtihanyról szólva: egy 1427-ből való *Techan* személynévet feltehetően másodlagosnak mond a megfelelő helynévhez képest (FNESz.). Az esethez analógiául szolgálhat a Szent László korára hamisított veszpré-

gyei *Thyhoŋfalwa* településnév előtagja is (1507-ből, Cs. 3: 664), bár CSÁNKI a nevet a Tiván családdal hozza összefüggésbe.

A fentieket összegezve az alábbiakat állapíthatjuk meg. A *Tihany* helynév közvetlen szláv származtatása morfológiai akadályok és közvetlen névpárhuzamok híján nem támogatható. A helynév személynévből való alakulása azonban — annak ellenére, hogy a személynév magyarországi középkori előfordulása a helynévhez képest akár másodlagos is lehet — a személynév megbízható szláv eredeztetését is figyelembe véve nagy valószínűséggel állítható. Ebből névtipológiai érvek alapján — mivel a személynévek alapalakban való helynévi használata az adott korban a magyarral érintkező nyelvekből (a török kivételével) egyáltalán nem mutatható ki — magyar nyelvű névadó népességre következtethetünk, ám a névadásnak a 11. század közepét megelőző pontosabb idejét nyelvészeti eszközökkel megállapítani nem tudjuk.⁹⁶ Mindehhez azt is hozzá kell fűzni, hogy a helynév valószínű alapjául szolgáló személynév szláv nyelvi eredete a nyelvi-etnikai rekonstrukció szempontjából nem vehető figyelembe.⁹⁷

4.2. *Balatin* ~ *Bolatin*

A Balaton neve háromszor fordul elő az alapítólevélben: „Tichon super *Balatin*”, „ab eodem lacu *Bolatin*”, „in eodem *Bolatin*” formában. Etimológiájának alapja régóta tisztázva van: a magyarba valamely szláv nyelvből került át, az átvett szláv alakot **Blatъnъ* formában rekonstruálják. Kérdésesnek tartják azonban, hogy ez a melléknévinek mondott forma egy **Blatъnъ gradъ* ’Mocsárvár’ vagy pedig egy **Blatъnъ jezerъ* ’mocsaras, sáros tó’ szerkezetből származtatható-e

mi oklevélnek az egyik névemlítése is: a Faddon (in predio *Fotud*) is birtokos püspökség öszödi birtokán +1082/1350: *Fotud* nevű szőlőműves szerepel (DHA 1: 239–40), akinek a neve esetleg a másik helyről való származásra utalhat. Meg kell említeni azt is, hogy az utóbbi időben BENKŐ LORÁND többször is figyelmeztetett annak a veszélyére, hogy a középkori személynévi — helynévi azonosságok esetében a névadás irányát illetően (a valóban nagy többségű példák ellenére) mechanikusan a személynév elsődlegességét állapítsuk meg, mivel az ellentétes irányú folyamatra is számos példát találunk (BENKŐ 1998a: 44, valamint Uő 2002: 13, 103).

⁹⁶ FEHÉRTÓI KATALIN a név mellett az oklevélben egyedül itt szereplő *vulgo dicitur* alapján arra következtet, hogy 1055-ben a nép nyelvén csakis olyan név élhetett, amely már jóval korábban keletkezett (2006: 169). Ez az oklevelekben szokásos formula nézetem szerint azonban nem alkalmas arra, hogy használata alapján a névkeletkezés idejére vonatkozó, messzire vezető megállapításokat tegyünk. A kifejezés természetesen utal a névnek az ott élők nyelvében való meglétére, ám egy-egy helynév szűkebb körben, adott névhasználói közösségben viszonylag rövid idő alatt ismertté tud válni.

⁹⁷ A személynévek nyelv- és etnikumjelölő szerepének igen szövevényes problematikájára itt sajnos, nincs mód kitérni, azt azonban le kell szögezni, hogy a 10–11. században a magyarság körében nemcsak magyar közszavakból alkotott nevek voltak használatban, hanem idegen (főleg török és szláv) eredetű, s ennek megfelelően szemantikailag motiválatlan nevek is. Mindezek alapján jogosnak tartom azt a megállapítást, mely szerint „a személynévi etimon önmagában nem határozhatja meg viselője nyelvét, még kevésbé etnikumát” (BENKŐ 1998a: 46).

(FNESz.). KISS LAJOS szerint a magyarba egy ilyen szerkezetnek az „előlső néveleme kerülhetett át” (i. h.). E részletkérdés eldöntése ugyan elsősorban a szláv onomasztika ügye, de mint látni fogjuk, a magyar átvétel sem teljesen független tőle, ezért érdemes röviden kitérni a problémára.

Az etimológia szerint a *blato* ’mocsár’ szóhoz az összlávban az *-ьнъ* melléknévképző járult (vö. MELICH 1910: 64, EtSz. *Balaton*), emiatt szokás kiindulási formaként a fenti jelzős szerkezeteket feltenni. Csakhogy a szláv nyelvekben az *-ьнъ* nemcsak melléknév-, hanem főnévképzői szerepben is előfordul, mégpedig jellegzetes helynévképző formánsként (ŠMILAUER 1970: 28–9). Ez a szerepe nyilvánvalóan ugyanúgy másodlagosan alakult ki, mint ahogyan a magyar *-s* képzőnek az eredeti melléknévképzői funkciója mellett már az ómagyar korban is létezett főnévképzői, sőt szűkebb helynévképzői szerepe is (TNyt. I, 255). Eből adódóan — mint ahogyan az *Árpás* típusú helynevek magyarázatában sem indokolt egy elsődleges jelzős szintagma (pl. *Árpás föld*) feltételezése — a **Blatьнъ* esetében sincs közvetlenül szükség egy ilyen kiinduló szerkezet felvételére.

A Tihanyi alapítólevél *Bolatin* ~ *Balatin* adatai kétségtől magyar nyelvhasználókra utalnak, mivel az eredeti szláv alakban található szókezdő *bl-* más-salhangzó-kapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva (vö. NYÍRKOS 1993: 39). A hagyományos hangtörténeti elemzés szerint a név oklevélbeli előfordulásai azt mutatják, hogy hangtani szerkezete — az *a* – *ā* hangokat ezúttal nem tekintve — még nem nyerte el későbbi-mai jellegét, mivel a harmadik szótagbeli *i* itt még nem cserélődött fel az előreható hasonulás eredményeképpen veláris magánhangzóval (vö. ABAFFY 2003: 335). A szó hangfejlődésének pontos rekonstruálását leginkább az a körülmény nehezíti meg, hogy az átvétel idejéből a szláv nyelvhasználatot egyértelműen jelző forma nem maradt ránk. MELICH — aki a név etimológiáját a rá jellemző gondossággal járta körül (1925–1929: 384–9) — az átvétel korának szláv **Blatьнъ* alakját éppen a Tihanyi alapítólevél magyar adatai alapján rekonstruálta. Ám a harmadik szótagbeli *-i* helyén más, egykorú adatokban *e*-féle hangokat is találunk: ószláv források a 9. századi szláv fejedelmeket például *Княз Блатѣньскыи*-nek említik (MELICH 1903–1905: 101). A Balaton valószínűleg honfoglaláskori szlávból származó német *Plattensee* neve (MELICH 1925–1929: 386) a belső, német hangfejlődés következtében e kérdésben sajnos, nem nyújt megfelelő támpontot. ŠMILAUERNél az összláv *bolto* többől *-n* elemű képzővel alakult nevekre többféle változatot is találunk a különböző szláv nyelvekből: szerb-horvát és szlovák *Blatnica*, cseh *Blatina*, szlovén *Blatno* és macedon *Blaten* stb. formákat (1970: 41). A fentiekből következően tehát nemcsak az átvett név hangtani jellegét nem ismerjük minden részletében, hanem az etimológia által feltárt ismereteknek és az alapítólevél adatainak hangtani-nyelvi jellegéből az átvétel korára sem tudunk pontosabban következtetni. A nyelvi kölcsönzéssel

gyakran együtt járó hangtani adaptáció lehetőségét is figyelembe véve akár azt is elképzelhetőnek tartom, hogy egy **Blatъnъ*-féle vagy ehhez hasonló szláv hangsorból már az átvételkor kialakulhatott egy a magyar nyelv fonotaktikai szabályaihoz alkalmazkodó [*bàlatin*] vagy akár [*bàlâton*] forma is.⁹⁸

A fenti lehetőségek mellett a harmadik szótagbeli *i*-s formák magyarázatára véleményem szerint azonban egy további megoldás is kínálkozik: ezeket az alakokat esetleg a latinizáló névhasználat kezdeményének is tekinthetjük. A középkori forrásokban a Balaton neve — éppúgy, mint nagyobb folyóvizeink megnevezései (erre lásd az I. fejezet 5.1.1. pontját) — elsősorban latinos formában fordul elő. A tó ókori latin *Pelso* nevét (vö. FNESz.) a magyarországi latinságból nem tudjuk adatolni, ehelyett az oklevelekben a magyar névből latinosított *Balatin(um)*-féle alakokat használnak, ugyanúgy *-in* végződéssel az esetragok előtt, ahogyan erre számos más, főleg településnévi példa is mutat (lásd például a KMHsz. 1. *Oroding, Zegedin, Waradinum* stb. adatainak egész sorát, *Arad, Szeged, Várad* alatt, vagy a későbbi *Debrecin* típusú formákat). A latinos alakok alkalmazása az egész középkoron végigvonul, az EtSz. a 11–15. századra vonatkozóan mondja jellegzetesnek az előfordulásukat (lásd a *Balaton* címszó alatt). Az itteni *Balatin ~ Bolatin* formák abban különböznek a náluk jóval nagyobb számban előforduló és kétségtelenül latinnak tekinthető „szabályos” változatoktól, hogy hiányoznak róluk a megfelelő esetragok, amelyek máshol a latin szövegbe való problémamentes beillesztést szolgálják egyrészt prepozíció mellett: 1121/1420: *a Balatino, ultra Balatinum* (DHA 1: 412), másrészt pedig földrajzi köznévhöz kapcsolódva genitívuszi formában: [+1092]>1414: *in lacu Balatini* (DHA 1: 280). Esetrag nélküli alakokra azonban még a 13. században is találunk példákat: 1211: *Bolatin* (PRT 10, 503), 1266: *Balatin* (Cs. 3: 26).

A harmadik szótagbeli veláris magánhangzót tartalmazó, azaz vitathatatlanul magyar nyelvű adatok csak a 14–15. századból maradtak ránk, részint eredeti forrásokból, részint akkor keletkezett másolatokból, átiratokból: [+1082]>1328: *Balatun* (DHA 1: 229), 1484: *Balaton* (Cs. 3: 61). Feltűnő, hogy noha e formák hosszú ideig váltakozva szerepelnek az *i*-t tartalmazó alakokkal, jelzői használatban — amelyre településnevekben ugyanebből az időszakból vannak az első előfordulások — csakis a magyaros változatok adatolhatók: 1382: *Balatonfeukayar* (Cs. 3: 236), 1429: *Balaton Zemes* (Cs. 2: 643). Ez a körülmény azért figyelemre méltó, mert ugyanez a kettősség — önállóan a latinos, összetételben a magyaros használat — mutatkozik meg a középkori oklevelezési gyakorlatban

⁹⁸ Ezt a feltevést nem kérdőjelezzik meg azok a példák sem, amelyek viszont azt mutatják, hogy a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok akár hosszabb ideig is megmaradhatnak az átvett szavakban: aligha képzelhető el például, hogy a Halotti beszéd és könyörgés *bratym* szava mögött a 12. század végén történt lejegyzésekor ne lett volna akár több generációnyi időszakra visszanyúló magyar nyelvbeli használat is (vö. BENKŐ 1980: 67).

más, többnyire latin formában előforduló nevek esetében is (vö. HOFFMANN 2004: 16–7). Emellett megemlítendő az is, hogy a Kárpát-medence régi helynév-anyagában két másik Balaton névről is van tudomásunk, amelyek a harmadik szótagban szintén veláris magánhangzóval fordulnak elő a forrásokban: 1295/1423: *Balatun* (Gy. 1: 510, Békés megyében említett mocsár), 1388: *Balathon* (Cs. 1: 168, Heves megyei település).

A Tihanyi alapítólevélben szereplő *Balaton*-emlétekről összegzőképpen megállapíthatjuk tehát, hogy a névkezdet hangszerkezetéből következően már a legelső előfordulások is magyar nyelvhasználókra utalnak. A névforma nyelvi helyzetének pontos megítélését azonban az utolsó szótagban szereplő *i* kétségkívül megnehezíti: ha feltételezzük, hogy ez az alak valós magyar nyelvbeli használatot tükröz, akkor az adatokból következően e használatnak legalább a 13. századig elhúzódóan fenn kellett állnia. Ha viszont ezeket az alakokat a magyarra vált névből alakított, de még nem végleges formában rögzült latinos változatnak tekintjük — megengedve azt is, hogy a latinosítás esetleg egy eredeti „szláv”-os, azaz *i*-t tartalmazó formára is támaszkodhatott —, akkor ebből az is következik, hogy a *Balaton*-ra az első kétségkívül magyar nyelvű írásos adatokkal csak a 14. századból rendelkezünk. Ez azonban hasonló esetekben egyáltalán nem ritka jelenség: a *Duna* adatai között — a fent már említett jelzős összetételeket nem számítva — a 14. század közepéig a *Danubius* forma mellett egyetlen magyar névalakot sem találunk (vö. KMHsz.). Nem hallgatható el ugyanakkor az a körülmény sem, amely az alapítólevél *Balatin*-féle adatainak a nyelvi megítélését e tekintetben a leginkább kétségessé teszi: nevezetesen az, hogy az oklevél helynévhasználatára a latinizálás nem oly mértékben tűnik jellemző vonásnak, mint ahogyan ez a későbbi oklevelezési gyakorlatot jellemezte. A *Balatin*-hoz hasonló latinizálási kísérleteket azonban találunk másutt is a Tihanyi alapítólevélben: ilyen lehet esetleg a *Sumig* (4.62.) és a másfajta eljárással latinosított *Thelena* (4.63.) névalak.

4.3. *Petra* – *Petre*

A tihanyi birtoktest leírásában említve van egy *Petra* nevű hely is, a szöveg szerint „Est in eodem lacu locus, qui vocatur *Petra*” (DHA 1: 149). Az itt szereplő név megfejtését legfőképpen az nehezíti meg, hogy nem azonosítható egyértelműen későbbi névelőfordulásokkal, és ezáltal lokalizálása sem végezhető el minden kétséget kizáró módon. Az adat még egy ízben kerül elénk: az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírásban, amely az alapítólevél megújításával összefüggésben a diploma megfelelő szöveghelyét is átveszi, ám további információval ebben az összefüggésben nem szolgál (PRT 10: 503, vö. KMTL 676). A kérdéses helyet az oklevél adományozó részének szövegkörnyezete alapján a kutatók a Tihanyi-félszigeten keresik, noha ott ilyen vagy ehhez kapcsolható nevet sem a történeti forrásokban, sem a mai helynevek között nem találunk. A tihanyi apát-

ság történetét megíró ERDÉLYI LÁSZLÓ azokkal a kőbe vájt remetelakásokkal azonosította a helyet, amelyek a monostortól kissé északra fekszenek, s amelyet később több alkalommal is *Oroszkő* néven említenek (PRT 10: 11, 127, 133). ERDÉLYI szerint e helynek az egykori *Kő* megnevezése szerepel az alapítólevél szövegében latinra lefordítva. BÁRCZI megállapítja, hogy „ERDÉLYI magyarázata elfogadható: összhangban van mind az oklevél szövegével, mind a későbbi adatokkal. Ennélfogva e szót magyar szórványaink sorából ki kell iktatni.” (1951: 14). BÁRCZI ezzel összefüggésben bizonyára arra gondolt — miként ERDÉLYI is —, hogy a magyar megnevezést az oklevél megfogalmazója fordította volna le latin nyelvre, ám arról egyikük sem tesz említést, vajon miért nem maga az *Oroszkő* forma szolgált a fordítás alapjául.

KOMJÁTHY MIKLÓS feltevése szerint viszont a *Petra* az I. András király által ide telepített oroszországi bazilita szerzetesek által használt név lehetett, amelylyel a saját egyházuk nyelvén jelölték kőbe vájt remetebarangjukat és kápolnájukat, s ennek megfelelően a megnevezés közvetlenül a görög *πέτρα* ’szikla(barlang)’ szóra megy vissza (1955: 35–42). E megállapítást mások is elfogadták, és erre a magyarországi egyház, szorosabban a tihanyi bencés rend történetével kapcsolatos következtetéseket építettek (vö. pl. KMTL 676). E történettudományi problematikába itt belebocsátkozni nincs mód, s ezt nem is tekinthetem a feladatomhoz tartozónak, ám azt, hogy az ide kapcsolt nyelvészeti bizonyítékok ingatag voltára rámutassak, megkerülhetetlennek látom.

Ezzel kapcsolatban először is le kell szögezni, hogy ugyanúgy, mint az Árpád-korban, a félszigeten a középkort követően sem találunk *Kő* helynevet, noha egy ilyen típusú tulajdonnév esetében az alapítólevélben említett *Fuk*-hoz hasonlóan (4.4.) megvan a fennmaradás esélye. A ma használatban lévő *Szer-kü ajja*, *Szer-kü-tető* (VeMFN IV, 486–8) neveknek ebben az esetben kisebb a bizonyító erejük, mivel ezek az egész magyar nyelvterületen gyakori mikroneveknek számítanak, de persze teljesen elvetni sem lehet azt, hogy akár az Árpád-korig is visszanyúló névformák folytatásait lássuk bennük. A fordításelmélet azonban — amelyet képviselői semmiféle érveléssel nem támogattak meg — a fentiekől függetlenül is néhány ponton komolyan megkérdőjelezhető.

A magyar helynevek latinra történő lefordítása — mint azt már a korábbiakban láttuk — az oklevelekben a régebbi felfogástól eltérően nem tekinthető alkalmi, véletlenszerű jelenségnek, mivel a latin nyelvű névhasználat mögött jól kitapintható tendenciák, olykor szabályszerűségként megragadható jelenségek húzódnak meg. Az általános tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a Tihanyi alapítólevél fogalmazója nemigen élt a latinra való fordítás eszközével. Ez legélesebben ott mutatkozik meg, ahol ennek az eszköznek az alkalmazására igazán módja lett volna: Székesfehérvár neve ennek köszönhetően került az oklevélbe *Feheruuaru* formában, amely a város 14. század közepe előttről való sok

száz említése között az egyetlen magyar nyelvű előfordulás. (Erről részletesebben a továbbiakban, a megfelelő szórványnál szólok: 4.33.)

A latinizáló helynévhasználat kezdeményei más formában azonban jelen vannak a diplomában, az oklevélírónak ilyen irányú törekvését magyar alakokból hangtani változtatás révén létrehozott latinos nevek jelezhetik: itt utalhatunk a Balaton már tárgyalt említéseire, és — mint már jeleztem, és a későbbiekben részletesebben látni fogjuk — talán ide sorolható Somogy (*Sumig*) és Tolna (*Thelena*) nevének előfordulása is. A latinos helynévforma képzéssel történő megalkotására egyébként rögtön az adományozó rész elején lehetősége lett volna az oklevél nótáriusának, hiszen a fontos egyházi központként megalapított Tihany neve ilyen minőségében — éppúgy, mint más, hasonló szerepet betöltő helyeké is (ehhez lásd az I. fejezet 5.2.1. pontját) — a későbbiekben igen gyakran szerepel latinul *Tichoniensis*, *Tichonicum* stb. formákban (vö. BÁRCZI 1951: 13), ám ezt a kínálkozó lehetőséget az oklevél fogalmazója nem használta fel. Hogy ez a fajta latinizáló névhasználat a korban szokásban volt, kétségtelenné teszi az oklevél függelékében található, valószínűleg néhány évvel későbbi feljegyzésként szereplő *Bezprenensis* alak (DHA 1: 152, SZENTGYÖRGYI 2005: 54).

Az elmondottakat figyelembe véve tehát kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy azt a nevet, amely egy sziklát — esetleg úgy is, mint egyházi személyek által lakott helyet — jelölt meg talán csak földrajzi köznévvvel azonos alakú tulajdonnévvvel (*Kő* formában), az oklevél szövegezője latinra fordítva említett volna meg. Vannak azonban ennek a fenti — az oklevél latinizáló helynévhasználatából levont, ha úgy tetszik negatív logikájú — következtetésnél konkrétabb bizonyítékai is.

Ha ugyanis mégis feltesszük, hogy az oklevél szövegezője egy *Kő(szikla)* típusú nevet kívánt volna latinra fordítani, akkor is kevésbé gondolom valószínűnek, hogy éppen a *petra* szót találta volna alkalmasnak erre, mivel ez a latinban görög eredetű és ezért kevésbé gyakran alkalmazott jövevényszó volt, hacsak e megoldással a nótárius esetleg nem a szónak a latinban előforduló településnévi használataira kívánt volna rájátszani (vö. FINÁLY 1884). A magyarországi oklevelekben a fenti jelentésben helynevek mellett helyfajtát jelölő szóként leginkább a *lapis* és a *rupis* áll (lásd a *kő* elemű neveket az alábbi forrásokban: OklSz., KMHsz. 1., HA 2.). A *petra* közszo szerepeltetésére nem túl sok példát tudunk felhozni: az egyik éppen a Tihanyi alapítólevél alapján készített hamisítványból való: *ad magnam petram* (DHA 1: 155),⁹⁹ kettő pedig az alapítólevéllel szintén szoros, néha szövegszerűen is kapcsolatban lévő Tihanyi összeírásban fordul elő: 1211: *venit ad petram ... ad aliam petram* (PRT 10: 516).

Nem valószínűsíti a fordítást az sem — s talán ez a legerősebb érv —, hogy a Tihanyi alapítólevélben a *Petra* olyan megnevezőszós szerkezetben szerepel (*lo-*

⁹⁹ Egyébként e kötet mutatójában is több *lapis*, *rupis* előfordulás található (DHA 1: 527, 534).

cus, qui vocatur petra), amelyet nem kis mértékben éppen a célból szokás használni, hogy segítségével a latin szövegbe egy-egy magyar szó vagy név könnyebben beilleszthető legyen, s ezáltal elkerülhetővé váljon a deklinálás nehézsége. Ezek a szerkezetek igen gyakoriak az oklevelekben, de — éppen abból adódóan, hogy a kifejezés többnyire arra is utal, hogy az idézett nyelvi elem a vulgáris, népi nyelvhasználatot tükrözi — latinra fordított vagy latinos formában használt helynevet még elvétve is alig találni bennük.

A szórványemlékek általános jellegzetességei tehát a legkevésbé sem támasztják alá azt a gondolatot, hogy a Tihanyi alapítólevél *Petra* elemét latinra lefordított magyar névnek tartsuk. De nem támogatja ezt az oklevél egészének a megszövegezése sem. Az erre vonatkozó kételyét — sajnos, anélkül, hogy a mögötte húzódó érveket kifejtette volna — ZELLIGER ERZSÉBET is megfogalmazta: szerinte a *Petra* „Lehet, hogy a magyar *kő* főnév latin fordítása, és a ma *Barátlakások* néven ismert területhez köthető, ámbár a latin szöveg ezt a magyarázatot nem támogatja.” (2005: 22).

Ha megvizsgáljuk, hogy az oklevél szerzője milyen helyzetekben használta azokat a fent említett megnevezőszós szerkezeteket, amelyek közül az egyikben a *Petra* is előfordul, meglehetősen egységes kép bontakozik ki előttünk. Azt látjuk, hogy oklevelünkben nem minden birtoktest szerepel néven nevezve, ám amelyiknek a neve is rögzítve van, az csakis megnevezőszós szerkezetben fordul elő (pl. *Locus est alius, qui dicitur Huluoodi; villa, quę vocatur Gamas*). A 12 megnevezőszós szerkezet között — ezúttal a *Petra*-t tartalmazó részt figyelmen kívül hagyva — csak három olyan található, amely nem birtoktest megjelölésére szolgál. Közülük kettő név nélkül szereplő birtokon van felsorolva: a *Fuk* egyedüli névként az adott helyről, a *Culun* pedig a kérdéses birtokról említett 19 hátrárpont legfontosabbikaként, a harmadik, a *Ziget zadu* viszont homályos, nem egyértelmű szövegkörnyezetben fordul elő.

Ez utóbbi bizonytalan szövegezésű esetet nem tekintve azt láthatjuk, hogy a szöveg fogalmazója nyilvánvalóan tudatosan helyezte az oklevél legfontosabb helyneveit olyan szerkezettypusba, amely a név fontosságát a kitüntetett szerkesztésmód által is jelzi. Arra, hogy ez a szabályos előfordulás véletlen műve aligha lehet, talán a hasonló szerepű kifejezések változatos előfordulásaiából is következtethetünk. E szerkezetekben ötször szerepel a *vocatur* (pl. *villa, quę vocatur Fotudi*), négyszer a *dicitur*, egyszer a szokásostól eltérő szórenddel is (*locus, qui Gisnav dicitur*). A passzív igealakok mellett az ugyanezen tövekből képzett *dictus* (*locus Mortis dictus*) és *vocabulum* (*locus ... cuius est vocabulum Koku zarma*) is előfordul, továbbá két másik megnevezőszó is: a *cognominatus* (*locus est, cognominatus Lupa*) és a *nomine* (*locus, Kert hel nomine*). E sokféleség — s emellett talán még a különböző formák váltogatása is — az oklevél fogalmazójának tudatosságáról és stiláris érzékenységéről árulkodik.

Nemigen gondolhatjuk tehát, hogy egy ilyen nyelvileg kitüntetett helyzetben álló megnevezést latinul adott volna vissza az oklevél fogalmazója, elbizonytalanítva ezáltal a név azonosító-identifikáló szerepét is. A latinul álló nevek ugyanis többnyire éppen állandó, szabályok szerint történő oklevélbeli használatuk révén felelhetnek meg tökéletesen a lokalizáló szerepüknek is.

Arra is fel kell hívni a figyelmet a kérdéses résszel kapcsolatban, hogy a nevet tartalmazó szövegrész „Est in eodem lacu locus” formulával kezdődik, ugyanúgy, ahogyan a sorban következő további birtokadományok leírása is: „Est et portus super lacum” (a *Fuk* előtt), „Locus est alius” (a *Huluoodi* előtt), „Preter hunc est alius locus” (a *Zilu kut* és *Kues kut* előtt) stb. (DHA 1: 150). Ezek alapján felmerülhet bennünk annak a gyanúja is, hogy a *Petra* talán nem is a tihanyi szigeten adományozott birtok részeként értendő, hanem esetleg önálló birtokrészt jelölt.

Ez a gyanú megerősödik, ha a tihanyi részt leíró szakaszt tüzetesebben megvizsgáljuk: „Átadta ugyanis a fent említett dicső király a nevezett helyet ott, azon a szigeten, ahol az egyház alapított, kijelölve annak határait, melyeket az alábbiakban jegyzünk fel. Körös-körül a tó van, továbbá egy sánc, ezt még a régiek alakították ki, és építették saját kezük munkájával; mindaz, amit ezek közrefognak: a halászó helyek és a nádasok ide tartoznak. Ugyanezen a tavon van egy *petra* nevű hely, mely a többihez hasonlóan ide tartozik. Tudja meg azt is mindenki, hogy mindaz, ami ezen a szigeten található: a cserjések, a kaszáló, és — a szőlőkön kívül — minden ide tartozik. A királyi rétek pedig, melyek a szigethez legközelebb fekvő falu mellett terülnek el [ehhez lábjegyzetben: A pontatlan egyeztetés miatt a mondatrészlet a következőképpen is értelmezhető: melyek *az ezen a szigeten fekvő* legközelebbi település mellett terülnek el], szintén ehhez az egyházhoz tartoznak.” (SZENTGYÖRGYI 2005: 59).

A szövegrész azt mutatja, hogy a birtok leírása igazából a *Petra*-t tartalmazó mondat nélkül tűnik egységesnek, hiszen minden itt említett, de meg nem nevezett hely a szigethez viszonyított területként van felsorolva, a *Petra* ellenben — ugyanúgy, mint maga a sziget is — a tóhoz, a Balatonhoz képest van meghatározva. Az sem tűnik logikusnak, hogy ha a szigeten a szöveg szerint minden hely (a szőlőket kivéve) a monostorhoz tartozik, akkor ezek közül miért van egyetlen terület külön névvel is megemlítve. A szöveg belső logikáját vizsgálva felmerülhet annak a gyanúja, hogy a *Petra*-t külön birtoknak is tekinthetjük, amelynek említése valamilyen módon belekerült a tihanyi birtokrész leírásába. Ennek oka lehetett akár a scriptor figyelmetlensége, akár a nótáriusnak a helyet illető tájékozatlansága. E szövegbeli zavar azonban az oklevél jogi funkcióját a legkevésbé sem csorbíthatta, hiszen az oklevél tartalmának kihirdetésekor a *Petra* nevű hely az érintettek számára bizonyára egyértelműen azonosítható terület volt. Azt, hogy önálló birtoknak tekintsük, nem kérdőjelezi meg az sem, hogy csupán egyetlen rövid mondat szól róla: az oklevélben birtokok ilyen említésére ugyanis

más példák is vannak (például a *Kert hel-é*). Hogy ebben az esetben hova lenne lokalizálható a kérdéses hely, az természetesen nem derül ki az oklevélből, de az oklevél birtokleírásának logikájából következően valószínűleg Tihany közelében kell keresnünk. A környéken azonban nem akadtam olyan későbbi-mai adatra, amely e kérdésben némi felvilágosítást adhatna.

BÁRCZI éppen a név földrajzi azonosíthatatlansága miatt veti el kézenfekvő magyar eredeztetését, mely szerint „a *Péter* személynév becézett alakjának ... illetőleg ebből keletkezett helynévnek volna vélhető” (1951: 14, ugyanígy ZELLIGER 2005: 22 is). Ez az érvelés azonban nem állja meg a helyét, mivel valamely helynév eredete attól függetlenül is gyakran egyértelműen meghatározható, hogy tudjuk-e pontosan lokalizálni; noha az is kétségtelen, hogy a biztos azonosítás révén felmerülő további adatok minden névetimológiát nagyobb fokú bizonyossággal támogatnak meg. Nincs tehát különösebb akadálya annak, hogy a *Petra* nevet a vele azonos alakú személynévvel hozzuk összefüggésbe, és ebből metonímiával alakult helynévnek tekintsük. E személynévre az Árpád-korból két adatot ismerünk, amelyek közül azonban az egyik női név (ÁSz. 634). Férfinévként a *Petra* a bibliai latin eredetű *Petrus -us* végződés nélküli alakjának magyar képzővel ellátott származéka: az *-a/-e* az újabb kutatások szerint személynévképzői és egyúttal becéző funkcióban már az ősmagyar korban is részt vehetett nevek alkotásában, és korán megjelent idegen eredetű neveken is, főleg rövidült változatukhoz kapcsolódva. A személynévképzésben jellemző volt a nem illeszkedő alakok előfordulása is (TNyt. I, 250–1).

E személynévnek illeszkedéssel alakult változata is lehet az a *Petre*, amely a Tihanyi alapítólevélben a *Petre zenaia hel rea* szórvány elemeként fordul elő. A nevet becézőképzős alaknak tekinti KNEZSA (1947–1949: 32), s BÁRCZI is lehetségesnek tartja e származtatást (1951: 41). Emellett azonban elfogadja MELICH véleményét is (s BÁRCZI állásfoglalását magáévá teszi ZELLIGER is: 2005: 34), aki egy déli szláv *Petre* átvételének mondja a magyar személynévet (1903–1905: 122, 202). Újabban FEHÉRTÓI KATALIN foglalt határozottan állást a név délszláv eredete mellett (2006: 164). Úgy vélem, a személynévnek mindkét eredeztetése kellően megalapozott, és korántsem elképzelhetetlen, hogy e népszerű név — amelynek FEHÉRTÓI 15 előfordulását sorolja föl (ÁSz. 634) — kialakulásában mind az átvétel, mind pedig a belső képzés szerepet játszhatott, s talán éppen ennek is köszönhető, hogy a személynév ilyen alakjában már korán a magyar személynévállomány elemévé vált.

A *Petra* névről összegzésképpen megállapítható, hogy kétségtelenül bőséges érvek szólnak az ellen, hogy egy pontosabban nem meghatározható, feltételezett magyar helynév latinra lefordított megfelelésének tekintsük. Kevésbé határozott és tárgyyszerű érvekkel tudjuk csak azonban elutasítani azt a feltevést, miszerint a név orosz szerzetesek névadói tevékenysége nyomán jött volna létre; ám annak, hogy a Balaton mellett oroszok görög nyelven adtak volna nevet egy helynek —

esetleg latin mintákat is figyelembe véve — s ezt magyar hivatalos személyek helynévként jegyezték volna le, igen csekély a valószínűsége: én magam ehhez még csak hasonló névadási-névhasználói szituációt sem ismerek az Árpád-korból. Minden nehézség nélkül magyarázható viszont a helynév magyar névadói tevékenység alapján, amelynek során pusztán személynév vált a kérdéses hely megnevezésévé.

A *Petra* és a vele összefüggésben lévő *Petre* személynév kapcsán meg kell említeni még az alapítólevél egy további helyét is, amely az *Ecli* és *Fidemi* között húzódó erdő határpontjaként szerepel *ad caput Petre* formában. Ezt BÁRCZI nagyobb valószínűséggel latin kifejezésnek tartja ’kőszál, kőtömb, kőhegy’ jelentéssel, de felveti azt is, hogy „ha magyar elnevezés, akkor személynévből keletkezett helynév lehet” (1951: 46, ugyanígy ZELLIGER 2005: 36). A különböző szövegkiadásokban — indoklás nélkül — névnek tekinti az ÓMolv. (23), MÉSZÖLY (1956: 8), GYÖRFFY (DHA 1: 151, ÁrpOkI. 23, CAH 19) és SZENTGYÖRGYI (2005: 60, megjegyezve, hogy latin szó is lehet) latin kifejezésnek tartja viszont ÉRSZEGI GÉZA (2004: 3). Felvette az ÁSz. anyagába FEHÉRTÓI KATALIN is (634).

A fentiekben láttuk, hogy a *petra* ’kő(szikla)’ főnév csak ritkán fordul elő a magyarországi oklevelekben, ami eleve csökkentette annak a valószínűségét, hogy latin szónak tekintsük, ám mindezt teljesen valószínűtlenné is teszi az a körülmény, hogy az *ad caput Petre* szövegrészben a birtokos szerkezet által megkövetelt genitívuszi formának az oklevél írásmódja szerint *Petre* [ɔ: *Petrae*] alakot kellene mutatnia, e helyütt viszont a szövegben egyszerűen csak *Petre* áll. Magyar név latin földrajzi köznévvé viszont az oklevelekben gyakran alkot birtokos jelzős szerkezetet, erre az *ad caput Petre* mellett a Tihanyi alapítólevelében további két példát is találunk: *ad angulum aruk* ’az árok szögéig, kiszögelléséig’, *ad portum Ecli* ’Ekli révéhez’, ez utóbbit éppen az itt vizsgált szövegrész szomszédságában. Az ilyen szerkezetekben a magyar név olykor genitívuszi formában áll: egy feltételezett *Petra* esetében erre elvi lehetőség adódna is, ám ezt is *Petre* írásmóddal kellene jeleznie a szövegnek.

Hogy az itt szereplő *Petre* pontosan milyen típusú helyet jelölhetett, arra nincs utalás a szövegben, ám a *caput Petre* kifejezés főtagja néhány halvány feltevést erre vonatkozóan is lehetővé tesz. Az oklevelekben elsősorban folyóvizek és kiemelkedések (hegyek, dombok) fejről szokás szólni, de gyakran említik völgyekkel kapcsolatban is. Szerepel emellett még települések vagy egyszerűen közelebbről meg nem határozható jellegű területek, tájrészek neve mellett is. Ugyanígy típusú helyek megnevezésében szokott előfordulni a magyar *fő* ~ *fej*(e) is. Ezek alapján a *Petre*-t — a név tipológiai jellegét, személynévi eredetét is figyelembe véve — itt leginkább valamely birtok, földterület, esetleg településféle nevének vélhetjük.

4.4. *Fuk*

A nyelvelmékekben előforduló, földrajzi köznévvvel azonos alakú szórványok nyelvi státusának meghatározása többnyire nem könnyű feladat: ahhoz, hogy egy-egy ilyen szó egykori tulajdonnévi értékével kapcsolatban egyértelműen állást foglalhassunk, a körülményeknek csak ritkán adódó szerencsés találkozására van szükség. A Tihanyi alapítólevél *Fuk* [*fuk* ~ *fok*]¹⁰⁰ szórványa — amely a diploma hátoldalán közel egykorú írással *Fuc* formában szerepel (DHA 1: 145) — esetében e feltételek adva vannak, ugyanis az általa jelölt hely egyértelműen azonosítható, és neve a későbbi időkben is meglehetősen gazdagon dokumentálható. Ám mind az azonosítás, mind a későbbi adatolás terén, különösképpen pedig az eredeti tulajdonnévi és a mögötte húzódó községi jelentéstartalom vonatkozásában olyan kisebb-nagyobb ellentmondások mutatkoznak meg a szakirodalomban, amelyek több egymással összefüggő kérdés tisztázását követelik meg.

BÁRCZI magával a szórvánnyal alig foglalkozik, részletesen tárgyalja azonban a község etimológiáját (1951: 14–5). A magyarázatban ugyan a *fok* vízrajzi jelentéséből indul ki, a szórványt mégis Siófokkal azonosítja, megjegyezve, hogy MELICH szerint viszont a Siót jelöli (1925–1929: 424). Ez esetben kétségek kívül az utóbbi véleménnyel érthetünk egyet, hiszen a szöveg egyértelműen (kis) patakot említ, amely a Balatonból veszi eredetét: „Riuulus namque, qui dicitur *fuk*, fluens de prefato lacu” (DHA 1: 150). E vízfolyást a források a későbbiekben is említik, szerepel például a Szent László korára hamisított összeíró oklevélben: +1092/+1274//1399: ad fluvium *Fok* (DHA 1: 283), és tartalmazza a Tihanyi összeírás is, amely szintén a Balatonból kiinduló folyónak mondja: 1211: Est Bolotyn, de quo egreditur fluvius, qui vocatur *Foc* (PRT 10: 516).

Az alapítólevél révet is említ a folyón, közel a Balatonhoz (*Est et portus super lacum eundem*, DHA 1: 150), ahol bizonyára település is korán kialakulhatott, s amely magáról a vízfolyásról metonimikusan kapta a nevét. (Ilyen jelentésfejlődéssel számol ZELLIGER is: 2005: 22.) A helységet vámszedő helyként említi a fent említett hamis oklevél: +1092/+1274//1399: villa *Fok* cum teloneo [o: telonio] (DHA 1: 283), és szerepel az alapítólevél interpolált változatában is: 1055>1416: infra villas *Fok* et Zaroza ~ villam *Fok* (DHA 1: 155). A FNESz. az első eredeti forrásból való adatát 1389–90-ből hozza: *Fok* (lásd *Siófok* alatt, vö. még PRT 10: 44, 497, további adatok: Cs. 2: 606). A település ilyen néven a későbbiekben is szerepel: 1709, 1800–5: *Fok* (PAPP-VÁRY 2005: 120–1, 166–7), sőt a helybeliek által használt mai megnevezése is ugyanígy hangzik (SMFN 133).

A település neve *Sió* előtaggal a 18. század végétől fordul elő: 1773: *Sió-Fuk* (FNESz. *Siófok*), ami arra utal, hogy korábban *Fok*-ként emlegetett folyóvize ek-

¹⁰⁰ A lehetséges olvasatok megadásában nem törekszem teljességre, mivel munkámnak nem központi célja az alapítólevél szórványainak tüzetes hangtörténeti elemzése.

kor már kétségtől *Sió* néven szerepel, amelyre egyébként a 17. század elejétől van adatunk (lásd FNESz. *Sió*). Az itt taglalt kérdéshez ugyan szorosabban nem tartozik hozzá, ám mégis érdemes megjegyezni, hogy *Fok* település nevének jelzővel való bővítésére éppen azt követően került sor, hogy a neki nevet adó vizet már másképpen nevezték, s így megszűnt a köztük lévő névazonosság. A jelzővel való kiegészülésnek azonban valószínűleg nem ez volt a fő oka, hanem sokkal inkább a megyebeli másik *Fok* nevű helységtől való elkülönítés miatt lehetett erre szükség: *Drávafok* neve ugyan már a 15. század végén is szerepel jelzős formában (FNESz. *Drávafok*), de a középkorban előfordul egyszerűen *Fok*-ként is (Cs. 2: 606), sőt ez a mai beszélt nyelvi megnevezése is (BMFN 2: 670). A jelzői szerepű névrész a viszonylag közeli, Zala megyében fekvő *Fok*-tól, későbbi nevén *Vindornyafok*-tól (vö. FNESz.) is elkülöníthette a Balaton-parti települést.¹⁰¹

A Balaton vizét levezető vízfolyás *Fok* megnevezésével a 15. századot követően már nem találkozunk a forrásokban. Nevét azonban nemcsak (Sió)Fok metonimikusan alakult neve őrizte meg, hanem Szabadi település is jelzőként viselte a 15. század közepétől adatolhatóan egészen a 20. század elején lezárt országos helységnévrendezésig (az adatokat lásd FNESz. *Balatonszabadi* és MEZŐ 1999: 38). A *Fokszabadi* név jelzőjének a megmaradásához a víznév kihalását követően az is hozzájárulhatott, hogy minden bizonnyal beleéreztek a vele szomszédos Siófok *Fok* nevére való utalást, s így a név eredeti jelentésszerkezete ('a Fok nevű vízfolyás mellett fekvő Szabadi') az alaki szerkezet változása nélkül módosulhatott: 'a Fok település szomszédságában fekvő Szabadi'.

A fent mondottakból kitűnik, hogy a Tihanyi alapítólevélben *Fuk*-nak nevezett vízfolyást a későbbi-mai Sióval szokás azonosítani. E kérdésben azonban szükséges némi pontosítást is tenni. A mai Sió a Balaton vizét közvetlenül a Dunába vezeti le, medrének kialakítása azonban csak a 18–19. században lezajlott vízszabályozási munkálatok során történt meg (LUKÁCS 1951: 263). Ezt megelőzően a Sió csak azt a folyószakaszt jelölte, amely a Kaposba, illetve a Mezőföldön keresztül folyó Sárvízbe torkollott bele (így jelzi például még LIPSZKY 19. század elejéről való térképe is). Több körülmény utal azonban arra, hogy a korábbi *Fok* nevet eredetileg még ennél is jóval rövidebb folyószakasz viselhette: a Balatonból kilépő vízfolyás legfeljebb néhány kilométer hosszúságú része.

Ennek igazolására legfontosabb bizonyítékként azt hozhatjuk fel, hogy a *Fok* víznévre közvetlenül vagy áttételesen — település neveként, illetőleg névrészeként — csak a Balaton közvetlen szomszédságából vannak adataink. Érvként

¹⁰¹ A településnév és a víznév kapcsolatát gazdag forrásanyagra támaszkodva a történeti földrajzi szempontok kiemelésével igen mélyrehatóan elemezte LUKÁCS KÁROLY (1951), akinek a tanulmánya a BÁRCZI monográfiájával azonos évben jelent meg. A két szerző nyilvánvalóan emiatt nem hivatkozik egymás munkájára.

szolgálhat emellett a kérdéses helynek a forrásokból rekonstruálható egykori földrajzi és vízrajzi jellege is: eszerint a Fokot a Balaton egykori természetes vízlevezető árkanak tarthatjuk, amelynek az volt a szerepe, hogy árvíz vagy magasabb vízállás esetén a tó fölösleges vizét elvezesse a tőle délkeleti irányban elterülő mélyebb fekvésű területek felé. Természetes forrása nem lévén a vízfolyás jellegét, illetőleg magát a létét is főképpen a mindenkori éghajlati körülmények határozhatták meg. Már a Tihanyi alapítólevél szövege is utal arra, hogy a patakon „az emberek át tudnak kelni, olykor csak a hídon, de gyakran a gázlón keresztül is” (SZENTGYÖRGYI 2005: 60), ami nyilvánvalóan a vízfolyás egyenetlen vízhozamát mutatja. A történeti földrajzi kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a török hódoltság korában a Balaton vízállása különösen magas volt (TÓTH K. 1974: 21). A magas vízszint a lefolyó csatorna környékét elmocsarasította, amit az is mutat, hogy több, a 16–17. századból való térképünk fel sem tünteti a medrét (lásd például az alábbi évekből való térképeket: 1528, 1585, 1595?, 1626, 1664, 1688, PAPP-VÁRY 2005: 80–1, 98–9, 100–1, 104–5, 105–7, 112–3). Erről az időszakról egészen a vízszabályozás megkezdéséig LUKÁCS KÁROLY másfajta források alapján szintén azt bizonyította, hogy az egykori Fok medre — szerinte döntően a malomgátak építése miatt — teljesen elmocsarasodott, aminek következtében a víz leginkább *Sár* néven szerepel a forrásokban (1951: 259–60). Ilyen adatokat már az Árpád-korból is említ a közeli vidéken, ami azt mutatja, hogy e megnevezések eredetileg csupán kis területen használatos mikrotoponimák lehettek. Egy 1709-ből való térkép a Fok településtől induló vizet *Sarand*-nak mondja, amely a lejjebb, Simontornyánál a jobbról bele torkoló kis *Sio* patakkal együtt ömlik a *Sarviz*-be (PAPP-VÁRY 2005: 120–1). Mindez más, itt nem részletezendő, a név etimológiáját érintő körülményekkel együtt azt mutatja, hogy a *Sió* is eredetileg mikronévként volt használatos, s csak később lett a hosszabb folyóvíz egészének nevévé. Ez a jelentésbővülés korábban a *Fok* esetében a fent jelzett földrajzi körülmények miatt nemigen történhetett meg.

Ez utóbbi megállapítást támogatják a *fok* vízrajzi köznév jelentéséből levonható tanulságok is. E szónak gazdag etimológiai irodalma van, amelyből itt csak azt szükséges kiemelni, hogy a TESz. a vízrajzi köznév használatát az ugor korra visszavezetett 'kard, kés tompább fele, oldala' jelentésből származtatja (lásd *fok*), az EWUng. emellett — REUTER CAMILLO (1970) nyomán — azt a lehetőséget is megemlíti, hogy a szó a *fakad* ige tövével is összefüggésbe hozható (lásd *fok¹*). Jelentését 'vízlevezető természetes vagy mesterséges csatorna', illetve 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna'-ként határozzák meg (TESz.). ANDRÁSFALVI BERTALAN a középkori vízgazdálkodás szakszavaként mutatta be a *fok*-ot, amely a nagyobb folyók árterületén fordult elő, és azokat a keskeny, rövid csatornákat jelölte, amelyek a megáradt folyók vizét vezették szét az árter különböző pontjaira, illetőleg — az ár levonultával — a lefűződött vízállások vizét vissza a folyóba (1970). Ezt a jelentést ('keskeny medrű időszak patak vagy

csatorna, amelyet árvíz vagy belvíz táplál’) mutatják az ÚMTsz. adatai is, amelyek kivétel nélkül a Duna és a Tisza mellékéről valók.

A *fok* köznév régebbi és újabb előfordulásainak szóföldrajzi tanulságai megerősítik ANDRÁSFALVI és REUTER megállapítását, és azt is valószínűvé teszik, hogy e vízrajzi terminusnak a fent mondott jelentése lehetett az elsődleges értelme.¹⁰² Az Árpád-korban a *fok*-ra a Duna észak–déli folyású szakasza mentén és a Dráva mellékén számos adatot találunk, a Dunántúlon másutt azonban nem fordul elő (ehhez lásd a KMHsz. 1. és a HA 2. *fok* névelemet tartalmazó adatait). Ehhez hasonló képet mutat a szó mai elterjedtsége is: Baranya és Tolna megyében gyakori helynévelem, de csakis a két fent említett nagy folyó közelében adathozható (ehhez lásd BMFN 2: 1035, TMFN 632). Somogy megye északkeleti részén több helynévben is szerepel, de ezekben kivétel nélkül Siófok *Fok* neveként fordul elő: *Foki-hegy*, *Fokipusztá*, *Foki-vőgy* stb. (SMFN 923). Somogyban még egy, a többi Balaton körüli megyében további néhány esetben található meg a szó helynevek elemeként, ám ezek aligha az itt tárgyalt jelentésben értelmezhetők. A három Zala megyei adatnál azt közli a gyűjtemény, hogy a tulajdonos nevére utal a megfelelő névelem (ZMFN 652), és a Keszthelyi járásban fekvő *Vindornya**fok* település régi *Fok* nevét is személynévből magyarázza KISS LAJOS (FNESz.). Ehhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy további vizsgálatra vár még a *fok* közszó és az Árpád-korból is adathozható *Fok* személynév (vö. ÁSz. 318) összefüggése, és részletesen elemezni kellene a szó távolabbi, például erdélyi előfordulásainak (vö. SzT), továbbá a régi szótárakban való megjelenésének sajátosságait is.

Ám ezek híján is igazolhatónak tűnik az a feltevés, miszerint a *fok* az Árpád-korban jóval speciálisabb jelentésben fordulhatott elő, mint ahogyan azt a szakirodalom nagy része felteszi: a fentiekben bemutatott jelentésben, az árterületi vízgazdálkodás szakszavaként használhatták a Balaton partján is éppúgy, mint a nagyobb folyómedrek közelében. A *fok* ennek alapján válhatott a tó vizét leeresztő rövidebb vízfolyás tulajdonnévi értékű nevévé, majd erről a mellette létesült település megnevezésévé.

4.5. *Huluoodi*

A *Huluoodi*-ként említett hely nevének nyelvi interpretációját elsősorban az nehezíti meg, hogy — mivel sem későbbi források nem említik, sem a mai neveink között nem ismerünk vele azonosíthatót — közelebről nem tudjuk lokalizálni: az alapítólevél szövege mindössze annyit árul el róla, hogy közvetlenül a Balaton mellett fekszik („Locus est alius, qui dicitur Huluoodi, procedens ab eodem

¹⁰² Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a szó egyéb földrajzi köznévi jelentéseit a helynévi előfordulásokban gyakran nem könnyű meghatározni; ez további vizsgálatot követel, amely azonban az itteni kérdés szempontjából mellőzhető.

lacu”). A birtokon említett földrajzi köznévi alakú megjelölések (*Zakadat, aruk, Seg*) jellegüknél fogva szintén nem segítik a helyhez kötést, így a kutatók az ugyanitt felsorolt, ám ugyancsak bizonytalanul azonosítható *Turku* és *Ursa* alapján próbáltak a kérdésben állást foglalni. BÁRCZI nagyon bizonytalanul — elfogadva ERDÉLYI LÁSZLÓnak a *Turku*-ra vonatkozó birtoklástörténeti érveit — a Fok mellé helyezi (1951: 15–6 és a térképmelléklet). PAIS nagy biztonsággal ugyanide lokalizálja több helyrajzi részletet is egyeztetve, de bizonyítékokat nem mutat be eljárásának igazolására, csupán egy saját, nem publikált nagyobb tanulmányára hivatkozik (1970: 38). A régi helynevek pontos lokalizálása, a későbbi adatok megléte — mint arról már a fentiekben is szó volt — megkönnyítheti a nyelvi elemzést, ám ezek hiánya, bizonytalansága ugyanakkor természetesen nem feltétlenül akadályozza meg a helytálló névfejtést.

A *Huluoodi* nyelvi eredetét illetően BÁRCZI kissé ellentmondásosan nyilatkozik. Egyrészt szerkezeti szempontból a 12. és 13. századból adatolható *Volóód*¹⁰³ és *Numuolohod* személynevek pontos másának tartja, s ezzel együtt nyelviileg a távolabb fekvő somogyi *Hollád* településnévvel mondja azonosnak. Másrészt viszont kétféle eredeztetését is elképzelhetőnek tartja: vagy a *hull* igéből alakult folyamatos melléknévi igenév *-di* képzős alakja vált óvónév típusú személynévből helynévvé, vagy esetleg egy ’hulladék, omladék, málló, hulló valami’ jelentésű térszíni formára vagy talajviszonyra utaló nevet láthatunk benne (i. m. 15–6, 17). A kétféle interpretáció közül az első ment át inkább a tudományos köztudatba, ezt mint feltehető, de nem bizonyítható elképzelést veszi át ZELLIGER is (2005: 22). E magyarázatnak a fő gyengéje az, hogy hasonló személynévet a régiségből nem ismerünk, FEHÉRTÓI KATALIN magát a *Huluoodi*-t sem veszi fel az „Árpád-kori személynévtár”-ba, jelezve ezzel, hogy nem tekinti személynévi eredetű helynévnek. Újabb munkájában viszont ezt feltételelesen elképzelhetőnek tartotta, ám a nevet az ismeretlen eredetűek között sorolta föl (2006: 167). Gondot okoz az is, hogy nincsen tudomásunk olyan településnevekről, amelyek valamilyen óvónévből alakultak volna.¹⁰⁴

PAIS BÁRCZIHOZ hasonlóan elemezte a név morfológiai szerkezetét, ám a *hull* és a *halad* igék etimológiai kapcsolatának feltételezése alapján s a tőnek más helynevekben való előfordulására támaszkodva — *hullám* szavunkkal is összevetve — „vízrajzi kifejezésként” értelmezte a helynevet (1970). A nem minden részletében kifejtett elképzelés ’haladó, folyó’ értelmű földrajzi köznevet sejtet a helynév alapjaként, ám ilyen vagy hasonló vízrajzi szót sem a régiségből, sem a mai nyelvből nem ismerünk. E magyarázatot gyengíti az is, hogy az EWUng. szerint a *hull*-nak a *halad*-dal való összefüggése alig valószínű.

¹⁰³ Az ÁSz. szerint *Valood* (79).

¹⁰⁴ E névtípus helynévi felhasználása talán azért nem lehetett szokásban, mert az óvónevek az alsóbb néprétegek körében voltak használatosak.

Mindehhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy egyik állásfoglalás sem ad minden tekintetben elfogadható magyarázatot a névben található *u*-val jelölt β státusát illetően: BÁRCZI szerint ez „alkalmasint” visszaható képző (i. m. 16, részletebben: 181–2), PAIS viszont a tőhöz tartozó és így az alapnyelvre visszavezethető fonémának tartja (i. m. 39–40). A *hull* szóban a forrásokban azonban *v* nem jelentkezik, sőt etimológiai szempontból sem mutatható ki benne ilyen elem (TESz., EWUng.). Ennek megfelelően mindkét újabb etimológiai szótárunk a szó első adataként csak kérdőjellel veszi fel a *Huluoodi*-t. Úgy vélem, e bizonytalan azonosítást a fent említett névtani érvek tovább gyengítik.

Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy a *Huluoodi* magyarok alkotta helynév volt, erre a *-di* képző elég egyértelműen utal. E képző a Tihanyi alapítólevélben több szó- és névalakban is előfordul — *holmodi* (kétszer is), *Fotudi*, *Opoudi* és valószínűleg a *Lopdi*, más véghangzóval: *zadu* —, ami azt mutatja, hogy a korban e formáns (eltekintve most a funkcióbeli sokféleségétől) produktív lehetett.

Erős kételyekkel kell azonban fogadnunk azt a föltevést — amelyben eltérő kiindulópontjuk ellenére BÁRCZI is, PAIS is egyetért —, hogy tudniillik a *-di* képző folyamatos melléknévi igenévi alakhoz járult volna hozzá. BÁRCZI a szórványt két egymás mellett álló rövid *o*-val olvassa $\chi(h)ulvood^i \sim \chi(h)ulvoodi$ formában (1951: 15), tehát úgy értelmezi, hogy a folyamatos igenév *-γ* képzője (ugyanazt rekonstruálja PAIS is: 1970: 37) magánhangzóközi helyzetben eltűnt. Csakhogy ez meglehetősen furcsa hangtörténeti fejlődés lenne, mivel a név létrehozásában szerepet játszó képzőformáns ilyen természetű hangtani kényszernek nemigen engedelmesskedhetne: ha a tövégi magánhangzó és a feltételezett képző véghangzója közül éppen maga a képző tűnt volna el, akkor nem lenne, ami az általa képviselt funkciót ellássa. Hasonló esetek vannak ugyan az alapítólevélben, mint például az *azaa*, *mezee*, *fee*, amelyekből egy etimologikusan is igazolható γ valóban hiányzik. Csakhogy a hasonlóság egyúttal nem jelent feltétlenül azonosságot is, mivel ezekben a harmadik személyű birtokos személyjel hosszú magánhangzója elől hiányzik a tövégi γ , amely minden kétséget kizáróan csak a *mezee* alakban, valamint nagy valószínűséggel az *azaa* formában vezethető vissza igenévképzői szerepre. Az elsőnek említett, passzív tövű szóban azonban a 11. század közepén a γ már aligha volt azonosítható a beszélők számára az egykori igenévképzői szerepével. Ugyanez állhat az *aszó*-ra is, hiszen az Árpád-korban viszonylag gyakori földrajzi köznév jelentése egy korábbi igenévi funkciótól már meglehetősen távolra kerülhetett.¹⁰⁵

Annak, hogy a feltételezett igenévképzőnek (a *-γ* mellett elvileg szóba jöhet egyébként a *-β* is) a magánhangzóközi kiesés mellett esetleg másfajta fejlődését rekonstruáljuk a *Huluoodi*-ban, szintén komoly akadályai vannak: egy **χuluγo-di*-ként kikövetkeztetett alakból a γ utáni véghangzó akár a két nyílt szótagos

¹⁰⁵ Erre a kérdésre a *Nogu azah feherea* szórvány kapcsán a 4.29. pontban visszatérek.

tendencia hatására is kieshetett volna, s az ily módon zártszótagi helyzetbe kerülő γ vokalizáció révén a tövégi magánhangzóval kettőshangzót alkothatott, ez pedig monoftongizáció révén alakult volna tovább. Ám a Tihanyi alapítólevél jelölésében mutatkozó *oo* — ami, ha hosszú magánhangzót jelölne, e jelölésmóddal, a betűkettőzéssel egyedüli helyesírási sajátossága volna az oklevélnek — monoftongusként nehezen illeszthető az itt jelentkező mássalhangzós (*meneh*) és diftongusos (*fer teu*) realizációk mellé.

A szórvány magyarázatára megítélésem szerint más — igaz, ugyancsak nem ellentmondásmentes — megoldás is kínálkozik: úgy vélem, a név tövében *holló* szavunkat is kereshetjük. Ennek *-d* képzős formája — más madárnevekből alakult azonos szerkezetű helynevek számos előfordulásához (pl. *Füred* [*< fürj*], *Ölyved*, *Sasad*, *Tyukod*, *Varjad*; mindezekre lásd CSÁNKI-index 290, 640, 734, 847, 862 stb.) hasonlóan — több névben is szerepel a régiségben: Temes vármegyében, a Bél-vidéki kerületben: 1467: *Hollod* (Cs. 2: 26), Biharban pedig víz- és településnévként egyaránt (LIPSZKY, Rep., vö. FNESz. *Pusztahollód*), sőt valószínűleg személynévként is a Sáros megyei 1285/1334: *Hulloudzallasa föld* nevében (Oklsz. *holló*, vö. TESz. *holló*). Esetleg ide tartozhat a fent más összefüggésben említett Somogy megyei *Hollád* is (vö. FNESz.).¹⁰⁶

Holló szavunk ősi hangutánzó szó az uráli korból, amelynek már az alapnyelvben képzős formáját lehet rekonstruálni **kul3(k3)* alakban (TESz., MSzFgrE). A régi magyarban a szó még a 14. században is gyakran előfordult az első szótagban esetleg zártabb magánhangzót is jelölő *u*-val; a Nógrád megyei Hollókő vár nevében erre — más ilyen adatok mellett — több példát is találunk: 1323: *Hulloukw*, 1327: *Huloukw* stb. (Gy. 4: 251). A szóbeljei rövid *l*-re — amelynek intervokalikussá meggyúlása eredményezte a ma általános hosszú *ll*-es formát (TESz.) — nemcsak a régiségben találunk bőséges példákat: 1231: villa *Holo* (BÁRCZI 1951: 28), 1256/1273: *Holofa* (Oklsz., továbbá az egyik fenti nógrádi adat stb.), hanem a mai nyelvjárásokban is előfordul: *holó* (ÚMTsz.).

A *holló* szóvégi *ó*-ját az alapnyelvi képzőből lehet levezetni (vö. TESz.), amelynek *-k-* eleme spirantizálódás után *-γ-*ben folytatódhatott, s ez a véghangzó eltűnését követően szóvégi helyzetben vokalizálódott.¹⁰⁷ Az ómagyar kor korai

¹⁰⁶ E nevet KISS LAJOS a BÁRCZI által ajánlott magyarázat mellett PAIS DEZSŐ szóbeli közlésére hivatkozva a *holló* szóból is származtathatónak tartotta (FNESz.), ám a részletekről — nyilván a szótár által kijelölt korlátok miatt — nem szólt. A javasolt etimológia legkényesebb pontja a második szótagbeli *á* magyarázata, amely esetleg az *Almád*, *Nyárád* típusú (különben nem teljesen azonos alakulásmódú) nevek analógiás hatásával számolva adható meg, de kiindulásként szóba jöhet a *holló* egykori föltehető *holla-* töváltozata is.

¹⁰⁷ A *holló* községnek az ebben a tőtípusban szokásos *holla-* tövét sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvből nem tudom ugyan adatolni, de helynévi használatával összefüggésben a *Holló* településnévből (erre lásd a fenti 1231-ből való adatot) *-i* képzővel alakult családnevek között találunk ilyen formát: *Hollay* (forrás: internetes telefonkönyv: www.mtt.hu).

szakaszában jellemző $\gamma \sim \beta$ váltakozást feltéve (vö. BENKŐ 1980: 74) **huloβodi* alakot rekonstruálhatunk, ami írásban *hulouodi* formában jelenhetett volna meg;¹⁰⁸ ehhez képest a Tihanyi alapítólevélben szereplő *huluoodi* esetleg az *u* és az *o* felcserélődését mutathatja. A nyilvánvalóan nem bizonyítható esetleges íráshiba feltevését nem teszi kevésbé valószínűvé az a tény sem, hogy a szórvány egymás után kétszer is azonos módon leírva szerepel, hiszen a tévesztés már az oklevél nyersváltozatának (piszkozatának) elkészítésekor, vagy akár a jegyzetek alapján történő szerkesztéskor is megtörténhetett. Az alapítólevél számos helyesírási következetlensége mellett kétségtelen íráshibával számolhatunk a *monarau bukurea* szórvány esetében, amelyben a *bukur* és a *rea* találkozásánál az egyik *r* betű elmaradt, de megjegyzem még, hogy JUHÁSZ DEZSŐ az *eri iturea itu* elemének magyarázatában is felvetette az esetleges tollhiba lehetőségét (1992: 130).

A betűfelcserélés feltételezése egyúttal persze a névnek a *hull* igével való összekapcsolási esélyeit is javítja: a **huloβodi* így minden további nélkül lehetne a korábban rövid *l*-lel hangzó (vö. EWUng.) szó igenévi alakjából való helynév is, ám ezt a lehetőséget névtipológiai érvek sokkal kevésbé támogatják, mint a fenti etimológiát: a PAISTól idézett néhány víznév (1970: 38) valóban a *hull* ige származékának tűnik ugyan, de egyrészt ezek másféle szerkezetűek, másrészt pedig további ilyen helyneveket a régebbi névanyagban nem ismerek, és a *hull*-nak — a *hullám* kivételével — egyetlen származékszava sem szerepel a Dél-Dunántúlról megjelent helynévtárak (BMFN, TMFN, SMFN, ZMFN) több száz ezres adatrengetegében.

4.6. *Zakadat – aruk – Seg*

A *Huluoodi* körüli birtok határának leírásában három olyan megjelölés is szerepel, amely földrajzi köznévvvel egyező alakot mutat: *ad Zakadat*, *ad angulum aruk*, *ad Seg*. Ezeket pontosabban azonosítani ugyanúgy nem tudjuk, ahogyan a *Huluoodi*-t sem, ami azonban a hasonló alaki szerkezetű nevek esetében — mint arról az ebből a szempontból kivételesnek számító *Fuk* kapcsán (4.5.) már szó volt — teljesen érthető és általános. BÁRCZI a három szó közül kettőről, a *Zakadat*-ról és a *Seg*-ről azt mondja, hogy inkább „földrajzi névnek látszik”, az *aruk*-ról viszont mint inkább köznévvnek tűnő elemről szól¹⁰⁹ (1951: 65–6). A tulajdonnévi jelleg megítélésében figyelembe vett szempontokat nem tárgyalja ugyan, azt azonban megemlíti, hogy a két csoport között roppant nehéz határvonalat húzni, s az így kialakított kategóriákba az egyes elemeket teljes bizonyossággal besorolni igen gyakran nem is lehet. E megállapításával nemcsak hogy

¹⁰⁸ A β jelölésében az alapítólevélben szokásosabb az *uu*, de például a *ueieze* egyik említésekor *u* szerepel ilyen hangértékben.

¹⁰⁹ Ugyanezt a felfogást tükrözheti a DHA szöveggözlésének nagy és kis kezdőbetűs írásmódja is.

egyet kell értenünk, hanem a megítélés bizonytalanságát talán még szigorúbban is kell vennünk, mint ahogyan azt maga BÁRCZI tette.

BÁRCZI felsorolása azt sejteti, hogy nála az *aruk* talán azért kerülhetett a köznevek csoportjába, mert az alapítólevélben önállóan és szerkezetben egyaránt többször is előfordul. A szó az oklevelekben önmagában állva is valóban gyakorta szerepel (lásd pl. az OklSz. és a KMHSz. 1. megfelelő címszavát), ám ezekben az előfordulásokban közszoí vagy tulajdonnévi értékét többnyire nem könnyű meghatározni. Egyértelműen közszoí szerepben — például magyar tulajdonnév előtt állva (lásd az I. fejezet 7.2. pontjában) — csak nagyon ritkán azonosítható. Ebben a nehezen megítélhető kérdésben esetünkben az sem lehet irányadó, hogy az alapítólevél szövegében a magyar elem latin földrajzi köznévvvel együtt fordul elő (ad *angulum* aruk), vele minden valószínűség szerint birtokos jelzős szerkezetet alkotva. A szövegrészt a magyar fordítások „az árok szögletéig” megfeleléssel adják vissza (ÁrpOkl. 106, ÉRSZEGI 2004: 2), de „az árok szögig” fordítása is előfordul (SZENTGYÖRGYI 2005: 60). Az ilyen szerkezetek megengedik a közszoí értelmezést, sőt elsősorban talán inkább azt sugallják, de hasonló formulákban magyar tulajdonnevek is gyakran előfordulnak, mint ahogyan erre maga az alapítólevél is ad példákat: *ad portum Ecli*, *ad caput Petre*.

Az *árok* szó jelentéstörténetével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a régi nyelvbeli feltehető jelentéseit ma sem igen ismerjük pontosabban, mint ahogyan erről bő fél évszázaddal ezelőtt BÁRCZI nyilatkozott (i. h.), noha az azóta eltelt időben számos e tekintetben hasznosítható forrás (oklevélkiadások, regionális tájzótárak, az ÚMTsz., a SzT, LIGETI 1986: 255–6 stb.) gazdagította az ismereteinket. A kérdés részleteiben sajnos, itt sem adódik lehetőség mélyebben elmerülni, de azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy régi földrajzi közneveink tüzetes szótörténeti feldolgozása — amelyre minden részletet illetően etimológiai szótáraink érthető módon nem vállalkozhattak — számos történeti diszciplína (elsősorban a helynévtörténet, a történeti földrajz és szóföldrajz, valamint az etimológia) helyzetét jelentősen előmozdítaná.

Lényegében e komplex vizsgálatok hiányát érezhetjük a *Zakadat* interpretációjában is, ám néhány apró, eddig figyelmen kívül hagyott körülményre ennek híján is felhívhatjuk a figyelmet. E szó nemcsak a *Huluoodi* környékén szerepel az alapítólevélben, hanem a *Culun* tó körüli birtok leírásában is előfordul az egyik határpont megnevezéseként. Ez utóbbi hely a tihanyi apátság 1211-ből való birtokösszeírásában is meg van említve: „ad locum, qui vocatur *Zacadat*” (PRT 10: 509), ami esetleg a szórvány tulajdonnévi jellegét erősítheti, de mindez magyarázható a két oklevél szoros tartalmi és esetleg keletkezésbeli kapcsolatával is (erre lásd GYÖRFFY 1956).

BÁRCZI a Tihanyi alapítólevél két *Zakadat* szórványáról mindössze annyit állapított meg, hogy noha pontosabban nem lokalizálhatók, értelmezésük, morfológiai szerkezetük világos, részben abból adódóan, hogy a *szakadat* igen gyakori

földrajzi (köz)név (1951: 17–8, 57). ZELLIGER ehhez még hozzáteszi azt, hogy a név jelentése 'szakadékos, omladékos hely', ugyanúgy, mint a vele azonos alapszóból *-ék* képzővel alakult *szakadék*-é (2005: 40). Az EWUng. a *szakad* címszó alatt 'Bergsture'-ként értelmezi az 1055. évi adatokat.

A szócsalád régebbi-mai előfordulásait vizsgálva két dolog tűnik ki elsőre. Az egyik az, hogy a *szakad* igéből többféle képzővel is alakultak jórészt azonos jelentéseket mutató földrajzi köznevek: a *szakadat* ~ *szakadát* és a *szakadék* mellett elsősorban a *szakadás* említhető meg, de előfordulnak a *szakaszt*-ból és a *szakít*-ből képzett formák is: *szakasztás*, *szakaszték*, *szakítás* (vö. pl. OklSz., BMFN 2: 1215 stb.). Az alaki sokszínűség mellett a jelentésbeli gazdagságra is felfigyelhetünk, a sokféle finom jelentésárnyalat alapvetően két jelentéskörbe sorolható be: a fent már említett domborzati szerep mellett különböző vízrajzi jelentések tűnnek fel. Ez utóbbi szerepkörben a mai nyelvjárásokban az egyébként is gyakoribb *szakadék* többféle jelentésben is használatos: 'folyóág', 'kis vízfolyás, ér', 'holtág' (NEMES 2005: 172). E jelentések a régiségben feltehetően a szinonim szerepű *szakadat* ~ *szakadát* köznévhöz is kapcsolódhattak, amire a szó Árpád-kori víznévi előfordulásai közvetlenül is utalnak: 1275: ad fluuium *Zacadat* uocatum, 1284: Iuxta quoddam nemus aquosum *Sakadath* uocatum (SZAMOTA 1895: 142, OklSz. *szakadat*, *szakadát*). A *szakad*-nak egyébként a mai köznyelvben is van vízrajzi jelentése 'folyóvíz' többfelé ágazik' értelemben, amely így, igei formában már a régiségből is adatolható (TESz. *szakad*).

Úgy vélem, az alapítólevélben szereplő *Zakadat* mindkét előfordulása esetében a hagyományosan megadott domborzati jelentés mellett legalább ugyanolyan valószínűséggel — ha nem nagyobb eséllyel — jöhet szóba a vízrajzi fogalomként való értelmezés is. Ezt a feltevést a történeti földrajzi körülmények is kellően megalapozottá teszik. A másodiknak említett *Zakadat* a Dunától keletre eső dél-alföldi futóhomokos területen feküdt, ahol a természeti környezet, a domborzat változékony jellege sem nagyon támogatja a 'hegy- vagy dombszakadás'-ként való értelmezést, noha halmokat és hegyeket e vidéken is kétségtől emleget az oklevél szövege. Ám emellett gazdag vízi világ is jellemezte a *Culun* tó környezetét (minderről részletesebben lásd alább: 4.46.), s így vizek holtágát e térségben is éppúgy jelölhette a *Zakadat*, mint ahogyan a *szakadék* ilyen jelentésben az ómagyar korból is adatolható a közeli Duna mentéről: 1511: Quedam *stagna* seu *lacus* wlgariter *Holthdwna* alio nomine *Dunazakadekya* (SZAMOTA i. h., OklSz. *szakadék*).

A *Huluoodi* vidékén említett *Zakadat* földrajzi környezete — ha elfogadjuk, hogy a *Fuk* környékén kereshető, amit azonban egy az alábbiakban említendő összefüggés is támogathat — a korábbiakban kifejtettek szerint mocsaras vidék lehetett, amelyből itt-ott egy-egy domb emelkedett ki (lásd az oklevél megfelelő részleteit: *ad monticulum*, *ad Seg*). A Balatontól délkeletre eső tájnak ezt a régi képét a vízszabályozás előtti térképek is pontosan mutatják, mindez jól kitűnik

például az első, illetve a második katonai felmérés anyagából a 18. és a 19. századból is. Ezen a vidéken a szinonim szerepű *szakadék* a későbbiekben is szerepel vízrajzi köznévként ’folyóvíz mellékága, mely áradáskor megtelik vízzel’ jelentésben (a Balaton mellékéről 1839-ből közli a MTsz. II, 476). Még beszédesebb lehet a szónak a dél-dunántúli, Dráva vidéki Ormánságban való használata ’folyóvíz holt ága, a főfolyótól vagy víztől elszakadó ág’ értelemben (OrmSz. *szakadék*), ugyanis a *fok*-kal egy jelentésmezőbe tartozó, vele szorosan összefüggő fogalmat jelöl: „Nyáron csak az elszakadó ponton, a *fokon* érintkezik a fővízzel, s áll a vize” (i. h.).¹¹⁰ A *szakad*-ból képzett földrajzi köznevek jelentéstani egyezései alapján ilyen jelentését a főleg régebben használatban volt *szakadat* ~ *szakadát*-nak is feltehetjük, s ennek alapján — a domborzati jelölő szerep lehetőségének fenntartása mellett — az alapítólevélben szereplő *Fuk* környékének vízrajzi szavaként vagy akár neveként is értelmezhetjük.

A *Zakadat* olvasatával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az utolsó szótag hosszú *á*-val való olvasását [*szakádát*] BÁRCZI több helyen is hangsúlyozza (1951: 17, 174), elsősorban helyesírás-történeti érvelésre támaszkodva: e magánhangzó jelölésében labiális *a*-ra utaló *o* betű ugyanis sehol sem fordul elő. Az alapítólevél adatainak *á*-val való olvasatát a TESz. is külön kiemeli, és több ilyen alakú helynevet elemez KISS LAJOS is a FNEsz.-ben (*Mezőszakadát*, *Oltszakadát*, *Szakadát*). Megítélésem szerint az 1055-ből való és általában is az ómagyar kori adatok *á*-s olvasatát nem lehet kizárólagos érvényűnek tekinteni, mivel az általam ismert — részben a fenti források által idézett — adatok (vö. még OklSz.) helyesírása egyetlen esetben sem utal hosszú magánhangzós ejtésmódra.

A *Seg*-ről — amelyet leginkább [*ség*] vagy esetleg [*ség*] formában olvashattunk (vö. TESz. *ség*, ZELLIGER 2005: 24, BÁRCZINál *seg* olvasattal is: 1951: 18) — kétségkívül megállapítható, hogy akár köz-, akár tulajdonnévként is fordul elő az alapítólevélben, ’domb, halom’ jelentésben értelmezhetjük. Bár már BÁRCZI is rámutatott ERDÉLYI LÁSZLÓ *szeg* olvasatának és etimológiai azonosításának a helytelen voltára (i. h.), ezt a lehetőséget GYÖRFFY újból előhozta (ÁrpOkl. 106). Ismételten hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a felfogás helyesírás-történeti szempontból nemigen állja meg a helyét, hiszen a Tihanyi alapítólevélben az *sz* hangot csaknem kivétel nélkül *z* betűvel jelölték (BÁRCZI 1951: 128, vö. még KNIEZSA 1952: 15).

E szó esetében az etimológia elsősorban a vele összetartozó szó- és névbokor (*Ság*, *Ség*, *Seges(d)* nevek stb., vö. még *séd*) és az esetleg hozzá kapcsolható *-ság/-ség* képző kapcsolatára fordította a figyelmet. Mivel ezek az alapítólevél megfelelő szórványának magyarázatához csak távolabbról tartoznak hozzá, itt az ezzel összefüggő körülmények taglalásába nem szükséges belebocsátkozni —

¹¹⁰ A *szakadék* további vízrajzi jelentéseit lásd NEMES 2005: 172.

egyes részletekre a *Segisti* kapcsán alább (a 4.61. pontban) mégis kitérek majd —, azt azonban hangsúlyozni kell, hogy az e körben figyelembe vehető adatok pontos elkülönítésére és azonosítására a korábbi vizsgálatok talán nem fordítottak kellő figyelmet, pedig ennek az egész problematika tisztázásában különösen fontos szerepe van.

Itt e kérdéskörből csupán azt az egyetlen részletkérdést kívánom érinteni, amely a *ség* közszoói szerepével függ össze. A TESz. e szavunkat önálló szócikkben tárgyalja, és megjegyzi róla, hogy „Igen régen elavult.”. Az EWUng. kiemeli, hogy a szó csak helynévként fordul elő, és ZELLIGER is hangsúlyozza, hogy „adataink csak tulajdonnévi szerepben vannak rá” (2005: 24). Megállapítható azonban, hogy a régiségben a *ség* nemcsak magában állva fordul elő, hanem összetételekben is gyakran szerepel helynevek elő- és utótagjaként: 1244: *Segfeu*, 1328: *Seguagas*, 1230 k./1355: *Bolugsegh*, 1346: *Gewrseg*, 1455: *Kowachseg* (OkI Sz. *ség*), ami kétségtől arra utal, hogy az ómagyar korban földrajzi köznévként feltétlenül aktív szerepű közszoó lehetett, még ha ritkábban is használták, mint a hasonló jelentésű *bérc*, *halom*, *hegy* szavakat. E periferikus jellegét mutatja esetleg az is, hogy az oklevelekben egyértelműen közszoóként (például magyar helynév előtt latin fajtajelölő szó helyén) nem ismerek előfordulását, ami viszont a fenti szinonimái közül a *bérc* esetében egyáltalán nem ritka jelenség (RESZEGI 2004: 150–1). Mindezzel együtt megállapítható, hogy az alapítólevélben szereplő *Seg* — éppúgy, mint a mellette álló másik két szórvány, a *Zakadat* és az *aruk* — tulajdonnévnek vagy közszoónak egyaránt tekinthető.

4.7. *Turku*

Az alapítólevélben *Turku*-ként említett helyet jelölő szónak már az olvasata is elvileg kétféle, helyesírás-történeti szempontból egyforma eséllyel figyelembe vehető lehetőséget vet fel: palatális és veláris magánhangzókkal egyaránt olvasható. A két olvasatváltozat értelemszerűen más-más szóval, szócsoporthoz hozzáfűzésbe a szórványt.

A veláris [*turku*] olvasat a szakirodalomban komolyabban nem vetődött fel, e lehetőséget BÁRCZI sem említi (1951: 16–7). Erre utal azonban a TESz.-nek az a megoldása, hogy a Tihanyi alapítólevélnek ezt az adatát — kérdőjellel ugyan — a *torok* első előfordulásaként tünteti föl. Ugyanígy jár el az EWUng. is. Az azonosítást a jelentés oldaláról az teszi elképzelhetővé, hogy a *torok* földrajzi köznévként is használatos, a TESz. meghatározása szerint ’térsegnak, területnek, helysegnak stb. bejáratí része, kezdete’ jelentésben. Földrajzi köznévi szerepét mai előfordulásai is jól mutatják, ezek között főleg vízrajzi szóként található meg, többek között ’vízfolyás torkolata’, ’öböl’, ’partszakadék’ jelentésben (NEMES 2005: 187). Ebből a töből való a mai köznyelvi *torkolat* is, amely a 17. század elejétől adatolható (TESz.). Ez az azonosítás — elsőre legalábbis úgy tűnik — könnyen kapcsolható az alapítólevélben *lacus*-ként említett *Turku*-hoz, amely

így jól beleillenek a szomszédságában szereplő földrajzi köznevekkel azonos alakú megnevezések (*Zakadat, aruk, Seg*) sorába. Csakhogy a *torok* szót önmagában sem közszóként, sem pedig tulajdonnévként nem nagyon szokás helymegjelölésre használni ugyanúgy, ahogyan más metaforikus úton földrajzi köznévvé lett testrészneveket (pl. *fő ~ fej, oldal* stb.) sem. E szavak ugyanis speciális részegész viszonyt fejeznek ki, s ennek megfelelően helymegjelölésre inkább szó szerkezetekben alkalmazhatók: valaminek a torkáról, fejről stb. lehet leginkább beszélni. E fontos névtipológiai körülmény a szórványnak a *torok*-kal való összekapcsolását igen csekély valószínűségűvé teszi, s ezért még kérdőjellel sem igen célszerű az adatai közé sorolni.

A *Turku*-nak a szakirodalomban széles körben elterjedt [*türkü*] olvasatát a szórvány által jelölt helynek a (Sió)Fokhoz közel fekvő Töreki(pusztá)val való azonosítása magyarázza. Ezt az összefüggést — amely már SZAMOTÁNÁL is feltűnik (1895: 145) — ERDÉLYI LÁSZLÓ birtoklástörténeti érvekkel támasztotta alá (PRT 10: 347–8), és kétkedve ugyan, de BÁRCZI is elfogadta (1951: 16). PAIS az *Ursa*-t tárgyalva ugyanebből az azonosításból indult ki (1955c: 96). A kérdéses hely neve szerepel mind az 1092-ből való hamis, mind az 1211. évi hiteles tihanyi összeírásban: az +1092/+1274/1399-es diploma *Turuk* formában közli a nevet (DHA 1: 283), 1211-ben pedig *Thurkh ~ Turk ~ Turch* alakban szerepel (PRT 10: 515–6). A két határleírás ugyan nem pontosan azonos területeket jelöl meg, de az kétségtelen, hogy mindkettő a Fok településtől nyugatra fekvő, Jód, Endréd, Zamárdi közé eső birtokot tárgyalja, ahol a mai Töreki(pusztá) is fekszik. Egyértelműen nyilatkozik egy 1358-ra keltezett hamis oklevél is, amely *Turuk* falut, a tihanyi apátság birtokát a Fok vize melletti *Keleti* (a későbbi Kiliti) szomszédságában levőnek mondja (PRT 10: 557–8).

E településnek, amely királyi birtok volt, a határleírások szerint inkább csak az északi, a Balaton felé eső részeit adományozhatta I. András a tihanyi apátságnak. A kérdéses terület határa az alapítólevél szerint *ad lacum Turku* húzódik. E megjelölés valószínűleg nem úgy értelmezhető, hogy magát a tavat hívták volna *Turku*-nak (bár ez a lehetőség sem zárható ki), hanem inkább úgy, hogy *Turku* település taváról, a *Turku* falu határában lévő tóról van szó. Hasonló megjelölések gyakran előfordulnak az oklevelekben, egyet az 1211. évi tihanyi összeírásból, éppen a fent mondott hely közvetlen szomszédságából is idézni tudunk: „ad stagnum *Somardy* et per mediam piscinam *Somardi*” (PRT 10: 516), ahol Szamárdi (a későbbi Zamárdi) település neve áll tavának jelölőjeként. E magyarázat révén elhárulnak azok a gondok is, amelyek a névfejtésben a víznévi vagy településnévi jelleg megítéléséből adódóan névtipológiai szempontból a *Turku* kapcsán fölvetődhetnek, sőt föl is vetődtek (vö. BÁRCZI 1951: 17), s így az etimológiában elég, ha településnévként vesszük figyelembe a szórványt. *Turku* település tava bizonyára az a tóvá kiszélesedő, nagyjából észak–déli irányban elnyúló

vízér lehetett, amely még a 19. századi térképeken is szerepel Töreki(pusztá) mellett nyugatra (MKFT).

Az eladományozást követően bizonyára az apátságnak juttatott birtokrészen is létesülhetett település, amit az mutat, hogy az +1092/+1274//1399. évi összeírás két azonos nevű falut említ egymás mellett: „*villa Turuk cum silva inter aliam villam Turuk et inter villas Jod, et Endred*” (DHA 1: 283). A névazonosság megszüntetésére később a korábbi, délebbre fekvő település megnevezésében a tulajdonost magában a névben is megjelölték, és ennek megfelelően 1229-ben *Kiralturky* formában említik (Cs. 2: 620, 653). A névelkülönülés végül úgy zárult le, hogy az apátsághoz tartozó település a természeti környezetére utaló új nevet kapott, s ezt követően *Tóköz(i)(pusztá)* néven szerepel (vö. BÁRCZI 1951: 16, MKFT, GÖNCZY–KOGUTOWICZ, SMFN 146).

A *Turku* azonosításának viszonylag nagyfokú bizonyossága lehetővé teszi, hogy etimológiáját Töreki(pusztá) nevére vonatkozóan adjuk meg. Ennek mai előnyelvi adatai különböző földrajzi köznévi utótagokkal is kiegészülve döntő többségükben *Töreki* formájúak, de föltűnik közöttük *Töröki* változat is (SMFN 1144–5). A 19. századi forrásokban vegyesen szerepel második szótagbeli illabiális (LIPSZKY, Mappa, MKFT) és labiális (MoGSz. 2: 217, GÖNCZY–KOGUTOWITZ) magánhangzóval. Hasonló adatait ismerjük az egykor Zala, majd Veszprém megyéhez tartozó Törekipusztá településnek is (FNESz., VeMFN I, 210). E váltakozás, amelyet hangtani természetűnek nemigen tarthatunk, leginkább azt mutathatja, hogy a nyelvtudat mind a *törek* (amelyben alsó nyelvválású *e* szerepel), mind pedig a *török* szóval összefüggésbe hozza *e* neveket. A Fokhoz közeli Töreki nevében a régi forrásokban a szóvégi *-i* nem szerepel, így kétségtelen, hogy ezzel a képzővel legfeljebb csak a középmagyar korban bővült.¹¹¹

A település ómagyar kori adatait CSÁNKINál az alábbiak szerint találjuk meg: a már említett 1229-ből való *Kiralturky* mellett é. n.: *Toruk*, 1436, 1458: poss. *Thewrek*, 1460: *Twrek* szerepel (Cs. 2: 653). E névvel alakilag összevethetők az adott korban további két település előfordulásai is: a már említett Zala megyei Törekipusztá 1262: *Turek*, 1412: *Terek*, 1446: *Thewrek* (Cs. 3: 118), egy a 16. században elpusztult Hunyad megyei falu pedig [1330]: *Turek*, 1332–6/PR: *Thurek*, *Turk* (Gy. 3: 300), 1390: *Terek*, 1444: *Thewrewk* stb. (Cs. 5: 143) alakban szerepel. Az adatok hangtani tekintetben lényegében ugyanazt a képet mutatják, mint amit az újabb kori formák is, a régiségben azonban a második szótag magánhangzója mellett az első szótagé is hol labiális, hol illabiális formában

¹¹¹ Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, de érdemes megjegyezni, hogy a képzőben nem az *-i* melléknévképzőt — amely jelzős szerkezetű névösszetételekben járulhatna szabályosan az előtagként álló névhez —, hanem az *-i* helynévképzőt kell látnunk, mivel ez a formáns a helynév alapalakjában is szerepel, amely csak később egészülhetett ki — alakváltozatként — a *pusztá* utótaggal.

fordul elő. A Fok melletti Töreki 1055-ből való *Turku* adata hangtörténeti szempontból nehézség nélkül illeszthető a fenti említésekhez: a későbbi formákban jelentkező második szótagbeli magánhangzó hiányát a tövégi magánhangzó megléte magyarázza. Ugyanez a hangzóhiányos tövváltozat jelenik meg a fent bemutatott *Kiralturky* adatban is, amelyből a 3. személyű *-i* birtokos személyjel kapcsolódása miatt hiányzik a kérdéses magánhangzó.

A név eredetét vizsgálva a kutatók lényegében kétféle elképzelést fogalmaztak meg: vagy a *törek*, vagy a *török* (< *türk*) szavakat keresték — ez utóbbit inkább áttételesen — a helynévben. BÁRCZI mindkét lehetőséget felvetette, ám a *törek*-ből való származtatást kevésbé tartotta valószínűnek (1951: 16–7). KISS LAJOS viszont a Zala megyei Törekpuszta esetében — amely etimológiai tekintetben aligha választható el az itt elemzett alapítólevélbeli névtől — éppen fordított súllyal vette figyelembe a két kínálkozó lehetőséget (FNESz.). KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ (1973: 11–2) és ZELLIGER (2005: 22) viszont csak a *türk* ~ *török*-kel való összefüggést említi meg, a TESz. és az EWUng. is csak ez alatt közli kérdőjellel a Tihanyi alapítólevél megfelelő adatát.¹¹²

A *törek*-kel való egyeztetést elvileg nehezíthetné az a körülmény, hogy a szóban alsó nyelvválású *e* szerepel, ami nem felel meg a fenti nevekben *e* helyütt megjelenő palatális labiálisnak, ám a *törek*-nek egyrészt van *török* formája is (TESz.), másrészt a helynévben az eredetétől függetlenül — például más szóhoz való asszociatív hozzákapcsolása révén — is történhetek nem szokványos, nem „szabályszerű” változások. Nagyobb súllyal esik a latba azonban a helynévnek és a vele összefüggésbe hozott közszónak a névtipológiai, jelentéstani vallomása. A *törek*-nek etimológiai szótárunk két, itt is figyelembe vehető jelentését adja meg: 1. 'gabonaszár és kalász törmeléke', 2. 'trágya', amelyek közül csak az elsőre van biztos közszói adatunk a régiségből, a 14. század végéről (TESz.). Helynév-tipológiai tapasztalatok azt mutatják, hogy ilyen speciális jelentésű mezőgazdasági szakszóból nemigen szokott helynév keletkezni, pláne nem településnév. BÁRCZI érezhette is ezt a nehézséget, hiszen amellett, hogy *e* lehetőséget kevésbé valószínűnek mondta, feltette azt is, hogy a *tör* igeének ez a *-k* képzős származéka 'törmelék' vagy 'törés, omlás' jelentéssel szolgálhatott esetleg a helynév alapjául, amely ily módon „térszíni formát jelölő vagy a talajviszonyokra (tőzeges, korhadásos föld) vonatkozó nevek közé tartoznék” (1951: 17). KISS LAJOS a 'törmelék' jelentésre alapozta névfejtését, amelyet a tőzeges láptalajjal hozott összefüggésbe (1982: 481, FNESz. *Törekpuszta*). Csakhogy az itt idézett jelentésekre nincsen semmiféle adatunk, s olyan közszót, földrajzi köznevet sem ismerünk sem a múltból, sem a mai nyelvjárásokból, amely *e* fogalomkörben legalább a fent jelzett igehez valamilyen módon is kapcsolható volna. Ez a kö-

¹¹² A Fok melletti *Törek*-nek a TESz. által szintén megemlített, +1092/+1274/1399-ből és 1211-ből való adata mellől azonban hiányzik a kérdőjel, ami mindenképpen következetlenség utal.

rülmény az előzőekben mondottakkal együtt azt sugallja, hogy e feltételezést a név magyarázati lehetőségei közül nagy valószínűséggel kiiktathatjuk.

A szakirodalom is jóval nagyobb valószínűséggel szól a névnek a *türk* ~ *török* népnévvel való összefüggéséről, s egységes a felfogás abban a tekintetben is, hogy ez személynévi áttétellel válhatott helynévvé (BÁRCZI 1951: 16–7, FNESz. i. h., ZELLIGER 2005: 22, valószínű származtatásként: KRISTÓ 2000: 24). *Türk* ~ *török* népnévünk az általános vélemény szerint még a vándorlások korában kerülhetett be a magyar nyelvbe (TESz.), LIGETI feltevése szerint a kazárok jelöljeként, s e szót a hódoltság kori intenzív kapcsolatok támaszthatták fel és tölthették meg új jelentéssel az ómagyar kor vége felé (1986: 204, 270–1). E népnév alapalakban — amely analogikus tövéghangzóval kiegészülve **türkü*-nek hangozhatott (ABAFFY 2003: 321) — vagy esetleg *-i* képzővel ellátva ugyanúgy szerepelhetett helynévként, mint ahogyan erre más népnevek (*oros*, *német*, *cseh* stb.) is számos példát mutatnak.¹¹³ E reális lehetőséget azonban — más összefüggésben — csak KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ említette meg (1973: 11–2). A szó személynévi használatára a Dömösi adománylevél 1138/1329: *Turcu* adatát hozzák fel a névvel foglalkozó szerzők, ami valóban elképzelhető azonosítás, e mellé az Árpád-korból azonban legfeljebb egy-két további adatot tudunk tenni: 1295/1405: *Turk*, 1278/1378: *Turek* (ÁSz.). Egyet kell értenünk ugyanakkor a TESz. figyelmeztetésével, amely szerint az írásképek alapján szóba jöhető tulajdonnévi — köztük is különösen a személynévi — adatoknak csak egy része tartható a *türk* ~ *török* családjába. E népnév személynévi használatában azonban kételkedni semmi okunk sincs, s e feltevésünket közvetve megerősíti az is, hogy a szó később családnévként is előfordul (vö. pl. RMCsSz. *Török*, itt azonban a ma is létező *Türk* családnév nem szerepel).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél *Turku* szórványát nagy valószínűséggel kapcsolhatjuk *türk* ~ *török* szavunkhoz, amely akár népnévként közvetlenül, akár személynévi áttétellel is a kérdéses település nevévé válhatott.

4.8. *Ursa*

Huluoodi birtok leírásában mint határpontot utolsónak egy *Ursa* nevű helyet említ meg az alapítólevél, amelynek sem a helyét, sem az eredetét illetően nem tudott viszonylag egységes, megnyugtató eredményre jutni a szakirodalom. Az egyértelműen téves lokalizálások és a teljesen elfogadhatatlan etimológiai azonosítások bírálatát már BÁRCZI elvégezte (1951: 18–9), így erre nem szükséges kitérni. Ha a fenti érvek alapján *Turku*-nak a (Sió)Fok melletti Törökivel való azonosíthatóságát elfogadjuk, akkor *Ursa*-t ennek közvetlen közelében kell ke-

¹¹³ E népnevek között azonban olyanok is vannak (*besenyő*, *böszörmény* stb.), amelyek csakis képző nélkül fordulnak elő helynévként.

resnünk, a leírás tanúsága szerint a Balatonhoz egészen közel („ac deinde ad *Ursa*, inde vero ad magnum lacum”). BÁRCZI ezt a helyet összefüggésbe hozhatónak tartotta (1951: 18–9) a CSÁNKI által Somogy megye északkeleti részén említett 1229: villa *Vrs* (Cs. 2: 634) településsel. Erről azonban PAIS az oklevél szövegkörnyezetének elemzésével meggyőzően bizonyította, hogy a *Turku* által jelölt helytől jóval nyugatabbra, Lelle, Ószöd, Szárszó és Szólád vidékén feküdt (1955c: 96). PAIS az alapítólevélbeli adatot a meglehetősen távolság ellenére is azonosítja a fent mondott faluval, ami azonban a leírásnak semmiképpen sem felelhet meg. Az azonosítással kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az elemzők leginkább településnevekkel próbálták kapcsolatba hozni az *Ursa*-t — amit azonban külsődleges körülmények is magyarázhatnak: a helységnevek általában viszonylag jól lokalizálhatók, és egyébként is sokkal inkább föl vannak tárva, mint a mikrotoponimák —, pedig a szórvány szövegkörnyezete legalább annyira (ha nem jobban) lehetővé teszi a mikronévként való értelmezését is.

A lokális névmegfelelések hiánya az ilyen értelemben társtalan nevek nyelvi azonosítását, megfejtését későbbi névadatok híján eleve megnehezíti, és arra készíti a névmagyarázókat, hogy a kérdéses névadathoz névrendszerbeli megfeleléseket keressenek. Ehhez legjobb kiindulópontul az alaki azonosság vagy legalább a hasonlóság szolgálhat. Az *Ursa*-val megegyező írásképi helynévi adat azonban tudomásom szerint nem került elő a forrásokból, de még olyan sem, amely helyesírás-történeti szempontból neki megfeleltethető lenne. A Tihanyi alapítólevél helyesírása és az általános magyar hang- és helyesírás-történeti ismeretek alapján az adatot [*ursá* ~ *orsá*] formában lehet leginkább olvasni.¹¹⁴ Ezzel megegyező hangszerkezetű közszt vagy helynevet azonban nem ismerünk, személynevet is csupán egyet: 1302: *Vrsa* (MonStrig. 2: 509, idézi a FNESz. is *Alsóörs* alatt). Ha a magyar hangtörténet általános fejlődési irányait is figyelembe vesszük, e forma előzményeként feltehető egy [**urusá* ~ **urosá*] alak. Ez pontosan megfelel annak a személynévnek, amelynek az Árpád-korból két előfordulását is ismerjük: [XI]/Krón.: *Urosa*, [1052]/KrónKomp.: *Vrosa* (ÁSz.). E név pedig nyilvánvalóan annak az *Uros* ~ *Uras* ~ *Urus* ~ *Oros* stb. személynévnek az *-a* becéző/kicsinyítő képzős származéka, amely nagy bőséggel adatolható a jelzett időszakból (uo.). Az *Ursa*-nak vagy feltehető előzményének a fonotaktikai szerkezete — elsősorban a szó végét illetően, ami a nevek esetében ebből a szempontból is feltétlenül jellemző lehet — egyébként jellegzetesen személynévet idéz: amíg például az „Árpád-kori személynévtár”-ban 302 különböző *-sa* végű névforma szerepel (870), addig a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében (399) ennek a harmada, de ezek nagy része is személynévből való helynév.

¹¹⁴ Nem zárható ki elvileg az *s*-nek *cs*-vel való olvasása sem, a *cs* jelölésére azonban az alapítólevél nem mutat példát, mivel a benne előforduló szórványokban nem szerepel ilyen hang.

Az *Ursa*-nak ezt az eredeztetési lehetőségét már PAIS is megpendítette (más, oda nem illő neveket is bevonva az etimológiába), és a személynévet az *úr* 'dominus' -*sa* kicsinyítő képzős származékaként magyarázta, ám a Tihanyi alapítólevél szórványát végül mégsem ebből vezette le (1955c: 96). BENKŐ — egy fél mondatos megjegyzésében — ugyanezt a megoldást ajánlotta (2003: 170). Úgy vélem, a személynév származtatásában az *úr* mellett mind személynév-tipológiai, mind alaktani szempontok alapján *orr* szavunkat is figyelembe kell venni, amelyet régi alakjában rövid mássalhangzóval használtak (TESz.). A hasonló írásképi Árpád-kori személynévek közül többnyire aligha lehetne biztosan elkülöníteni, hogy melyek az *úr* és melyek az *orr* származékai. Az 1055-ből való *Ursa*-t mint korai helynévi előfordulással rendelkező személynévi eredetű adatot FEHÉRTÓI KATALIN is felvette „Árpád-kori személynévtár”-ába, azonban a név rendszertani összefüggéseire vonatkozóan semmiféle utalást nem ad meg a szócikkben. Újabban viszont — egyik lehetőségként — német eredetű névként magyarázta, amely a német *Urs*, *Ursa*, *Urso*, *Ursio* személynévek megfelelője lehet, de párhuzamosan szláv eredetű -*sa* végű neveket is megemlített (2006: 167).

PAIS DEZSŐ is kapcsolatba hozta a szórványt az *orr*-ral, ám a szót mint kiemelkedést jelölő, 'orom' jelentésű földrajzi köznevet kereste az *Ursa*-ban. Az azonosításban egészen odáig elment, hogy — kérdőjellel ugyan — az 1092. évi hamis oklevélben latin nyelven említett egyik hegy nevévé is megtette (1955c). Ezt a magyarázatot a TESz. is részben magáévá tette, mivel az *orr* első adataként kérdőjellel az alapítólevél e szórványát tünteti fel. Az *orr*-nak helynévben való szereplésére, földrajzi köznévi alkalmazására valóban számos példát ismerünk, és nemcsak térszínformanévi szerepben (vö. NEMES 2005: 149–50),¹¹⁵ ám erre is igaz az a megállapítás, amit a *Turku*-val kapcsolatban a *torok*-ról és más testrésznévi eredetű földrajzi köznevekről tettünk, hogy tudniillik névként nem önállóan, hanem sokkal inkább szerkezetes formában szokott szerepelni. Ennél is súlyosabb azonban az az alaktani probléma, amely a -*sa* szerepét illeti, s amelyről PAIS egyáltalán nem is szól. Az *orr*-nak helyet jelölő használatában többféle változatát is ismerjük — vö. pl. *orom* (TESz.), *Ormán(y)*, *Ormos* (FNESz.) — ám ezek között sem -*sa*, sem -*s* + -*a* képzős alak nem szerepel. A valamivel való ellátottságot jelölő -*s* magyarázatára még adódna analógia, de az -*a*-t teljesen szokatlannak tarthatjuk egy efféle kapcsolatban. Úgy vélem, e súlyos alaktani probléma miatt az *Ursa* magyarázatai közül az *orr*-ral mint földrajzi köznévvvel való esetleges összefüggését nyugodtan kizárhatjuk.

A legelterjedtebb felfogás az *Ursa*-t az *Örs* helynevekkel hozza kapcsolatba: erre a szóvégi — mint láttuk, akár képzőnek is tekinthető — -*a* leválasztása után visszamaradó tö írásképi hasonlósága vezethette leginkább a kutatókat. Ez az

¹¹⁵ Az alapítólevélben emlegetett terület közvetlen szomszédságában, Zamárdiban például 'sáraz-föld vízbe való beszögellése' értelemben is használatos (SMFN 142).

azonosítás [*ürsá*] típusú olvasatot feltételez, ami PAIS szerint „nem különösebben megokolt” (1955c: 96), BENKŐ interpretációjában pedig „már önmagában is erőszakolt” (2003: 170). E súlyos kritikák ellenére — talán BÁRCZI monográfiájának egyébként indokolt tekintélye miatt (az idevágó részt lásd: 1951: 18–9) — ma is erősen tartja magát ez a felfogás. A magyar nyelvterületen lévő vagy egykor létezett több tucatnyi, alakilag meglehetősen egységes, bár történetileg fonotaktikai váltokozást mutató *Örs*, *Örös*-féle névnek és az *Ursa*-nak az összekapcsolását a Tihanyi alapítólevél adatának szóvégi *-a*-ja komolyan megnehezíti, sőt talán lehetetlenné is teszi.

Ilyen értelemben az *Örs* nevek keletkezéstörténete nem is tartoznék szorosabban az itt kifejtett tárgyhoz, a fenti összevetés tarthatatlan voltának bizonyítására azonban néhány idevágó elképzelést fel kell idézni. Korábban inkább azt tartották, hogy e névcsoporthoz személynévi eredetre vezethető vissza (erről és az előzményirodalomról lásd BÁRCZI 1951: i. h.), amelyet GOMBOCZ török közszókból magyarázott (1926: 7). BENKŐ LORÁND azonban helyesen mutatott rá arra, hogy *Örs* alakú személynevekre nincsenek adataink, így e helynevek személynévi eredete teljességgel kizárható (2003: 170–1). Az ÁSz. anyagában is csupán két olyan krónikabeli adatot találunk (*Urs ~ Vrs*), amely bizonyára Anonymus *Vrsuuru*-jára megy vissza (ehhez lásd BENKŐ i. m. 153–4, 170–1). Többször is idézett személynévszótárunk szerint több adat van viszont az Árpád-korból az *Örs* nemzetségre (ÁSz. *Urs*), amelyet szintén összefüggésbe szokás hozni e helynevekkel (lásd például legutóbb ZELLIGER 2005: 24). Az *Örs* származtatási lehetőségei között újabban felmerült a törzsnévi eredet lehetősége is, mely szerint e helynév „talán a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének nevéből keletkezett” (FNESz. *Alsóörs*). KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ is a törzsi helynevek között tartja számon, és 44 településnevet sorol e csoportba (1973: 58–9). E feltevés mögött azonban komolyan figyelembe vehető nyelvi bizonyítékok nem állnak, a törzsnév azonosítása BENKŐ szerint pedig „éppen merő hipotézis” (2003: 171), aki mint új lehetőséget ugyanakkor futólag megemlíti, hogy az *Örös ~ Örs* nevek az *öröl*, *örvény* stb. szócsalád tagjai lehetnek (i. m. 154).

Mint e rövid áttekintésből is kitűnik, nyilvánvaló, hogy *Örs* nevünk eredete távolról sem tekinthető megoldottnak, valószínűleg még az is szóba jöhet, hogy több, különböző alapú névadási folyamatnak az eredményei eshettek egybe e névcsoporthoz, amit az a körülmény is tovább bonyolít, hogy ezeknek és a hasonló hangszerkezetű veláris nevek régi adatainak a szétválasztása sem mindig egyszerű feladat, s az eddigi filológia e problémát nem is oldotta meg minden kritikát kiálló módon.

Akárhogyan is keletkeztek azonban *Örs* helyneveink, ez az *Ursa*-val való összevetésüket csak annyiban érinti, hogy a köztük levő alaki különbséget, nevezetesen a szóvégi *-a*-t hogyan tudjuk megmagyarázni. Ha esetleg el is fogadnánk a fentiekben bemutatott fölvetéseket, az *Ursa* szempontjából a törzsnévi és a

nemzetségnévi eredetet s így a felmerült törökségi kapcsolatok lehetőségét mindenképpen el kellene ejtenünk, hiszen ilyen típusú szavakhoz az *-a* kicsinyítő/becéző képző (vö. TNyt. I, 242, 251) nem szokott kapcsolódni. Annál gyakrabban előfordul azonban e formáns személynévben, az elvileg lehetséges személynévi eredeztetésnek viszont — mint láttuk — igen komoly akadálya, hogy a nagyszámú *Örs* helynév mellett egyetlen biztosan személyt jelölő használatával sem találkozunk.

Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az *Ursa*-nak az *Örs*-sel való összevetése és ezzel összefüggésben első szótagjának palatális olvasata olyan gyöngye lábakon áll, hogy semmiképpen sem versenyezhet a veláris olvasat és az arra épülő — egyébként szintén nem túl határozott bizonyítékokkal alátámasztható — személynévi magyarázat valószínűségével. A puszta személynévekből alakult helynevek többnyire települések megnevezéseként jöttek létre, az *Ursa* viszont a szövegbeli említés alapján inkább mikrotoponimának gondolható. Az alapítólevélben szerepel azonban néhány olyan halászhely megnevezése — *Opoudi*, *Lopdi* és esetleg még a *Culun* —, amely nagy valószínűséggel személynévi eredetre megy vissza. Nem lehetetlen, hogy ilyen az *Ursa* is, ennek feltevését a Balatonhoz közeli fekvése éppen megengedné. Azt viszont nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a szórvány sem közvetve, sem közvetlenül nem mutat a magyarság törökségi kapcsolataira, és pláne nem az ilyen nyelvű népek Kárpát-medencei jelenlétére, ahogyan azt KRISTÓ GYULA a közelmúltban feltételezte (2000: 24).

4.9. *Zilu kut* – *Kues kut*

A *Fuk* és a *Turku* körüli birtokok leírása után több olyan birtokrészt említ az alapítólevél, amelyeket közelebbről vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély valószínűséggel lehet lokalizálni (ehhez lásd BÁRCZI ide vonatkozó megjegyzéseit az egyes szórványoknál: 1951: 19–25, valamint az ő nyomán ZELLI-GER 2005: 24–6). Ennek alapvetően az az oka, hogy ezeknek a helyeknek a többsége olyan mikronevekkel (például források, halászhelyek megnevezéseivel) van megjelölve, amelyek — e névtípus lokalizációs sajátosságából adódóan — későbbi források adataival vagy akár a mai névrendszer elemeivel területi szempontból egymásnak megfelelően csak ritkán adódó szerencsés esetben vehetők össze.

A hat külön egységben itt felsorolt birtokdarab közül kettőnél a Balaton közelsége van megemlítve mint egyetlen biztos lokális fogódzó, az egymás után következő kilenc név közül ezen kívül csak a *Koku zarma* és a *Keuris tue* azonosítható viszonylag nagy biztonsággal. Az itt tárgyalt — az *Ursa*-tól a *Gamas*-ig terjedő — szakasz az alapítólevél többi részétől az adományozott birtokok leírása tekintetében is elüt, hiszen *Gamas* említését követően az adományként szereplő további birtoktestek — két kivétellel — a megfelelő települések nevével

vannak megjelölve, s ezeknek a birtokoknak a területe több határpont felsorolásával a szövegben gondosan körül is van határolva. Az ilyen típusú leírások (településnév + határpontok) alapján a kérdéses helyek azonosítása sem az adományozásnak, azaz az oklevelezésnek az idejében, sem a későbbiekben nem lehetett kétséges, ami nyilvánvalóan az oklevél kiállítójának jogi tekintetben is az egyik legfontosabb célja kellett, hogy legyen.

Nem így áll a helyzet azonban a *Huluoodi* birtok után következő, itt elemzendő részben, mivel ebben — a Balaton kivételével — olyan nevek, amelyek szélesebb körben is ismertek lehettek (például települések, nagyobb patakok, folyók, hegyek nevei) nincsenek megemlítve. Ebből a szempontból az oklevélnek csak ez az egyetlen, rövidebb része különbözik a többitől, hiszen az egyértelmű azonosíthatóság fönt mondott feltételeinek az oklevél elején szereplő, az eddigiekben tárgyalt birtokok is tökéletesen megfelelnek. Vajon miért nem igyekezett a pontos azonosíthatóság feltételeit megteremteni e részben is az az oklevélszerző, aki amúgy ezt másutt láthatóan fontosnak tartotta? Nemigen hihetjük, hogy azt gondolta volna: a *Kues kut* vagy éppen a *Kert hel* típusú megnevezés önmagában elegendő információt ad az azonosításhoz egy olyan oklevélben, amelyben több megyében szétszórt, egymástól akár több száz kilométerre fekvő birtokok vannak felsorolva.

Az oklevélszerzőnek ezt a „hiányosságát” csakis az a körülmény magyarázhatja, hogy meghatározott területi rend szerint igyekezett leírni a birtokadományokat, a birtokok központjától, Tihanytól egyre távolodva: először a Balaton északi, majd a déli partján lévőket vette sorra, ezután tárgyalta a Balatontól távolabb fekvő somogyiakat és tolnaiakat, majd végül a Duna mellől csapott át a Dunától keletre eső részekre. Leírásának logikája arra enged következtetni, hogy a kérdéses részben szereplő, mikronevekkel megjelölt területek csakis az előtte említett, saját korában jól lokalizálható *Huluoodi–Turku* birtokhoz egészen közel fekhettek, esetleg az utána következő *Gamas* településhez egyre közelebb elhelyezkedve. A *Huluoodi* és *Gamas* között felsorolt birtokrészek ebből következően valószínűleg a Balatontól délre azon a partszakaszon, illetőleg annak a közelében lehettek, amely (Sió)Fok és Boglár között terül el. Lényegében ehhez hasonló lokalizációt adott ERDÉLYI LÁSZLÓ is, néhány apróbb és a *Lupa*-t illetően egyetlen jelentősebb eltéréssel, ám véleményét alaposabb érvekkel nem igazolta (PRT 10: 11, ennek részleteire az alábbiakban az egyes neveknél még visszatérek).

E fenti feltételezést több körülmény is alátámasztja. Egyrészt az, hogy az itt felsorolt kilenc név közül kettő biztosan azonosítható: az említett *Keuris tue* kétségtelenül erre a területre esik ugyanúgy, mint ahogyan nagy valószínűség szerint a későbbi adatok alapján elfogadhatóan lokalizálható *Koku zarma* is. Másrészt pedig annak is bizonyító ereje van, hogy a tihanyi apátság a későbbiekben e területen jelentős birtokokkal rendelkezett: a későbbi összeírások szerint hozzá

tartozott többek között Zamárdi, Szántód, Endréd, Kőröshegy, Szárszó, Szólád, Ószöd és Boglár is (vö. PRT 10: 344–96). Jogosan merül föl az a kérdés, hogy az alapítólevél fogalmazója miért nem említi az érintett falvakat ezen a környéken, megkönnyítve ezzel saját kortársainak és a jogi iratot felhasználó utókornak is az oklevél szövegében és a valóságos térben való tájékozódást, és egyúttal biztosítva az oklevél jogi értelemben vett pontosságát és támadhatatlanságát, s e másutt gondosan betartott követelményt figyelmen kívül hagyva miért csupán bizonyára csak egészen szűk körben ismert neveket szerepeltet e részekben.

Erre a kérdésre elvileg kétféle válasz adható. Vagy azért nem szerepelnek falunevék ebben a szakaszban, mert akkoriban a fent mondott települések nem léteztek még kisebb lakóközösségek formájában sem, mint ahogyan ezt például feltételezhetjük a korábbiakban elemzett *Fuk* vízfolyás, majd később település esetében (4.4.). Vagy pedig azért nem, mert — mint *Turku* esetében talán meggyőzően bizonyítottuk — az adott birtoknak csupán egy részét adományozta a király az egyháznak. Az a lehetőség, hogy ezek az adományok a későbbi összeírások alkalmával, például 1211-ben már ne lettek volna az apátság birtokában, nehezen képzelhető el, hiszen az összeírás azt bizonyítja, hogy az alapítástól eltelt másfél évszázad alatt az apátság birtokai igencsak bőségesen gyarapodtak. Inkább talán arról lehet szó, hogy az 1055-ben felsorolt kisebb birtokok mellé az erről a vidékről említett településeken később még számos újabbat is szerzett az apátság, amit a 13. század elejéről való oklevélben a falvaknak és az oda tartozó szolgálonépeknek a felsorolása meggyőzően bizonyít.

Az alapítólevél egészének belső szerkezete, az egyes birtokok felsorolásának rendje és leírásának módja, valamint a későbbi oklevelek idevágó névanyaga tehát azt a következtetést engedi meg, hogy az itt tárgyalt részben szereplő, mikro-nevekkel megjelölt helyeket egymás szomszédságában, *Fuk* és az egykor Boglár és Lelle táján feküdt *Gamas* között keressük, leginkább talán Szántód vidékén. Csak így válhat érthetővé az oklevél fogalmazójának e részben alkalmazott eljárása, hogy tudniillik az azonosítást a saját korában is egyértelműen lehetővé tevő makrotoponimák (elsősorban településnevek) említése nélkül tünteti föl az egyes birtokrészeket a szövegben. Az alábbiakban az itt szereplő neveket tekintem át a felsorolás rendjének megfelelően.

Elsőnek egy névvel meg nem nevezett szénatermő terület van megemlítve *Zi-lu kut* és *Kues kut* között. A mondat bevezető formulája elüt az oklevél elejének és végének „szabályos” birtokleírást tartalmazó részeitől, amelyek „Est locus...”, „Locus est...” típusú formulákkal kezdődnek, itt ez előtt a „Preter hunc” szerepel ’e mellett’ jelentéssel, ami valószínűleg arra szolgál, hogy kifejezze: e csupán két határpontjával megjelölt terület az előzőekben említett, az oklevél szempont-

jából egyértelműen azonosítható *Huluoodi–Turku* birtok közvetlen szomszédságában található (ugyanígy tárgyalja ERDÉLYI is: PRT 10: 11).¹¹⁶

A nevekben szereplő *kut* [*kút ~ kut*] utótag valószínűleg inkább a régiségben általánosabb 'forrás' jelentésben értelmezhető,¹¹⁷ ez az érteleme ezen a vidéken és az egész nyelvterületen ma is gyakori (SMFN 39, NEMES 2005: 119–20). Az első névben ehhez a *zilu* [*szilu*] 'szil' fanév kapcsolódik. Már BÁRCZI is rámutatott arra, hogy a hasonló kút- vagy forráselnevezések gyakoriak voltak a régiségben (1951: 19). A fanév + *kút* szerkezetű nevekre valóban számos nyelvtörténeti példa akad, de a mai magyar helynévrendszernek is jellegzetes elemei ezek. E névtípus, amely 'szilfa alatt, tövében vagy szilfák között levő kút' szemantikai struktúrát mutat (vö. BÁRCZI 1951: 183), háromféle grammatikai szerkezetben jelenhet meg: az itt található jelöletlen forma (*szilkút*) mellett előfordul, hogy az előtag -s képzős alakban szerepel (*szilos ~ szilas kút*), vagy az utótag kap 3. személyű birtokos személyjelet (*szil kútja*). A három alaktani változat közül nyilvánvalóan a jelöletlen lehet a legrégebbi, de a korai ómagyar korban is képviselve van már a másik két szerkezeti típus is (erre példákat lásd a KMHsz. 1. *kút* szócikkében). Az alapítólevél szórványával teljesen megegyező nevet a tágabb környékről ma is ismerünk: *Szil-kut* van Somogy megye déli részén (SMFN 818), *Szi-kut* formában pedig szerepel Zalában (ZMFN 227, 231) és Baranyában is (BMFN 1: 694).

A *Kues kut* [*kües kút ~ kut*] — amely a későbbi névanyag tanúsága szerint 'kövekkel kirakott kút' értelmű lehetett (vö. BÁRCZI 1951: 65) — szintén gyakori névtípus, s a képzett előtagú változat mellett ez is létezett a régiségben és előfordul ma is jelöletlen (*kőkút*) formában is. *Köves-kút* neveket a mai nyelvből százas nagyságrendben tudnánk idézni, itt most csak azt említem meg, hogy a Balaton körüli területekről milyen számban adatolhatók: Somogyban 4 (SMFN

¹¹⁶ Itt említem meg, hogy e birtokok egymásmellettségét SZENTGYÖRGYI RUDOLF — miként egy másik szöveghellyel kapcsolatos fordítását érintő kérdésemre adott írásbeli válaszában röviden kifejtette — a latin szövegszerkesztésben alkalmazott eszközök elemzése révén is igazolhatónak látja: az ebben a részben szereplő *alius, rursus, cum his, praeter ista* kifejezések ugyanis közel fekvő helyekre utalnak. Szíves segítségét hálásan köszönöm.

¹¹⁷ A *kút* 'forrás; Quelle' illetőleg 'mesterséges, ásott vízvételi hely; Brunnen' jelentése a történeti adatokban csak igen nehezen különíthető el, gyakran pedig el sem határolható e két érteleme egymástól. A TESz. ezeket mint jelentésárnyalatokat egy jelentés alatt különíti el, első előfordulásként az alapítólevél itt elemzett mindkét adatát közli. Az EWUng. önálló jelentésként adja meg a fenti értelmezéseket, s mindkettőhöz kérdőjellel a *Kues kut* adatot fűzi első előfordulásként, talán azt sugallva, hogy a név előtagja itt a kút természetes és mesterséges jellegére ugyanolyan valószínűséggel utalhat, a *zilu* előtag pedig inkább forrást sejtet. Az itteni elemzéshez nem tartozik ugyan szorosan hozzá, ám mégis megemlítendő, hogy BÁRCZI a *kút* szót valószínűleg török eredetűnek minősítette (1951: 19), a török származtatást azonban az újabb etimológiai irodalom nem fogadja el, s a szót ismeretlen eredetűnek minősíti (TESz., EWUng., LIGETI 1986: 85).

1009), Veszprém megye Veszprémi járásában 6 (VeMFN IV, 623), a Tapolcai járásban 3 (VeMFN I, 281) hely megjelöléseként szerepel ilyen névalak.

A *kút* utótagú nevek metonímiával gyakran településnévvé is váltak. A fanévi előtagúak közül a mai településnevek között is szerepel *Cserkút* (1290 k.), *Fűzkút* (1329) és *(Nagy)Somkút* (1358), az újabbak közül pedig *Hárskút* és *Iharkút* neve. *Köveskút*-ból ma kettő is van: *Salköveskút* (1263) és *Zalaköveskút* (1322) (ezekre lásd a FNEsz. megfelelő szócikkeit). Mint a nevek után álló első előfordulások évszáma is mutatja, e településnévtípus már a korai ómagyar korban is jelen volt a magyar helynévrendszerben. Az, hogy a Tihanyi alapítólevélben emlegetett *Zilu kut* vagy *Kues kut* neve később nem vált helységnévvé, talán éppen a mellettük fekvő birtokok csekély kiterjedésével magyarázható. Azt azonban, hogy tulajdonnévi szerepükhöz nemigen férhet kétség, a fenti példák névtipológiai tanulsága nagy valószínűséggel bizonyítja (részben másképpen, de bizonytalanul nyilatkozott erről BÁRCZI, 1951: 66).

4.10. *Kert hel*

Az oklevél következőnek egy *Kert hel* [*kert hel*] nevű területet említ, amelyet ERDÉLYI LÁSZLÓ az 1211-ben a Fok víz mellett fekvő *Losta* falu területére lokalizál (PRT 10: 11). Ezzel kapcsolatban BÁRCZI teljes joggal jegyzi meg, hogy „Ez az elhelyezés teljesen hipotétikus” (1951: 20), mivel bizonyító érveket nem látunk mögötte. Arra gondolhatunk legfeljebb, hogy ERDÉLYI e szénatermő helyet a fenti *Losta* településen említett *pratum*-mal (PRT 10: 516) vélte azonosíthatónak, mivel más közeli birtokon, például a *Turk* nevet viselőn nem említenek ilyen rendeltetésű földeket. Ez a motívum azonban természetesen távolról sem elégséges az ilyen nagy pontossággal megadott azonosításhoz.

A szórvány értelmezése — bár a benne található szavak nyelvi azonosítása elsőre nem mutat komoly nehézségeket — nem könnyű, BÁRCZI is többféle lehetőséget említ meg (tőle mindegyiket átveszi ZELLIGER is, 2005: 24): ha a *kert*-et igenévi származéknak tekintjük, akkor ’bekerített hely’ értelme lehet, ha pedig főnévnek, akkor vagy ’kert helye’, vagy ’olyan hely, amely kert (azaz bekerített tér)’ jelentésben szerepel (1951: 20, valamint lásd még ehhez 182–3 is). Másutt ’a kert nevű hely’ értelmezést is kínál, s ugyanitt arról is szól, hogy az alapítólevélben található másik két *hely* elemet tartalmazó szórvány (*Petre zenaia hel*, *Oluphel*) alapján nagyobb valószínűséggel tarthatjuk a *kert*-et főnévi jelzőnek (i. m. 184). Ez utóbbi megjegyzéssel egyetértve és BÁRCZI gondolatmenete mentén továbbhaladva a *kert* feltételezett igenévi szerepét a *Kert hel* szerkezetben nagy valószínűséggel ki is zárhatjuk. Először is azért, mert egyértelműen ilyen példát a *kert* használatára sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvből nem ismerünk. Másodszor azért, mert a szónak főnévként, földrajzi köznévként mind a régi, mind pedig a mai nyelvben önállóan és tulajdonnevek elemeként egyaránt nagyon gyakori a használata. Harmadsorban pedig azért,

mert olyan névformákat, amelyek e főnévi előtagúnak tekintett szórvány szerkezeti-tipológiai sajátosságait mutatják, nagy számban találunk a magyar helynevek körében (noha — mint alább látni fogjuk — másféle magyarázat is kínálkozik a szókapcsolat értelmezésére).

A *kert* igenévi szerepének lehetősége nyilvánvalóan a szó eredetével összefüggésben vetődhetett föl. A szakirodalom ugyanis egyértelműen a *kerül*, *kerít*, *kering* igék *ker-* alapszavából származtatja, BÁRCZI szerint nemigen lehet eldönteni, hogy a *kert* -*t*-je deverbális névszóképző-e vagy pedig igenévképző (1951: 20, 172), másutt pedig megemlíti, hogy az alapítólevél korában talán már elhomályosulóban lévő képző lehetett (i. m. 141). A TESz. a két lehetőség közül a deverbális képzői szerepet helyezi előtérbe, de — nyilván BÁRCZI nyomán — megjegyzi, hogy „A TA. adatában a *kert* esetleg még nem főnév, hanem ’bekerített’ jelentésű -*t* képzős igenév”. A TESz. ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy a szó a vándorlások korában átkerült az oszétba és más kaukázusi nyelvekbe, ami viszont nyilvánvalóan arra utal, hogy a *kert* az 1055-ben való említését mintegy fél évezreddel megelőzően már földrajzi köznévi jelentéssel is kellett, hogy bírjon.

A szó eredeti jelentése ’körülkerített hely’ lehetett, ami mellé a TESz. még egyfajta ’az elkerítésre szolgáló készítmény, eszköz (kerítés)’ jelentést is felvesz. Ez utóbbit azonban megítélésem szerint mind a képző funkciójából következően, mind e jelentés igen gyér előfordulásából adódóan (vö. pl. ÚMTsz.) inkább másodlagos fejlődéssel keletkezettnek lehet tartani. Én a régi adatokban inkább azt a jelentést keresném, amit a TESz. a második helyen tüntet fel ’növény- vagy állatvédelmi szempontból körülkerített terület’ formában, mivel a ma általánosan használt jelentés: ’(házhoz tartozó, bekerített) telek, amelyen gyümölcsöt, zöldséget vagy virágot termesztnek’ (ÉKsz.², ehhez lásd a TESz. által elsőnek közölt jelentést is), éppúgy, mint más, tájnyelvi jelentések (például ’a teleknek az a része, ahol a széna- és szalmakazlak állnak’, ’a falu határának egy darabja’, ’juhok szálláshelye’, ÚMTsz.) ebből alakulhattak ki jelentésspecializáció útján. A *Kert hel* előtagjában is inkább ez a fent említett régebbi jelentés kereshető, nem pedig az a speciálisabb, újabb, lényegében a mai főjelentéssel megegyező értelem, amely alá a TESz. az adatot — igaz, kérdőjellel¹¹⁸ — sorolja, mivel az alapítólevél ezt szénakaszálásra használható területnek mondja. Arra gondolhatunk, hogy az állattartó gazdálkodásban értékes réteket a vadak pusztítása ellen védhették valamiféle kerítéssel.

Az ismeretlen eredetű *hely* szó elsődleges jelentését a ’földfelszín egy része’ formában kikövetkeztetve közli a TESz., de ehhez közel áll a szótár szerint leg-regebbiről adatolható ’kisebb földterület’ értelme is. E szónak a helynevekben

¹¹⁸ Ugyanígy kérdőjellel szerepel maga a *Kert hel* előfordulás is a *kert* címszó első adataként etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.)

betöltött szerepét eddig nem nagyon tisztázta a szakirodalom, aminek talán az az oka, hogy széles körű, általános jelentéséből nem következik egyenesen a nevekben való gyakori előfordulása. Ritkának ugyan nem mondható a helynevekben történő felhasználása, ám ezekben a névadatokban többnyire speciális funkcióban, jelentésben szerepel. Az alábbiakban néhány ilyen alkalmazására szeretnék rámutatni, hangsúlyozva egyúttal, hogy ez a rövid áttekintés természetesen nem pótolhatja a tüzetes vizsgálatot, hanem — esetleg vitatható megállapításai-val is — éppen annak szükségességét kívánja érzékeltetni.¹¹⁹

Régi helyneveinkben a *hely* mind településnevekben, mind mikrotoponimákban szerepel nevek alaprészeként. Helységnévként leginkább a vásártatra utaló nevekben áll: vagy a *vásár* szóhoz kapcsolódva (*Vásárhely*), vagy a vásár napját megjelölő nap nevével együtt (*Szerdahely*, *Szombathely*). Ebben a szerepében speciális jelentése azt fejezi ki, hogy 'olyan hely, ahol rendszeresen történik / ismétlődik valami'. Ehhez hasonló szerepe van a *Lenchehel*, *Kenderhel* (Oklsz. *hely*) nevekben, amelyekben a *hely* lexéma azt jelenti, hogy ott időszakosan és visszatérően természetnek valamit, illetőleg bizonyos időszakban ott található valami: *Aztaghel* (Oklsz.). Jelölheti egy egykor ott lévő denotátum helyét: *Regytoronhel*, *Faluhel*, *Bekatouhel* (Oklsz.), de kifejezheti azt is, hogy a kérdéses időben van ott valami: *Rév-hely* (HA 2: 68), *Vamhel* (Oklsz.). Ez utóbbi két funkciót gyakran nem lehet elkülöníteni a névben: *Pincehely* (FNESz.), *Vejsze-hely* (KMHsz. 1.). Feltűnő, hogy a fenti névtípusokban a *hely* mellett mindig főnévi bővítmény áll, melléknévi jelzős szerkezetben alig szerepel: ilyenkor vagy 'a határ valamely része, kisebb terület' jelentése van: *Soshel* (Oklsz.), vagy 'település' értelemben használatos: *Széphely*, (*Sátoralja*)*Újhely* (FNESz.). Ez utóbbi jelentése alapján olykor már korábban kialakult települések nevéhez is hozzákapták az ómagyar korban: *Becse* > *Becsehely*, *Hedre* > *Hedrehely* (FNESz.).

Úgy vélem, e röpké áttekintés is megmutatja, hogy *hely* szavunk jelentéstörténete a régi és újabb kori tulajdonnevek átfogó, rendszeres feldolgozása révén újabb megvilágításba kerülhet, aminek következtében kétségtelenül módosítandó lesz etimológiai szótárainkban is a szó jelentésszerkezetének és jelentésfejlődésének a meghatározása, amely egyébként főleg az Oklsz. nem eléggé differenciált és helytelen besorolásokat is tartalmazó definícióira támaszkodik. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy nemigen tartható BÁRCZINAK az a megállapítása sem, amely szerint a *hely* utótagú nevek „egy inkább kiavulóban lévő régebbi helynévtípushoz tartoznak, amely előfutára lehetett a 13. századtól megsokasodó *-falva*, *-telke*, *-soka* utótagú összetételeknek” (1951: 66).

¹¹⁹ Itteni célomnak megfelelően csak ómagyar kori adatokat vettem figyelembe, forrásul csupán néhány kézikönyvet (FNESz., Oklsz., KMHsz. 1., HA 2.) használtam fel, ám kétségtelen, hogy az újabb kori és a mai adatoknak is lehet a régi magyar névadásra vonatkozó tanúvallomása.

Ami az alapítólevélben szereplő *Kert hel* szerkezetet illeti, ezt a fenti típusok között nem könnyű elhelyezni, helynévként leginkább 'az a hely, ahol kert van' szemantikai tartalmat tulajdoníthatnánk neki. Erre az összetételre — BÁRCZIHOZ hasonlóan (i. m. 21) — régi példát én sem ismerek, s a Balaton vonalától délre fekvő négy megye (Tolna, Baranya, Somogy és Zala) mai helynevei között is csak egyetlenegy ilyen adat szerepel, ám ez szántónévként korábbi kert helyét jelöli (SMFN 530). Ez már önmagában is felveti annak a lehetőségét, hogy a *Kert hel*-ben nem feltétlenül helynevet kell keresnünk, hanem esetleg másképpen is magyarázhatjuk a szerkezetet.

A *hely* szó a Tihanyi alapítólevélben — mint láttuk — három alkalommal szerepel: a *Kert hel* mellett a *Petre zenaia hel rea* és az *Oluphelr[e]a* szórványokban van megemlítve. Nála gyakrabban a szövegben csak az *árok* és a *homok* (ötször-ötször), valamint a *kút* (négyszer) fordul elő, ami némileg ellentmond annak az általános tapasztalatnak, hogy a *hely* régi névanyagunknak nem túl sűrűn alkalmazott alkotóeleme. Az alapítólevél leggyakoribb szava azonban a *reá* névutó (12 előfordulással), amelyet — egy esetet kivéve — arra használt fel az oklevél szövegezője, hogy segítségével a magyar neveket, szavakat a latin szövegbe beillessze. Úgy vélem, elképzelhető, hogy hasonló szerepe a fent említett szerkezetekben a *hely*-nek is lehetett. A szerepek hasonlósága mellett persze hangsúlyozni kell a köztük lévő lényeges különbséget is: a *hel* pusztán a magyar szó vagy név és a latin szöveg lexikális szintű egybesimitását szolgálhatta, a *rea* viszont a grammatikai egybeszerkesztésben kapott szerepet.

A szövegbefoglalás nehéz feladatával való küzdelmet különösen a második és a harmadik eset mutatja, amelyekben a *hely* és a *reá* egyaránt szerepel. A *Petra* kapcsán már volt szó arról, hogy az oklevél szerzője a nevükön említett birtokdarabokat megnevezőszós szerkezetekbe foglalta, megkönnyítve ezzel a szövegbe való beiktatásukat, és egyúttal valamelyest megkülönböztetett figyelmet is biztosítva számukra. E többnyire mellékmondatos szerkezetekben (pl. *locus est, qui dicitur*) a hely jellegére utaló földrajzi köznévként hét esetben az általános jelentésű *locus* szerepel, mint ahogyan ez áll a *Kert hel* előtt is. Ennek az egyedi beillesztését mutatja azonban, hogy a 13 megnevezőszós szerkezet közül egyedül itt nem ige vagy igenév áll megnevezőszóként, hanem a *nomine* ablatívuszi alak. A *locus*-nak és a *hel*-nek a latinul és magyarul való szerepeltetése olyanféle szövegszerkesztési eljárást mutat, mint a latin prepozícióknak és a magyar névutóknak az azonos szerkezetben való előfordulása: *ad Holmodi rea* vagy ugyanígy a *hel* mellett is: *ad Oluphelr[e]a*. Erre az értelmezési lehetőségre ráértett már BÁRCZI GÉZA is, amikor két ide vonható szórványt 'a kert nevű hely' és 'az Alap nevű hely' formában értelmezett (1951: 184). Elképzelhető tehát, hogy a *Kert hel* nem kétrészes névként szerepel a szövegben, hanem a *kert* névvel vagy akár közszóval megjelölt helyet az oklevél szerzője úgy próbálta minél

zökkenőmentesebben beiktatni a latin szövegbe, hogy a *hely* szót mint fajtajelölő elemet magyarul is feltüntette mellette.

4.11. *Koku zarma*

A *Koku zarma* névről BÁRCZI által tett megállapításokkal (1951: 21–2) alapvetően ma is egyet lehet érteni, véleménye és az azóta született munkák megállapításai azonban bizonyos részletekben módosíthatók és újabb adatokkal is kiegészíthetők. Lokalizálni ezt az 1211. évi leírás alapján tudjuk: itt *Samthou* ~ *Santo* (a későbbi Szántód) faluban mint olyan hely szerepel, ahol András király határjele fekszik (PRT 10: 516). Ez az utalás az adományozó király nevének említése révén elég nyilvánvalóan rámutat arra a körülményre, hogy az 1211. évi összeírás alkalmával a Tihanyi alapítólevelet nagy valószínűséggel közvetlenül is felhasználták.¹²⁰ A 11. századi alak tövéghangzós formája [*koku szármá*] itt már nem szerepel, ám a 13. század elejéről való *Choczorma* ~ *Cogzorma* [*kok szarmá*] ezen kívül lényeges hangtani eltérést nem mutat.

E helyet ERDÉLYI LÁSZLÓ Szántó faluval azonosította (PRT 10: 11), amit BÁRCZI is valószínűnek tartott (1951: 21). Ez a megállapítás azonban pontosításra szorul, hiszen az 1211-es összeírás szerint *Choczorma* egyértelműen csupán része Szántónak. Az 1055. évi alapítólevél világosan leírja, hogy a *Koku zarma* a Balaton és a tó déli partjával nagyjából párhuzamosan futó nagy út között terül el. Ezt az utat 1211-ben *Hoduth*-nak említik (PRT 10: 516), ennek nyomvonala feltehetően ott haladt, ahol az első katonai felmérés 18. század végéről való térképe is feltünteti. Ez pedig azt mutatja, hogy maga Szántód falu az úttól délre feküdt, tőle északra pedig az a félszigetszerűen a Balatonba Tihannyal szemben benyúló partszakasz terül el, amit az 1055. évi leírás *Koku zarma*-nak mond. Az oklevél e területen szigeteket, réteket és csalikokat említ, ami megfelel a térképről leolvasható, vízszabályozás előtti állapotoknak, s amit igazán lényegesen csak a Balaton vízszintjének különösen erős ingadozása módosíthatott átmenetileg. E pontos lokalizálást egyébként a *szarm* alább kifejtendő értelmezése is alátámasztja.

A név utótagjaként szereplő *zarma* a „földrajzi megjelölésekben szereplő elavult” *szarm* szó (TESz.) egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakja. Ez a *szarv* ~ R. *szaru* szónak ősi szóhasadás eredményeként elkülönült változata. A *szarm*-nak etimológiai szótáraink egyetlen jelentését adják meg ’vízmeder, völgy, árok elágazó része’ értelemben, s így nyilvánvalóan ilyen módon értelmezik a szerepét az első előfordulásaként megadott *Koku zorma*-ban is. Ugyanez a jelentés található a földrajzi köznévként használt *szarv*-nál is (TESz., EWUng.). BÁRCZI MELICHRE és másokra támaszkodva ’benyúló fok, földnyelv’-ként vagy

¹²⁰ Ennek bizonyítása külön tanulmányt érdemelne, e dolgozat keretében azonban nincs mód még arra sem, hogy akár csak futólag szemügyre vegyük az erre utaló körülményeket.

’öböl’-ként értelmezi (1951: 22), s az általa elsőnek megadott jelentést — amelyet, mint láttuk, szótáraink sajnálatos módon nem tüntetnek fel — más nevekből is igazolhatjuk. *Macskaszarm* falu, amely mikronévből metonímiával kapta a nevét (vö. TÓTH V. 2001a: 215–6), Bars megyében, a Garam mellett fekszik (Gy. 1: 459), s így aligha valószínű, hogy valamely másik víznév lenne a névadója, sokkal inkább tehetjük föl azt, hogy a Garamba beszögellő földterületen feküdt. *Fövenyszarm* település Bihar megyében, a Berettyó partján ugyanígy nemigen kaphatta a nevét más vízfolyásról, és vízparti területre, annak minőségére utal az előtag jelentése is. Ez utóbbinak az adatai egyébként jól mutatják, hogy a *szarm* és a *szarv* (~ *szaru*) a helynevekben szinonim szerepűek voltak: 1277/1282: *Fuenzorm*, 1308/1313/1425: *Fuenzaru* (Gy. 1: 617). Azok a névadatok, amelyekben a *szarm*-hoz személynévi előtag kapcsolódik, szintén kevésbé valószínű, hogy vízátat jelöltek volna: 1251/1281: *Zadurzorma*, 1297: *Zymzorma*, bár ez sem zárható ki a névtípusból: 1233: *aqua Gyurzsorma* (OkI Sz.). A fontosabb kézikönyvek (FNESz., KMHsz. 1.) adatai azt mutatják, hogy a *szarm* az egész nyelvterületen vagy legalábbis a nagy részén használatos lehetett. A szó a *Koku zarma*-hoz közeli vidéken is előfordul: KISS LAJOS ehhez kapcsolja az 1375-ből való *Zarm* adatot, amelyből a Kaposvárhoz közeli *Zaranypuszta* neve származik (FNESz.).

A *Koku zarma* előtagja minden bizonnyal személynév, amely valószínűleg összekapcsolható az Árpád-korból való 1138/1329: *Kaku* ~ *Kacu*, +1171/1334 e.: *Cocu* (ÁSz.) adatokkal. E személynév lehet az alapja több régi településnevünknek is (vö. FNESz. *Kak*). Kérdéses azonban a személynév eredete: PAIS ezt török etimonra vezette vissza (1929: 123), KISS LAJOS cseh és lengyel személynemekkel vetette össze (FNESz. i. h.), ennek alapján FEHÉRTÓI KATALIN határozottan szláv eredetűnek tartotta (2006: 164). Úgy vélem, minden körülményt figyelembe véve ma is leginkább úgy nyilatkozhatunk e kérdésről, ahogyan BÁRCZI tette bő fél évszázaddal ezelőtt: „a személynév eredete (...) nem tekinthető tisztázottnak” (1951: 21).

4.12. *Keuris tue*

A *Koku zarma* nevű földet délről határoló nagy út az alapítólevél szövege szerint a *Keuris tue* [*keβris* ~ *këüris tüé*]¹²¹ felé vezet. ERDÉLYI ezt azonosította az 1211. évi összeírásban említett *Keurustuuh* [*këürüstü*] hellyel, ami a *Queurus* folyóval együtt szerepel (PRT 10: 359, 516). Az azonosítást BÁRCZI kevésbé tartja valószínűnek (1951: 22), pedig nemigen lehet felőle kétségünk, hiszen (azon túl, hogy a két név szerkezetileg pontosan megfelel egymásnak, s csupán a birtokos szerkezet jelöltségében mutat eltérést) a két leírás — bár a 13. század

¹²¹ Az olvasathoz lásd ABAFFY 2003: 302, de ugyanezt támogatja a szó legújabb etimológiai felülvizsgálata is, RÓNA-TAS 2004: 422–5.

elejéről való valamivel részletezőbb, és több nevet is említ — meglehetősen pontossággal feleltethető meg egymásnak. Mindez a későbbi névanyag és a táji környezet ismeretében is jól elhelyezhető Szántód vidékén. A *Körös* annak a folyónak a neve lehetett, amely a Szántódtól délnyugatra fekvő Köröshegy falu mellett folyik nagyjából délről észak felé, s amelyet ma *Séd-patak*-nak neveznek (SMFN 172). Ez a vízfolyás az első katonai felmérés térképe szerint északkeleti irányba fordulva és a Balaton mellett haladó nagy utat keresztezve annak a helynek a közelében ömlött a Balatonba, ahol a *Koku zarma*-nak nevezett beszögellés nyugati csücske van. A *Keuris tue* tehát a Körös patak tövét, azaz torkolatát, illetőleg annak a vidékét jelölhette. Egyébként a fent említett Köröshegy falu neve, amely már a 11. század végéről adatolható: 1093–95: *Keurisis* (DHA 1: 301), arra utal, hogy megnevezését másodlagosan egy kőrisfákkal benőtt magaslatról kapta (FNESz.), s ez azt mutatja, hogy a *kőris* ~ *körös* fanév felhasználásával egész névbokor alakult ki e vidéken.

A *Keuris tue*-nek ezt az értelmezését lehetségesnek tartja BÁRCZI is, de szerint a név jelölhette akár egy kőriserdő alsó végét is (i. h.). Legvalószínűbbnek azonban a 'kőrisfa töve' jelentést tartja, mivel az 1211. évi összeírás arról szól, hogy „In loco autem, qui dicitur Keururstuuh, est meta *sub fraxino*.” (PRT 10: 516), azaz: azon a helyen, amelyet Körös-tőnek neveznek, egy *kőrisfa* alatt van egy határjel. BÁRCZInak ebben aligha van igaza, hiszen maga a szöveg is azt sugallja, hogy azt a nagyobb területet (*locus*), ahol a határjel van, hívják *Kőris-tő*-nek, s egy fa tövét nem szokás az oklevelekben *locus*-ként említeni. Sokkal súlyosabb azonban ebben a kérdésben a *tő* szerepét illető bizonyítékunk.

E szó az oklevelekben szereplő helynevek gyakori eleme. Ezeknek kivétel nélkül az a jelentésük, amit a TESz. a szó első jelentéseként megad: 'folyó, árok stb. torkolata, vége'. Jól mutatja ezt például a KMHsz. 1. kötetének névanyaga, ahol a *tő* 19 névben fordul elő mint utótag (*Bátatő*, *Hagymás-tő*, *Ér töve*, *Karán töve* stb.), ezek közül csak négy esetben nem tudjuk adatolni az előtagot önálló víznévként is a korból. A *tő* szerepelhet egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel *töve* formában is, az adatok csaknem fele e típusba tartozik. Hasonló a helyzet a HA 2.-ben található 23 *tő* elemet tartalmazó név esetében is. Az OklSz. adatait e kérdést illetően kevésbé lehet hasznosítani, mivel ott a nevek nincsenek lokalizálva, és névkörnyezetük ismerete nélkül funkcionális-szemantikai szerkezetük elemzésében sem lehetünk mindig biztosak: így is kitűnik azonban, hogy az ottani nevek nagy része is folyónév + *tő* összetételű. Első megközelítésben kérdésesek lehetnek azok az adatok, amelyeknek az előtagjaként — ugyanúgy, ahogy látszólag a *Keuris tue*-ben is — valamely fanév szerepel, tudjuk azonban, hogy a folyónevek között számos ilyen típusú példa van. Az *Alma töve* például biztosan nem egy almafa tövét, hanem az *Alma* patak torkolatát jelölte stb. (KMHsz. 1.). A *tő* a fenti említésen kívül még két további helyen is szerepel az alapítólevélben, mindkétyszer az *aruk tue* szerkezetben, ami szintén

ennek a szemantikai típusnak felel meg (a TESz. is ez alá a jelentés alá sorolja be).

Az oklevelekből a *tő*-nek olyan használatát nem ismerem, amely a 'növény-szárnak, fatörzsnek stb. közvetlenül a föld feletti része' jelentést hordozná. Pedig ilyen típusú helyek, mint határmegjelölésre kiválóan alkalmas pontok gyakran szerepelnek a határleírásokban, ám e fogalmat mindig latinul írják le, még akkor is, ha a fanév magyarul szerepel a szövegben: 1313: 3 arbores surgentes de una radice Gertanfa dicte (Gy. 1: 385). Ezek alapján úgy vélem, a *Keuris tue* szórvány *tő* elemét még kérdőjellel sem lehet e jelentés alatt feltüntetni, ahogyan ezt régebbi etimológiai szótárunk, a TESz. is tette.

4.13. *Seku ueieze* – *Putu uueieze*

A következőnek adományozott birtokdarabot, amelyen halászhelyek és nádasok vannak, az alapítólevél szövege a *Seku ueieze* és a révhez vezető út között lévőnek mondja. ERDÉLYI ezt (Sió)Fok és Kőröshegy között keresi (PRT 10: 11), BÁRCZI szerint viszont nem állapítható meg, hogy Foktól milyen irányban lehetett (1951: 23). Figyelembe kell azonban venni, hogy az előző részben a Szántódnál lévő *Koku zarma*-ról volt szó, ahol a fenti utat mint a *Keuris tue* felé vezető nagy utat jelölték meg. Ugyanez az út *Koku zarma* felől szemlélve a másik irányban a rév, azaz a Fok réve felé halad. A leírás logikájából kézenfekvően következik tehát, hogy a *Seku ueieze* itt, a *Koku zarma* és a *Fuk* között keresendő az út és a part közötti keskeny sávban, bizonyára a Balaton partján.

A következő részben egy az előzőhöz hasonló szerkezetű név, a *Putu uueieze* van megemlítve, amelyet ERDÉLYI a vele szereplő *Knez* névvel együtt *Seku ueieze* szomszédságában helyezett el (PRT i. h.). Erről azonban nincsen szó az oklevélben, a mondatkezdő *Cum his* ugyanis nem erre a helyre vonatkozik (vö. ilyen értelemben BÁRCZI 1951: 23), hanem az utána következő mellékmondatra: *que prescripsimus*, azaz: „mindazokról, amelyekről fentebb említést tettünk” (SZENTGYÖRGYI 2005: 60). E szövegezés elüt az előző részek megfogalmazásaitól, és arra utal, hogy itt egy az eddigiektől eltérő vidéken vagy legalábbis az eddig említett helyeknek nem a közvetlen szomszédságában fekvő birtokrészről van szó. Az előbbieken említett helyektől való területi függetlenséget erősíti az is, hogy e részben a Balaton neve mint általános viszonyítási pont jön elő (*locus in eodem Bolatin*), azaz az előző birtokokkal területi értelemben csak az köti össze az itt megnevezettet, hogy ugyancsak a Balatonban / Balatonnál vannak (vö. ÉRSZEGI GÉZA fordítását, i. m. 2). Igazat kell adnunk tehát BÁRCZInak, aki szerint a *Putu uueieze* helyhez kötését csakis a *Knez* nevű hellyel összefüggésben lehet elvégezni (1951: 13–4), ezért a kérdésre ott még visszatérünk. A *Seku ueieze* és a *Putu uueieze* nyelvi elemzését hasonló szerkezetük miatt viszont célszerűnek tűnik együtt tárgyalni.

A nevek utótagjaként álló *vejsze* halászati szó, amelynek a TESz. két különböző halfogó eszköz jelentését is megadja. Az első, régebből adatolható értelme szerint helyhez kötött, épített halfogó rekesztéket jelölt, így teljességgel érthető, hogy a szónak kialakult egyfajta hely jelentése is, amelyet etimológiai szótáraink harmadikként ’halastó; (lápban, mocsárban, érben) az a hely, ahol halászni lehet’ formában írnak le (TESz., EWUng.). A szó gyakran szerepel a régiségben szóvégi *e*-vel (a TESz. ezt másodlagos toldalékelemből alakultnak tartja) és anélkül is, az első szótagbeli *-ej-* mellett pedig ezen a helyen *-é-* is előfordul.¹²² Az alapítólevélbeli forma valószínűleg [*βεjeszé ~ βejészé*] ejtést takar.

A *vejsze* önmagában is gyakran megtalálható az oklevelekben, ezek között jó néhány közszói előfordulás is lehet; kétségtől ilyenek azok, amelyek mellett latin megfelelő, sőt esetleg magyar szinonima is szerepel: 1274/1338: In fine cuiusdam capture piscium wlgo weyz, 1390/1400: Tres clausuras piscium weyz seu ketrech dictas (OkI Sz.). A *vejsze* igen gyakran nem pusztán az eszközt jelölte, hanem azt a helyet is, ahol fel volt építve, így a ’halászóhely’ fent idézett jelentése aligha 1784-ből adatolható csak elsőnek, ahogyan a TESz.-ben látjuk. Azt, hogy már az ómagyar korban is lehetett ilyen értelme, az is mutatja, hogy feltűnően sokszor szerepel a *vejsz(e)hely* összetételben (ezt az OkI Sz. önálló szócikként tünteti fel), másrészt pedig közvetett bizonyítéka ennek az is, hogy metonimikusan más típusú helyek (elsősorban patakok, tavak) neveként is előfordul a szó. A *vejsze* ma sem földrajzi köznévként, sem helynevek elemeként nem ismert a Balaton környékén, egyetlen e területről való helynévszótárunk sem adja.

A két *vejsze* utótagú szórvány előtagjának értelmezésében a *Putu uueieze* esetében mutatkozik nagyobb egyetértés a szakirodalomban. BÁRCZI ezt személynévnek vagy személynévi eredetű helynévnek tekinti, amelynek származását ismeretlennek mondja, mivel nem tartja meggyőzőnek sem MELICH német, sem PAIS török eredeztetését (1951: 23–4). A *Putu*-t FEHÉRTÓI KATALIN az Árpád-kori személynévtárban szereplő *Pat*, *Potu*, *Puth*, *Putá*, *Putus* nevekkel hozza kapcsolatba, amelyeket — MELICH alapján — mind német, mind szláv eredetre visszavezethetőnek tart (2006: 165). Az ilyen rövid, 3–4 hangból álló és a fentiekhez hasonló hangszerkezeti jegyeket mutató személynevek biztos megfejthetőségét illetően mai ismereteink szerint valóban inkább szkeptikusak lehetünk, de a nagyfokú óvatosság, a többféle eredeztetési lehetőség felvetése a személynévi etimológiákban talán még fontosabb, mint a helynevek interpretációjában.

A *Seku ueieze* előtagját BÁRCZI [*székü ~ székü*] formában olvasta, és a ’mocsár’ jelentésű *szik* szóval azonosította (1951: 23), ezt az értelmezést átvette tőle

¹²² Előfordulásai emiatt olykor keverednek a szakirodalomban (pl. az OkI Sz.-ban is) a földrajzi köznévként is használt *vész* ’elpusztult erdőrészt; irtás’ adataival.

ZELLIGER (2005: 26), és etimológiai szótáraink is e szó alatt tüntetik fel a kérdéses adatokat (TESz., EWUng.). FEHÉRTÓI KATALIN azonban — párhuzamos adatokra támaszkodva — a *Seku* személynévi szerepének a lehetőségét vetette fel. Érvelése szerint nem ésszerű, hogy „az ember által készített halfogó rekesztéket nem a készítőről vagy a tulajdonosáról nevezik el, hanem a mocsárról (?), amelybe állítólag a rekesztéket betették” (2006: 165).

Gondolatmenetével nem tudok ugyan egyetérteni, de javaslatát névtipológiai érvekkel alátámaszthatónak látom. A kétrészes megnevezésekben utótagként szereplő *vejsze* bővítményeként az általam ismert példák csaknem mindegyikében egyértelműen azonosítható személynév szerepel: 1283: *Beneduk ueyze*, 1408: *Andras weyze* (OkISz.), 1344: *Kolozueze* (KMHsz. 1. *vejsze*), néha úgy is, hogy a megjelölés latinra lefordítva is meg van említve: 1288/1491: *Piscinam Jacow ... vulgo Jacoweyze* (HA 2: 78). Egyetlen olyan példát sem ismerek viszont, amelyben a *vejsze* valamilyen a *szik*-hez hasonló jelentésű vagy bármilyen más földrajzi köznévi jelzővel állna együtt.

A *Seku sz*-szel való olvasatát egyébként az alapítólevél helyesírási sajátosságai sem erősítik meg. Az *s* betűnek BÁRCZI szerint 20 esetben van *s* (esetleg ebből magyarázható *cs*) értéke, és mindössze háromszor jelöl *sz* hangot: a *gisnav* mellett a *z*-vel is előforduló *Castelic*-ben, valamint az itt idézett adatban (1951: 126–7). A *Seku sz*-es olvasatát nyilvánvalóan a *szik*-kel való azonosítása követelte meg, ennek elejtésével azonban valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a szó elején *s* hang állt.

A *Seku ueieze* előtagját tehát helynév-tipológiai jegyei alapján nagy valószínűséggel személynévnek tarthatjuk. Pontosan ilyen alakban lejegyzett nevet a régiségben azonban nem találunk. FEHÉRTÓI összevethetőnek tartja az Árpád-korból adatolt (1138/1329, 1165) két személy által is viselt *Scecu* névvel és esetleg a személynévszótárban ezekkel azonos névcikkben közreadott 1221/1550: *Ceku* formával is (2006: 165–6).¹²³ E helyesírás-történeti szempontból nem teljesen megnyugtató személynévi azonosítás FEHÉRTÓI szerint is további vizsgálatot igényel, ám mindezzel együtt is lehetségesnek tartja szláv eredetét, és a szókezdő *s*, *sc* betűknek *cs*-vel való olvasása esetében a *Chec*, *Cheke*, *Checud* nevekkkel való összefüggését (i. h.).

4.14. *Knez*

A *Putu ueeieze*-vel együtt említett *Knez* ügyét a nyelvi eredet és az alakulásmód tekintetében a szakirodalom megnyugtatóan tisztázta, bár az egyes részleteket illetően olykor súlyos konzekvenciákkal is együtt járó s ráadásul nemigen igazol-

¹²³ Az itt negyedikként szereplő 1075/+1124/+1217: terra iuxta magnam *Zecum* ... deinde *Zecu* azonban kétségkívül kiiktatandó a névcikkből, mivel ez helynévi adat, és benne a *szik* ~ *szék* földrajzi köznév kereshető.

ható vagy akár egyenesen cáfolható elképzelések is forgalomban vannak. Nincsen megoldva azonban a szórvány lokalizálásának a kérdése. Ebben — mint az előzőekben is láttuk — a későbbi említések lehetnek segítségünkre, ám a tihanyi apátság javait tárgyaló oklevelekben sehol máshol nem bukkanunk ilyen formára. A *Knez* korabeli kiejtése az alapítólevél helyesírási rendszerét figyelembe véve [*kněz* ~ *knéz*] lehetett, ahogyan erre már BÁRCZI is rámutatott (1951: 24). A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával e hangsor később *Kenéz* alakúvá válhatott, amelyre a régiségből számos hely- és személynévi példánk van, sőt közszói előfordulásai is ismertek (vö. TESz.). Az apátság birtokai között azonban ilyen nevű helyet nem ismerünk a későbbiekből. A *Kenéz* eredete távolról összefüggést mutat *Kanizsa* és *Kenese* neveinkkel is, bizonyára ez a körülmény hozta elő *Knez* és a Balaton keleti partján fekvő (Balaton) *Kenese* összekapcsolásának az ötletét is. Ezt az azonosítást a tihanyi apátság monográfusa, ERDÉLYI LÁSZLÓ nem tartotta valószínűnek (PRT 10: 11), ahogyan mások, például MELICH és KNEZSA sem (ezekről részletesebben lásd BÁRCZI 1951: 24), BÁRCZI azonban etimológiai alapú érveléssel — amelynek bírálatára alább visszatérek — lehetségesnek vélte (i. h.). Nincsenek arra sem bizonyítékok, ahogyan ezt a *Putu uueieze* kapcsán már láttuk, hogy ERDÉLYI véleményének megfelelően Szántód körül keressük ezeket a helyeket. Annál pontosabb meghatározást, mint amit maga a szöveg mond velük kapcsolatban, hogy tudniillik a Balatonnál fekszenek, sajnos, nem tudunk adni, mert e neveknek erről a vidékről sem a történeti forrásokból, sem a mai helynévanyagból egyetlen valamelyest is velük összefüggésbe hozható megfelelőjét sem ismerjük.

Ami a *Knez* és a hozzá kapcsolható *Kenéz* helynevek etimológiáját illeti, régóta viszonylag pontosan ismerjük keletkezésüket és történetüket, mégpedig a szó többi funkciójával való összefüggésükben. MELICH azt vallotta, hogy a „*Knez* > *Kenéz* nevű helyek csak magyar nyelvű alakulások lehetnek előbbi magyar *Knéz* > *Kenéz* szn.-ből, a szn. pedig tulajdonnévvé csak előbbi magy. *knéz* > *kenéz* köznévből, méltóságnévből válhatott” (1925–1929: 132). Azóta a *Kenéz* személynévet a nyelvtörténeti szakirodalom igen nagy bőségben hozta elő (lásd például ÁSz. 457–8), és a korai szláv átvételként a magyarba bekerült közszó történetét is megnyugtatóan tisztázta (összefoglalóan ezt lásd TESz., EWUng.). Helynévi szerepét etimológiai szótárában KISS LAJOS MELICH-hel teljesen meggyező módon magyarázta (FNESz. *Kenéz*), ezt a véleményt vette át ZELLIGER is (2005: 26).

A *Knez*-t BÁRCZI is magyar eredetű helynévnek tekintette, úgy vélekedik azonban, hogy ugyanezen hely szláv elnevezése lehetett *Kenese*, így szerinte „a kettős névadás egy különös fajtájával állunk itt szemben” (1951: 25). Még tovább megy KRISTÓ GYULA, aki a *Knez*-t a szláv eredetű nevek között sorolja fel valamilyen szláv nyelvű népesség ottani jelenlétének bizonyítékaként (2000: 23). FEHÉRTÓI KATALIN e felfogáshoz csatlakozva azt mondja, hogy „a korainak

számító *Knez* helynevet is inkább szláv, mint magyar elnevezésnek vélem” (2006: 165), sajnálatos azonban, hogy e véleményét érvekkel ugyanúgy nem támasztotta alá, mint ahogyan KRISTÓ sem a magáét.

E vélekedéseket elfogadni semmiképpen sem lehet, hiszen míg a *Knez* ~ *Kenéz* nevek magyar eredetét — ahogyan erre utaltam — számos nyelvi adattal meg lehet támogatni, addig ezek szláv származtatása mellett semmi nem szól. Az, hogy egy a magyarok által használt közszó, a ’főember, vezető’ jelentésű *kenéz* a szláv ’fejedelem’ értelmű méltóságnévre megy vissza (TESz.), nem jelentheti azt, hogy a magyar főnévből alakult személynévnek szláv eredetet tulajdonítsunk, azt meg pláne nem, hogy az e személynévből jellegzetesen magyar, formáns nélküli (metonimikus) névadással alakult településneveket szlávok adta névnek tartsuk, s ezen az alapon a kérdéses helyen szláv népesség jelenlétére következtessünk.

De nemigen védhető BÁRCZINAK a fenti, párhuzamos névadást feltételező teóriája sem. A *Kenese* helynevek ugyanis — mint ahogyan maga BÁRCZI is mondja — a *Kanizsa* nevekkel egyetemben szláv eredetű nevek, amelyek a különböző (dél)szláv nyelvekben az összsláv *knězъ* méltóságnévből birtoklást kifejező képzővel alakultak, s így e nevek jelentése: ’a fejedelemé’ (MELICH 1925–1929: 132–3, FNESz. *Balatonkenese, Nagykanizsa*). A Balaton melletti *Kenese* egykori, bizonyára még a honfoglalás előtti időkben élt szláv lakói az elnevezésben tehát a településnek vagy a hozzá kapcsolódó birtoknak a fejedelemhez való tartozására utaltak, a nyilván jóval később keletkezett magyar *Knez* névadói viszont a helynévvel azt fejezték ki, hogy a kérdéses hely egy *Knez* nevű ember birtokában van, vagy ilyen nevű személy lakik az adott helyen stb. A *Kenese* és a *Knez* tehát egymás nyelvi megfelelője funkcionális-szemantikai szempontból semmiképpen sem lehet, s így arra sem következtethetünk belőlük, hogy ott egyidejűleg magyarok és szlávok éltek volna.

A név tipológiai jellege, pusztá személynévi eredete ugyanakkor azt mutatja, hogy a *Knez* nagy valószínűséggel település megnevezése lehetett,¹²⁴ s e nevek általában nagyobb fokú állandósága miatt szokatlannak találhatjuk, hogy a későbbiekből egyetlen olyan említését sem ismerjük, amellyel azonosítható volna.

4.15. *Lupa*

A *Knez*-hez hasonlóan a *Lupa* [*lupá*] is mint apátsági birtok egyedül a Tihanyi alapítólevélben fordul elő. A legújabb idevágó összefoglalásban ZELLIGER ERZSÉBET azt írja róla, hogy „Sem a név eredete, sem területi elhelyezkedése nem ismert” (2005: 26). A néveredet kérdésében BÁRCZI ugyanilyen határozottsággal

¹²⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy a halászhelyek említései között is gyakran találunk személynévvel azonos alakú megnevezéseket (az alapítólevél helynevei közül például: *Opoudi* és talán *Lopdi*), ám e névfajta jellegzetességeinek pontosabb felderítése még nem történt meg.

foglalt állást, nem utasította el azonban kategorikusan ERDÉLYINEK a korábbi véleményét, aki *Lápa* faluval azonosította a szórványt, sőt fölveti egy régi víznévi adattal, illetőleg a mai *Jaba* pusztával való összevethetőségét is, ám maga is hangsúlyozza, hogy különösebb bizonyítékok nélkül (1951: 25–6). ERDÉLYI az Igaltól nyugatra fekvő Lápát birtoklástörténeti alapon az alapítólevél *Lupa* szórványával (PRT 10: 11, 412), de BÁRCZI ehhez jogos kritikai megjegyzéseket is hozzáfűzött, és a két alak közti nyelvi fejlődésről is mint „nem elképzelhetetlen”, de „szokatlan” változásról nyilatkozott (i. h.).

Erről az azonosításról az is elmondható, hogy nem illeszkedik bele az alapítólevél birtokleírásának korábban már említett logikájába sem, amelyet egyébként maga ERDÉLYI is figyelembe vett — éppen a *Lupa* előtt szereplő szórványok lokalizálásában — megállapítva, hogy az ott említett hét szórvány által jelölt hely „egy végteben volt a mai Siófoktól Kőröshegyig” (PRT 10: 11). Valóban feltűnő, hogy az oklevél első részében előforduló valamennyi birtok a Balaton mellett található, egészen a *Lupa* után következő *Gamas*-ig, így ebben az összefüggésben is kevésbé valószínű, hogy itt egy a Balatontól mintegy 30 kilométerre délre fekvő birtokra tért volna rá az oklevél megfogalmazója, hogy majd utána visszakanyarodjon a *Koku zarma*-tól nyugatra fekvő, szintén a Balaton partján található *Gamas*-hoz. Ha tehát hinni lehet annak, hogy a leírás végig a teljes bizonyossággal lokalizálható *Tichon* — *Fuk* — *Turku* — *Koku zarma*, *Keuris tue* — *Gamas* útvonal mentén halad, azaz Tihany után a Balaton déli partján folyamatosan nyugati irányban, akkor esetleg ezen a vidéken kell keresnünk *Lupa* helyet, valamint talán *Knez*-t is a mellette fekvő *Putu uueieze*-vel együtt.

A *Lupa* mint hely nyilvánvalóan nem lehet azonos azzal a vízzel sem, amelyet Tolna megye északi szélén Ozora és a Kapos folyó vidékén említenek: 1009/+1205–35//1404: *Lupa*,¹²⁵ 1061/1257//1377 e.: *Luppa* (DHA 1: 58, 172), ám elképzelhető, hogy etimológiai értelemben kapcsolatba hozható vele. Fölvethető talán még a *lúpa* ’völgy, bemélyedés a földben’ tájszóval való összefüggése is, de ennek a valószínűségét nagy mértékben csökkenti az, hogy a szónak csupán egyetlen mai előfordulását ismerjük, mégpedig a Balatontól viszonylag távol fekvő Nyitra vidékén (ÚMTsz.). Nemigen tudunk viszont mit kezdeni KRISTÓ megállapításával, aki — egyetlen bizonyító adat vagy érv nélkül — a *Lupa*-t szláv eredetű névnek mondja (2000: 23).

¹²⁵ SZABÓ DÉNES véleményét, miszerint az adat elírása lehet egy eredeti *Cupã* formának, amely a Koppány folyót jelölte volna (1944: 192), BÁRCZI lehetségesnek tartotta (1951: 25), az oklevelet közlétevé GYÖRFFY GYÖRGY azonban nem vette figyelembe e javaslatot (DHA 1: 58).

4.16. *Gamas*

A következőnek említett *Gamas* [gámás ~ gámás] — amelynek neve az alapítólevél hátoldalán 14. századi kéz írásával ugyancsak *Gamas* formában szerepel (DHA 1: 145, SZENTGYÖRGYI 2005: 55) — falu egykori helyét pontosan ismerjük, noha a település már régóta nem létezik: Lelle és Boglár között feküdt (PRT 10: 11, 375). A 13–15. században több falura oszlott, amelyeket különféle jelzői előtagokkal különböztettek meg egymástól: az adatok között *Al-*, *Fel-*, *Egyházas-*, *Nagy-* és *Titösgamás* szerepel (Cs. 2: 607), ám ezek között szinonim megnevezések is lehetnek. Ma határrésznévként Balatonlelle nyugati határrészén a Balatontól egy-két kilométer távolságban több névben is előfordul: *Fősső-Gamás*, *Gamási-erdő*, *Gamási-domb* stb. (SMFN 54).

A *Gamas* BÁRCZI szerint ismeretlen eredetű, de esetleg összefüggésbe hozhatónak tartja a görbülést jelentő *gam-* tövel (1951: 26). A TESz. a *gamó* tájszó legkorábbi adataként kérdőjellel a Tihanyi alapítólevél itt tárgyalt nevét tünteti föl. A község elsődleges jelentése 'kampó', de azonos jelentéskörbe tartozó más tájszavakat is ismerünk mellette: *gama*, *gamancsos* (ÚMTsz.) stb., amelyek hang- és alaktani tekintetben megfeleltethetők neki, s így etimológiai kapcsolatok is valószínűsíthető. E szócsaláddal a *Gamás* helynevek névtipológiai és szemantikai szempontból elvileg összefüggésbe hozhatók, ám ezt kézzelfogható bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani.

A *Gamás* nevet KISS LAJOS a régi magyar *Gama* személynév -s képzős származékából eredeztette, de megemlítette lehetséges lengyel családnévi párhuzamát is (FNESz.). E felfogását átvette ZELLIGER is (2005: 26), FEHÉRTÓI KATALIN azonban az „Árpád-kori személynévtár” anyaga alapján meggyőzően bizonyította, hogy az általuk idézett név *Gyama* ejtésű lehetett (2006: 163), s így hangtani okok miatt nem hozható összefüggésbe *Gamás* település nevével. FEHÉRTÓI ezzel együtt a KISS LAJOSTól említett lengyel személynévi megfelelést előtérbe állítva szláv eredetűnek tartja az alapítólevél *Gamas* adatát. Itt most a szláv családnévi adat bizonyító erejének taglalására nincs mód, ezért csupán arra kívánok rámutatni, hogy egy magyar helynév és egy szláv személynév esetleges formai azonossága semmiképpen sem magyarázható a helynév szláv eredetével, mivel a ma általánosan elfogadott vélemény szerint személynévekből képzőformáns vagy összetételi utótag alkalmazása nélkül a szláv nyelvekben nem alakulhattak helynevek.¹²⁶ Emiatt az elvi akadály miatt FEHÉRTÓI fenti néveredeztetését nem tartom elfogadhatónak.

A Tihanyi alapítólevélben szereplő *Gamas* név magyarázatához hozzátartozik az a körülmény is, hogy a kérdéses helytől délre, mintegy 20 kilométer távol-

¹²⁶ Ettől eltérő felfogást vall szláv névtani irodalomra hivatkozva FEHÉRTÓI (2006: 168). Ennek cáfolatára, a kérdés részletes áttekintésére — bár rendkívül fontos problémáról van szó — itt nincs mód. Lásd azonban hozzá a 4.1. pont alatt mondottakat.

ságban fekszik egy másik, ma is *Gamás*-nak nevezett falu, amelynek első előfordulása a 13. századból való: 1221: *Games* (FNESz.). A középkorban tehát egy viszonylag kis területen két azonos nevű település is létezett — sőt az előbbi, mint láttuk, osztódás révén további részekre is bomlott, amelyek megnevezéseit jelzős formák különítették el egymástól —, e névazonosság birtoklástörténeti, tájszemléleti stb. háttere további megvilágítást igényelne,¹²⁷ és talán etimológiai szempontból is értékelhető eredményt hozhatna.

4.17. *Ziget zadu*

Gamas leírásában az szerepel, hogy a falut, illetőleg a földjét két út fogja közre: az egyik név szerint is meg van említve *Ziget zadu*-ként, a másikat viszont csak nagy útnak mondja latinul a szöveg. E két út Szent Kelemen egyházánál végződik, ami Lellén állt (PRT 10: 11, ehhez lásd még MEZŐ 2003: 169). A fenti nagy út *Gamas* falu határának 1211. évi leírásában mint *Hodvt* szerepel (PRT 10: 514), amely azonos a már korábban is említett (4.11.), a Balaton déli partjával párhuzamosan haladó úttal. Ez azonban Lellénél délnyugat felé kanyarodott, hogy a Boglártól nyugatra elterülő mocsarakat elkerülje (EKFT). *Ziget zadu*-nak pedig ERDÉLYI szerint azt az utat nevezték, amely Látrány és Péntekhely irányából, délkelet felől vezetett Lellére (PRT 10: 375). Ez a megállapítás azonban nem egyeztethető össze az 1211. évi leírással, amely szerint *Gamas* a *Hodvt*-tól nyugatra fekszik. A *Ziget zadu* utat ennek megfelelően tehát ettől nyugatra-északnyugatra kell keresni, s a 18. század végéről való katonai térkép valóban jelez is itt egy másik utat, amely Lellét Boglárral kötötte össze, és nagyjából a Balaton partjával párhuzamosan, annak közelében haladt: talán éppen ezt kell értenünk a *Ziget zadu* útjaként. E feltevés megerősítéséhez a név nyelvi elemzése is adhat támpontokat.

A szórvány szerkezete elsőre világosnak tűnik: a *Ziget zadu* [*sziget szádu*] a *sziget* és a *szád* földrajzi köznevek összetétele, amelynek a jelentését, azaz a szemantikai szerkezetét BÁRCZI 'a (fél)sziget (mocsár közti szárazulat) torka, a (fél)szigetre vezető földnyelv' formában határozta meg (1951: 28). BÁRCZI bizonytalanságát jelzik a zárójeles megoldások, amelyek tulajdonképpen értelmezési variációk. Azt azonban ő sem vette figyelembe, hogy a latin szöveg egyértelműen útról (*via*) szól, az itt említett név pedig ilyen formájában — azaz a 'hegyszorosnak, völgynek stb. a kezdete, bejárata' jelentésű *szád* (vö. TESz.) fő-

¹²⁷ ERDÉLYI LÁSZLÓ az 1211. évi összeírásban szereplő Balaton menti Gamást az apátság legnagyobb birtokának mondja. Igen bőséges oklevéltanyag alapján azonban egyértelműen nyilatkozik arról, hogy a délebbre fekvő, ma is meglévő Gamás település — amely részben a pannonthalmi apátságé, részben a királyé volt — elkülönítendő az 1055. évi alapítólevélben említett falutól (PRT 10: 375–97).

tagjával — útnak a megnevezése aligha lehetett.¹²⁸ Hogy az oklevél fogalmazója e helyen gondban volt a szövegezéssel, azt az egész kérdéses rész jól mutatja: „Alias est villa, quę uocatur Gamas, in qua habet prefata ecclesia terram, quę duabus continetur viis, quarum una vocatur Ziget zadu, et altera magna, quę simul ad Sanctum Clementem terminantur.” Az itt kétszer is előforduló megnevezőszós szerkezet az alapítólevélben összesen 13 név mellett szerepel, ezek — mint a fenti *Gamas* is — lényegében mindig birtokok említésekor használatosak, s ezáltal e neveknek kiemelt szerepet is biztosítanak a szövegben (ehhez lásd a *Petra*-val kapcsolatban korábban mondottakat: 4.3.). Az egyetlen kivétel a *Ziget zadu*, amely mellett a *vocatur* csupán a magyar kifejezés beillesztését könnyíthette meg a bonyolult mondatszerkezetbe. Ezek alapján az a sejtésem, hogy a *Ziget zadu*-t nem valamely út konkrét nevéként kell érteni, hanem inkább arról van szó, hogy a két említett út közül az egyik a *Ziget zadu* nevű helyen haladt, vagy esetleg ahhoz vezethetett. Ezt a gyanút a szórvány további elemzése igazolhatja.

BÁRCZI ezt az összetételi típust gyakorinak mondja, de ugyanilyen szerkezetű nevet mégsem tud idézni (i. h.), mint ahogyan én sem ismerek hasonlót. A *szád* főtaggal álló összetételek között talán leggyakoribbak a *völgy*, *szurdok* előtagúak: 1338: *Weulgzad* (HA 2: 71), 1288/1302: *Zurduklad* (KMHsz. 1.), amelyek a szónak a fönt említett jelentését mutatják. Előtagként erdőt jelölő szavak, különösen fanevek is gyakran szerepelnek mellette: 1478: *Byklad*, 1393: *Erdeuzada* (FNESz. *Bikszád*, *Erdőszáda*), ezekben a *szád* az erdő kezdetét, elejét jelölhette. A *szád* víznevekkel együtt is alkothat helyneveket: 1299/1360: *Nogpatakzada*, 1385: *Sythwazad* (Oklsz. *szád*), ilyenkor talán azt a szorost jelöli a név, amelyen a folyó keresztülfolyik. Út nevéként *szád* utótagú kifejezés a *Ziget zadu*-n kívül nem fordul elő az általam ismert adatok között, ilyen értelemben leginkább az utolsónak említett típushoz hasonlíthatjuk a használatát, azaz talán valamilyen szoroson, elkeskenyedő földterületen stb. átmenő vagy oda vezető utat jelölhetett.

Ami a *sziget* előtagot illeti, ennek többféle földrajzi köznévi jelentésére már BÁRCZI is felhívta a figyelmet (1951: 27), amelyek közül etimológiai szótáraink

¹²⁸ A *szád* földrajzi köznév etimológiai elemzése nem tartozik ugyan szorosan hozzá az alapítólevél nyelvészeti interpretációjához, azt azonban szükségesnek látom megjegyezni, hogy BÁRCZI e szót a *száj* régebbi, *j* nélküli változatából a nagyítást kifejező *-d* képzővel alkotott formának tartja, de kiemeli, hogy e képző már korábban elszigetelődött és formailag is elszakadt a denominális *-d* egyéb funkcióitól (1951: 28, 148–9). D. BATRHA KATALIN a képző itteni funkcióját úgy magyarázza, hogy „mint kicsinyítő képzőink általában, a *-d* is szolgálhat a nagyítás kifejezésére” (1958: 103). A TNyt. azonban a nagyítást kifejező őś- és őmagyar kori képzők között már nem említi a *-d*-t (I, 244), annak megfelelően, hogy az újabb etimológiai irodalom szerint e képzés esetleg már az ugor vagy a finnugor együttélés korában megtörtént (TESz., MSzFgrE).

kettőt közölnek 'vízzel körülvett szárazföld' és 'folyókanyarulattól körülvett földterület' értelemben (TESz., EWUng.). A mai tájnyelvben ezen kívül van 'vízenyős, berkes területből kiemelkedő száraz rész', 'kiemelkedés a rétben', 'egyenyes felszínből való kiemelkedés', 'félsziget' stb. jelentése is (NEMES 2005: 175–6). A *sziget* alárendelt tagként helynevekben kétféle szemantikai viszonyban szerepel: az összetétel kifejezhet egyfelől rész–egész viszonyt a *Sziget-fő*, *Sziget-orr*, *Sziget-fok*, *Sziget-ág* típusú nevekben, másfelől pedig lokális összetartozást (vagyis megjelöli, ami az adott helyen, azaz a szigeten található), mint a *Szigetfalu*, *Sziget-erdő*, *Sziget réte* stb. szerkezetekben (a példák az OklSz. *sziget* szócikkének adatai közül valók). A *Ziget zadu* nyilvánvalóan az elsőnek említett típusba tartozik, és a 'sziget eleje, kezdete' jelentést tulajdoníthatjuk neki, azaz az oklevél szövegében az ott vagy oda vezető utat jelölhette.

Mivel a 18. századi térképek vízrajzi tekintetben viszonylag jól tükrözhetik még akár az Árpád-kori viszonyokat is, úgy gondolom, hogy az első katonai felmérés anyaga megfelelő támpontot nyújthat a név lokalizálására. Ez az ábrázolás azt mutatja, hogy a Lelle és Boglár közötti területet nyugatról nagy kiterjedésű mocsár — a mai Nagy-berek — határolta, de több kilométer mélységben mocsaras vidék húzódott mellette keletről is. Ez a 2-3 kilométer szélességű földszáv tehát a terület déli részén említett 1211: *Zaarheg* (PRT 10: 514) felől félszigetként nyúlt be a Balaton sík vize felé. Talán ennek a félszigetnek az elejét, Balaton parti részét jelölhette a *Ziget zadu* megnevezés, ahol a szöveg által emlegetett út is haladt Lelle és Boglár között.

4.18. *Gisnav*

A következőnek említett birtok, *Gisnav* („*Alius locus, qui Gisnav dicitur*”) az előzőekhez képest jóval részletezőbb leírással szerepel az alapítólevélben, határát ugyanis tíz határpont megnevezésének — amelyből kettő azonban két alkalommal is szerepel — a magyar nyelvű említésével azonosítja az oklevél szövege. *Gisnav* korabeli státusa bizonytalanul határozható meg, mivel ugyanúgy *locus*-ként szerepel, mint *Tichon*, *Petre*, *Huluoodi*, *Koku zarma*, *Lupa*, *Ziget zadu*, *Kert hel* és *Mortis*. A Tihanyi alapítólevélben *villa* 'falu' minősítés csak *Gamas* és *Fotudi* neve mellett áll, ám ezzel együtt sem zárható ki az, hogy az adományozás idejében már *Gisnav* birtokon is létezett kisebb település. Erre következtethetünk abból, hogy a területén — noha az itt említett helyek mindegyike természeti névvel van megjelölve — szőlőkről is szó esik,¹²⁹ s ez azt mutatja, hogy bizonyos részei intenzív művelés alatt állhattak, ami pedig állandó lakosságot feltételez.

¹²⁹ Amennyiben helyes ERDÉLYI LÁSZLÓnak az általánosan elfogadott rekonstrukciója (DHA 1: 150).

Az itt szereplő *Disznó* faluként van megemlítve az alapítólevél interpolált változatában: 1055>1416: villam *Diznou*, quam nominavit *Apati* (DHA 1: 156) és egy pápai megerősítő oklevélben is: 1267/1297: predium et villam de *Gesnov* vel *Apaty* (PRT 10: 526).¹³⁰ A mindkét helyen feltűnő kettős névhasználat nyilvánvalóan arra utal, hogy a település elsődleges *Disznó* neve az adományozást követően az új birtokosra utaló *Apáti* megnevezéssel cserélődött fel. Arról, hogy e változtatás mennyiben köthető magukhoz a helybeli névhasználókhoz vagy esetleg a birtokos szándéka is szerepet játszhatott-e benne, természetesen nincsen semmiféle tudomásunk, de az utóbbi lehetőséget — noha ilyesmiről ritkán esik szó a régi magyar helynévadás kapcsán — szintén komolyan figyelembe kell venni. Az adatok mindenesetre hosszan elnyúló folyamatra utalnak, bár a régi név oklevélbeli említésében gyaníthatjuk esetleg az 1055. évi alapítólevélnek a hatását is: valószínű ugyanis, hogy birtokjogi szempontból e dokumentumoknak az egymással való összeegyeztethetősége is fontos lehetett. Az 1211. évi összeírásban viszont — amely egyébként névhasználatában, de sok helyen még szövegezésében is erősen támaszkodik az 1055. évi alapítólevélre — a déldunántúli Igal után felsorolva *villa Fuzegy*-ként említenek egy apátsági birtokot (PRT 10: 512), amely minden bizonnyal szintén *Disznó*-val lehetett azonos (ERDÉLYI 1904: 397).¹³¹ E kivételt nem számítva a település ezt követően mindig *Apáti*-ként jön elő: +1092/+1274//1399: villa *Apathy* (DHA 1: 284), 1275, 1536: *Apaty* (Cs. 2: 587). E névegyezések, továbbá a határleírásban szereplő egyéb helynevek alapján *Disznó* falu nagy valószínűséggel lokalizálható Somogy megye északkeleti részére, az egykori Füzege patak völgyébe (vö. BÁRCZI 1951: 28).

A falu később összeolvadt a szintén középkori *Bár* településsel (+1092/+1274//1399: ad villam *Baar*, DHA 1: 284), s ennek megfelelően még a 18–19. században is kettős néven említik: előbb *Apáti* szerepel fő változatként (EKFT, LIPSZKY, Mappa), utóbb pedig *Kisbár* (MKFT). A 19. század végétől *Kisbár-apáti* a hivatalos neve, s így nevezik ma is (FNESz., vö. MEZŐ 1999: 182). A helyi nyelvhasználatban a falunak *Kisbár* a neve, az egykori *Apáti* sem magára a településre vonatkozóan, sem más funkcióban a falu helynévanyagában nem szerepel, ahogyan nem ismerjük *Disznó* későbbi-mai előfordulását sem (SMFN 244–7).

¹³⁰ Az utóbbi oklevél 1266/1297. év alatt szerepel az OklSz.-ban, ezt a datálást a TESz. is átveszi (mindkét helyen lásd *disznó* címszó alatt). BÁRCZI 1267/1296. keltezését ad (1951: 28), a FNESz. pedig 1267/1297. évet tüntet fel (*Kisbár-apáti* alatt) a PRT-re hivatkozva. Itt ERDÉLYI LÁSZLÓ 1267. évszámmal közli az oklevelet megjegyezve, hogy az eredeti dokumentum elromlott szövege jórészt egy 1297-ből való érseki átirat alapján rekonstruálható (PRT 10: 525–8). A továbbiakban én magam is ezt a datálást követem.

¹³¹ Talán ez az említés is annak a törekvésnek a jele, hogy a falu korábbi *Disznó* nevét más megnevezéssel váltsák fel.

Az alapítólevélben található *Gisnav* alakilag a *disznó* közszó korabeli ejtés-változatával ([*d̥z̥sisznāβ* ~ *d̥z̥sisznāu*], vö. TESz.) egyező helynév. A névről BÁRCZI szerint nem lehet eldönteni, hogy „közvetlen elnevezés-e, vagy személynéven át keletkezett” (1951: 66–7), az általa hasonlóként említett nevek között azonban *-d* képzővel alkotottak is szerepelnek (i. m. 28), amelyek viszont csak a tövük lexikális-szemantikai tartalma tekintetében hozhatók fel analógiaként. A *disznó* szóból formáns nélkül keletkezett helynevet a régiségből az itt tárgyalt néven kívül csupán egyet ismerek, melyet BÁRCZI is említ: a szintén Somogy megyei Marcalihoz közeli egykori *Disznó* település megnevezését (1338: *Geyznou*, OklSz.; lásd még Cs. 2: 601). Az állatnév gyakran szerepel viszont összetett nevek előtagjaként (többnyire *fertés*, *patak*, *jó*, *ól* utótaggal), illetőleg képzett nevekben: *Disznód*, *Disznós*- (a példákat lásd OklSz., CSÁNKI-index, KMHsz. 1., HA 2: 102, FNESz.). Az ilyen nevek utalhatnak vaddisznók által kedvelt helyekre éppúgy, mint a disznótartás szempontjából fontos területekre. Arra is van azonban példa, hogy hasonló név a disznókkal való adózással összefüggésben jött létre (vö. például FNESz. *Ártánd*). Személynévként az Árpád-korból nem ismerjük e szót: sem az OklSz., sem az ÁSz. anyagában nem található ilyen előfordulása. Később családnévként szerepel ugyan, ezek azonban KÁZMÉR szerint a *Disznóőrző*, *Disznópásztor* személynevek rövidülésével alakulhattak ki (RMCsSz.). A fentiek alapján kevésbé tarthatjuk tehát valószínűnek, hogy az apátsági birtok megnevezése személynévi eredetű lenne, ezt a ZELLIGER által analógiaként felhozott, hasonló szemléleten alapuló török eredetű *Tonuz*, *Tonuz oba* személynevek példája (2005: 28) sem teszi bizonyosabbá. Teljesen hibás ugyanakkor KRISTÓ minősítése, aki szerint „a tihanyi alapítólevélben számos, többnyire személynévi eredetű török (*Turku*, *Ursa*, *Gisnav*, *Culun*) ... helynév is található” (2000: 24). E feltevés háttérében nyilvánvalóan az a szótörténeti vonatkozású ismeret húzódik meg, hogy *disznó* szavunk ótörök eredetű, ám e több száz éve magyarrá lett szóból a 10. vagy még inkább a 11. században alkotott Kárpát-medencei helynevet bármilyen összefüggésben is török eredetűnek minősíteni nyelv- és névtörténeti képtelenség.

4.19. *Fizeg* ~ *Fyzege* – *Fizeg azaa*

Disznó birtok határleírásában *Füzege* neve háromszor is szerepel: kétszer önállóan (*iuxta Fizeg*, *ultra Fyzege*), egyszer pedig helynévi szerkezetben (*ad Fizeg azaa*). Az egyöntetűnek mondható íráskép — az *i* és az *y* betűk váltakozása az *i* hang jelölésében teljesen általános volt ekkor — [*fized̥z̥s*] ejtést takar. Arra, hogy a név folyóvizet jelöl, a szövegbeli említés közvetlenül nem utal ugyan, de mind a mellette álló prepozíciók (*iuxta*, *ultra*), mind pedig a *Fizeg azaa* szemantikai tartalma: 'Füzege aszója', azaz 'Füzege völgye' alapján erre lehet következtetni. A Szent László korára hamisított tihanyi oklevélben *Füzege* már *fluvius*-ként szerepel: +1092/+1274//1399: *in fluvio Fyzege*, *ad fluvium Fyzege*, ugyan-

itt kissé távolabbi helyre vonatkozóan Koppány falu folyójaként is említik: *in villa Kupan iuxta Fizug ~ Fyzig* (DHA 1: 284). A Tihanyra vonatkozó pápai diplomában Disznóval összefüggésben ismét előjön: 1267/1297: Gesnov vel Apaty *iuxta Fycog* (PRT 10: 526). E vízfolyást a mellette fekvő települések alapján a ma *Koppány*-nak nevezett patakkal (vö. MoFnT. 1: 28) lehet azonosítani (ehhez lásd SZAMOTA 1895: 135, PRT 10: 411, MIKOS 1935: 248, MOÓR 1944: 303, BÁRCZI 1951: 28, ugyanitt további adatok is találhatók). A *Füze*gy legkésőbbi előfordulását Apáti falu jelzőjeként ismerjük: 1536: *Fyzekapathy* (PRT 10: 412).

A patak újabb megnevezése, amelyet a mellette fekvő jelentősebb településről, (Török)Koppányról kapott, a 18. század közepén tűnik föl: 1753: *Koppán*, fl. (FNESz. *Koppány*), de ez idő tájt *Rigno* néven is említik (*Koppán* vel *Rigno*, EKFT).¹³² A *Koppány* azonban nem vált a folyó kizárólagos nevévé, hiszen egész hosszában, minden egyes mellette fekvő településen ma is használatban vannak más szemléletű névváltozatok is (lásd például SMFN 254, 256, 258, TMFN 104, 111, 117, 122, 127, 131). A bennünket közelebbről érintő felső szakaszán pedig, ahová Kisbárapáti, az egykori Disznó falu is esik, e néven ma egyáltalán nem ismerik: Kisbárapátiban *Nagy-árok ~ Sērēkai-árok* a neve, a szomszédos Fiadon *Nagy-árok ~ Borsi-patak*, Bonnyán pedig *Nagy-kanális ~ Malomi-nagy-árok* (SMFN 241, 245, 248). E folyóvizet régi nevén, *Füze*gy-nek ma sehol sem nevezik, sőt Somogy és Tolna megyében másutt sem találunk az újabb időkben ilyen helynevet.

A *Füze*gy név a korai ómagyar korban meglehetősen gyakori lehetett, főleg vizek megnevezéseként szerepel (további példákat lásd az OklSz., KMHsz. 1., HA 2: 72 megfelelő címszavai alatt). Etimológiáját régóta ismerjük: a *fűz* fanév -gy képzős származékának tartotta MELICH, PAIS, GOMBOCZ (ezekre lásd MIKOS 1935: 248), így elemezte BÁRCZI (1951: 28, itt lásd a további ide vonatkozó irodalmat is), és ebből eredezteti KISS LAJOS is (FNESz. *Almásfűzitő*). A -gy képző funkcióját és alakját illetően — hogy tudniillik azonos-e a -d képzővel mint annak alakváltozata, vagy nem — azonban már közel sem ilyen egységes a szakirodalom megítélése (vö. BÁRCZI 1951: 149, TNyt. I, 253–4, BENKŐ 1998a: 119). Ennek taglalása szorosan nem is tartozik ide, azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a képző — miként már BÁRCZI is észrevette (i. h.) — itt vizsgált nevünkhöz hasonlóan főleg növénynévi, különösképpen fanévi alapszavakhoz járult hozzá: *Almágy, Egregy, Gyiógy, Háságy, Kórógy, Nádágy, Nyárágy, Száldobágy, Szilágy, Szilvágy*, de ritkábban előfordul más töveken is: *Halmágy, Nyüvegy*. BÁRCZI mint kevésbé valószínű lehetőséget emellett felvetette azonban

¹³² Ennek a névnek az etimológiája külön vizsgálatot igényelne, amelyre itt sajnos, nincs mód. Nem valószínű azonban, hogy — amint azt MOÓR ELEMÉR felvetette (1944: 304) — egy szláv **Ribno ~ *Rybno* 'halas' névből lenne származtatható.

azt is, hogy az alapítólevél *Fizeg*-je esetleg a *fűz* fanév és az elavult *igy* ~ *ügy* 'víz' szó összetételeként is magyarázható (1951: 28). Az ilyen utótagú összetételek ritkasága, másrészt távolról sem problémamentes magyarázata, bizonytalan nyelvföldrajzi helyzete, leginkább azonban a névnek a -gy képzős nevek körébe való tökéletes beleilleszkedése alapján úgy gondolom, hogy BÁRCZI-nak ez utóbbi felvetése elejthető a lehetséges magyarázatok közül.

Az alapítólevélben említett *Füzege*-et morfológiai jellegéből és későbbi említéseiből következően egyértelműen tulajdonnévnek tekinthetjük, BÁRCZI is ezek között az elemek között sorolja föl (i. m. 65, 131). A *Fizeg azaa*-ról is azt tartja, hogy „földrajzi névnek látszik” (i. m. 65), másutt viszont erről és az ehhez hasonló jelölt birtokviszonyt mutató kifejezésekről úgy nyilatkozik, hogy még szóösszetételnek sem igen lehet tekinteni őket (i. m. 183). A birtokviszony jelöltsége vagy jelöletlen volta azonban — éppúgy, mint a mai nyelvben is — a régiségben sem volt összefüggésben egy-egy nyelvi jelsor tulajdonnévi vagy közszói jellegével (s ami ennek megfelel: összetett szói vagy szintagmaszerépével). Ezt nyilvánvalóan bizonyítja egyrészt a tipológiai tekintetben e névtípus elterjedt volta, másrészt pedig az, hogy egyes jelöletlen szerkezetek később jelölt formában tűnnek föl a forrásokban (ehhez lásd TÓTH V. 2001b: 170–7, 214). Az *aszó* 'völgy' jelentése alapján (vö. TESz., NEMES 2005: 11) a *Fizeg azaa*-t [*fi-zedzs ásáá*] 'a Füzege patak völgye' jelentésszerkezettel leírható névnek tartjuk (ám a fentiekből következően természetesen nem zárható ki az sem, hogy ugyanilyen értelmű szintagmatikus leírás szerepel a kérdéses helyen), amely Disznó, a későbbi Apáti vidéken jelölhette a kérdéses patak környékét. Aombok között húzódó szűk folyóvölgy jól kitűnik az első katonai felmérésnek a domborzatot is feltűntető térképén.

Az *aszó*-val kapcsolatos további részletekre itt nem térek ki, mivel a *Nogu azah feherea* szórvány kapcsán a későbbiekben még szólok róla. Annyit azonban itt is megemlítek, hogy az *aszó* Somogyban az újabb korban is egész sor névben szerepel (SMFN 844), noha e földrajzi köznevet ezen a vidéken ma csak speciális jelentésben ('a Balaton hullámaiból összesodort kavicsdomb', i. m. 36) ismerik. A gyakori névbeli előfordulás arra utal, hogy régebben — az alapítólevél tanúsága szerint legalább már a 11. századtól kezdődően — fontos eleme volt az itteni nyelvjárás földrajziköznév-állományának.

4.20. *Uluues megaia*

Gisnav birtok határpontjaként szerepel az alapítólevélben az *Uluues megaia*-ként [*ülűes ~ ülbes mēdzsájá*] említett hely. E szórvány nyelvtörténeti vonatkozásait BÁRCZI szinte minden részletében megnyugtatóan tisztázta (1951: 30–1, további hangtani, szótani stb. részletek a monográfia megfelelő fejezeteiben is találhatóak), és a szerkezetet alkotó két szó történeti-etimológiai problémáiról sem tudunk nála pontosabban nyilatkozni, noha e téren ma is vannak még nyitott

kérdések (ezekről összefoglalóan lásd TESz., EWUng., valamint LIGETI 1986: 297). Névteni tekintetben tehetünk azonban némi kiegészítést az eddigi fölvetésekhez. BÁRCZI úgy nyilatkozott e szórványról, mint amely „földrajzi névnek látszik” (i. m. 65), s az *Uluues*-t ’ölyvekben gazdag’ hely jelentéssel értelmezte, az egész szerkezetet pedig ’ölyves mezsgyéje, határa’-ként (i. m. 30, ugyanígy ZELLIGERNél, 2005: 28). E megállapítása azonban némi módosításra szorul, mivel nem vette figyelembe azt a körülményt, hogy az itt szereplő *Ölyves* később településnévként jön elő a forrásokban. Így említi az alapítólevél interpolált változata: 1055>1416: supra *villam Vlues* (DHA 1: 156), CSÁNKINál pedig több adattal is szerepel: 1229: *Vlwes*, 1234–70: *villa Wlues*, s a 14. század végén már két falura oszlott: 1390: *villa Ewlyues* et *alia Ewlyues* (Cs. 2: 634). CSÁNKI is (i. h.), ERDÉLYI is (PRT 10: 410–2) mint pusztát említi a 19–20. század fordulóján. A Somogy megyei helynévgyűjteményben az áll az alapítólevélben szereplő névvel azonosítható *Ölvös* határrészről, hogy „Egykor major volt” (SMFN 226). Elpusztult falura utal az is, hogy a név egész bokrot alkot Kisbárapáti északi és a vele szomszédos Karád délkeleti határrészén: *Ölvösi-árok, -híd, -kut, -lap, -mező, -rét, -szántó* (SMFN 226, 244). Eszerint megállapítható, hogy *Uluues* falu *Gisnav*-tól (a későbbi Apátitól) északkeleti irányban néhány kilométer távolságban fekhetett.

Az *Uluues megaia* minden bizonnyal a már akkor is önálló birtokként, településként létező Ölyves határvonalát jelölte. A *megye* szó legrégebbi előfordulásai között számos nyilvánvalóan közszói említés is szerepel, ezek között a ’határvonal’ jelentés is feltűnik: 1269/1294: per quendam *limitem*, qui uulgariter *Mege* uocatur (Oklsz.), és némely említésből az is kiderül, hogy a határmezsgyét egyes helyeken tüskés sövény alkotta: 1281: ad *locum spinosum mege* vocatum (KMHsz. 1. *megye*). A *megye* ’területeket elválasztó határvonal, mezsgye’ jelentése a Dunától nyugatra eső területek nyelvjárásaiban ma is megvan (NEMES 2005: 136–7). A szó helynevekben is gyakran előfordul földrajzi köznévi, helyfajtajelölő szerepben: 1208/1359: *Wodmege* (Oklsz. *megye*), 1276: *gyamege* (KMHsz. 1. *Dió-megye*), még gyakrabban áll azonban nevek bővítményrészeként, jelzői szerepben: 1217/1412: *Megehid* (Oklsz.), 1272: *Megeag* (HA 2: 79). Olyan összetételben, mint amilyenben az *Uluues megaia*-ban is szerepel — azaz ’egy bizonyos település határvonala’ értelemben —, más előfordulását azonban nem ismerem. A hasonló példák hiánya esetleg arra is utalhat, hogy a szórványt nem feltétlenül kell tulajdonnévként értékelnünk, hanem csupán a kérdéses határszakasz szintagmaszerű megjelöléseként. Disznó–Apáti falu későbbi határleírásában is előjön ugyanez a kifejezés: 1055>1416: ad *Vluesmegere* (DHA 1: 156), +1092/+1274//1399: ad *rubum*, qui dicitur *Wluesmwgyeye* (DHA 1: 284), ami esetleg a tulajdonnévi jelleg mellett is szólhatna, ha egyébként nem

lenne mindkét forrás esetében egyértelmű az 1055-ből való alapítólevél közvetlen hatása.¹³³

Attól függetlenül azonban, hogy az *Uluues megaia* tulajdonnév volt-e, vagy csupán egy határszakasznak — akár az oklevél megfogalmazójától is származó — leírása, a benne szereplő *Ölyves* (a *Disznó*-val és a *Füzevgy*-gyel együtt) kétségtelenül magyar névadókra és magyar nyelvű névhasználókra utal. Az *Uluues megaia* kapcsán azonban ettől eltérő, belső ellentmondásoktól sem mentes nyelvi-etnikai következtetésekre jutott KRISTÓ GYULA. Véleményét kissé hosszabban is érdemes idézni azért, hogy a mögötte húzódó módszertani hibákra is felhívassuk a figyelmet. KRISTÓ szerint „Az *uluues megaia* kifejezés kivált érdekes, mivel első tagja török, második tagja szláv eredetű, a birtokviszonyt kifejező szerkezet viszont magyar. Olyan kétnyelvűsége utal ez, mint amikor az amerikai magyarok *soppingolnak* (vásárolnak). Az *uluues* maga is magyar *-s* melléknévképzőt visel, a szó tehát korábbi átvételnek tűnik, amelyet a magyar már sajátjáénak érzett 1055-ben, hasonlóan a *megához* (hiszen saját szavaként ragozta), bár ott még a hangrendi kiegyenlítődés nem ment végbe. Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben, törökökkel pedig már nem is kellett találkoznia, azoknak csak kiveszőfélben levő nyelvi hagyatékát örököltette tovább.” (2000: 23).

E gondolatmenettel kapcsolatban először is le kell szögezni, hogy az *Uluues megaia* semmiféle kétnyelvűsége nem utal, mivel — mint maga KRISTÓ is mondja — két alkotóeleme egyértelműen magyar nyelvű szintagmát, a birtokszón megjelölt birtokos jelzős szerkezetet alkot, amelynek ráadásul az előtagja is jellegzetes magyar formánst, *-s* képzőt tartalmaz. E szintagma lexémáinak nyelvi eredete — az *ölyv* ótörök, a *megye* szláv jövevényszó volta — teljesen független a névben (vagy leíró szerkezetben) való megjelenésüktől, nem lehet ugyanis kétséges, hogy a helybeli névadók ezeket a magyar nyelv elemeiként használták fel a névadáskor. Mivel az *ölyv* még a honfoglalás előtt vált a magyar nyelv szavává, a 11. században élő somogyi népességnek még csak közvetett kapcsolatára sem utalhat törökségi népekkel. A *megye* ugyan szerb, horvát vagy szlovén eredetű szó lehet a magyarban (vö. TESz., EWUng.), és ebből adódóan akár a Dunántúl területén érintkező népek nyelvi kapcsolatát is jelezheti, de az itteni előfordulásából a helybeli magyar és szláv lakosság számbeli arányaira következtetni — ahogyan KRISTÓ tette — természetesen semmiképpen sem lehet.

¹³³ A 15. századból való átiratban a *megyéje* helyett például *megyére* áll, ami a *Fyzig asasara*-val együtt — ez utóbbi utótagjában az *aszója* kellene, hogy szerepeljen — mint határozóragos forma (amellett, hogy számos romlott alak szerepel a kérdéses dokumentumban) minden bizonnyal az alapítólevél *rea*-val alkotott szerkezeteinek késői tükröképe.

4.21. *hurhu*

Disznó egyik további határpontjaként az alapítólevél egy *hurhu*-nak nevezett helyet említ. Arról azonban, hogy ez a szórvány milyen helyfajta jelöl, nincs közvetlenül szó a szövegben, de az utána latinul következő *ad aliam viam* 'egy másik útig' esetleg arra utalhat, hogy a *hurhu* szintén útra vonatkozik. Lehetséges azonban az is, hogy az utalás az ezt megelőzően említett *ad publicam viam*-ra értendő. Ettől függetlenül is nyilvánvaló azonban, hogy az oklevélben ilyesféle helyről lehet szó, mivel a kérdéses földrajzi köznév a régiségben hasonló jelenségekben fordul elő, noha az is kétségtelen, hogy a szónak több, egymással összefüggésbe hozható, de egyúttal jól el is különíthető jelentése rekonstruálható. Az OklSz. 'angustiae locorum; pass, engpass'-ként értelmezi, BÁRCZI 'mélyút, szoros' értelmet tulajdonít neki (1951: 34), a TESz. 'vízmosta árok, mélyút' jelentését adja meg. E jelentései olyan említésekből tűnnek ki, mint például az 1292: *Uia cauerna que horh nominatur*, 1335: *Quoddam fossatum vulgariter horh vocatum* (OklSz. *horh*). Az alapítólevélben említett *hurhu* az interpolált változatban 1055>1416: *ad longum horh*-ként jön elő (DHA 1: 156), ami szintén arra utal, hogy vonalszerű tereptárgyról — útról, árokról — lehet szó. Ha azt nem is állíthatjuk róla, hogy helynevekben „igen gyakori” (vö. BÁRCZI i. h.), a történeti és a mai névelőfordulásokból bőséges forrásanyagot állíthatunk egybe vele kapcsolatban. A régiségben — éppúgy, mint a Tihanyi alapítólevélben is — feltűnően gyakran áll magában, s ilyen esetekben tulajdonnévi vagy közszói szerepét nagyon nehéz megítélni. BÁRCZI az itt tárgyalt szórványt inkább közszónak tartja (i. m. 65), ám nem kevesebb érv szólhatna tulajdonnévi szerepe mellett sem.

Ez a szó az alapítólevélben szereplő *hurhu* [*χuryu ~ χurxu*] formával azonos hangalakban csupán egyszer fordul elő a forrásokban, a Győr megyei Kajár határában említ így egy helyet a bakonybéli apátság alapítólevele: 1086: *ad caput voraginis ... Churchufeu* (DHA 1: 251) és a 13. századból való másolata: 1086/1234: *Churhufeu* (Gy. 2: 603, vö. még HA 2: 78). Később többnyire *horh* alakban szerepel, de előfordul *horoh*, *hork* változata is (OklSz., TESz.). A földrajzi köznevet szótáraink többnyire *horh* címszó alatt tárgyalják (OklSz., TESz., EWUng., KMHsz. 1.), noha a szónak a mai nyelvben — ami nyelvtörténeti szótárainkban többnyire a címszó-megállapítás alapjául szolgál — ilyen alakja nem ismeretes (ehhez lásd még HORGER 1920). Nyelvjárási szóként *horha*, *horhó*, *horhós* változatokban él (NEMES 2005: 95–6), az ÉrtSz. és az ÉKsz.² a *horhos*-t köznyelvi szónak minősíti. Ezek a formák valójában egy régebbi *horh*-tő — ami önmagában is képzett alak lehet — különböző képzőkkel ellátott változatai lehetnek (vö. MszFgrE *horhó*). Az ómagyar korból *-i* és *-gy* képzős előfordulásait is ismerjük (lásd FNESz. *Horhi*, OklSz., KMHsz. 1. *horhagy*, vö. még TESz.). Feltűnő, hogy *horog* szavunknak a tájnyelvben sok más — a köznyelvvél részben megegyező vagy azzal összefüggő — jelentése mellett földrajzi köznévi ér-

telme is van 'vízmosta mélyút, hegyszoros' jelentésben (NEMES 2005: 96). Ez a *horog* homonimaként elkülönítendő a másik, köznyelvi *horog* szótól, és etimológiailag is bizonyára összefügg az itt tárgyalt *horh* tövével. Így foglal állást a MszFgrE is, a TESz. viszont csupán azt állapítja meg, hogy „a *horh* szóval való esetleges kapcsolata további vizsgálatot igényel”.

Úgy tűnik, hogy a szóbokor — annak ellenére, hogy alapnyelvi töre visszavezethető, legalább ősmagyar kori származékokról van szó — már az ómagyar korban sem volt elterjedve az egész nyelvterületen. Lokalizálható adatai azt mutatják, hogy a Duna észak–déli irányú folyásától keletre nemigen lehetett használatos. Településnévben Fejér, Pest, Tolna, Veszprém (CSÁNKI-index) és Hont megyében (FNESz. *Horhi*) fordul elő, mikronévben szerepel Esztergom és Győr megyében (HA 2: 47, 77–8). A Dunától keletre egyedül Bodrog vármegye Duna menti területéről ismerünk rá adatot (KMHsz. 1).¹³⁴ A szócsalád egyetlen elemére sincs adat a SzT-ban sem, sőt itt a *horog* jelentései között sem találunk földrajzi köznévi előfordulást. A szó mai elterjedtsége ugyanezt a képet mutatja: tájszóként csak a Dunántúl területéről adatolható (NEMES 2005: 95–6), és földrajzinév-táraink is megerősítik ezt a tapasztalatot, mivel csakis a Dunántúlon használt helynevekben mutatható ki, különösen pedig a Balaton vonalától délre eső vidéken gyakori, ahonnan a Tihanyi alapítólevél *hurhu* szóróványa is való.

4.22. *munorau kereku ~ monarau kerekv*

Gisnav falu határleírása a *Fizeg* folyó mellett a *munorau kereku* nevű helynél kezdődik, és a határjárás ugyanide: *ad monarau kerekv* [*munyarau ~ monyárâu kerekü*] tér vissza. Ezt BÁRCZI mint '(kerekded vagy nagy) mogyoró erdő'-t értelmezi (1951: 29), amely a *mogyoró* növénynévnek és a *kerek* földrajzi köznévnnek a főnévi jelzős összetétele (i. m. 184–5). A *kerek*-ről azt tartja, hogy a szó „eredetileg talán 'kerek' vagy inkább 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdőt' jelenthetett” (i. m. 30). A FNESz.-ben KISS LAJOS is a R. *kerek* ~ *kerék* 'körhöz hasonló alakú erdő' jelentéséből indul ki az ehhez tartozó nevek magyarázatában (lásd például az *Almakerék*, *Kereki* stb. névcikkeket). BÁRCZI is felhívta azonban arra a figyelmet, hogy a Tihanyi alapítólevél korában — „már amennyire ezt ma meg lehet állapítani” — a *kereku* már elhomályosult képzés lehetett, az alapjául szolgáló *kere-* tö és a *-k* képző eredeti jelentését, funkcióját már nem érezhették benne a beszélők (i. m. 140–1, ugyanígy a *-k* képzőről: TNyt. I, 232, 234–5).¹³⁵ Ebből azonban az is következhet, hogy a szót az eredeti etimológiai jelentésétől elszakadva kell értelmeznünk, azaz feltehető,

¹³⁴ A KMHsz. 1. kötetében a *horh* alá besorolt *horka* elemet tartalmazó nevek valószínűleg nem ennek a szónak a családjába tartoznak.

¹³⁵ E megállapítások egybevágnak az ugyanerre a töre visszavezethető *kert*-ről mondottakkal (vö. 4.10.).

hogy a kérdéses időszakban az 'erdő' jelentést — amit a TESz. és az EWUng. is első jelentéseként közöl a szónak — olyan sajátos jelentésjegyek, amelyek az alakra (kerekségre) vagy a méretre (nagy kiterjedésre) utaltak volna, nem feltétlenül specifikáltak. Úgy tűnik, hogy a korai ómagyar korban a *kerek* lehetett a leggyakoribb használatú és legáltalánosabb jelentésű szavunk az 'erdő' jelölésére: szinonimái (például az *erdő*, *eresztvény*, *gaz*, *haraszt* stb.) ugyanis jóval ritkábban fordulnak elő az oklevelekben, és többnyire speciális fajtájú, korú stb. erdőket jelölnek.¹³⁶ E feltevést megnyugtató módon persze csak a jelentésmező összes elemének tüzetes vizsgálata révén erősíthetnénk meg, amire itt azonban nyilvánvalóan nem vállalkozhatom.¹³⁷

Az alábbiakban csak arra az egyetlen, e fenti elképzelést alátámasztó körülményre szeretnék kitérni, hogy a *kerek* a régi helynévanyagban gyakran szerepel különféle növénynévi előtagokkal együtt: ismerünk *Alma*-, *Bükk*-, *Haraszt*-, *Kökény*-, *Meggy(es)*-, *Som*-, *Szil*-, *Tövis-kerek* vagy *-kerék* nevű helyeket, amelyek nemcsak erdőt, hanem feltűnően gyakran települést is jelöltek (a fenti nevekre számos példát találunk az OklSz., a FNEsz., a KMHsz. 1. és a HA 2. megfelelő címszavai alatt). A Tihanyi alapítólevélbeli szórvánnyal azonos forma a neve például egy bakonyi erdőnek (HA 2: 52), de létezik *Magyarókeréke* és *Monyorókerék* nevű település is, amelyeknek az említései az ómagyar kortól adatolhatók (FNEsz.). Ez feltétlenül amellest szól, hogy az alapítólevél *Munorau kereku*-jét tulajdonnévnek is tekinthetjük — BÁRCZI inkább közsői megjelölésnek tartja (1951: 65) —, amit az a körülmény is erősít, hogy a mogyoró nem erdőalkotó fafélé, hanem olyan cserje, amely valamely jellemző növénytársulásnak a fajaként vált az erdő megnevezésévé (ehhez lásd PÉNTEK 1997: 428–9): a szemantikai szerkezete tehát nem a közsői értelmet asszociáló 'mogyoróbokrok alkotta erdő', hanem 'mogyoróbokrokkal benőtt erdő' formában írható le. (A *mogyoró* etimológiai irodalmához a TESz. és az EWUng. mellett lásd újabb felvetésként a szó törökségi kapcsolatait elemezve RÓNA-TAS 2004: 432–5.)

4.23. *kurtuel fa – munarau bukurea – brokina rea*

Az oklevelek határleírásai gyakran említenek határjelként álló fákat, bokrokat. Ezek nevei hol latin, hol magyar nyelven, különösebb szabályszerűség nélkül, mondhatni szeszélyesen váltakozva fordulnak elő a diplomákban, sőt legtöbb-

¹³⁶ BENKŐ LORÁND az *Erdély* etimológiája kapcsán legutóbb *erdő* szavunkról nyilatkozott úgy, mint amelynek „nem volt oly általános a jelentése, mint a későbbi és mai magyarban, hanem egyedibb szemantikai tartalmat is hordozott: a hatalmas kiterjedésű erdőséget, különlegesebben is a nagy hegységeket beborító erdőt jelentette” (2002: 53). A TESz. szerint viszont az *erdő* eredetileg — etimológiájából következően — a sarjadó, fiatal erdőt jelölte.

¹³⁷ E vizsgálathoz feltétlenül hozzá kell tartoznia a *kerek* melléknév vizsgálatának is, amely szóhasadással különült el az itt elemzett főnévtől (vö. TESz.), s amely a régi szórványokban gyakran nem könnyen, olykor pedig egyáltalán nem választható el tőle.

ször még egy-egy oklevél szövegén belül is (ehhez lásd az I. fejezet 6.1. és 7.1. pontját). A fanevek magyar nyelvű említésével összefüggésben a fordításbeli nehézség szóba sem jöhet, hiszen jórészt közismert növénynevek szerepelnek magyarul, sőt nem ritkán a magyar és a latin szó együtt áll a szövegben, mintegy egymást értelmezve. E magyar szavak a helyi nyelvhasználatot éppúgy tükrözhetik, mint ahogyan az is feltehető róluk, hogy az oklevél szövegezőjének nyelvviségét mutatják (s a kettő persze értelemszerűen egybe is eshetett).

A Tihanyi alapítólevélben mindössze három fát (bokrot) említenek, s mindhárom Disznó birtok határleírásában szerepel magyar nyelven: *munarau buku-rea, ad brokina rea, ad kurtuel fa*. Az oklevél interpolált változatában ezeknek jól megfeleltethető módon, azonos sorrendben említve az alábbiak szerepelnek: 1055>1416: *kerecmoniorobokur*,¹³⁸ *ad rubum* ('a szederbokorhoz', ez minden bizonnyal a berkenyeként említett határjelnek felel meg), *ad virgam pirorum* 'a fiatal körtéfához' (DHA 1: 156). BÁRCZI az alapítólevélbeli fanévelemlésekről azt tartja, hogy valószínűleg nem tekinthetők földrajzi névnek (1951: 65). Úgy gondolom, a fent mondottak alapján ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk.

Közülük az oklevelek határleírásaiban leggyakrabban kétségtől a *körte*-, régebbi alakjában *körtvélyfa* (*kurtuel fa* [*kürtβél fá*]) szerepel, ami nemcsak a mogoróhoz és a berkenyéhez képest nagyobb termetével magyarázható, hanem azzal is, hogy a vadkörtefa nemcsak a (főleg tölgy)erdők jellegzetes kísérő fája, hanem mezőkön is gyakori hagyásfaként, amely termésével és árnyékával egyaránt szolgálta a határban dolgozó, az erdőt-mezőt járó embert (MNLex.). A *körtvély* önmagában is jelöli a fát, s a *fa* utótaggal ZELLIGER szerint azért kapcsolták össze, hogy ezzel a méretét jelezzék, ami a tájékozódási pontként való funkcionálásával áll kapcsolatban (2005: 30). A *körtvély* fanévként való említése valóban sajátos szerkezeti megoszlást mutat, ám ezt aligha magyarázza a ZELLIGERTől említett szempont. Fa nevéként *körtvély*-nek alig említik, ha e szó jelző nélkül szerepel, akkor szinte mindig a *fa* utótaggal áll: +1015/+1158/1403: *Curtuelfa*, 1256: *Kurtuelfa* stb., ha viszont jelző áll előtte, akkor a *fa* nem szerepel mellette: 1275: *Ad duas arbores piri Wereskurtuel uocatas*, 1291: *arborem piri nomine keth agow kurthuely*, 1330: *chakankurtuele* stb. (OkISz., KMHsz. 1.). A *körtvély* emellett jellegzetes eleme a helyneveknek is: metonimikusan, képzővel és összetételekben egyaránt helynévvé válhatott. (A *körte* ~ R. *körtvély* újabb etimológiai, szótörténeti irodalmához lásd TESz., LIGETI 1986: 291–2, EWUng.)

A *mogoró* helynevekben szintén gyakran előforduló szó, főleg képzett formában, illetőleg összetételekben. Határjelként kevésbé gyakran említik, de vannak erre is példák: 1255: *ibi est meta monyerobwkur*, 1256/1375: *sub dumo Mo-*

¹³⁸ E szórványban talán a Tihanyi alapítólevélben említett *mogorókerek* és *mogoróbokor* keveredett össze, de az sem lehetetlen, hogy a *kerek* itt alakra utaló jelző, mivel fanevek előtt e szó viszonylag gyakran szerepel (OkISz.).

nerobokor (Oklsz.). A lombdőkben, különösen azok vágásaiban és szegélyén őshonos növény valójában cserje vagy kisebb méretű fa (MNLex.), ennek megfelelően a nyelvemlékekben és a mai nyelvben mind a *bokor*, mind a *fa* utótaggal előfordul (Oklsz., ÚMTsz.), növénynévként oklevélbeli határleírásból összetelt utótag nélkül nem ismerem.

A berkenye a mogyorónál valamivel nagyobb méretű fa vagy bokor, amely a Kárpát-medencében a középhegységek bükköseinek és fenyveseinek jellegzetes elegyfája (MNLex.). Határjelölő szerepben gyakran említik, ilyenkor a szó általában magában áll, olykor azonban *fa* utótaggal is előfordul (Oklsz., KMHsz. 1.). Helynevekben viszonylag ritkábban szerepel, főleg képzett és összetett formákban jelenik meg, de arra is van példa, hogy a növény neve metonimikusan vált valamely hely jelölőjévé: 1274: ad finem cuiusdam prati *Berkyne* vocati, 1386: In loco *Berkene* appellato (Oklsz.). A Tihanyi alapítólevélbeli említésnek BÁRCZI bizonyára emiatt teszi fel 'berkenyész' jelentését is a közvetlen növénynévi értelem mellett (1951: 33, ugyanezt átveszi ZELLIGER is, 2005: 30). Az azonban, hogy a *berkenye* más forrásokban is többnyire a *fa* utótag nélkül fordul elő növénynévként, másrészt pedig a másik két fanév itteni említése, BÁRCZI feltevését kevésbé valószínűsíti.

Ami az alapítólevélben található *brokina* alakot illeti, ennek a magyarázatára többféle elképzelés is felvetődött. Abban a kutatók egyetértenek, hogy a szó valamely szláv nyelvből került át a magyarba,¹³⁹ ám az átadó nyelvet pontosan nem ismerjük: a délszláv nyelvek mellett a szlovák is szóba jöhet (TESz., EWUng.). Az első szótagban található *o*-t BÁRCZI hangtörténeti realitásként magyarázza, amely egy szláv **brěkinja* alakból hangrendbeli illeszkedéssel alakult ki, és tájnyelvi változatként lehetett használatban (1951: 33–4, 92, 120). A nyelvtörténeti forrásokban a szónak — egyetlen kétes megítélésű 19. századi adatot kivéve — mélyhangú formáját nem ismerjük (vö. Oklsz., TESz.), ahogyan a mai nyelvjárásokban is csak palatális alakja létezik (ÚMTsz.). Mindezek alapján a TESz. felveti, hogy a *brokina* *o*-ja „talán csak elírás *e* helyett”, ZELLIGER pedig már teljes határozottsággal foglal állást e kérdésben (2005: 30). Eszerint egy [ɔ: *brekina*] formára javított alak korabeli ejtése [*brekinyá* ~ *brěkinyá*] formában rekonstruálható. ZELLIGER szerint a mai köznyelvi alak hangátvétellel jött létre (i. h.), ám e kérdésben nem nyilatkozhatunk ilyen egyértelműen, hiszen a régi alakok között többségben vannak azok, amelyekben a szláv szóban meglévő szó eleji mássalhangzótorlódás inetimologikus hanggal oldódott föl: 1259: *berekune*, 1279: *Berekenye*

¹³⁹ KRISTÓ szerint a *brokina* szláv közszóként szerepel az alapítólevél szövegében (2000: 23), ez a feltevés azonban teljesen valószínűtlen, mivel a fanevek csakis latin és magyar nyelven említve fordulnak elő az oklevelekben (vö. az I. fejezet 7.1. pontjával).

(OkISz.), s ezekből a *berkenye* a két nyílt szótagos tendencia működésével gond nélkül levezethető.

4.24. *rea*

A fent említett három fanév közül az első kettő a *rea* [rĕá] névutóval van összekapcsolva, amely megoldás a magyar szavaknak a latin szövegbe való beillesztését szolgálja. A *bokor* szó után álló *rea* egybeírva szerepel, bizonyára ez magyarázza azt az íráshibát, hogy a szükséges két *r* betű helyett csak egy szerepel: *bukurea*. BÁRCZI e kérdésben csak az olvasattal [bukur rĕá] foglal állást (1951: 31), ZELLIGER azonban meg is jegyzi, hogy „az egyik *r* betű hiánya alighanem íráshiba” (2005: 30).

Az alapítólevél szövegében az adományozott birtokok határvonalának leírásában az egyes megjelölt határpontok értelemszerűen többnyire határozói szerepben állnak, mivel a határjárás egy bizonyos helytől elindulva a sorban következő határjeleket egymás után érinti. Az oklevél ezt megelőző részében ilyen jellegű határleírást csupán *Huluoodi–Turku* birtokról találunk, ahol a határvonal *ab eodem Huluoodi ... ad monticulum ... ad lacum Turku ... ad Zakadat ... ad magnam viam ... ad angulum Aruk ... ad Seg ... ad Ursa ... ad magnum lacum* húzódik. A határozói funkciót jelző latin prepozíciók a szövegben vegyesen kapcsolódnak latin főnevekhez és az egyes helyeket megjelölő magyar szavakhoz.

Disznó birtok leírása viszont úgy indul, hogy a mondat első fele a határpontok nominatívuszi felsorolását adja: *hec talibus terminatur confiniis: Iuxta Fizeg munorau kereku, inde Uluues megaia*, ám ezt követően a latin mondatban — miként erre már BÁRCZI is felhívta a figyelmet — szerkezetváltás figyelhető meg, ugyanis innentől kezdve „a felsorolás egységei határozókká válnak, és részint magyar névutóval, részint latin praepositióval ellátva azt jelölik, ameddig húzódik a határvonal egy-egy szakasza”: *post monarau bukurea, hinc ad Fizeg azaa, deinde ultra Fyzege ad brokina rea et exinde ad publicam viam* (1951: 190). Ebben a tagmondatban tehát nincs olyan igei főtag, amelyhez a magyar nevek, illetőleg egy esetben a latin közsói megjelölés mint határozói bővítmények kapcsolhatók lennének; e funkciójukat a névutó fejezi ki, valamint a második esetben — ahogyan a latin névszói szerkezet mellett is szabályosan — a szó előtt álló *ad* prepozíció. A leírás utolsó tagmondatában ismét igei főtaghoz (*protelatur*) kapcsolódnak a határozói szerepű határpontok: *ad kurtuel fa ... ad hurhu ... ad aliam viam*.

E szerkesztési módszer, a *reá* névutó alkalmazása a határozói szerep jelölésére a Tihanyi alapítólevél jellegzetes sajátossága. Hasonló szövegeztést a hazai oklevelekből nem ismerek, ám itt egyszerre 11 ilyen esettel állunk szemben. A tizenkettedik *reá* viszont nem latin főtaghoz kapcsolódik, hanem egy hosszabb magyar nyelvű szerkezet igenévi részéhez: *ad Castelic et Feheruuaru rea me-neh hodu utu rea*. Az összes többi névutós szerkezet — egy kivétellel — a kö-

vetkezőnek említett *Mortis* nevű birtok határának leírásában szerepel. Az egyetlen mondatba foglalt kilenc határpont-megnevezés közül az első a határvonal kiindulását mutatja a latin *a* prepozíció felhasználásával, a többi pedig a határvonal haladását jelzi névutós szerkezetek alkalmazásával: „cuius incipit terminus a *Sar feu eri iturea*, hinc *Ohut cutarea*, inde *ad holmodi rea*, postea *Gnir uuege holmodia rea* et exinde *Mortis uuasara kuta rea* ac postea *Nogu azah feherea*, inde *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, post hec *Petre zenaia hel rea*”. A szövegrészben a magyar elemek egymásutániségét csak az egyes megnevezések között elhelyezett, a felsorolást jelző latin kötőszó és határozószók szakítják meg. E szövegegység nemcsak az alapítólevél egészéből tűnik ki tömény magyarságával, de más oklevelek határleírásaiból sem tudok olyan részt említeni, amelyben a magyar helyjelölő elemek ilyen sűrűséggel jönnek elő.

4.25. *Mortis*

Mortis birtok közelebbi helyét nem közli az alapítólevél szövege, és az ott említett számos határpont megnevezése sem ad közvetlenül lehetőséget a pontos lokalizálásra. *Mortis* ugyanúgy *locus*-ként szerepel, mint az előzőnek említett *Gisnav*, és éppúgy települést jelölhetett, mint ez utóbbi. Erre következtethetünk a név tipológiai jellegéből (puszta személynévi eredetéből, amit alább részletesen tárgyalok), továbbá a határában felsorolt *Mortis uuasara*-ból, és településként említik a helyet a későbbi források is. Az alapítólevél hátlapján 11. századi írással a név *Mortus* formában szerepel (DHA 1: 145, SZENTGYÖRGYI 2005: 65). Az 1211. évi Tihanyi összeírásban említett *Mortus* település (PRT 10: 511–2, ERDÉLYI 1904: 398) minden bizonnyal azonos az 1055-ből való *Mortis*-sal, a feljegyzés szerint az itteni udvarnokok közösen művelik földjüket a *Bychachi* falubeliekkel („Et hii colunt terram communiter cum villanis Bychachi”). Ugyanez a *Mortus* 1257/1297-ben mint *predium* és *villa* jön elő, amely *Buchak* mellett fekszik (PRT 10: 526). A falu legpontosabb leírását a Szent László korára hamisított oklevél adja: +1092/+1274//1399: Villa *Mortos* (~ *Mortus*) iuxta fluvium *Saar*, in qua est ecclesia in honorem Omnium Sanctorum, cui ab oriente ultra ipsum fluvium vicinantur *Mortunfolua* (~ *Morthonfolua*) ecclesie de *Iuan*, a meridie villa *Any*a, ab aquillone ville *Bikah* (~ *Bikach*) et ab occidente terre montes et silve, fere ad unum miliare (DHA 1: 284).

A fentiek alapján ERDÉLYI LÁSZLÓ *Mortis* ~ *Mortus* falut Tolna megye északi részére helyezi, Bikács szomszédságába, a mai Sárvíztől keletre. A tőle délre említett *Any*a-t különösebb bizonyítékok nélkül a mai Nagydoroggal azonosítja, így e két település között „Martos helye jó szűkre van szabva”. Martonfalva fekvését az oklevél szerinte nem pontosan jelöli meg, mert az nem a Sárvíztől, hanem a Bikácson átfolyó kis pataktól keletre lehetett (PRT 10: 420–2). Ezt a lokalizálást *Mortis*-ra vonatkozóan kritika nélkül elfogadta BÁRCZI (1951: 35), s

átvették mások is (vö. pl. MEZŐ 2003: 346–7, ZELLIGER 2005: 30). Néhány bizonytalan, sőt ellentmondásos körülményt ezzel összefüggésben azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Mortis ~ Mortus helyének meghatározásában ERDÉLYInél Bikács játszik kulcsszerepet, amely azonban a fent idézett három oklevélből egyedül az utolsónak említettben azonosítható alaki tekintetben viszonylag egyértelműen, ám ott is variánsokban szerepel a különböző másolatokban. Ilyen néven ugyan csak egyetlen települést ismerünk ezen a vidéken, de az ezzel azonos közszei töre (vö. FNSz. *Alsóbikád, Bikács*) visszavezethető *Bikád ~ Bikágy* nevet viselő településekből kettő is volt Tolna megyében (Cs. 3: 418). A fent idézett oklevélbeli említések esetleg ezekkel is azonosak lehetnek, mivel a képzők váltakozása egyazon helynévben az ómagyar korban nem volt ritka jelenség (ehhez lásd TÓTH V. 1997), mint ahogyan ez például a CSÁNKItól említett *Bikád ~ Bikágy* falvak esetében is megfigyelhető. E lehetőségeket fölösleges lenne persze fölvetni abban az esetben, ha a leírás többi része Bikács azonosítását egyértelműen alátámasztaná, ám mivel az ezzel összefüggésben jelentkező súlyos ellentmondásokat megnyugtatóan nem tudjuk feloldani, mérlegelnünk kell az alább jelzett további lehetőségeket is.

Mortis ~ Mortus lokalizálását a Tolna megye északi szélén lévő Bikács mellé leginkább az a körülmény kérdőjelezi meg, hogy a Szent László korára hamisított oklevél délről Anya településsel mondja határosnak. Ez utóbbit a mai *Janya* pusztával szokás azonosítani (DHA 1: 475, vö. még Cs. 3: 414), amely Tolnától nyugatra Zomba mellett fekszik, közel a Sárvízhez. Mivel azonban ez Bikácstól délre légvonalban mintegy 25 kilométer távolságban található, igen nehéz elképzelni, hogy közöttük a 11. század közepén csupán egyetlen település, *Mortis ~ Mortus* feküdt volna.

Problematisztikus még az oklevélben említett *Mortos* és a szomszédos *Mortunfolua* viszonya is. Ez utóbbi kétségtelenül jóval későbbi név, ilyen formában az alapítólevél korára, de még a 11. század végére — amikor a hamis oklevél datálva van — sem vezethető vissza, hiszen a *-falva* utótagú településnevek csak 1200 táján kezdtek elterjedni (vö. KÁZMÉR 1970: 56 kk.). Együttess szereplésük felveti viszont az itteni ügyekben előforduló *Martos* és a *Marton* típusú helynevek viszonyának a kérdését, s ebben az összefüggésben megemlítendő az a körülmény, hogy a tihanyi apátság Tolna megyei birtokai között 1358-ban egy bizonyos *Mortus alio nomine Morton* települést is emlitenek (PRT 10: 556), amely bizonyára azonos lehet *Mortos*-sal. Ez előtérbe hozza annak a lehetőségét, hogy *Mortis ~ Mortus* azonosításában — mivel ilyen néven a későbbiekben tihanyi apátsági birtokról nem történik semmiféle formában sem említés — *Morton ~ Marton* formákkal is számolnunk kell. Ezzel azonos alakú vagy ezt az elemet tartalmazó helynevet CSÁNKI Tolna megyéből többet is említ (Cs. 3: 440–1).

A Szent László korára hamisított oklevél leírásának legbiztosabban azonosítható helyneve a *fluvius Saar*, amely a mai Sárvíz mocsaras folyását jelölte. E víz Fejér megye dunántúli részének középső területét átszelve haladt dél-délkeleti irányban, s Tolna megyén átfolyva szakadt a Dunába.¹⁴⁰ A *Sár* vize mellett keresendő tehát az a névegyüttes, amelyben a *Bikács ~ Bikád ~ Bikágy* mellett az *Anyá ~ Janya*, továbbá a *Martos ~ Marton* helynév egyaránt megtalálható. E négy név egymáshoz közeli előfordulása azonban természetesen nem feltétlenül maradt fenn a későbbiekben, közülük bármelyik akár ki is veszhett a névhasználatból. Számolni kell emellett azzal is, hogy az itt említett nevek szerkezeti változás eredményeképpen később összetett helynevek részeként (például jellegzetesen: földrajzi köznévi utótaggal, melléknévi jelzővel stb.) fordulhatnak elő. Másfelől viszont a későbbi, leginkább pedig az újabb kori, mai névanyag felhasználását főképpen az nehezíti meg, hogy az itt említettekkel egyező alakú nevek esetleg újabban is keletkeztek: a nevek tipológiai jellegéből adódóan ez a probléma leginkább a *Martos ~ Marton* elemet tartalmazó földrajzi neveket érintheti, amelyek között nyilvánvalóan nem egy olyan található, amely a hasonló családnévből keletkezett. E szempontok figyelembevételével a fenti névegyüttes Árpád-kori megléte Tolna megyében — részben későbbi adatok alapján — két helyen tehető fel.

Az egyik ezek közül a már ERDÉLYITől is említett Bikács vidéke a megye északi szélén, a Sárvíz völgyétől keletre. E település belterületétől délre 6-7 kilométer távolságban, Nagydorog délnyugati határszélén ma egy *Márton szigete* nevű kiterjedt területet találunk, amely a helybeliek szerint „Márton nevű egykori tulajdonosáról” vette nevét, ám hogy ezt a névmagyarázatot milyen korból őrizte meg vagy akár teremtette újra a népi emlékezet, nehéz megítélni, mivel már a 19. század derekán készült kataszteri térkép is így említi (TMFN 216–7). A területen *Szigeti-major* néven puszta is fekszik, amely a GÖNCZY–KOGUTOWICZ-féle térképen *Szigeti puszta*-ként szerepel. Nem lehetetlen, hogy ez esetleg azonos azzal a településsel, amelyet CSÁNKI lokalizálás nélkül közöl 1418-ból poss. *Martonzygethe* formában (Cs. 3: 441). A névegyüttes azonosításának a valószínűségét nagyban csökkenti azonban az a körülmény, hogy a közelben *Anyá* vagy ezzel kapcsolatba hozható nevű helyet nem találunk. Nem erősíti a feltevést az sem, hogy a 18. századból való első katonai felmérés térképein e vidéken Bikács és Nagydorog mellett más településre utaló jelzést egyáltalán nem találunk, noha e térkép többnyire az egészen kicsi lakott helyeket is feltünteti, amelyek nem ritkán középkori falvak továbbélései.

A névegyüttes másik lehetséges lokalizálási körzete a fent említett területtől jóval délebbre, ugyancsak a Sárvíz mellékén kereshető, a már említett Janya-

¹⁴⁰ E mocsaras vízfolyásról és az 1055. évi alapítólevélben említett *Sar feu*-höz való viszonyáról a kérdéses szórványnál alább (4.27.) bővebben is szólok.

puszta vidékén, amely Kölesdtől délkeleti, Zombától pedig északkeleti irányban fekszik. Mint már arról szó volt, e települést a Szent László korára hamisított oklevélben a *Mortos* déli határosaként említett *Anya* faluval szokás azonosítani. CSÁNKI ennek mint Anyavárhoz tartozó településnek az első adatát 1447-ből közli ugyancsak *Anyá* formában (Cs. 3: 414). A névalak a 18. századot követően inetimologikus *j* kezdőhanggal tűnik föl (a jelenséghez lásd TÓTH V. 2006a) a térképeken (MKFT: *Puszta Jánya*, GÖNCZY–KOGUTOWICZ: *Janya p.*), s ilyen alakban szerepel a mai névanyagban is: *Janyapuszta* (TMFN 413), de előfordul *ny* szókezdettel is (LIPSZKY, Mappa: *Nyánya*, mai alakváltozatban: *Nyanyapuszta*, TMFN 413). A néphagyomány a síóagárdi határban lévő Janyai-várhoz való tartozásának emlékét máig fenntartotta (TMFN 444, 454).

A leírás szerint ettől északra kell keresni mind a *Martos* ~ *Marton*, mind a *Bikács* ~ *Bikád* ~ *Bikágy* típusú neveket. A megfelelő irányban Kölesd belterülete mellett délkeletre fekszik a *Bikádi-hégy*, amelynek a 19. század közepéről való adatai is vannak, s itt *Bikádi puszta* néven település is található a kataszteri térképeken, amelyet ma *Lencse-pusztá*-nak hívnak (TMFN 410). A név morfológiai szerkezete, *-d* képzős volta kétségtelenül a régiségére utalhat: ennek alapján feltehető akár az ómagyar kori megléte is. A fent mondottakból kiindulva az e név által jelölt helyet alkalmasint *Mortis* ~ *Mortos* északi szomszédjának is gondolhatjuk. *Anyá* ~ *Janya* és *Bikács* ~ *Bikád* között kellene tehát keresnünk *Mortis* ~ *Morton* névének a nyomait, a kérdéses területen azonban ilyen névre nem bukkanunk. Ám e helyütt *Apáti* néven feltűnik egy nagyobb terület, amelynek jó része Szedres település határában fekszik, de átnyúlik a szomszédos Tengelic és Fácánkert határába is (TMFN 405, 418, 430). A területen két lakott hely, a ma *Felső-* és *Alsóapáti*-nak nevezett puszta található, amelyeknek 19. századi adataik is vannak (i. m. 418), s amelyek a 18. századi katonai felmérés térképein is szerepelnek (*Ober* és *Unter Apáthi*). Az újabb kori használatban a kiterjedt névbokor eleve az elnevezés régiségére utal,¹⁴¹ s habár CSÁNKI-nál nem találunk ilyen nevű településre utaló adatokat, a név tipológiai jellege, *-i* képzős volta valószínűvé teszi ómagyar kori keletkezését.

Talán nem minden ok nélkül kereshetjük ezek mögött a Szent László korára hamisított leírásban szereplő *Mortos* és *Mortonfolua* településeket. Az adományozás következtében ezek neve ugyanúgy megváltozhatott, mint ahogyan a korábban elemzett *Disznó* birtok neve helyett az új tulajdonost megjelölő *Apáti* név vált elterjedté (vö. 4.18.). *Mortos* és *Mortonfolua* esetében különösen zavaró lehetett az a körülmény, hogy az eredeti név mint személynév a birtoklás megváltozásával összefüggésben téves asszociációkat sugallhatott, ami megalapozhatta az esetleges névváltást. A feltételezett azonosítást megerősítik a földrajzi

¹⁴¹ Az elpusztult középkori falvak és a nevüket megőrző névbokrok kapcsolatára lásd HOFFMANN 1984–1985.

leírás további részletei is: a *Mortos* nyugati hataraként említett hegyek a Sárvíz nyugati oldalán e szakaszon markánsan megjelennek, és szükületet hoznak létre a mocsaras víz medrében. (Erről a *Sar feu* szórvány kapcsán alább részletesebben szólok.) Talán erősíti a megféleltetést az a körülmény is, hogy az alapítólevélben következőnek említett *Fotudi* falu, amelyet a későbbi-mai Fadd településsel azonosíthatunk, az itt leírt területtől nem messze, attól keletre található.

Úgy vélem, a fent bemutatott két azonosítási lehetőség mellett nagyjából hasonló súlyú érvek hozhatók fel, és mindkét bizonyítás hiányosságai is egyensúlyban vannak. A továbbiakban, az ezen a birtokon említett más helyekkel összefüggésben említhető tényezők azonban inkább amellet szólnak, hogy *Mortis*-t Tolna megye déli részén keressük. E feltevések mérlegelése egyelőre nemigen jár ugyan közvetlen nyelv- vagy történettudományi következtetések levonásával, de megítélésem szerint egy lezártnak tekintett, ugyanakkor ellentmondásokkal teli lokalizálás kérdésének nyitottá tétele magában rejti a továbblépés lehetőségeit a fent említett kutatási területeken is.

Mortis birtok nevének eredetét illetően a szakirodalomban a fő kérdésben egyetértés mutatkozik: a helynevet minden elemző személynévre vezeti vissza (BÁRCZI 1951: 35, itt további irodalom is fel van sorolva, ZELLIGER 2005: 30, FEHÉRTÓI 2006: 164). Ennek megfelelően megállapítható, hogy a helynév magyar névadással keletkezett, éppúgy, mint ahogyan a határában említett helyek megnevezései is kivétel nélkül magyar névadóktól valók. Az alapítólevélbeli *Mortis* eredetével kapcsolatban annak ellenére egyetértenek a kutatók, hogy azonos alakú személynévet a régiségből nem ismerünk, s a vele összefüggésbe hozható *Martus*-ra is csupán egyetlen Árpád-kori adat akad (1138/1329, ÁSz.).

A *Martis* személynévet BÁRCZI másokkal együtt a latin *Martinus*-ból az Árpád-korban gyakori eljárással, csonkítással keletkezett tőhöz kapcsolt -s kicsinyítő-becéző formánssal létrehozott alaknak tartja (1951: 35, 157). A *Martinus* az Árpád-kori személynévtár tanúsága szerint — írás- és hangváltozatait (köztük *Martonos* típusú formákkal) egybevéve — valóban a leggyakoribb nevek közé számíthatott az adott korban, amelynek -us végződés nélküli *Martin* ~ *Marton* alakváltozatai is számos előfordulással szerepelnek (ÁSz.). Egy szótagúra csonkított becéző alakját — mint ahogyan például a *Jakobus* mellett nemcsak számos *Jakab*, hanem sok *Jak* is szerepel — azonban nem ismerjük. Az egyházi eredetű nevekből alkotott egy- és kétszótagú tövek személynévképzős formái viszont az egész ómagyar kor egyik leggyakoribb névtípusát adják (vö. TNYt. I, 250–1). Ebbe a csoportba illeszthető bele az Árpád-kori egyedi előfordulása ellenére — későbbi viszonylag gyakori családnévi megjelenéséből következtethetően — esetleg nem túl ritka *Martos* név is (ennek későbbi, családnévi használatához lásd RMCsSz.). A *Mortis* második szótagbeli *i*-je a megjósolható *u* ~ *o*-val szemben (ami — mint láttuk, közel egykorú kéztől — az alapítólevél hátlapján meg is jelenik) BÁRCZI szerint „analogikus alakulás a nyilván számos -is végű

szó mintájára” (1951: 82).¹⁴² Megítélésem szerint azonban legalább ilyen súllyal jöhet szóba az eredeti latinos forma *i*-jének — az akár csak esetleg írásban jelentkező (ehhez lásd PRT 10: 421) — hatása is.¹⁴³ Ettől függetlenül kétségtelenül magyaros formával állunk szemben, amit az első szótagbeli magánhangzónak a jelöléséből megállapítható labiális jellege [*martis*] — szemben az eredeti latin forma illabiális *ā*-jával — is mutat¹⁴⁴ (vö. BÁRCZI 1951: 101).

KISS LAJOS a *Martos* helynevek magyarázatában emellett számol szláv személynévi párhuzamokkal is (FNESz.).¹⁴⁵ FEHÉRTÓI KATALIN pedig a *Mortis*-t egyenesen nem magyar, hanem szláv személynévképzős alaknak tartja,¹⁴⁶ egyrészt a szláv (cseh) *-š* személynévképző igen eleven volta miatt, másrészt az ilyen alakú magyarországi személynévek Árpád-kori hiánya következtében (2006: 164). E feltevést mint lehetőséget nem zárhatjuk ugyan ki, ám FEHÉRTÓI érvei a szláv eredeztetést mint a személynév egyedül lehetséges magyarázatát nem igazolják. A névszerkezet morfológiai jellegének a magyar eredetű nevek közé való beilleszthetősége ezzel szemben viszont határozottan a személynév magyar eredetét támogatja.

4.26. *Mortis uuasara kuta rea*

Mortis birtok határát az alapítólevél pontszerű helyek megjelölésével írja le, ezek között két kút is szerepel, az egyik megnevezésében magának a településnek a neve is meg van ismételve: a szöveg szerint *Mortis uuasara kuta rea* [*martis βásará kutá rēá*] halad a határ vonala. E névutóval együtt álló helymegjelölés aligha tekinthető névnek, inkább csak a határleírás által megkívánt pontosságot szolgáló megjelölésnek, ugyanis hasonló típusú birtokos jelzős szerkezetláncot, amelyben a grammatikai viszony kétszeresen van birtokos személyjellel kifejezve, a régi helynevek szerkezeti típusai között nem ismerünk, de nem jellemző ez az újabb nevek körében sem. E szórvány nyelvi státusáról — különösebb érvelés nélkül — hasonlóan vélekedett BÁRCZI is (1951: 66, 183, vö. még 186). Egyetérthetünk azzal a megjegyzésével is, miszerint a *kút* jelölhetett természetes forrást vagy ásott vízvételi helyet egyaránt (i. m. 65) — miként az alapítólevél további három hasonló helyén is (vö. 4.9. és 4.32.) —, mivel azon-

¹⁴² Az „Árpád-kori személynévtár”-ban 132 *-is* végű személynévi alak szerepel (886–7).

¹⁴³ Így aztán az is kétséges, hogy a *Mortis* hangrendi illeszkedés révén alakult-e tovább, ahogyan BÁRCZI mondja (i. h.), vagy pedig a többségi minták hatásáról beszélhetünk inkább.

¹⁴⁴ A második szótagbeli veláris *j* feltevésének — ahogyan ABAFFY a szórványt olvassa: [*martis*] (2003: 338) — azonban nem sok alapja van.

¹⁴⁵ Sőt nem veti el e helyneveknek a *mart* 'part' földrajzi köznévből való származtatását sem, a személynév megítélésében azonban ezt a lehetőséget nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyhatjuk. Az alapítólevélben szereplő *Mortis* esetében a második szótagban jelentkező *i* pedig eleve kizárja, hogy a földrajzi köznévből való eredeztetésre gondoljunk.

¹⁴⁶ A *Mortis*-t a horvátból magyarázta korábban SIMONYI is (1909: 296).

ban itt egy vásárhelyen lévő kútról van szó, talán nagyobb jelentőségű, állandó vízű, esetleg kiépített kútra gondolhatunk.

A *Mortis uuasara* összetételi jellegéről, illetőleg tulajdonnévi értékéről BÁRCZI úgy nyilatkozott, hogy csak kis valószínűséggel tartható összetételnek (i. m. 183), ám esetleg földrajzi névnek tekinthető (i. m. 66). Ezt az önmagában sem ellentmondásmentes felfogást SZABÓ G. FERENC a vásártartással kapcsolatos helynevekről írott monográfiájában úgy vitte tovább, hogy megállapította: a *Mortis uuasara* „földrajzi név volt talán, de semmiképpen sem volt helységnév” (1998: 94). Érvelése arra épül, hogy a kérdéses helyen a későbbiekben ilyen nevű települést nem ismerünk, ami azonban nyilvánvalóan nem lehet perdöntő az adott kérdésben, hiszen ezen az alapon minden olyan települést kizárhatnánk a lakott helyek sorából, amelyet csupán egyetlen adatáról ismerünk. E problémát más kritériumok alapján kell tehát megítélnünk.

A *Mortis uuasara* nyelvi szerkezete tökéletesen megegyezik például a Fejér megyei Martonvásár nevének régi alakjával (1270: *Mortunvasara*, FNEsz.), de számos további hasonló településnevet is említhetnénk az Árpád-korból (ezekre lásd SZABÓ G. 1998: 94–103). Szemantikai szerkezetét ’Mortis vásárhelye / vásártere’ formában írhatjuk le (vö. BÁRCZI 1951: 39, TESz., EWUng. *vásár*), kérdéses azonban, hogy a névben az előtagként álló *Mortis* személynévként vagy településnévként értelmezendő-e. A *vásár(a)* utótagú helynevek között több olyan található, amelynek előtagja személynévként is ismert szó (*Kizdivásár*, *Cseményvásár*, *Pétervására* stb.), s ebben a szerepben gyakori a ’királyné’ jelentésű *asszony* köznév is (*Asszonyvására*), de előfordul a név helynévi előtaggal is (*Balogvására*: a *Balog* folyónévből). Arra is van példa, hogy valamely településnév utólag egészült ki a *vásár* utótaggal: *Bokolya* > *Bokolyavásár* (a fenti példákra lásd SZABÓ G. i. h.). Minden bizonnyal e névmodell alapján alkotta meg Anonymus a Szabolcs megyei *Tas* helységnévből a *Tasvására* helynevet is (BENKŐ 1998a: 92). Névtipológiai érvek alapján tehát nem dönthető el, hogy a *Mortis uuasara*-ban előtagként személynév vagy az ebből alakult településnév szerepel-e. Arról ugyanis sajnos, nincs tudomásunk, hogy *Mortis* falut mikor nevezték el a megfelelő nevet viselő személyről: ez két-három vagy akár ennél több nemzedékkel a helynév feltűnése előtt is megtörténhetett.

Az, hogy *Mortis* mellett vásártartó hely alakult ki, kétségtől a hely jelentékenyebb voltára utal. A legkorábbi vásárhelyekről azt tartja a történettudomány, hogy azok az ispánsági várak mellett jöttek létre (KMTL 720–1). Esetünkben Tolna vára jöhet szóba, amelynek nevét révjével és vámjával együtt éppen az 1055. évi alapítólevél említi először (4.63.). Tolna vármegyét a szakirodalom egybehangzóan már Szent István korában is létezőnek tekinti (KRISTÓ 1988: 284–5). Tolna várának közelsége így esetleg *Mortis* lokalizációja szempontjából is figyelembe vehető: e körülmény az Anya–Kölesd vidéki azonosítást erősíti, hiszen ez a terület a mai Tolna településtől északnyugatra mintegy 8–10 kilomé-

ter távolságra fekszik, míg a Bikács mellett azonosított hely ettől jóval távolabb északra található.¹⁴⁷

Azt, hogy *Mortis* mellett a *Mortis uuasara* nevű helyen kialakult-e a későbbiekben falu is — vagy akár már az alapítólevél korában is létezett ilyen — nem tudjuk, erre ugyanis közvetlen adatok nem mutatnak, de az kétségtelen, hogy a vásárhelyek fontossága következtében gyakran település is létrejött mellettük. Talán erre a helyzetre utal a Szent László korára hamisított oklevélben szereplő, már korábban említett *Mortus*-nak és keletről való szomszédjának, *Morthonfol-ua*-nak a viszonya. Mindenesetre különös, hogy egymás mellett olyan helynevek szerepelnek, amelyekben azonos személynév alakváltozatai vannak jelen. E két falu akár *Mortis* és a szomszédságában létrejött *Mortis uuasara* településekkel is azonos lehet. A *vásár* utótag hiánya talán azzal magyarázható, hogy a helység vásártartó jellege megszűnt,¹⁴⁸ esetleg azzal összefüggésben, hogy Tolna vára korán elveszítette jelentőségét (KMTL 679). A hamisított oklevélben szereplő *-falva* utótagú helynév amúgy sem lehet tipológiai okok miatt jellemző a 11. század névanyagára, hanem — ahogyan korábban már láttuk — jóval későbbi névállapotot jelöl.

4.27. *Sar feu*

Mortis birtok határának leírása azzal indul, hogy „incipit terminus a *Sar feu eri iturea*”. Az ebben található magyar szövegrészt korábban egyetlen hely megjelenésének tekintették, ERDÉLYI LÁSZLÓ például mint *Sárfő-éri itató*-t értelmezte (PRT 10: 420). Arra, hogy itt két különböző határpont megjelenéséről van szó, MELICH mutatott rá először (1914), s felfogását magáévá tette BÁRCZI is (1951: 35), ám még ezt követően is fel-felbukkan a régebbi álláspont (vö. például MÉSZÖLY 1956: 9). Azon túl, hogy a *Sar feu* és az *eri iturea* között a szövegben írásjelet — az alapítólevélben szövegtagoló funkcióban egyedül előforduló pontot — találunk,¹⁴⁹ maga a mondat szerkezet is kétségtávol jelzi a helyes tagolást: a határvonal kiindulópontját a *Sar feu* előtt álló *a* latin prepozíció mutatja egyértelműen, az *eri itu* után, vele egybeírva szereplő *rea* névutó pedig a határ haladási irányára utal, azaz a leírás a *Sar feu*-től halad az *eri itu* felé. Ezt a tagolást és értelmezést adja az oklevél összes újabb kiadása is (ÁrpOkI. 22, 107, CAH 18, ÉRSZEGI 2004: 3, SZENTGYÖRGYI 2005: 51, 61).

¹⁴⁷ Tolna várának pontos fekvése azonban feltárások híján egyelőre ismeretlen (KMTL 679), így a fenti megállapítások pontosítására jelenleg nincs módunk. Ebben a kérdésben nem nyújt segítséget Tolna település mai helynévanyaga sem (TMFN 342–4), de esetleg lásd a szomszédos Fadd és Gerjen közötti *Várad* nevet (i. m. 231).

¹⁴⁸ Hasonló változás figyelhető meg például (Hajdú) *Szoboszló* nevében is (FNESz.).

¹⁴⁹ *Mortis* birtok leírásában — az utolsónak említett *Petre zenaia hel rea* kivételével — az egyes határpontok megnevezéseit ez az írásjel választja el egymástól, noha a magyar szörványok között latin nyelvű kapcsolóelemek is találhatók, amelyek a szöveg tagolását egyértelművé teszik.

A *Sar feu* [sár fëü] előtagját többen is a Fejér és Tolna megyét átszelő, később *Sárvíz*-nek nevezett mocsaras folyóvízzel azonosították, amelynek a fejét, azaz a forrását jelöli meg a *Sar feu* név (így például ERDÉLYI, PRT 10: 420–1). Helyesen mutatott rá azonban BÁRCZI arra, hogy a Sárvíz forrása *Mortis* birtok feltehető helyétől igen távol, Veszprém megyében van, így e név nem jelölheti a kérdéses forrást (1951: 35).¹⁵⁰ BÁRCZI a problémát úgy hidalja át, hogy felteszi: „valószínűleg egy kisebb, a Sárvízzel egyesülő mocsaras patak forrásáról van szó” (i. h., ugyanezt a véleményt átveszi ZELLIGER is: 2005: 30). Csakhogy így a magyarázatban újabb ellentmondás keletkezik, nevezetesen az, hogy az egykor kétségtől *Sár*-nak nevezett Sárvízbe befolyó kisebb vízfolyást — amelynek eszerint a feje van megemlítve a szövegben — szintén *Sár*-nak kellett volna nevezni, ami névtani szempontból vajmi kevésbé képzelhető el. Ez az ellentmondás azonban feloldható, ha a *fő* ~ *fej* utótagnak e szerkezetben nem ’forrás’ jelentését rekonstruáljuk (’forrás’-ként értelmezte BÁRCZI is, 1951: 35).

Az ugyanis, hogy az itt szereplő *Sar* a fent említett hosszabb, mocsaras vízfolyással azonosítható, nagyon valószínűnek tűnik. Ezt támasztja alá egyrészt az a körülmény, hogy a korábbiakban elemzett *Bikács* ~ *Bikád* ~ *Bikágy* – *Martos* ~ *Marton* – *Anyá* ~ *Janya* névegyüttes szóba jövő mindkét lokalizálása a Sárvíz mellékére esik, és ezt bizonyítja az a tény is, hogy a folyóvizet a kezdetektől fogva *Sár* néven ismerjük. Első adata eredeti oklevélben 1283-ban tűnik föl *fluvium Saar*-ként (FNESz. *Sárvíz*), de másolatban fennmaradt források alapján még korábbi időre is datálhatjuk: 1192/1374/1425: *iuxta aquam Sar* (uo.). GYÖRFFY GYÖRGY szerint a Sár vize Veszprém megye felől érkezett Fejér megye területére, itt nagy kanyart téve „széles, de egyenes medrében több ágban folyt Tolna megye határáig, ahol a Fok (Sió) vizét is felvevő Kapos folyóhoz közelített, majd egyesülésük után Bátánál a Dunába ömlött” (Gy. 2: 322). Különböző ágainak saját megnevezésük is volt, ezek közül az alábbiakat ismerjük: 1276: *Eleusar*, 1276: *Mugsar* [mög-sár], 1192: *Cuzepsar*, 1192/1374/1425: *Magnum Sar* (HA 2: 49–53), ennek ellenére a korban egységes víznek tekintették, amit a számos szakaszára vonatkozóan említett *Sár* megnevezés mutat (uo.). Az alsó folyása és a Duna által közrezárt területnek a nevében is előfordul e víz-név a *Sárköz* tájnévben: 1359: *Sarkuz* (JUHÁSZ 1988: 95).¹⁵¹ A vízfolyás jellegét jól mutatja, hogy a *fluvius* és az *aqua* mellett *lacus* és *palus* minősítések is szerepelnek rá vonatkozóan az oklevelekben (HA 2: i. h.), de következtethetünk e vidék Árpád-kori képére az első katonai felmérés térképein való ábrázolásából is, amely a 18. század közepének állapotát, a meder csatornázás előtti helyzetét

¹⁵⁰ Ennek ellenére később is előjön, hogy a *Sár-fő* a Sárvíz folyó eredete lenne Tolna megyében (ÁrpOkI. 107).

¹⁵¹ A fenti körülmények egyúttal arra is utalnak, hogy a Sár mentén magyar nyelvű névadó lakosság jelenlétét tételezhetjük fel.

jelzi; eszerint a Sárvíz szinte egész hosszában 5-6 kilométer szélességű, néhol pedig még ennél is szélesebb mocsaras terület volt, amelynek egykori kiterjedését jól kirajzolják a mai domborzati térképek is: a meder közvetlen környéke a 100 méteres tengerszint feletti magasságot sem éri el, s mélyen bevágódik a Mezőföld lösztalajába.

De mutatja a terület jellegét maga a *Sár* megnevezés is, amely a régi helynév-anyagban gyakran szereplő közszó tulajdonnévi értékű előfordulása (a *sár* gyakoriságára lásd az OklSz. és a KMHsz. 1. megfelelő szócikkét). A *sár*-nak földrajzi köznévi értelemben a TESz. két jelentését különíti el: a régebbinek tartott 'mocsár, vizenyős terület'-re első adatként kérdőjellel az alapítólevél *Gunusara* szórványát adja meg, a 'sáros folyóvíz' jelentésre pedig az éppen itt tárgyalt *Sar feu*-t közli, nyilván abból a megfontolásból, hogy itt jellegzetes folyóvíz + *fő* 'forrás' típusú összetételről van szó.¹⁵² E két típusjelentés azonban aligha volt minden esetben határozottan elkülöníthető egymástól, hiszen a csatornázatlan alföldi jellegű területek vizei az időjárási körülményektől, évszakoktól stb. függően húzódhattak vissza jobban a medrükbe, vagy éppen áraszhatták el nagyobb területen is a környezetüket. Az ilyen mocsaras vízfolyások jellegét KISS LAJOSnak az — éppen a *Sárvíz* kapcsán adott — értelmezése kitűnően ragadja meg: szerinte „a *Sár* víznévnek 'mozgásban levő vagy folyós mocsár, mocsaras folyó' az értelme” (FNESz.). A *sár* közszó 'mocsár' jelentését mutatják az alábbi helynévi előfordulások is: 1263/1323: Lutum *Rengeusaar* vocatum, 1262: ad uenam aque que dicitur *Lapsar* (OklSz. *sár*), valamint a mocsaras vidékek neveként gyakori *Sárköz* és *Sárrét* tájnevek (JUHÁSZ 1988: 95–7), de a *sár*-nak a mai tájnyelvben is van ilyen értelme, mégpedig éppen a Sárvíz mentéről is adatolhatóan (NEMES 2005: 166).

A *Sar feu*-ről megállapítható, hogy jelöletlen birtokos jelzős szerkezet, ám hogy szóösszetételnek tekinthető vagy nem, erről BÁRCZI szerint nehéz egyértelműen nyilatkozni: ő „valószínűleg összetétel”-nek mondja (1951: 183). Ennek azonban ellene szól a kifejezés tulajdonnévi jellegét érintő megállapítása, mely szerint inkább csak a *Sar* tekinthető földrajzi névnek, a szerkezet második szava pedig csupán köznévi megjelölése a helynek (i. m. 65). Ennek a föltételezésére azonban megítélésem szerint semmi okunk sincsen, hiszen a *Sar feu* jól beleillik a régi magyar helynevek tipológiai rendszerébe. *Sárfő* néven szerepel például Bihar vármegyében 13. századi adatokkal egy Berettyó vidéki település (Gy. 1: 659), de számos más *fő* utótagú helynévre — köztük víznév + *fő* szerkezetű nevekre is — igen bőséges adat található mind a régebbi, mind az újabb helynévanyagban. A *fő*, amely *fej* szavunk alakváltozataként különült el, földrajzi köznévi szerepét elsődleges testrésznévi jelentéséből kapta metaforikus úton,

¹⁵² Az EWUng. a *Sar feu*-t emellett még a 'sárga' jelentésű *sár*² alatt is közli, hogy milyen megfontolásból, azt azonban nehéz megfejtetni.

ugyanúgy, ahogyan az ennek a szócsoporthoz számos más tagja (*láb, oldal, hát* stb.) esetében is megfigyelhető.

Etimológiai szótáraink a *fej*-nek földrajzi köznévként csupán a 'forrás, kezdet' jelentését tartják számon (TESz., EWUng.) annak megfelelően, hogy valóban számos víznévvel alkot összetételt a kérdéses vízfolyás forrását jelölve. Ám a *fő ~ fej*-nek emellett néhány további földrajzi köznévi jelentése is létezik, a mai nyelvjárásokból az alábbiakra vannak adataink: 'völgy bejárata', 'hegy teteje', 'vízfolyás nagyobb ága', 'mező rész településhez közelebb eső része', 'a halastó töltés melletti középső, legmélyebb része' (NEMES 2005: 61, 68). Arra, hogy a *fő ~ fej* jelentésszerkezetének alakulását végigkövessük, itt nincs mód,¹⁵³ de arra azért rá kell mutatni, hogy a régi helynévanyagban is számos névfajtában, sokféle jelentéssel szerepel. A „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében például több mint félszáz *fő* utótagú név szerepel, s ennek csupán egyötöd része olyan megnevezés, amelyben a *fő* nem értelmezhető világosan. A fennmaradó nevek bő felében ez a szó valamilyen víznévhez kapcsolódik (*Bózsza-fő, Mélypatak-fő, Séd feje*), s ezek feltűnő gyakorisággal településnévként is használhatók (*Gyűrűsfő, Körösfő*). A jól értelmezhető nevek csaknem felét azonban olyan megnevezések adják, amelyekben a *fő* nem víznévi előtaghoz kapcsolódóan valamilyen más helyfajta jelöl: előfordul völgyek (*Áj feje, Aszó-fő*), hegyek (*Bükk-fő, Sztan-fő*), erdők (*Gyűrűs feje, Hárs-fő*), mezők (*Tarló-fő*), mocsarak (*Lápos-fő*), építmények (*Vár-fő*) megnevezéseiben, sőt településnevekhez kapcsolódva is (*Besenyőfő, Kécsfő*). A *fő* ilyen előfordulásaira számos további, részben az itteniektől is eltérő típusú példát említhetnénk csupán azokból a szótári jellegű forrásokból is (pl. OklSz., FNESz., HA 2.), amelyekből az adatok a cím- és utalószavak alapján is könnyen kikereshetők. A további elemzés helyett itt csak annyit állapíthatunk meg, hogy a *fő* jelentéseit illetően etimológiai és nyelvtörténeti szótáraink alapos bővítésre, finomításra szorulnak.

Visszatérve a Tihanyi alapítólevél *Sar feu* szórványához világosan kitűnik, hogy itt a *fő*-ben nemcsak, sőt elsősorban nem a 'forrás' jelentést kell keresnünk, a mocsaraknak ugyanis többnyire nincsen konkrétan megjelölhető eredetük. Ám a mocsaraknak is, ahogyan — mint fent láttuk — bármilyen nagyobb kiterjedésű területnek is, szokás a fejről beszélni, ezt jelzi például egy oklevélbeli leírás: 1268: ad *caput* cuiusdam paludis que *lapsar* uocatur (OklSz.), amely tehát a *Láp-sár* nevű mocsár *fejé*-ről szól. Hasonló megnevezések a mai névanyagban is találhatók: több olyan *Sár-fő*-t ismerünk, amely lefolyástalan, mocsaras terület nevében szerepel (pl. SMFN 78, 530); ezekben a *fő*-nek 'forrás' jelentése aligha lehet.

¹⁵³ Ez egyébként nemcsak név- és nyelvtörténeti szempontból lenne tanulságos vizsgálat, hanem a történeti földrajz számára is rendkívül hasznos volna.

Arra a kérdésre, hogy vajon konkrétan mire vonatkozhatott a Tihanyi alapítólevélben említett *Sár* nevű mocsár feje, nehéz válaszolni, ezzel kapcsolatban legfeljebb a fenti névpéldák alapján tudunk következtetéseket levonni. A több mint 100 kilométer hosszúságban elnyúló mocsaras völgyet a mellette élők — ismerve az akkori közlekedési viszonyokat, a korabeli emberek mobilitását — aligha szemlélhették egyetlen egységként. Ezt az összefüggő területet, amelynek az átlagos szélessége — mint arra korábban utaltam — legalább 5-6 kilométer lehetett, a domborzati viszonyok kisebb szakaszokra tagolták: a két oldalról előnyomuló dombok, hegyek a mocsárvidéket ugyanis néhol szűkebb völgyekbe szorították össze, amelyek terepadottságaik révén átkelőhelyként is szolgáltak, és utak vezettek rajtuk keresztül. Ilyen hely volt Fejér megyében Űrhidánál és Battyánál (Gy. 2: 322), Tolnában pedig Kölesdnél, éppen annak a területnek a felső, északi részénél, ahová a fentiekben a két felmerült lehetőség közül nagyobb valószínűséggel *Mortis* birtokot lokalizáltuk.¹⁵⁴ Mivel a *fő* — ugyanúgy, mint minden más testrésznévből alakult földrajzi köznév is — utótagként a vele összetételt alkotó helynévvel vagy közszóval együtt minden esetben rész-egész viszonyt fejez ki (vö. *Bózsva-fő* 'a Bózsva patak forrása', *Sztan-fő* 'a Sztan nevű hegy kiemelkedő része' stb.), feltehető, hogy a *Sar feu* is esetleg a *Sár* nevű mocsárvidék itt jelzett területének valamely részét, talán éppen a völgyssorosban lévő átkelőhely alatti felső darabját, peremét, az itt kiszélesedő szakaszának a kezdetét jelölhette.

4.28. *eri itu rea*

A *Sar feu*-vel együtt szereplő *eri itu* szórvány a Tihanyi alapítólevél azon kevés eleme közé tartozik, amelyről BÁRCZI monográfiáját követően részletes elemzés keretében a korábbiól jelentősebben különböző vélemény látott napvilágot. JUHÁSZ DEZSŐ meggyőzően bizonyította, hogy BÁRCZINak az *itu*-ra vonatkozó felfogása több ponton belső ellentmondásokkal terhes, amelyeket a későbbi kézikönyvek (például a TESz. és a TNyt.) sem tudtak feloldani (JUHÁSZ 1992). A felhozott alaktani, szemantikai és onomasztikai érvek igazolják, hogy BÁRCZI javaslata az *itu* elemzésére — amely a szóban az *i-* 'iszik' ige-tőhöz kapcsolódó (véghangzót tartalmazó) *-t* főnévképzőt lát (1951: 35–6, 171) — nem tartható. JUHÁSZ szerint e szó a fenti ige-tő *-t* műveltető képzős alakjának folyamatos melléknévi igenévi származéka,¹⁵⁵ amely azonban már jóval az ómagyar kort megelőzően főnevesülhetett. Ez az *itó* földrajzi köznév 'itató' jelentésben mind a

¹⁵⁴ A 18. századból való első katonai felmérés térképe szerint Tolna megyében a Sárvíz Szekszárdtól északra fekvő szakaszán a kölesdin kívül más átkelőhely nem is létezett a mocsáron.

¹⁵⁵ ZELLIGER a *-t* képző funkcióját, jellegét vitatottnak tartja (2005: 30).

történeti forrásokból, mind a mai helynévanyagból kimutatható: a tanulmány ezekről az adatokról pontos összefoglalót nyújt.¹⁵⁶

A magyarázatnak — amint ezt maga a szerző is helyesen látja — van azonban egy gyenge pontja: az igenévképzői eredetű szóvéget nehéz egyeztetni az *itu* *u*-jával, mivel a folyamatos igenévi formát az alapítólevél egyetlen ilyen szófajú *meneh* adata alapján *ituh* alakúnak várnánk, mint ahogyan az 1211. évi Tihanyi összeírásban egy másik helyre vonatkozóan valóban *ituh* formában szerepel is. Az analógiaként felhozott másik két alak, az *azah* és a *fer-teu* csak óvatosan kapcsolható ide, mivel ezek igenévi eredete aligha vitatható ugyan, de az *aszó* esetében ez a szakirodalom szerint a kérdéses korszakban már nemigen lehetett nyilvánvaló a beszélők számára (vö. 4.29.), s ugyanez kiterjedt szócsaládja és jelentésbeli áttételessége miatt feltehető a *fertő*-ről is (vö. TESz.). Az *itu* viszont, ha esetleg régen főnevesült is, etimológiai összefüggését nyilvánvalóan megőrizhette az *it* 'ítat' igével. Elvileg persze nem zárható ki az sem, hogy az igenévképző már vokalizálódott formában lehetett jelen a szóban, ez esetben viszont *ituu* vagy még inkább (a *fer-teu* alakhoz hasonlóan) *itou* formát várhatnánk.

JUHÁSZ e problémára háromféle lehetséges magyarázatot is ad. Legrészletesebben azt a megoldást fejti ki, amely szerint a szóvégi konzonáns az utána álló *rea* névutó szókezdő mássalhangzója előtt kiesett. Az analógiaként felhozott példák (*disznaβ* + *jó* > *Disznajó*, *saβ* + *jó* > *Sajó*) azonban legfeljebb tisztán hangtörténeti tekintetben jöhetnek szóba, ám nem szabad megelégednünk arról, hogy az **ituy* szóvégi mássalhangzója egyben igenévképző szerepű is volt, amelynek esetleges kiesése morfológiai és szemantikai következményekkel is járt volna. A másik lehetséges magyarázat szerint az *itu* *u*-ja más alapítólevélbeli szórványok (pl. *kut*) alapján *ú* hangértékűnek is tekinthető, ami az igenévképző szabályos megjelenése volna. A harmadik magyarázat íráshibát feltételez: az *itu* eszerint *ituu* — vagy hozzátehetjük még: *ituh*, *itou* — írásmódú alak helyett áll. Ez utóbbi két magyarázattal szemben komolyabb ellenérvek nem hozhatók fel, ám ez egyúttal azt is jelenti, hogy biztos véleményt a kérdésben megfogalmazni — JUHÁSZ DEZSŐVEL együtt — nem tudunk.

Magáról az *eri itu* szerkezetről BÁRCZI hasonlóan vélekedik, mint a *Sar feu*-ről: a jelöletlen birtokviszony első elemét tulajdonnévnek tartja, az *itu*-t inkább közszónak, s a két szót együtt nem annyira összetételnek, mint — a tövégi magánhangzó megléte miatt — inkább szószervezetnek (1951: 65, 182, 186). Az értelmezések ennek megfelelően többnyire 'az Ér itatója' formájúak (JUHÁSZ 1992: 130, ZELLIGER 2005: 30), de szóba jöhet a lokális viszony kifejeződése is: 'az Éren / érnél levő itató (hely)' (hasonlóan például ZELLIGER i. h.). Az előtag

¹⁵⁶ Az ott felsorolt listát az azóta megjelent kiadványok alapján tovább gyarapíthatjuk: idevágó adatok találhatók a SzT-ban, PESTY FRIGYES Bihar megyei névtárában (PESTY, Bihar) és a CSÁNKI-indexben.

közzsói vagy tulajdonnévi felfogását az egyes interpretációk a kis és nagy kezdőbetűs írásmóddal jelzik, ám ennek eldöntésére nincs megfelelő fogódzónk, ha csak az nem, hogy a hasonló szerkezetek hiánya — szemben például az *ökörítő* típusú összetételek gyakoriságával — inkább talán a tulajdonnévi jellegre enged következtetni. A szórvány értelmezésében néhol felbukkanó ’éri itató’ (vö. például JUHÁSZ 1992: 130, ÁrpOkI. 107, ÉRSZEGI 2004: 4) formák alapján esetleg fölvetődhet, hogy az előtag az *Ér* / *ér* -i melléknévképzős alakja lenne. Ezt azonban nagy biztonsággal kizárhatjuk, egyrészt azért, mert az *eri* tökéletesen beillik az alapítólevél tövégi magánhangzós formái közé (ezekről lásd BÁRCZI 1951: 69–80)¹⁵⁷, másrészt pedig amiatt, hogy az *ér* hasonló szerkezetekben sem a régiségben, sem az újabb névanyagban nem szerepel ilyen formájában (ehhez lásd MELICH 1914: 127).

Az *eri*-ről BÁRCZI úgy nyilatkozik, hogy az nyilván a *Mortis* birtokon található csermely vagy folyóág volt (1951: 35). Az *ér*-nek etimológiai szótáraink igen leegyszerűsítő módon csupán ’patak’ jelentését közlik (TESz., EWUng.), pedig e szónak több más földrajzi köznévi értelme is van. KISS LAJOS például ’lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz’-nek értelmezi (FNESz. *Ér*), népnyelvi minősítéssel hasonló jelentését közli az ÉrtSz. is. A népnyelvben ezek mellett további jelentései is élnek: ’rétek nedves időkben süppedékes része’, ’szántóföldben lévő szikes sáv’ stb. (NEMES 2005: 54–5). A történeti névanyagból is kitűnik, hogy az *ér* nemcsak folyó-, hanem állóvizeket is jelölt, tavakat, halastavakat, mocsaras réteket, folyók holtágait, ahogyan ezt a megnevezések mellett álló latin nyelvű minősítések (*stagnum*, *piscina*, *palus*, *pratium* stb.) jól mutatják (lásd az OkISz., a SzT., a KMHsz. 1. és a HA 2. megfelelő szócikkeit). Az *ér* ilyenfajta jelentésmegoszlása nyilvánvalóan a földrajzi környezet jellegével is összhangban áll: ennek alapján *Mortis* birtokon szóba jöhet mind a ’mocsaras állóvíz’, mind a ’kisebb folyóvíz’ jelentés. Az elsőre a Sárvíz mocsárvidéke alapján gondolhatunk, az ettől keletre fekvő dombvidéket viszont számos patak szabdalja: erről a területről a *sár*-ra vonatkozó mai nyelvi adatok ’csermelynél is kisebb folyóvíz’ jelentést mutatnak (NEMES 2005: i. h.).¹⁵⁸

¹⁵⁷ Mindezt nem érinti az a körülmény, hogy a tövégi magánhangzók szóvégi helyzetben való eltűnését ma már másképpen magyarázza a hangtörténetírás (pl. ABAFFY 2003: 321–3), mint ahogyan ez BÁRCZINál szerepel.

¹⁵⁸ Az *ér*-rel kapcsolatban szükségesnek tűnik megjegyezni azt a szóföldrajzi körülményt, mely szerint semmi sem mutatja azt, hogy — miként a TESz. állítja — a Tisza vidékén élő tájszó lenne. Ezt nemcsak a mai nyelvjárási szótárak és szójegyzékek (ezek összesítését lásd NEMES 2005: i. h.), hanem a helynévgyűjtemények is nagy számú adattal cáfolják. Egyébként a szó Árpád-kori elterjedtsége is jóval szélesebb körű használatot jelez (KÁLMÁN B. 1967: 346).

4.29. *Nogu azah feherea*

A *Mortis* birtok leírásában szereplő *Nogu azah feherea* [*nadžsu ászáγ feýé rěá*] szórvány lexémái közül az eddigiekben már többről is szó esett, az elemzésben így korábbi megállapításainkra is támaszkodhatunk. A szerkezetet — ha a grammatikai szerepű *rea* névutót elhagyjuk belőle — a szakirodalom szinte egyöntetűen 'Nagy aszó feje'-ként (BÁRCZI 1951: 39), esetleg emellett 'nagy aszó kezdete'-ként (ZELLIGER 2005: 32) értelmezte. BÁRCZI szerint a „*nogu azah* lehet földrajzi név, de *nogu azah fehe* utolsó szava már köznyelvi [értsd: közszói – H. I.] megjelölése a *nogu azah* egy részének” (i. m. 65). A helynév + *feje* típusú szerkezetek azonban egyáltalán nem ritkák a régi forrásokban (lásd például KMHsz. 1. *fő*), s ezek helynévi értékét a birtokviszony jelöltsége — ahogyan erre már utaltam (4.19.) — aligha kérdőjelezheti meg. E helynév szerkezetének értelmezésében a *Nagy-aszó* + *feje* mellett elvileg szóba jöhetne egy másik interpretáció is: a *Nagy*- + *Aszó feje* tagolást támogathatná ugyan, hogy *Aszófő* típusú helyneveket ismerünk a régebbi és az újabb időkből is (vö. pl. FNEsz. *Aszófő*), ám e feltevés talán mégis kevésbé valószínű, mivel a legkorábbi neveink körében nem ismerünk olyanokat, amelyekben kétrészes helynevek további, jelzői értékű, differenciáló szerepű névrésszel lennének összekapcsolva.

A név korabeli szemantikai tartalmának felderítésében kulcsszerepe van az *aszó* és a *fő* ~ *fej* földrajzi közneveknek. Ez utóbbiról a *Sar feu* kapcsán megállapítottuk, hogy folyóvíznevekhez 'forrás' értelemben kapcsolódhatott, más típusú helyeket (pl. völgyeket, hegyeket, erdőket stb.) jelölő nevekkel pedig 'a kérdéses hely valamely része' jelentéssel alkotott összetételt. Az, hogy itt melyik szerepét helyezhetjük előtérbe, főként tehát az *aszó* értelmezésétől függ. Ennek történetét illetően komoly viták folytak, amelyek két, egymással összefüggő kérdés, a jelentés és az eredet problematikája körül csúcsosodtak ki. BÁRCZI ezzel kapcsolatban — indokolt óvatossággal — többféle véleményt is bemutatott, s bár ezeket értékelő megjegyzésekkel is kommentálta, nem foglalt határozottan állást a szó eredetének és történetének részleteit illetően (1951: 32–3). A TESz. kétféle etimológiát is elképzelhetőnek tartott: egyrészt finnugor alapszóból származtatta, másrészt az *aszik* ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezte. NYÍRI ANTAL igen alapos tanulmányokban (1978, 1979) elemezte az *aszó* történetét, és meggyőzően igazolta, hogy az *aszik* származékának tekinthetjük,¹⁵⁹ amelynek elsődleges jelentése 'időszakonként kiszáradó (patak, csermely)' lehetett, s a többi, gyakrabban előforduló értelme (pl. 'völgy') ebből vezethető le (lásd főleg 1979: 151–3). Érvelését azonban néhány ponton finomítani lehetne: az *Aszó-fő* típusú összetételeket például a *fő* egyedülinek feltételezett 'forrás' jelentése alapján eleve vízneveknek tekintette (ugyanúgy, ahogyan az OklSz. is: lásd *aszó* alatt), továbbá nem kellő súllyal, legfeljebb elvétve idézett olyan *aszó* utótagú

¹⁵⁹ Az EWUng. ennek megfelelően a szó finnugor eredetétetését tévesnek mondja.

adatokat, amelyek folyóvizeket jelöltek, s amelyek együtt megtalálhatók az OklSz. megfelelő címszava alatt is (további, újabban felmerült adatokat lásd SzT *aszó*).

A bőséges adatállomány alapján azt mindenesetre valószínűnek tarthatjuk, hogy az Árpád-korban az *aszó* legalább kétféle funkcióban használatos lehetett: 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben (vö. FNESz. *Aszó*) víznevekben, 'völgy' jelentésben pedig térszínformanevekben fordult elő. Az ezek mögött húzódó szófaj- és jelentésváltozás következtében elképzelhető, hogy a szó igenévi eredete és az *aszik* 'elszárad' igével való etimológiai kapcsolata az adott korban már el is homályosulhatott, ahogyan erre más összefüggésben BÁRCZI GÉZA is utalt (1951: 132, 140–1). Talán ezzel áll összefüggésben az is, hogy az *aszó* utótagú helynevek lexikális szerkezete igen gyakran elveszítette áttetszőségét, mint például (Balaton)Szárszó nevében (1229: *Zarazozou* [*szárazaszó*] > 1404: *Zarzo* [*szárszó*], további példákat lásd FNESz. *Balatonszárszó* alatt).

Annak megítélése, hogy a Tihanyi alapítólevélben az *aszó* melyik jelentésében — vízrajzi vagy domborzati köznévként — fordul-e elő, nem könnyű dolog. A korábbiakban tárgyalt *Fizeg azaa*-ban (4.19.), mivel önmagában is vizet jelölő név mellett szerepel, valószínűleg a Füzegy patak völgyét jelölte. Elvileg feltehető ugyan, hogy e szerkezetben az *aszó* vízrajzi köznévként áll, mivel a régiségben vizeket megnevező tulajdonnevek igen gyakran egészültek ki többnyire 3. személyű birtokos személyjellel ellátott *pataka*, *vize* utótagokkal (pl. *Nyárád vize*, *Sebes-ér pataka*), ám egyrészt a legkorábbi névanyagból ilyeneket nem ismerünk, másrészt pedig az *aszó* hasonló használatára kétségtelen adatunk nincsen, így a fentiekben említett 'a Füzegy patak völgye' értelmezés mellett más lehetőség nemigen jöhet szóba.

Bonyolultabb a helyzet a *Nogu azah fehe* esetében, amelyben talán az *aszó* vízrajzi jelentését is kereshetjük, hiszen — mint láttuk — a *fő* leggyakrabban mégis csak folyóvizeket jelölő nevekhez kapcsolódott: ennek megfelelően a szerkezetnek 'a Nagy-aszó nevű patak forrása' értelmezését adhatnánk. Mivel azonban a régiségből több *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételt is ismerünk (*Aszó-fő*: 1337: *Ozowfew*, *Ölyv-aszó feje*: 1256/1284//1572: *Vlnozowfey* [ɔ: *Vluozowfey*], KMHsz. 1.), s ezek mindig völgyeket jelölnek, e konkrét adatok alapján inkább arra gondolhatunk, hogy az alapítólevélben szereplő szórvány is nagyobb valószínűséggel 'a Nagy-aszó nevű völgy valamely része / feje' értelmű lehet. Talán figyelembe vehető az is, hogy a *Fizeg azaa* és a *Nogu azah fehe* egymáshoz viszonylag közel, mintegy 100 kilométer távolságra feküdt, így feltehető, hogy a szót esetleg azonos értelemben használták mindkét helyen. Az persze külön vizsgálatot igényelne, hogy az *aszó* szóföldrajza az ómagyar korban milyen jellegzetességeket mutatott, s ebben a jelentéstani különbségek megragadhatók-e egyáltalán. Egy szélesebb körű elemzésben bizonyára az is megmutatkozna, hogy a szó mely területeken kopott ki a használatból, másrészt pedig milyen új

jelentéseket kapott története során. Az ilyen irányú vizsgálatok sikerét sejteti mindenesetre az, hogy míg például Somogy megye mai helynévanyagában csaknem félszáz névben előfordul ez a lexéma (SMFN 844), addig Tolnában csupán egyetlen adat képviseli (TMFN 70).¹⁶⁰ Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy a mai tájnyelvből az *aszó* többféle jelentésben a Balatontól északra fekvő részekről, többnyire Veszprém megye területéről adatolható (NEMES 2005: 11).

4.30. *holmodi rea*

Mortis birtok leírásában kétszer is előfordul a *holmodi* szó, először az *ad holmodi rea* kifejezésben, azután pedig a *Gnir uuege holmodia rea* szerkezetben. BÁRCZI e *holmodi*-t mindkét előfordulásában egyértelműen közfőnévnek mondja (1951: 65, 131), és mint a *halom* *-d* kicsinyítő képzővel ellátott alakját ’hal-mocska’-ként értelmezi (i. m. 37). Annak ellenére, hogy BÁRCZI a *-d* képzőnek „szétfolyó ősi jelentésében” megkülönbözteti kicsinyítő és becéző funkcióját, valamivel való ellátottság jelentését, valamint személy- és helynévképző szerepét (i. m. 148–9),¹⁶¹ mégsem szól arról, hogy milyen érvek alapján tekinti a *holmodi*-t kicsinyítő képzős formának.

Másik lehetőségként ugyanis nem ok nélkül jöhet gyanúba a *-d* helynévképzői szerepe, amit elsősorban az a körülmény támogat, hogy az itt szereplő *holmodi*-n kívül nemcsak a *halom*-nak, de egyetlen más földrajzi köznévként sem ismerem sem a közvetlen forrásokból, sem a szakirodalomból olyan tényleges közszói előfordulását, amelyben a *-d* vitathatatlanul kicsinyítő képzői szerepet töltsen be. Az ÓMS *urodum*, *fyodum* adataitól kezdődően ugyanakkor számos nyelvtörténeti és újabb kori nyelvjárási alak igazolja e képző kicsinyítő funkcióját (további példákat lásd az előző lábjegyzetben idézett helyeken). A földrajzi köznevek *-d* helynévképzős formái sem számítanak azonban a korai ómagyar korban ritka előfordulásúaknak: *Erdőd*, *Meződ*, *Érd*, *Jód*, *Sárd* (az adatokat lásd a FNESz. megfelelő címszavai alatt; a példák könnyen tovább szaporíthatók lennének), ezek között még *Halmod*-ot is találunk (1206: *ad monticulum qui dicitur Holmod*, [1230]/1231: *Holmod*, Gy. 1: 237–8), csak hogy az e képzőt tartalmazó alakulatok helynevek, és mint tulajdonnevek nem tekinthetők semmiképpen sem kicsinyítő képzős formáknak.¹⁶² A *halom*-nak nemcsak *-d*-vel, hanem más képzőkkel is alakultak helynévi származékai: *Halmágy*, *Halmaj*, *Halmi*, *Halmosd* (az adatokat lásd a FNESz. megfelelő címszavai alatt), amelyekben a *-gy*, *-j*, *-i*, *-*

¹⁶⁰ Figyelembe kell persze azt is venni, hogy ezek között olyan nevek is lehetnek, amelyekben az erdőirtással kapcsolatos *aszó* ’száritással, aszalással kiirtott erdő’ főnév szerepel, amely az itt tárgyalt földrajzi köznévvvel nincs közvetlen kapcsolatban (vö. NYÍRI 1979: 155).

¹⁶¹ Lényegében ugyanezeket a funkcióit tárgyalja D. BARTHA (1958: 103) és a TNyt. (I, 238–55) is.

¹⁶² Arra, hogy a *-d* képző különféle funkciói között milyen nyelvtörténeti összefüggés rajzolható meg, e tanulmány keretében, sajnos, nincs mód kitérni.

sd — ugyanúgy, mint a *Halmod*-ban a *-d* — helynévképzői funkcióban szerepel, attól függetlenül, hogy az adott morfológiai szerep általában (de nem az egyes nevek esetében) valamilyen más, korábbi funkcióra (pl. birtoklás, valamivel való ellátottság kifejezése) vezethető vissza.

Annak ellenére azonban, hogy az alapítólevélbeli *holmodi* kicsinyítő képzős voltát sem közvetlen párhuzamok, sem analóg példák nem támogatják, sőt az adatok sora inkább ellene szólna ennek, BÁRCZI erre vonatkozó felfogásával részben egyetérthetünk, és véleményét névrendszertani érvekkel is alátámaszthatjuk. A szövegben magában álló *holmodi* — mint láttuk — nemcsak közszoí, hanem tulajdonnévi szerepben is értelmezhető lenne, hiszen erre más oklevelekből számos példát tudunk idézni, még akkor is, ha az ilyen előfordulások nyelvi státusa teljes bizonyossággal nem minden esetben ítélni lehet. Valószínű azonban a *holmodi* közszoí értéke a *Gnir uuege holmodia* szórványban, hiszen ez mint birtokos jelzős szerkezetlánc — a *Mortis uuasara kuta*-hoz hasonlóan — helynévnek aligha tekinthető,¹⁶³ de a benne szereplő *holmodi*-t sem nagyon tartathatjuk annak, mert tipológiai szempontból nemigen lenne elképzelhető, hogy a *Gnir uuege holmodia* szerkezetben ilyen funkcióban álljon.

Ebből következően a fenti szórványban szereplő *holmodi* helynévképzős alakulatnak aligha tartható, és a *-d* — más lehetőség híján — kicsinyítő képzőnek elemezhető benne. Így viszont — a magában álló *holmodi*-t inkább tulajdonnévnek és helynévképzős formának tekintve — arra a megállapításra jutunk, hogy a lexéma két egymáshoz közeli előfordulása nem azonos módon interpretálható, ami persze végül is nem elképzelhetetlen, de azért nem is ellentmondásmentes felvetés.

Az a fent említett tény, hogy bizonyíthatóan a kicsinyítő képzővel ellátott földrajzi közneveket a forrásokban nem találunk, könnyen magyarázható azzal, hogy az oklevelek általában is viszonylag kevés közszoót tartalmaznak, s hogy a kicsinységet a helyeket jelölő szavak esetében nemigen volt szükséges képzővel kifejezni, hiszen az egyes helyfajták esetében többnyire gazdag szinonimasorok (pl. *ér*, *csermely*, *patak*, *folyó* vagy *hegy*, *bérc*, *halom*, *domb* stb.) álltak a szövegező rendelkezésére. Másrészt feltehető az is, hogy kicsinyítő képzős formák esetleg a szövegezés stiláris szempontjai miatt sem igen kerülhettek be az oklevelek szövegébe. A *-d* kicsinyítő képzőként való használatát a földrajzi köznevekben egyébként visszaszoríthatta a *-d* kiterjedt helynévképzői szerepe is.

Esetleg megkockáztatható az a föltevés is, hogy az itt említett két *holmodi* — megengedve a 'kisebb domb' jelentést is — esetleg nem természetes alakulat volt, hanem olyan földhányás, amellyel határpontokat szoktak megjelölni. A *ha-*

¹⁶³ Helynévben kicsinyítő képzős földrajzi köznevek amúgy sem szoktak előfordulni: az alapítólevélben a *halom* — képző nélkül — két névben is megtalálható a további részekben, a *Luazu holma* (4.36.) és a *Serne holma* (4.56.) szórványokban.

tárhalom-ra (+1214/1334: ad montic., qui dicitur *Hatar Holmi*, Gy. 1: 643), illetve *halomhatár*-ra (1323/1351: Ad vnam *metam* que dicitur *holmhatar*, OklSz. *halom*) régi adataink is vannak, ugyanúgy, ahogyan a határ kijelölésében fontos szerepű *határkövek*-nek (ez a szó is szerepel *kőhatár* alakban) és a gyakran megjelölt törzsű *határfák*-nak is számos említését ismerjük (lásd az OklSz. megfelelő címszavait). A Dunántúlon a *halom*-nak a mai nyelvjárásokban is sokfelé van ’mesterséges földhányás’ jelentése (pl. KMFN 24, VeMFN I, 19, II, 18, IV, 24, VMFN 24, BMFN 2: 954 és TMFN 41).

Talán érdemes ehhez hozzátenni még azt is, hogy a *halom* Tolna megye mai helynévanyagában több mint félszáz névben szerepel, ami a szomszédos területekhez képest — figyelembe véve a területi arányokat is — feltűnő gyakoriság: háromszor olyan gyakori, mint Somogyban, és tizennyolcszor az előfordulási aránya Baranyához képest. Ezt a nagyfokú különbséget önmagában a földrajzi környezet egyébként nem túl jelentős eltérései nemigen magyarázhatják, ebben tisztán nyelvi tényezők is szerepet játszhatnak.

4.31. *Gnir uuege holmodia rea*

A *Gnir uuege holmodia* [*nyír végé holmodiá*] szórványt BÁRCZI ’nyír vége halmocskája’-ként értelmezi (1951: 37, ugyanígy ZELLIGER 2005: 32),¹⁶⁴ e birtokos jelzős szerkezetláncnak a második szinten lévő birtokos szerkezetét azonban — ugyanúgy, mint a *Mortis uuasara kuta* esetében — inkább lokális jelentéssel értelmezhetjük: ’a nyír végénél / végén lévő halmocska’. BÁRCZI szerint még a szorosabban összetartozó *Gnir uuege* sem igen tekinthető összetételnek s így tulajdonnévnek sem (i. m. 183), pedig másutt helyesen jegyzi meg — s állítását példákkal is alátámasztja —, hogy „a vég szó gyakran előfordul földrajzi nevekben víznévvel is, hegy- vagy más földterületnévvel kapcsolatban, mint birtokviszony második tagja” (i. m. 38). Megállapításához hozzáfűzhetjük, hogy ilyenkor az előtagjával vagy rész–egész viszonyt fejez ki (1288: *Mezeuueg*, 1296: *Rethveg*, OklSz.), vagy ’valaminek a végénél fekvő hely’ a jelentése (1349: *Possessionum* Lappanch alio nomine *Gathuege* vocatarum, OklSz.). A vég helynevekben ma sem ritka, Tolna megyében például mintegy 60 névben szerepel (TMFN 801), másrészt pedig különféle földrajzi köznévi összetételeket (pl. *falu-vég*, *hegyvég*, *rétvég*) is alkot egyes nyelvjárásokban (NEMES 2005: 59, 91, 164).

Már BÁRCZI is figyelmeztetett arra, hogy a szerkezetben szereplő „*gnir* szó értelmezése bizonytalan, a *nyír*nek ugyanis ma is, a régiségben is (helynevekben) van ’mocsár’ jelentése is a ’nyírfaerdő’ értelme mellett” (1951: 37). Ezzel szemben teljes bizonyossággal a ’mocsár’ jelentés alá sorolható példákat sem a

¹⁶⁴ A *holmodia* -i-jének birtoktöbbsítő szerepét — amelyet SZINNYEI vetett fel — BÁRCZI kevésbé valószínű magyarázatnak tartja (i. m. 38–9), másutt azonban határozottabban elutasító a véleménye (i. m. 189–90).

mai nyelvből, sem a régiségből — legalábbis az ómagyar korból — nem ismerünk. Viszonylag biztosnak az olyan helynévi példákat tekinthetnénk, amelyek mellett a latin nyelvű szövegben a *palus*, *stagnum*, *pratum* fajtajelölő szavak szerepelnek, ám ilyenek sem az OklSz. megfelelő címszava alá sorolt három adat között nincsenek, sem pedig azok között, amelyeket SZABÓ T. ATTILA rövid közleményében felsorolt (1936), s amelyek minden nehézség nélkül magyarázhatók 'nyírfaerdő' jelentéssel is. Meg kell jegyezni, hogy az utóbbiak közül többet a SzT már a 'nyírfa' jelentés alatt tüntet fel, s e szótárban a szónak egyébként 'mocsár' jelentése nem is szerepel. A FNEsz.-ben található számos *Nyír*- előtagú helynév közül KISS LAJOS csupán egy esetben vetette fel a 'mocsár, vizenyős rét' jelentésű szóból való eredeztetést, de itt is megengedi a 'nyírfa'-ból való származtatás lehetőségét is (FNEsz. *Nyír-mező*). Biztos adatokat a 'mocsár' jelentésű *nyír*-re csak a középmagyar korból és a 19. századból ismerünk (TESz. *nyír*³).

A *nyír* fent említett két jelentésének összefüggésében megmutatkozó homályosságok, továbbá a szó származtatásával kapcsolatos etimológiai bizonytalanságok (vö. TESz., MszFgrE, EWUng.) is megnehezítik az egyes előfordulások pontos minősítését. Ami a szónak az alapítólevélbeli említését illeti, az ottani értelmét ennek megfelelően nyelvi tényekre támaszkodva nem is tudjuk megítélni, és legfeljebb a rekonstruált környezet alapján foglалhatunk állást az ügyben, ahogyan azt BÁRCZI is tette, aki szerint: „tekintve azt, hogy a Sárvíz közelében vagyunk, a 'mocsár' jelentés nyomul előtérbe” (1951: 37).¹⁶⁵ Ezt az érvelést akár el is fogadhatjuk, de ugyanilyen érvényes lehetne egy másik felfogás hasonló „igazolása” is, mely szerint — ahogyan *Mortis* birtok helyének korábban bemutatott azonosítási lehetőségeiből kiderült — a kérdéses terület a Sárvíz mocsárától keletre, dombos, lankás vidéken feküdt, melyeket aszók és erek szabdalnak, s ahol nyírfaerdők tenyészése minden további nélkül feltehető. A *sár* 'mocsár' elem megléte a kérdéses területen névtani szempontból sem szól feltétlenül a szinonim jelentésű *nyír* használata mellett — hacsak valamiféle jelentéskülönbség nem lehetett közöttük —, de a szó 'mocsár' jelentésének adatolhatatlansága (szemben a számos biztosan 'nyírfaerdő' jelentésű előfordulásával) sem erősíti BÁRCZI feltevését. Ha mindehhez még azt is hozzáfűzzük, hogy a *nyír* egyes fajai gyakran nyírlápokban fordulnak elő (MNLex.), könnyen beláthatjuk: a jelenések megbízható elkülönítésére egy-egy konkrét névben nem sok esélyünk van.

¹⁶⁵ A TESz. mind a *nyír*² 'nyírfaerdő', mind a *nyír*³ 'mocsár, vizenyős rét' alatt kérdőjellel veszi fel az adatot megjegyezve, hogy inkább ez utóbbi alá tartozik. Korábban az OklSz. a 'nyírfa' jelentéshez sorolta az alapítólevélbeli előfordulást.

4.32. *Ohut cutarea*

Mortis határleírásában két kút és két út is meg van említve, az *Ohut cutarea* [*oy út kutá rěá*] szórványban ezek együtt szerepelnek. A *rea* névutót elhagyva ’Ó út kútja’-ként értelmezhetjük (BÁRCZI 1951: 36–7) a szószerkezetet, amelynek BÁRCZI legfeljebb csak az *Ohut* részét tekintette — igaz, nem biztosan eldönthetően — összetételnek és ennek megfelelően tulajdonnévnek (i. m. 182–3, 185–6). A monográfia ennél többet nem is mond erről a helyről, de részletesen foglalkozik az egyes szerkezetalkotó lexémák etimológiájával és hangtörténeti összefüggéseivel.

Az *Ohut cuta* jelölt birtokos jelzős szerkezet, amely — éppúgy, mint a már tárgyalt *Mortis uuasara kuta* — lokális viszonyt fejez ki, és az ’Ó útnál / út mellett lévő kút’ értelmű. A kút, akárcsak az alapítólevél többi helyén (a fentiek mellett még: *Zilu kut*, *Kues kut*, vö. 4.9.), természetes forrást vagy ásott vízvételi helyet egyaránt jelölhet. A *kút* a régi névanyagban jelölt birtokos jelzős szerkezetben főleg személynévi előtaggal áll ugyan elsősorban: 1267/1380: *Chabakuta*, 1258/1259: *Julakuta* (KMHsz. 1. *Csaba kútja*, *Gyula kútja*), de előfordul helynévi főtagok mellett is: 1321: *Gurthanuskutha* (KMHsz. 1. *Gyertyános kútja*), 1341: *Egruskuta*, 1240: *Nyrkutha* (HA 2: 61, 66),¹⁶⁶ s bár a régiségből olyan példát nem tudok idézni, amelyben az előtagként álló helynév kétrészes lenne, az ilyen névszerkezetek meglétének elvileg semmiféle akadályát nem látom (az efféle nevek megtalálhatók a mai névanyagban is: *Közép-Kutvik kútja*, TMFN 359), így nincs arra sem különösebb okunk, hogy az *Ó út kútja*-t ne tekintsük tulajdonnévnek.

Az *út* utótagról itt annyit érdemes megjegyezni, hogy e helyütt — eltérően a *hodu utu*-beli előfordulástól — tövéghangzó nélküli formában áll, ami pontosan beleillik abba az állapotba, amelyet a Tihanyi alapítólevél nyelvi anyaga e tekintetben mutat (vö. BÁRCZI 1951: 75), noha a forrásban ez az egyetlen olyan szó, amely véghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel. Ennek ellenére ahhoz nemigen férhet kétség, hogy az *Ohut* nevet az *ó* ’régi’ melléknév és az *út* összetételének tarthatjuk. A pécsváradi hamis alapítólevél különböző átirataiban Baranya megyébe lokalizálhatóan ugyanilyen név szerepel: +1015/+1158 stb.: *Owvt* ~ *Ou utu* ~ *Owut* (DHA 1: 74), s ilyen útnevet későbből is ismerünk: 1479: *Quandam antiquam viam ovth vocatam*, sőt egy alkalommal — majd egy fél évezreddel később — az alapítólevélbeli előfordulással szinte teljesen azonos

¹⁶⁶ A *Gyertyános kútja* típusú nevek értelmezésében ’a Gyertyános nevű helyen lévő kút’ magyarázat mellett azonban fennáll az a lehetőség is, hogy ezeket egy eredeti *Gyertyános-kút* ’gyertyánfa mellett lévő kút’ névből 3. személyű birtokos személyjellel bővült formáknak tekintsük. Az ilyen szerkezeti változás nem volt ritka a régi nevek körében, de az e típusba tartozó nevek akár elsődlegesen is létrejöhetnek, mivel bennük a birtokos személyjelnek csupán formális szerepe is lehetett, amely a hasonló névmodellekhez való igazodást jelezte (vö. TÓTH V. 1996: 64–70).

formában jön elő: 1542: *Ohwth* (Oklsz. *ó*). Az *oh* írásmód a szó régebbi, mássalhangzós ejtésével állhat összefüggésben, ami az *agg*-gal való etimológiai azonosítását erősítheti (vö. TESz., EWUng.).

Az *ó* a régi helynévanyagban gyakran szerepel jelzőként, elsősorban településnevekhez kapcsolódva: 1342: *Ochalanus*, 1322: *Omaria*, de víznevek mellett is előfordul: 1327: *O-Ida* (KMHSz. 1. *Ócsalános*, *Ómarja*, *Ó-Ida*). A megfelelő névpár ilyenkor vagy alapalakban áll (*Csalános*, *Marja*, *Ida*), vagy az *új* jelzővel: 1327: Separat terram *Vynerges* a terra *Onerges* (Oklsz. *ó*). Az *ó* gyakran alkotott helynevet különböző földrajzi köznevekkel is: *Óvár*, *Ótelek*, *Ó-rév*, *Ó-kút* (az adatokat lásd: Oklsz. és KMHSz. 1. *ó* alatt). Helynevekben ma sem ritka: Tolna megyében több tucat földrajzi név szerepel *ó* jelzővel (TMFN 726–9). Névrendszertani tekintetben megválaszolásra vár az a kérdés is, hogy *Mortis* határában — ahol a fehérvári hadi út is meg van említve — vajon miféle utat jelölhetett az *Ohut*, melyik út lehetett az, amelyik még a nagy jelentőségű, régóta használt Fehérvárra menő útnál is régebbi volt. Ennek a kérdésnek a megválaszolására azt követően tesztek kísérletet, hogy megvizsgáltuk az ez utóbbi utat érintő oklevélbeli körülményeket.

4.33. *Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*

A Tihanyi alapítólevél alighanem legismertebb szóránya *Mortis* határleírásából való: a birtok határát egy részen a fehérvári hadi út jelöli ki. A kérdéses hely az oklevél szövegében így szerepel: „inde ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea”. Ezt a részt az interpretációk többsége két egységre bontva értelmezi: a ‘Castelic-hoz és a Fehérvárra menő hadútra’ típusú szerkezettel adja vissza MÉSZÖLY (1956: 9), GYÖRFFY (ÁrpOkl. 107) és ÉRSZEGI (2004: 3), de megemlíti ezt a lehetőséget BÁRCZI is (1951: 39–40). E felfogás szerint *Castelic* is, és a *Feheruuaru rea meneh hodu utu* is *Mortis* határának egy-egy pontját azonosítaná. BÁRCZI ezt az értelmezést amiatt tartja kevésbé valószínűnek, hogy *Mortis*-nak az általa feltételezett környezetében, Tolna megye északi szélén a *Castelic* név későbbi jelenlétének a nyomát sem látja. Bizonytalanná teszi mindent az a körülmény is, hogy az oklevél a következőnek tárgyalt *Fotudi* birtok határában egy *Kasztelic*-ra vezető utat említ. Ez a név kétségtől azonos a fenti *Castelic*-cal, hiszen a szó eleji *k ~ c* helyesírási változatok a diploma más helyein is megjelennek (pl. *Kues kut ~ cues humuc*, *Mortis uuasara kuta rea ~ Ohut cutarea*), a szóbelseji *sz*-t pedig az egyik helyen a tipikusabb *z* jelöli, de ilyen értékben az *s* máshol is (*Gisnav*) előfordul az alapítólevélben. Ha tehát a *Mortis* határleírásában említett *Castelic* ennek a településnek a határában vagy a határvonalánál volna, akkor a közeli *Fotudi*-nál említett útnak is nagy valószínűséggel ide kellene vezetnie, erről azonban nem esik szó a diplomában.

BÁRCZI szerint az oklevél szövege ezen a helyen nem világos, és megenged egy másik — a fent említett lokális viszonyok miatt valószínűbb — értelmezést

is, miszerint a kérdéses határjelölő út az „(egyik irányban) *castelicre* és (a másik irányban) Fehérvárra megy” (i. m. 39–40). Ezt a felfogást teszi magáévá ZELLIGER (2005: 32), és „szó szerint” megadott fordításában SZENTGYÖRGYI is így adja vissza a szöveget (2005: 61, lásd az 5. jegyzetet is). Ezt az értelmezést a BÁRCZITól fölhozott közvetett, mondhatni negatív érv mellett szövegteni természetű magyarázatokkal is alá tudjuk támasztani, mind a latin, mind pedig a magyar szövegrészre vonatkozóan.

Mortis birtok határának a leírását — mint ahogyan erről már szó volt — rövid bevezető szakasz után valójában a magyar nyelvű helymegjelölések felsorolása adja, ahol az egyes határpontok megnevezését minden esetben egy-egy latin nyelvű adverbium vezeti be: *hinc*, *inde* (kétszer), *postea*, *et exinde*, *ac postea*, *post hęc*. Az *inde* szerepel az *ad Castelic* előtt is, ám utána csupán egy *et* áll a *Feheruuaru*-val kezdődő rész előtt jelezve, hogy itt nem új határpontról van szó. Hogy a *Castelic* nem a határpontok egyike, az is mutatja, hogy e részben minden egyes helymegjelölés után — az adott egységnek a szövegbe való kapcsolását biztosítva — a *rea* névutó áll, ami azonban a *Castelic* után nem szerepel. Ez a szerkesztésmód már önmagában is bizonyítaná ennek a két részletnek a szorosabb összetartozását, de mindezt megerősíti a magyar szövegrésznek a szerkesztése is.

Ha egyelőre pusztán csak az *et* után álló részt nézzük is, feltűnő, hogy a *Feheruuaru rea meneh hodu utu rea* [*fehérűaru rěa mēney xodu utu rěa*]¹⁶⁷ hét lexémából áll, amelyek között egy vagy két összetett szó (*Feheruuaru*, de a *hodu utu* is tekinthető annak) és két névutó is szerepel. Ha mindebből elhagyjuk az utolsó *rea*-t, amely e szövegrészt — a környező szórványokhoz hasonlóan — a latin szövegbe illeszti bele, akkor is hat lexémával állunk szemben: ilyen terjedelmes szórványt én magam más oklevelekből nem ismerlek. A szövegrészben a hadi út haladási iránya folyamatos melléknévi igeneves (*meneh*) szerkezettel van megjelölve, amely a *rea* névutóval kifejezett határozót vonz. Mi indokolja vajon az itt látható bonyolult fogalmazást, amikor a hasonló szemantikai kapcsolatok másutt sokkal egyszerűbb grammatikai konstrukciókkal vannak kifejezve? Az oklevelekben ugyanis gyakran találkozni irányjelölő szerepű útnevekkel, amelyekben az (akár települést, akár más helyfajta jelölő) helynévi előtag vagy alap-

¹⁶⁷ A *Feheruuaru* olvasását megnehezíti a szó egybeírása, pusztán helyesírási alapon ugyanis nem dönthető el, hogy az *uu* jelölés a *uuaru* szó β -jére vonatkozik-e — ami e hangnak az általános, de nem kivétel nélküli betűjele az alapítólevélben —, vagy pedig az egyik eleme a *fehér* tövégi magánhangzója. BÁRCZI JAKUBOVICHRA (1924) támaszkodva véghangzó nélkül olvassa a *fehér* előtagot (1951: 40, 78), újabban azonban ismét felvetődött a véghangzós [*fehəriűaru*] olvasat lehetősége is (ABAFFY 2003: 321). Tipográfiai eszközökkel etimológiai szótáraink is jelzik az általuk megfelelőnek tartott tagolást: az EWUng. a *fehér* és a *vár* alatt is *feheru|uaru* szegmentálást ad, ugyanígy jár el a MSzFgrE is a *fehér*, valamint a TESz. a *vár* címszó alatt, míg ez utóbbi szótárunk a *fehér*-nél *feher|uuaru* formában tagolja az adatot.

alakban, vagy *-i* képzős formában kapcsolódik az *út(ja)* főtaghoz: 1286/XVI.: *Warady wth*, 1330: *Ydaynoguth*, 1330: *Beerch uth*, 1341/1342//XVIII.: *Baranka utha*, 1347: *Humukhegvtha* stb. (KMHsz. 1.). Igen kevés példa van csupán arra, hogy az utat igeneves szerkezet jelöli meg: 1338: *Zenthivanra meneu golugth*, 1401: *Inter duas vias quarum una Chabaramenewth et alia ywanfelderemene wth appellerentur* (OkI Sz. *gyalog-út, út*).

Az alapítólevél szövegezője egyszerűbb és bizonyára gyakrabban is használt nyelvi szerkezetet választhatott volna tehát, ha a kérdéses utat csak egyetlen irány megjelölésével kívánta volna meghatározni, ám ehelyett — bizonyára a minél pontosabb azonosítás végett — azt a megoldást alkalmazta, hogy az adott ponttól ellentétes irányban fekvő két településsel határozta meg az út haladási irányát. Ezt a mai nyelvben is meglehetősen bonyolult szerkezetekkel lehet kifejezni: az adott helynevek vagy összekapcsolt határozóként igeneves konstrukcióban (*a Kesztlőcről Fehérvárra menő út*), vagy névutómelléknévvvel együtt (*a Kesztlőc és Fehérvár közötti út*) állnak. Az egész kifejezést a szöveg fogalmazója nem kizárólag magyar elemekből hozta létre: a *Castelic* és a *Feheruuaru* közé a latin *et* kötőszó került be, talán tévedésből kétszer is,¹⁶⁸ ami akár a komplikált fogalmazásból is adódhatott.

A két, egymással mellérendelő viszonyban álló helynév további grammatikai kapcsolatai azonban nem tisztázhatók egyértelműen. Az egyik interpretációs lehetőség szerint a *meneh* vonzataként álló *rea* nemcsak a *Feheruuaru*-ra vonatkoznék, hanem a *Castelic*-ra is, tehát egy teljesebb és tisztán magyar nyelvű **Castelic (rea) es Feheruuaru rea meneh* szerkezetként lenne értelmezhető. Ebben az esetben a *Castelic* előtt álló *ad* az egész egységet lezáró névutóval együtt az általuk közrefogott egész szerkezetre utalna: *ad (Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu) rea*, ugyanúgy, mint a felsorolásban nem sokkal előbbre szereplő *ad holmodia rea* esetében.¹⁶⁹ A másik, kevésbé valószínű lehetőség szerint az *ad* a *Castelic*-ra utalna olyan formában, ahogyan a *Fotudi* birtokon említett út megjelölésében is szerepel: *ad uiam, quę ducit ad Kastelic*. Ennek a feltevésnek azonban ellene szól az, hogy ez utóbbi szerkezetben az *ad* a latin *ducit*-hoz tartozik, az előző esetben viszont az *ad Castelic ... (rea?) meneh* szerkezetben magyar igenév vonzataként állna (esetleg a *rea*-val együtt), amire hasonló példát nem ismerek.

A kérdés ezek után már csupán az lehet, hogy hol is keressük az itt emlegetett *Castelic ~ Kastelic* települést. Ezeket az alakokat a későbbi *Kesztölc* formáknak

¹⁶⁸ SZENTGYÖRGYI szerint az & mellett egy betűnyi helyen halvány írás, valószínűleg egy másik, később kivakart & is látszik (2005: 51, 14. jegyzet).

¹⁶⁹ Ez utóbbit BÁRCZI kétszeres, magyarul is, latinul is kifejezett irányjelölésnek mondja (1951: 190).

feleltethetjük meg.¹⁷⁰ BÁRCZI megjegyzi, hogy ilyen helynév több is van és volt az országban (i. m. 39), én azonban mindössze csak kettőről tudok: az egyik az egykori Esztergom vármegyében feküdt (Gy. 2: 295), a másik pedig Tolnában (Cs. 3: 435). BÁRCZI ez utóbbit talán azonosíthatónak tartotta az alapítólevélbeli említéssel, de szerinte „ez az azonosítás sem föltétlenül meggyőző”,¹⁷¹ elsősorban azért, mert távol van *Mortis* és *Fotudi* általa feltételezett helyétől (i. m. 39–40). BÁRCZI aggályait azonban — úgy vélem — egyrészt újabb adatok bevonásával, másrészt pedig a helyrajzi viszonyok tüzetesebb átvizsgálásával megnyugtató módon eloszlatjuk.

Amit BÁRCZI és előtte CSÁNKI (Cs. 3: 435), illetve PAIS (1949) is csak sejtett a középkori Kesztlőc helyéről, azt a mai élőnyelvi és a 18–19. századból való térképes adatok nagy pontossággal rajzolják meg számunkra. A *Kesztlőc* név, illetve a vele alkotott *Kesztlőc-hegy*, *-oldal*, *-völgy* stb. összetételek Tolna megye négy, egymással szomszédos településén is megtalálhatók: Decsen, Alsónánán, Várdombon és Alsónyéken (TMFN 484, 491, 494, 501). A tucatnyi névadat jó-kora területet jelez, és nemigen lehet kétséges, hogy az egykori falu határának kiterjedését mutatja, amelynek központi része a Várdomb és Alsónána közötti térségre tehető. Ezen a szűkebb környéken, az utóbbi község határában találunk egy *Régi-faluhely*-nek nevezett dombos területet (i. m. 490), amelyen a hagyomány szerint a török hódoltság előtt Nána falu feküdt. Aligha tévedünk azonban, ha ebben nem (Alsó)Nána, hanem az elpusztult Kesztlőc egykori helyét látjuk. Közvetve erre utal az a körülmény is, hogy a környéken még a 18–19. századi térképeken sem látni olyan pusztát, majort vagy más lakott helyet, amely — akár megváltozott néven is — egykori nagyobb településre utalna, s amelyet az elpusztult Kesztlőc faluval azonosítani tudnánk.

Ezen a területen, a korábbi faluhelytől kissé távolabb, a Kesztlőc-hegy lábánál létesült a 18. században német lakosság betelepítésével az a falu, amely a *Várdomb* nevet kapta (1773: *Vardomb*, FNESz., vö. MNLex.). A TMFN megemlíti, hogy „A hagyomány szerint a falu arra a magaslatra, dombra települt, amelyen a római uralom idején erődítmény, vár állott. Innen ered a falu neve.” (491). E hagyományt igazolják a régészeti kutatások is, amelyek az *ad Statuam*-ként említett helyen (ehhez lásd FINÁLY 1884: *statua*) római kori tábornak, temetőnek és utat tártak fel (MNLex. *Várdomb*). A mai helynévanyag is megőrizte e korszak emlékét: az újabban szőlőhegynek használt dombon egy jelzőkönek *Római-kő* ~ *Római-oszlop* a neve, a hegyen átvezető utat pedig *Római út*-nak nevezik, s a helybeliek úgy tudják, hogy itt vezetett az a római hadi út, amely Buda és Eszék között vonult (TMFN 494). Ugyanez a megnevezés az út délebbi, Mohács, illetőleg Udvar területén átvezető szakaszára vonatkozóan is használatos

¹⁷⁰ Ennek etimológiai, hangtörténeti vonatkozásairól alább szólok.

¹⁷¹ BÁRCZI nyomán KRISTÓ szintén bizonytalan azonosíthatóságról szól (1996: 175).

(BMFN 2: 483, 583). Ezt Pannónia római útjai közül GYÖRFFY GYÖRGY a legfontosabbak közé számítja (Gy. 2: 340).

Azt, hogy e jelentős út mellett a Várdombnál levő hegyen, az egykori Kesz-tölc területén valamikor erősség állott, nemcsak a szóbeli hagyomány őrizte meg, és nemcsak a régészeti kutatások bizonyítják, hanem magának a *Kesztölc* névnek az eredeti etimológiai jelentése, szemantikai tartalma is utal erre. A *Kesztölc* az etimológiai irodalom egybehangzó véleménye szerint a magyarba szláv jövevénynévként került be, megfelelői gazdagon adatolhatók a különböző szláv nyelvekből (FNESz. *Kesztölc*). A helynév alapja a szláv **kostelъ* 'vár, erősség, erődtemplom' jelentésű főnév (vö. BÁRCZI 1951: 40),¹⁷² amely — mint több más nyelvbéli megfelelője is — végső soron a latin *castellum*-ra megy vissza.¹⁷³ A **kostelъ*-hoz járuló szláv *-bcb* képző funkciója azonban nem ítéltető meg egyértelműen, mivel ez kicsinyítő képzőként éppúgy járulhatott a közsző-hoz, mint eredetileg többes számot jelölő helynévképzőként. BÁRCZI ez utóbbi lehetőséget tartja valószínűbbnek gyakori használata miatt (i. h.). ŠMILAUER szerint a mai szláv nyelvekben a *kostel* többől különböző képzők segítségével alakult formák egész sora van jelen (1970: 96), köztük több olyan is található, amely *-c-* elemet tartalmazó formánssal áll (ezek funkcióira lásd i. m. 31–2).

A **Kostelbcb* tehát kétségtelenül szlávok adta név, amelynek nyelvi jellegéből azonban sajnos, nem tudunk következtetni a keletkezésének sem a korára, sem pedig a körülményeire. Az egykori római erődítmény, illetőleg később ennek a maradványa — amely mellett a kezdetben nyilván szlávok lakta falu megtelepült — ugyanis a birodalom bukását követően akár évszázadokon át fennmaradva is szolgálhatott a névadás alapjául. Bennünket azonban sokkal inkább az érdekel, hogy e név mikor kerülhetett át a magyarba, azaz az általa jelölt területen mely időszakban jelenhetett meg a magyarság. Az alapítólevélbeli *Castelic ~ Kaztelic* azonban nem mutat olyan egyértelmű jegeket, amelyek alapján minden kétséget kizáróan következtetni lehetne arra, hogy szláv vagy magyar anyanyelvű népesség használta-e a nevet az alapítólevélben rögzített formájában.

Nem magyarázható megnyugtatóan az alapítólevélbeli alakok első szótagi *a-s* írásmódja, mivel a szláv etimon alapján itt *o-t* várnánk. A *Castelic, Kaztelic* formákat [*kásztēlic*]-nek szokás olvasni, ám ebben az esetben az első szótag *ā*-ja magyarázatra szorul. BÁRCZI arra gondolt, hogy a nevet esetleg egy olyan szláv (magyarországi szlovén) nyelvváltozatból vettük át, amelyben a név *ā*-val hangzott (1951: 40), ám ilyen alakokról nincs közvetlen tudomásunk. E föltételezett *ā*-ból a névben később jelentkező *e* létrejöttét HORGER hátraható magánhangzó-hasonulásként magyarázta (1926). Legutóbb BENKŐ LORÁND az ómagyar nyílt *e*

¹⁷² Ennek a közszőnek a szlávok által helynévként használt alakja a magyar *Keszthely* végső forrása (FNESz.).

¹⁷³ Ennek német megfelelője került be a magyarba is *kastély* formában (vö. TESz.).

hangszínét elemezve egész sor olyan régi helynevet mutatott be, amelynek *a* betűvel írott adatai $\ddot{a} \sim \epsilon$ ejtésre utalnak (1998b). E nevek között említette a *Castelic*-ot is (i. m. 25), amelyet eszerint [*käsztelic*] ejtésű formának tart. Az átvétel körülményeit — dolgozatának másfajta irányultsága miatt — sajnos, nem magyarázza, ám ebben az esetben arra lehet leginkább gondolni, hogy egy szláv **Kos-_{tel}cb* alak a magyarba hangtani adaptációval, magas hangrendű szóként kerülhetett át. A két fenti megoldási lehetőség közül ez utóbbi kínál ellentmondásmentes, kézenfekvőbb magyarázatot. Mindebből pedig az is kitűnik, hogy az *a*-val való jelölés szláv formára etimológiai és helyesírás-történeti okok miatt nemigen mutathat, tehát az alapítólevélbeli adatok magyar névhasználókra utalnak. Az *a*-val való lejegyzés magyarázatoként azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy az írrok a névvel egybecsengő — mert mint láttuk, vele etimológiailag azonos gyökerű — latin *castellum* szóhoz igazodva rögzítette ilyen alakban a megnevezést.

A magyarrá vált helynév a későbbiekben egész sor hangváltozáson ment keresztül (ezekről részletesen lásd HORGER 1926), amelynek — az alapítólevélbeli első *Castelic* ~ *Kasztelic* említésétől kezdve — szinte minden fázisát (a harmadik szótagi magánhangzó eltűnése, $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció a második szótagban, az *l* pótlónyúlásos kiesése) jól reprezentálják a fennmaradt adatok: 1240: *Keztelch*, 1381: *Keszteulch* (Cs. 3: 435), MKFT: *Kesztöcz*, mai *Kesztőc* (TMFN i. h.). A MELICH által (1926) problematikusnak tartott, valószínűleg inkább az Esztergom megyei Kesztlőkre vonatkozó *1075/+1124/+1217: in *Kestelci* adat (DHA 1: 215) a fenti változási sor helyességét nem kérdőjelezi meg, leginkább párhuzamos fejlődésű alaknak tekinthetjük. Az átvétel korát illetően a szóvégi *c* hangnak lehetne még fontos mondanivalója, ha pontosan tudnánk, hogy mikortól jelent meg ez a hang a magyar nyelvben. A legkorábbi ómagyar jövevényszavak *c*-jét szó végén *t*-vel helyettesítették (vö. ABAFFY 2003: 313), s éppen az 1055-ből való *Castelic* az első nyoma a *c* hang meghonosodásának a magyarban (vö. BÁRCZI 1951: 113).

Az a hadi út, amely *Mortis* határpontjaként az alapítólevélben említve van, észak–északkeleti irányban Fehérvár, délkeletnek pedig Kesztlőc felé haladt. Ez a jelentős közlekedési vonal, amely Győr–Fehérvár–Tolna irányban húzódott, és Bizáncon át Jeruzsálembe tartott, évszázadokon át a hadak fontos vonulási útja volt: később ezen érték el Kis-Ázsiát a keresztes seregek is. Az ezt jelölő *hodu utu* BÁRCZI szerint tekinthető birtokos jelzős, de sokkal inkább magyarázó főnévi jelzős összetételnek (1951: 183) vagy köznyelvi (értsd: közszói) körülírásnak (i. m. 66). Ma inkább jelentéssűrítő összetételnek mondanánk, amelynek jelentése ’hadak vonulására alkalmas nagy út’-ként határozható meg. Ilyen utakat a források az országban több helyen is említene, a Tihanyi összeírásban például háromszor is előfordul, ahol a már korábban szereplő (4.17.), Balatontól délre vezető út kétszeri említése mellett a Tolna környékén lévő hadútról is szó van. Az adatok tanúsága szerint a szó az alapítólevélben említett formában — leg-

alábbis alaktani értelemben — az egész középkoron át használatban volt. A később általánossá vált formájában, *-i* képzős előtaggal csak a 15. század második felében tűnik föl: 1472: *Vie strate magne Hadywth vocate* (Oklsz. *hadi út*). Ilyen alakban, *Hadi út*-ként a mai helynevek között is előfordul (pl. TMFN 162, SMFN 187, ZMFN 2: 88, VeMFN IV, 111, 123, 126, 151, 418).

A Tihanyi alapítólevélben említett hadi út bennünket közelebbről érdeklő része Fehérvártól dél felé a Sárvíz mocsaras völgyétől keletre, azzal párhuzamosan haladt egészen Szekszárdig, ahol a vízfolyást átlépve annak a nyugati oldalán vezetett tovább. A mellette fekvő *Mortis* birtok fent bemutatott lokalizálása szerint Fehérvár ettől a helytől mintegy 80 kilométerre feküdt: azt, hogy e viszonylag távoli hely szerepel az út irányának megjelölőjeként, nyilvánvalóan magyarázza Fehérvár különlegesen fontos szerepe. Kesztlőc ennél jóval közelebb, *Mortis*-tól mintegy 30 kilométer távolságban kereshető,¹⁷⁴ ennek ellenére magyarázatra szorul, hogy miért éppen ez a település szerepel a másik irány megjelölőjeként. Stratégiaiilag fontos helyét a régi út mellett mutatja a már említett római kori erőssége, s erre utal az is, hogy a krónikás hagyomány szerint néhány évtizeddel a Tihanyi alapítólevél kiadását követően itt vonta össze Salamon király a seregét, amikor Géza ellen indult (BÁRCZI 1951: 40). Kesztlőc későbbi fontosságára következtethetünk abból is, hogy a középkorban vámszedő hely volt (Cs. 3: 435). Mindez már önmagában is érthetővé teszi e településnek az említését, de még inkább megerősíti ennek a kézenfekvő voltát az a körülmény, hogy a 18–19. századi térképek (EKFT, MKFT, LIPSZKY, Mappa) is azt mutatják, hogy a Kölesd környéki *Mortis*-tól délre az egykori hadi út mellett Kesztlőcig csak egyetlen település, Szekszárd feküdt. Ez azonban az alapítólevél kiállításakor talán még kevésbé jelentős hely lehetett: utóbb hiteles helyként is működő monostorát I. Béla király csak 1061-ben alapította meg (KMTL 629).

A *Fotudi* birtokon (a későbbi *Fadd* településen) említett *Kasztelic*-ra vezető út nem pontosan azonos az itt tárgyalt hadi úttal. *Fotudi Mortis* feltételezett helyétől keletre mintegy 10 kilométer távolságban, a Duna mellett feküdt. Még a 19. század elején készült térképek (LIPSZKY, Mappa, GÖRÖG) is jól mutatják a terület régi úthálózatát, s benne azt a már említett római kori Duna menti nagy utat, amely Budától haladt dél felé Eszékig, onnan pedig tovább a Balkán irányába. Ez az út *Fadd* nyugati határszélét átszelve (a valószínűleg *Mortis*-sal azonos) Apátitól nem messze délre egyesült a Fehérvárról jövő hadi úttal. A *Fotudi* határában említett „(via) quę ducit ad viam *Kasztelic*” éppen azt az útszakaszt jelelhette, amely a Dunától délnyugati irányban elkanyarodva vezet a Fehérvár és Kesztlőc között haladó hadi út irányába.

¹⁷⁴ BÁRCZI arról szól, hogy Fehérvár és Kesztlőc körülbelül ugyanolyan távolságra feküdt *Mortis*-tól, ezt azonban annak alapján jelentette ki, hogy a birtokot jóval északabbra, Fejér megye határának a közelében helyezte el (1951: 40).

Szükségnek látszik tisztázni még azt is, hogy Tolna vára, amelynek pontos helyét ugyan nem ismerjük (KMTL 679), de amely már az alapítólevélben is vámmal és révvel rendelkező helyként szerepel,¹⁷⁵ és a vármegye központja volt, miért nincs megemlítve legalább a fenti utak haladási irányával összefüggésben, amikor Tolna település *Mortis* feltételezett helyétől legfeljebb 8-10 kilométerre feketett, Faddhoz pedig csupán feleannyi távolságban volt. Ezt az magyarázza, hogy mind a Duna menti nagy út, mind pedig a Fehérvár és Keszthely között húzódó hadi út Tolna településtől — s így talán az egykori vártól is — kissé nyugatra haladt. A későbbi térképek azt mutatják, hogy Apátit egy kisebb út kötötte össze Tolnával. Egy távolabb fekvő település esetében Fehérvár mellett esetleg a szintén jelentősebb Tolna szerepelhetne a hadi út haladási irányának megjelölőjeként, ám a közeli *Mortis*-ról szemlélve a fenti okfejtés szerint ez nem tükrözne volna pontosan a valós helyi körülményeket. A Tolnával északkeletről szomszédos Faddról szintén egy kisebb út vezetett közvetlenül Tolna településre, amelyet az 1211. évi Tihanyi összeírás világosan elkülönít a másik, *Hadút*-nak mondott úttól.¹⁷⁶ „ad viam, que ducit ad castrum Talona”, illetőleg: „venit per campum metis interpositis ad *Hodut*” (PRT 10: 511, vö. 417–8).¹⁷⁷ A Fehérvárról Keszthely felé haladó *hodu utu* és a *Fotudi* birtokról *Kasztelic*-ra vezető út — amely a Duna mellékéről kanyarodik ebbe az irányba — ezen a szakaszon, néhány kilométerrel a találkozásuk előtt meglehetősen közel haladtak egymáshoz. Nem tűnik elképzelhetetlennek tehát, hogy *Mortis* keleti határa egészen ez utóbbi nagy útig is kiterjedt, amely — mint láttuk — már a római korban is fontos szerepet játszott, s így a fehérvári hadútnál is régebbi lehetett. Ezek ismeretében megkövethető talán az a feltevés is, hogy az *Ohut cutarea* szórványban említett *Ó út* éppen ezzel az úttal azonosítható. Emellett az is elképzelhető, hogy a Fehérvár és Keszthely irányába haladó hadi út megjelölésére amiatt használta az írnok a nehézkes, ám pontosan azonosító formát, hogy egyértelműen elkülönítse ettől a másik, szintén nagy jelentőségű úttól.

Fehérvár nevének BÁRCZI a monográfiájában nem szentelt különösebb figyelmet, mindössze annyit állapított meg róla, hogy a *Feheruuaru* melléknévi tulajdonságjelzős összetétel, és kétségtelenül földrajzi névként szerepel a kérdéses út köznévi, körülírászerű említésében (1951: 40, 66, 183). A részletesebb elemzés elmaradását bizonyára ugyanaz a vélemény magyarázza, mint amelyet BENKŐ LORÁND az alábbiak szerint fogalmazott meg *Fehérvár* neveinkről:

¹⁷⁵ Erről részletesebben lásd a 4.63. pont alatt.

¹⁷⁶ Ez utóbbi név itt valószínűleg nem a Fehérvárról, hanem a Duna mellől Keszthely irányába tartó utat jelöli.

¹⁷⁷ Ez a körülmény ad magyarázatot arra is, hogy az 1055. évi alapítólevél miért nem említi *Fotudi*-val összefüggésben sem a vele szomszédos tolnai várat a nagy út irányának megjelölőjeként (másképpen: PRT 10: 417).

„ezeknek a korai Árpád-korban már ismert, használt elnevezéseknek a közszói elemei különösebb magyarázatot nem igényelnek, a bennük szereplő színnevek a szóban forgó erődítmények fehér színére utalnak, amely általában a mészkőből, illetőleg a mésszel építkezés velejárója” (1998a: 121). Ennek ellenére e nevek keletkezésével összefüggésben különféle vélemények fogalmazódtak meg, amelyek két téma köré csoportosíthatók, s amelyek nemcsak a magyar névadás alapjait érintik, hanem a nyelvi-névtani interpretáció néhány lényegbevágó kérdését általában is felvetik, ezért — noha tárgyalásuk az alapítólevél problematikájától kissé messzebbre visz el bennünket — e helyütt sem igen kerülhetők meg.

Az egyik kérdéskör a *fehér* értelmezésével áll kapcsolatban. Többen úgy vélekednek, hogy e jelzőnek a konkrét szín jelentése mellett más, elvontabb értelme is lehetett. Felmerült, hogy a *fehér* és a *fekete* színnévnek szimbolikus jelentése is volt: népek, néprészek megnevezéséhez kapcsolódott hozzá, főemberek neveként használták, helynevekben pedig — a nomád népek körében különösen jellemző módon — az előkelőség kifejezésére szolgált. Ezeket a véleményeket főképpen történész kutatók fogalmazták meg, elsősorban történettudományi bizonyítékokra támaszkodva. Minthogy ezeknek éppen erről az oldalról KRISTÓ GYULA meggyőző cáfolatát adta (1996: 165–7),¹⁷⁸ és szorosabb értelemben vett név- és nyelvtörténeti érvek sem merültek fel ezen elképzelések mellett, eltekinthetünk a részletes tárgyalásuktól.

Az a gondolat azonban, hogy „Az Árpád-kor elején a kőből való építkezés általában az uralkodóra volt jellemző, s ezért a fehér kőből emelt, esetleg fehérre is meszelt épületekhez a nagyszerűség, kiválóság, előkelőség, nemesség képzeete kapcsolódott.” (FNESz. *Székesfehérvár*) valamennyire a nyelvészeti szakirodalomban is gyökeret vert (KISS LAJOS fent idézett vélekedése mellett lásd még ZELLIGER 2005: 32). István király kisebbik legendája szerint ugyanis (Székes)-Fehérvár „kivételes előkelőségéről kapta nevét”, s e hagyományt a fent leírt várépítési móddal GYÖRFFY GYÖRGY kapcsolta össze (1977: 318). Kétségtelen, hogy a *Fehérvár* nevet a történeti források tanúsága szerint a Kárpát-medencében mindössze három hely viselte, ám ezek éppen a legfontosabb várak közé tartoztak: a későbbi Székes-, Gyula- és Nándorfehérvár.¹⁷⁹ Az a körülmény azonban, hogy más várakat e néven nem említene — noha a mésszel, mészkőből való várépítés (főleg később) nem lehetett éppen ritkaság — mindenképpen magyarázatra szorul.

¹⁷⁸ A bírálat VÁCZY PÉTER (1938) és IJF. HORVÁTH JÁNOS (1967) munkájára vonatkozik. KLIMA LÁSZLÓ dolgozatára (1993) KRISTÓ ugyan nem tért ki, ám e tanulmány ide vonatkozó részleteire kritikája ugyanúgy érvényes.

¹⁷⁹ GYÖRFFY *Fehérvár*-ként értelmezett még egy 1327>1410-ből való Abaúj megyei *Feyruar* adatot is (Gy. 1: 129), ám erről TÓTH VALÉRIA kimutatta, hogy betűtévésztséssel a *Feyrnar* [*fejírnyár*] ’fehér nyár’ helyett szerepel (2001a: 49).

A különféle helyeknek, földrajzi objektumoknak a színnévvel történő megjelenése gyakori névtípust hozott létre: számos *Fehér-* vagy *Fejér-hegy*, *-kő*, *-halom*, *-part*, *-patak*, *-víz*, *-tó*, *-szék*, *-ház*, *-egyház* stb. nevet ismerünk a régebbi és az újabb korokból egyaránt. E nevek azonban jórészt mikrotoponimák vagy belőlük alakult településnevek, s mint ilyenek csak viszonylag szűkebb körben használatosak. A várnevek ismertsége ezeknél jóval szélesebb körű lehetett, a fent említett Fehérvár nevéké pedig kétségtávol országos elterjedtségű volt. Ez pedig nyilvánvalóan azzal a következménnyel járhatott, hogy a később épült várak ugyanazt a nevet már nem kaphatták meg, még akkor sem, ha történetesen a külső jegyeik, a fehér színük ezt éppen lehetővé vagy akár kívánatossá is tette volna. Ezzel függ össze az is, hogy a három Fehérvár neve — annak ellenére, hogy a *Fehérvár* eleve kétrészes, jelzős szerkezetű név — már viszonylag korán elkülönült egymástól jelzői előtaggal: Nándorfehérvárt Anonymus *Alba Bulgariae*-ként említi, aminek magyarul a *Bolgárfehérvár* feleltethet meg (FNESz. *Belgrád*); *Gyulafehérvár* is latinul szerepel először: 1274: *Alba Jvle* (Gy. 2: 149); *Székesfehérvár* magyarul jelzős formában ugyan csak a 16. századból adathozható (1539: *Székes fëjrvár*, FNESz.), de a latin nyelvű használatban már jóval korábban utalnak királyi székhely voltára: [1161]>1427: *eccl. Albaregalis* (Gy. 2: 365).¹⁸⁰ A négy Kárpát-medencei *Vörösvár*-nak a jelzős változatát (*Bars*-, *Pilis*-, *Vág*- és *Vasvörösvár*) ezzel szemben csak a 19–20. századból tudjuk kimutatni (lásd a FNESz. megfelelő szócikkei).

A *Fehérvár* nevekkal kapcsolatos másik probléma azzal függ össze, hogy a megnevezések — mivel adataik a forrásokban a latin mellett magyar, szláv és német nyelven is előfordulnak — melyik nyelvben keletkezhettek, s más népek milyen körülmények között, mikor fordíthatták le őket a maguk nyelvére. Egyes vélemények szerint a magyarság magát a névtípust is más nyelvből vette át. Ebben a kérdésben BENKŐ LORÁND véleményével érthetünk leginkább egyet, aki szerint az ilyen nevek „az egyes nyelvekben egymástól függetlenül is keletkezhetek azonos szemlélet alapján, meg fordításként is átkerülhetnek egyikből a másikba” (1998a: 121). A magyarság feltehető vándorláskori környezetét áttekintve arra a következtetésre jutott, hogy „a magyarság e névadási móddal mint típussal feltehetően török nyelvi környezetben ismerkedett meg” (i. m. 126). Ismerve azonban azt a körülményt, hogy *vár* szavunk iráni eredetű, amely a vándorlások korában került be a magyarba (TESz.), még ezt a fenti behatárolást is kissé szűknek tarthatjuk. Másfelől pedig a helynévadás szemantikai modelljeinek általában nagyon lassú változását figyelembe véve sincs különösebb okunk

¹⁸⁰ BENKŐ LORÁND ezt az elkülönítést kirívóan későinek tartja ugyan (2002: 41), ám az Árpád-kor első felében a településnevek körében — a faluosztódás eseteit nem számítva — a differenciáló szerepű jelzővel való elkülönítésre alig van példa.

azt feltételezni, hogy — miként egyesek vélik — a honfoglalás korában a magyarság névkészletéből hiányoztak volna a *Fehérvár* típusú nevek.

Az egyébként elvileg bárhol és bármikor föltehető névkölcsönzés lehetőségét, különösképpen pedig ennek a névfordításban realizálódó formáját egy-egy olyan névtípust érintően, mint amilyen a *Fehérvár* nevéké is, általánosságban aligha érdemes és szerencsés vizsgálni, sokkal inkább lehetséges ezt az egyes nevekre vonatkozóan fölvetni. A bennünket közelebbről érdeklő (Székes)Fehérvár esetében KRISTÓ GYULA korábban azt a véleményt fogalmazta meg, miszerint e helynek egymással párhuzamosan adtak nevet a maguk nyelvén magyar és szláv névadók (1986: 37). Felfogását később azonban módosította, és úgy vélte, hogy a hely legkorábbi neve szláv nyelven *Belgrad* formában született meg, amit aztán a magyarok lefordítottak, és *Fehérvár* formában használtak (KRISTÓ 1996). Mivel az etnikai rekonstrukció szempontjából a nyelvi körülmények tisztázása ugyancsak fontos kérdés, az ebben az ügyben kifejtett érveit is alaposabb vizsgálat alá kell vetnünk.

KRISTÓ abból indul ki, hogy *Fehérvár* neve az Árpád-kori forrásokban a latin mellett német, szláv és magyar nyelven fordul elő (az adatokat lásd Gy. 2: 363–84). A latin és a német formákat nyilvánvaló fordításoknak tekinthetjük: az előbbieket a latin nyelvű oklevelezési gyakorlat hívta elő, az utóbbiak pedig német nyelvterületen született forrásokban szerepelnek. KRISTÓ szerint „szláv nyelvi alakra (*Belegrava*, *Bellegrava*, *Bellagrava*, *Bellegrave*, *Belegraba* vagy *Belegrata*) öt forrásban lelünk, vagyis mindegyik íráskép egyazon *Belgrad(a)* alakot mutatja” (1996: 170).¹⁸¹ Az öt különböző írásmódú alakból ilyen nagyvonalúan következtetni („vagyis”) egy tőlük alaposan különböző formára már önmagában is merészség, hiszen négyszótagos nevek állnak szemben a szlávban feltehető korabeli (**Bělgřadъ*) > *Belgrad*-dal (vö. FNESz. *Belgrád*), amelyek ráadásul utolsó mássalhangzójukban is feltűnően különböznek ez utóbbi névformától, s így valamelyest inkább talán latinos-olaszos alakot mutatnak. Feltételezve, hogy e problémák esetleg áthidalhatók lennének, ott tornyosul előttünk a következő kérdés: hogyan kerültek ezek a nevek a 12. századból való külföldi forrásokba?

¹⁸¹ Az öt forrás valójában csak négy, mivel egy 1147-ből való tudósítás (Nándor)Fehérvárt említi, és csupán utal arra, hogy ezt az azonos nevű város tiszteletére nevezték el, ám (Székes)Fehérvár neve konkrétan nem szerepel a szövegben (KRISTÓ i. h., Gy. 2: 365). A négy forrás közül két leírás ugyanarról az 1096-ban, az első keresztes hadjárat idején lefolyt csatáról számol be, így az [1125 k.] és [1190 k.] keletkezett dokumentum névhasználatára akár azonos gyökerekre is visszamehet (KRISTÓ i. h., Gy. i. h.). Ezt erősíti az a körülmény is, hogy mindkét forrás hasonló módon emlegeti a Bolgárország határán levő *Bellegrava* ~ *Bellegravia*-t, azaz (Nándor)Fehérvárt is (GOMBOS 1: 35–9, 2: 1106–8), amely névforma esetleg befolyásolhatta (Székes)Fehérvár nevének említését is.

E dokumentumok főképpen elbeszélő munkák, és KRISTÓ szerint éppen „a narratív kútfők adják vissza a legközvetlenebbül a tapasztalatszerzés idején, a hallomáskor, a település felkeresésekor használatban volt névalakot” (i. m. 171).¹⁸² Úgy véli, hogy az István király által épített várat a környéken viszonylag nagy számban élő szláv népesség nevezte el — s a nevet tőle vette át a magyarság —, e szláv etnikumnak pedig a 12. század végéig jelen kellett lennie a térségben, mert különben a német földi és az arabul író szicíliai krónikások, valamint a római adóbehajtók nem hallották volna tőlük saját nyelvükön a megnevezést (i. m. 176–7). A szlávtság itteni jelenlétét illetően KRISTÓ azonban csupán a 11. századi állapotot tekinti igazolandó körülménynek (a 12. századi szláv jelenlétet — mint láthatjuk — azzal támasztja alá, amit éppen igazolni szeretne): erre bizonyítékul olyan neveket hoz fel a Dunántúl északkeleti negyedéből, amelyek a 11. században a nyelvemlékek tanúsága szerint megvoltak, és szláv eredetre mennek vissza. Csakhogy ezek közül néhány (*Veszprém, Tihany*) mint helynév kétségkívül magyar eredetű (vö. FNEsz., és lásd a 4.1. pontot is), a szláv nevet viselő helyek pedig legkevesebb 40–50 kilométerre (pl. *Paloznak, Balaton*), némelyek viszont 80–100 kilométerre (*Visegrád* és a Tolna megyei *Kesztlőc*) találhatók Fehérvártól, így az ott élők aligha vehetők figyelembe a királyi székhely névadójaként, arról nem is szólva, hogy — amint Kesztlőc esetében láttuk — semmi sem igazolja e településeken a 11. században szláv népelemek jelenlétét. Ezzel szemben az ilyen értelemben leginkább szóba jövő 15–20 kilométeres körzeten belül az Árpád-korban csakis magyar eredetű településnevek (*Agár, Battyán, Bial, Börgön, Dús, Csór, Kér, Keszü, Moha, Pákoz, Szabadi, Úrhida* stb.) és mikrotoponimák (*Fertő, Sár, Kő-kút, Bérc, Bulcsú sara, Bökény Somlya, Mony, Borsod, Gyűrű, Lóakol* stb., ezekre lásd a Gy. 2. és a HA 2. Fejér megyét ábrázoló térképeit) tűnnek fel, a szlávból magyarázható helynévnek a környéken a nyomát sem látjuk.

A fentiek alapján úgy vélem, semmi okunk sincs arra, hogy Fehérvár környékén olyan szláv népesség jelenlétét tételezzük fel, amely elsőként nevezte volna el a királyi székvárost. Mellékesen jegyzem meg csupán, hogy azokban az esetekben, amikor hasonló várak elsődleges szláv neveivel kell számolnunk (pl. *Visegrád, Csongrád, Nógrád*), a magyarság e megnevezéseket többnyire kölcsönnévként vette át, és nem fordította le a maga nyelvére.¹⁸³ Az a körülmény, hogy néhány külföldi forrásban a fent tárgyalt, szláv-os-latinosnak mutatkozó alakok fordulnak elő, semmiképpen sem magyarázható tehát szláv névadással és a Fe-

¹⁸² Idrisi 1153-ból való leírása azonban nem személyes tájékozódás alapján, hanem beszámolókra támaszkodva készült (KRISTÓ i. h., Gy. i. h.). Az [1125 k.] és [1190 k.] keletkezett munkák névtani hitelességét jellemzi viszont, hogy például a Maros folyó neve az egyik forrásban *Maroc*, a másikban *Maroe* formában szerepel (GOMBOS 1: 35, 2: 1106).

¹⁸³ E tekintetben azonban kivételt jelenthet (Nándor)Fehérvár neve.

hervár körül élő szlávok 12. századi jelenlétével. E megállapítás akkor sem vonható kétségbe, ha ezen formák néhány előfordulásának az okát egyelőre — mivel a kérdéses források keletkezési körülményeit eléggé nem ismerem — magyarázni nem tudom.

Az alapítólevélbeli *Feheruuaru*-val kapcsolatban meg kell említeni még azt a tényt is, hogy a királyi székhelynek, Székesfehérvárnak a 14. század előttről való sok száz említése között — amelyeket GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában 15 lapon sorol fel (2: 363–75, 382–4) — csupán ez az egyetlen magyar nyelvű előfordulás szerepel a pár fent idézett szlávos alakú, a néhány német (*Weissenburg*) és a hatalmas többséget adó latin (*Alba*, *Alba Regia*, *Alba Civitas* stb.) nyelvű alak mellett, de nem találunk magyar változatot CSÁNKI 14–15. századi bőséges adattárában sem (Cs. 3: 305, 307–9). Ez a tapasztalat Fehérvár nevével kapcsolatban megfelel annak a gyakorlatnak, amely szerint a középkori latin nyelvű munkákban (oklevelekben, lajstromokban, gesztákban, krónikákban, legendákban stb.) az országos jelentőségű helyeknek: királyi és vármegye-központoknak, egyházi székhelyeknek, a fontosabb váraknak, városoknak a nevét latinos formában szerepeltetik (erről részletesebben lásd az I. fejezet 5.2.1. pontjában). (Székes)Fehérvárhoz hasonló egyöntetűséggel latinul említik a korai forrásokban például (Gyula)Fehérvár és Esztergom nevét is (Gy. 2: 143–54, 237–45). Az alapítólevélbeli magyar nyelvű említés okaként gondolhatunk arra is, hogy a 11. század közepén az oklevelezésben a latinizáló gyakorlat esetleg még nem alakult ki,¹⁸⁴ de sokkal inkább magyarázza a magyar nyelvűséget az előfordulás nyelvi jellege, környezete. Mint láttuk, Fehérvár neve a *Mortis* birtok határjelölő útjaként szereplő *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea* szerkezetben fordul elő, az út haladási irányának megjelölésére. E BÁRCZI szerint is inkább köznévi megnevezésnek, körülírásnak tekinthető bonyolult konstrukció (1951: 66) ilyen formájában kétségkívül az oklevélszerző megfogalmazását tükrözheti, és már csak a benne szereplő latin *et* kötőszó miatt sem tekinthető tulajdonnévnek.¹⁸⁵

Mint láttuk, *Mortis* birtok leírásában más helyekkel kapcsolatban is szerepelnek olyan megnevezések (*Gnir uuege holmodia*, *Mortis uuasara kuta*, valamint az alább ismertetendő *Petre zenaia hel*), amelyeket — elsősorban alakszerkezeti jellegzetességeik alapján — az ittenihez hasonló leírásnak tekinthetünk. Az itt említett nyelvi alakulatok — amelyek valószínűleg valós helynevekre (*Gnir uue-*

¹⁸⁴ Ezt a feltevést — lévén a Tihanyi alapítólevél az első eredetiben fennmaradt oklevelünk — ellenőrizni nem tudjuk, mert a másolatban fennmaradt diplomák nyelvisége e tekintetben éppúgy nem lehet mérvadó, mint ahogyan a külföldi latin nyelvű forrásoké sem az. (Székes)Fehérvár korai említéseire egyébiránt lásd még DHA 1: 474.

¹⁸⁵ HAJDÚ MIHÁLY a *Feheruuaru rea meneh hodu utu* szórványban az alakulás állapotában lévő, nyelvilag még kiforratlan „laza szerkezetű” helynevet lát (1985: 32).

ge, *Mortis uuasara, Petre zenaia*) épülnek — névszerűtlen jellege összhangban áll a *rea* névutóval történő szövegbe illesztési eljárás rendhagyó voltával (amely az itteni felhasználás mellett a szövegben másutt csak három alkalommal fordul elő, ebből kétszer éppen az előző leírásban). *Mortis* határleírása tehát nyelviileg élesen különbözik a többi birtok bemutatásától, ami talán a helyben készített feljegyzések eltérő jellegére vagy más személytől való rögzítésére vezethető vissza. A szövegezés és maguk a helymegjelölések azt is kétségkívül megmutatják, hogy az oklevél fogalmazója e birtokról más típusú feljegyzésekkel és ismeretanyaggal rendelkezhetett, mint amilyeneket a többi birtokkal kapcsolatban fel tudott használni. Ezekről a körülményekről azonban sem közvetlen, sem közvetett tudomásunk nincsen.

4.34. *Petre zenaia hel rea*

Mortis határának leírásában utolsónak a *Petre zenaia hel rea* [*petré szénája hel rēā*] szórvány szerepel. Mivel a *Petre* személynév problematikáját korábban (a 4.3. pontban) már tárgyaltam, ezen a helyen nem foglalkozom vele. A *hel*-ről is esett már szó a *Kert hel* kapcsán (4.10.), ezért ezzel összefüggésben itt már csak néhány körülményre szükséges kitérni. A kérdéses részben megállapítottam, hogy az oklevélben háromszor is szereplő *hely* szó aligha értelmezhető a vele együtt álló nevekhez szervesen hozzátartozó elemként, hanem sokkal inkább a latin szöveg és az ebbe foglalt magyar nevek egybesimítását szolgálja, leginkább a latin fajtajelölő szavak — jelen esetben a *locus* — oklevelekben szokásos funkcióját betöltve. Ezt a felfogást sugallja BÁRCZI értelmezése is: 'Petre szénája (nevű) hely' (1951: 41), de emellett — kisebb valószínűséggel ugyan — felveti a kétszeres birtokviszony lehetőségét is (i. m. 184–6), amely 'Petre szénája helye' interpretációt adna. Ez utóbbit azonban nem támogatja az a tényező, hogy az alapítólevélben található hasonló birtokos jelzős szerkezetláncok mindkét tagjukon meg vannak jelölve: *Mortis uuasara kuta, Gnir uuege holmodia* — hasonló, *hely* utótagú szerkezeteket is ismerünk más forrásokból: 1325: *Matheken-derehele* (HA 2: 79) —, és nem valószínűsíti ezt az értelmezést a *széna* alább tárgyalandó elemzési lehetősége sem. Ha elfogadjuk, hogy a *hely* a *locus* magyar megfelelőjeként szövegszerkesztési okokból került bele a szövegbe, akkor BÁRCZInak az a jelentéstani célzatú megjegyzése is érvényét veszíti, miszerint a *hely* az alapítólevélben „művelt, vagy legalább gazdaságilag kihasznált földdarab megnevezésével kapcsolatban fordul elő” (i. m. 66).

A szórvány a *Petre zenaia* helynevet tartalmazza tehát, amely a *Petre* személynév és a szláv eredetű *széna* birtokos személyjeles összetétele. Ez utóbbi azonban itt nem 'Heu' jelentésben szerepel, ahogyan azt etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) is feltüntetik, hanem minden valószínűség szerint 'kaszáló, rét' értelemben. A *széna* ilyen használatára több példát is ismerünk a régiségből: 1356: *Feneti seu prati Hothuanusystapaszygeth Zenaya vocatum ~ Fenetum*

eorum Kendereszygeth *Zenaya* vocatum, 1370: *Feneti* sui *Zigethzena*, 1393: *Fenetum* Waralyazena dictum (OklSz. *széna*). E helynevekben a *széna* földrajzi köznévi szófajú fajtajelölő szerepű névrészként szerepel, amelynek a jelentését a nevek mellett álló *fenetum* 'kaszáló' és *pratum* 'rét' is egyértelműen mutatja. A 'Petre kaszálója, rétje' szemantikai tartalmú *Petre zenaia* névvel teljesen azonos szerkezetű településnevet is ismerünk a közelből, Baranya megye északi részéről: [1290 k.]: *Kach scenaya* (Gy. 1: 330, KMHsz. 1. *Kovácsszénája*). A *széna* e jelentésének kialakulását ugyanaz a metonimikus jelentésátvitel magyarázza, amely számos növénynévvel kapcsolatban megfigyelhető a régiségben is és ma is: *szőlő* 'növény' > 'a hely, ahol a növény terem', *bükk* 'bükkfa' > 'bükkerdő'. A mai nyelvből a *széna* ilyen értelmű használatát nem ismerem, de a *szénafű* Erdélyben '(dombon, hegyen levő) kaszáló, rét' jelentésben is használatos (NEMES 2005: 175).

4.35. *Fotudi*

A következőnek említett birtok, amelyről *Mortis* kapcsán már többször is szó esett, *uilla Fotudi*-ként szerepel. Mint láttuk, ez a falu Tolna északkeleti szomszédosa volt, és közel feküdt *Mortis*-hoz is, némely területeik — mint erről majd alább is szólok még — akár egymás közvetlen szomszédságában is lehettek. *Mortis* határának leírását követően az oklevél szövege az alábbi módon folytatódik: „Cum his est *alias villa*, quę vocatur *Fotudi*”, amely magyar fordításban többnyire így áll: „Ezek mellett másutt van még egy falu, amelyet *fotudi*-nak hívnak” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61, de lásd még ÁrpOkl. 107–8 és ÉRSZEGI 2004: 3 is). A birtokok lokalizálása — *Fotudi* és *Mortis* közelsége —, valamint a latin szövegezés és ennek fordítása között mutatkozó ellentmondás feloldását az e helyütt szereplő *alias* értelmezésében véltem felfedezni, s a szó másfajta jelentését firtató kérdésemmel fordultam SZENTGYÖRGYI RUDOLFHoz, aki a legutolsó, kiváló fordítását készítette el az alapítólevélnek. Ő volt szíves felülvizsgálni a kérdéses helyet — amit ezúttal is hálásan köszönök —, és írásban kifejtett véleményében az alábbi következtetésre jutott. Az újabb birtok leírását bevezető *cum his* más hasonló jelentésű kifejezésekkel együtt az oklevél szövegében az egymáshoz közel fekvő birtokok közti felsorolásban szerepel (például a *Seku ueieze* és a *Putu uueieze* között), így ilyen jelentése lehet itt is. Az utána következő *alias*-nak — legyen akár határozószó, akár partikula — a mondat élén kellene állnia, itt pedig jelzői helyen szerepel. Ám ilyen funkcióban nem *alias*-t, hanem *alius*-t kellene használni, illetőleg a *villa*-val egyeztetett *alia*-t, amely szintén a közelben fekvő helyek jelölésére használatos a szövegben. SZENTGYÖRGYI szerint tévesztésről lehet tehát szó, ami esetleg azzal magyarázható, hogy az *alia* egyedül itt szerepelne a szövegben, míg az *alias* már korábban is előfordult. A szöveg tehát „helyesen” *Cum his est alia villa* formában rekonstruálható, amely magyar fordításban így hangzik: „Ezek mellett van egy másik falu”. A hibásan

szerkesztett és így önmagában is ellentmondásosan értelmezhető latin szöveg kijavított változata tehát ugyanazt bizonyítja, amit *Mortis* és *Fotudi* lokalizálása is mutat: a két település térbeli közelségét.

Fotudi adatai a régiségben gazdagon jönnek elő, még akkor is, ha MIKOS nyomán (1935) PAISZSAL (1939: 32) és BÁRCZIVAL (1951: 41–2) egyetértve nem tartjuk azonosíthatónak a Veszprémvölgyi apácák alapítólevelének *Παταδι* adatával.¹⁸⁶ Magának a Tihanyi alapítólevélnek a hátoldalán a nevet egy 11. századi kéz *Fotody*-nak írta le (DHA 1: 145, SZENTGYÖRGYI 2005: 55). A Szent László korára hamisított veszprémi oklevélben +1082/1350: In partibus Tholna in predio *Fotud*, +1082/1407: *Focud* [ɔ: *Fotud*] (DHA 1: 239) alakban említik, és még a Tihanyi összeírásban is két szótagos formában szerepel: 1211: In villa *Fotud*. Ha a CSÁNKI által közölt bizonytalanul azonosítható Árpád-kori alakokat figyelmen kívül is hagyjuk, akkor is tudunk már ebből a korból egyszótagnyira rövidült alakot közölni róla: 1267/1297: *Fod* (PRT 10: 526). Ugyanígyen írásmóddal szerepel később is: 1342–1365, 1448: *Fod* (Cs. 3: 408), 1395: *Fod* (DHA 1: 233), majd feltűnnek esetleg hosszú magánhangzóra utaló változatai is: 1341: *Food*, 1415, 1429, 1437, 1469, 1490: *Foad*, végül a 15. században (1419, 1424, 1446, 1450, 1471, 1475) a *Fad* írásmód válik általánossá (Cs. i. h.).

HORGER a *Fotudi* hangalakjának változását a két nyílt szótagos tendenciának a tövégi magánhangzó eltűnését követő működésével magyarázta, amely a toldalékos alakokban érvényesülhetett (1912: 261). A szótagszerkezet változásának az adatok szerint a 13. század első felében–közepén kellett lezajlania. A hasonulás eredményeképpen kialakuló hosszú szóvégi mássalhangzót azonban — éppúgy, mint a HORGERTŐL analóg példaként említett *kedd* szó számos előfordulásában (vö. OklSz., TESz., KMHsz.) — Fadd ómagyar kori adataiban nem látjuk megjelenni, ehelyett inkább hosszú magánhangzósna tűnő formákban szerepel. A 18. századtól azonban mindig *Fadd*-ként említik (vö. pl. EKFT, LIPSZKY, Mappa, TMFN 424). E körülmények miatt a név hangtani szerkezetének alakulásmódját minden tekintetben megnyugtató módon magyarázni nem tudjuk.

Fotudi ~ *Fadd* település nevét a szakirodalom egybehangzóan személynévi eredetűnek tartja (az ide vonatkozó fontosabb munkák jegyzékét lásd a FNESz. *Fadd* címszava alatt), s ennek megfelelően magyar névadás termékének (vö. ZELLIGER 2005: 34). A személynév közvetlen adatolásának hiányában BÁRCZI ugyan óvatosabban nyilatkozott (a helynév szerinte „valószínűleg személynévi eredetű”, 1951: 42), ám ez a bizonytalanság is talán okafogyottá vált azáltal, hogy egy újabb a szemünk elé került adat szerint a veszprémi Szent Mihály székesegyház Szent László-kori hamis birtokösszeírásában (+1082/1350) egy öszödi szőlőműves *Fotud* (az 1407-ből való átiratban: *Fokud*) néven szerepel

¹⁸⁶ Am ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy egyelőre sajnos, *Παταδι* ügye sincs minden tekintetben tisztázva.

(DHA 1: 240, vö. ÁSz. is).¹⁸⁷ A személynév etimológiai tekintetben bizonyára a szakirodalom által is szóba hozott *Fot* ~ *Foth* nevek *-di* képzős származéka; e név az „Árpád-kori személynévtár”-ban 1152 és 1288/1326 között öt adattal szerepel, s talán összefüggésbe hozhatók vele a *Fotka*, *Fotiodi*-féle személynévek is (uo.).

4.36. *Luazu holma*

Fotudi faluban a tihanyi apátság adományként szántóföldeket kapott. Mivel Fadd még a 18–19. században készült térképek szerint is közvetlenül a Duna mellett feküdt (EKFT, LIPSZKY, Mappa) — a Duna holtága határolja egyébként kelet felől ma is a település belterületét (lásd a TMFN 426. térképét) —, és határának csak az északnyugati része volt megművelhető (a többi területen mocsár és erdő húzódott), az adományozott birtokrészt is ezen a területen kell keresnünk. Az ebben a határleírásban szereplő helymegjelölések közül főleg kettő lehet a segítségünkre. Az egyikről, a *Kaztelic*-re vezető útról a fentiekben már volt szó: ez a nagy út Fadd északnyugati határrészét északkeletről délnyugat felé haladva keresztezte, s nagyjából a mai főút nyomvonalán haladt. Ez előtt említett határpontként szerepel az alapítólevélbeli leírásban a *Luazu holma* [*luász u hol-má*], amelynek mai megfelelőjét a kérdéses úttól néhány száz méterre nyugatra, Fadd határának a szélén találjuk meg *Lovász-domb* néven (TMFN 426). A névgyűjtemény adatközlői szerint „Valamikor itt legeltették a lovakat, és itt béklyózták ki őket”; e magyarázat azonban nem feltétlenül a népi emlékezet tükrözője, mivel a név transzparenciájából, etimológiai áttetszőségéből adódóan hasonló magyarázatokat könnyen előhoz a névhasználói lelemény, sőt olykor még maga a gyűjtési szituáció is. Az efféle mikrotoponimák az általános megítélés szerint csak ritkán maradnak meg lényegében változatlanul egy évezreden keresztül — itt csupán a fajtajelölő földrajzi köznévi főtagnak a különben nem ritka cseréje történt meg —, ám az azonosítás egyértelműségéből következtethetően ebben az esetben nagyon valószínű, hogy a név folytonosságával kell számolnunk. Mindezt megerősíti az is, hogy a *halom* névrésznek a *domb*-bal való cseréje pontosan beleillik a két szó előfordulási gyakoriságának a módosulási tendenciájába: az alapítólevélben a szomszédos *Mortis* birtokon is említve van két *halom* (igaz, képzős formában), *domb*-ról azonban sehol sem esik szó a szövegben. A régi magyar helynévanyag általános vizsgálata is azt mutatja, hogy a *domb*-nál a *halom* jóval gyakoribb előfordulása volt (RESZEGI 2004: 158–63, ehhez lásd még a KMHsz. 1. *domb* és *halom* szócikkeit is). Ma azonban éppen fordított a helyzet: Tolna megye helynévanyagában mintegy félszáz esetben sze-

¹⁸⁷ Meg kell azonban említeni, hogy — mint fentebb láttuk — ugyanebben az oklevélben a püspökség birtokaként van megemlítve *Fotud* ~ *Focud* birtok is. Így nem zárható ki elvileg az sem, hogy a helynév és a személynév akár közvetlen összefüggésben is állhatott egymással.

repel a *halom* vagy valamely származéka névelemként (TMFN 648), míg a *domb* négyszer ilyen gyakori (i. m. 616–7), ez utóbbinak a nagyobb produktivitását a *Halom-domb*-féle nevek (uo.) is mutatják, amelyek úgy jöhettek létre, hogy egy eredeti *Halom* forma kiegészült a később kedvelté vált *domb* földrajzi köznévvvel. A *Luazu holma* jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynév (BÁRCZI nem nyilatkozik a tulajdonnévi értékéről, csak annyit mond róla, hogy „különleges elnevezés”, 1951: 67), előtagja bizonyára inkább foglalkozásnév (annak tekinti FEHÉRTÓI is: 2006: 166), bár van adatunk a személynévi használatára is: 1289/1353: Jacobi *Luaz* (ÁSz.).

4.37. *Kangrez*

Fotudi határleírása a nagy út (*magna via*) mellől indul és a *Kasztelic*-re vezető útnál ér véget. Mivel a legtöbb birtok leírásában a kezdő- és a végpont szövegszerűen is azonosnak van megjelölve (pl. *Huluoodi*, *Gisnav* és a *Culun* tó körüli birtok esetében), itt is valószínű, hogy a mondott két út azonos. A szöveg *Fotudi* birtokon egy harmadik utat is említ, amelyet — nehéz értelmezhetősége miatt — érdemes tágabb szöveggörnyezetében is felidézni: „inde *Aruk tue*, quę vallis usque *ad Kangrez viam* extenditur”, SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordításában: „ezután az *aruk tue*, amely völgy a *kangrez* útig nyúlik” (2005: 61). BÁRCZI szintén útnévnek tartja a *Kangrez*-t (1951: 42–3), ilyen alakú útnév azonban aligha képzelhető el, hiszen az *út* földrajzi köznév nélkül álló útmegnevezést nemigen ismerünk a régiségből. Azt az értelmezést, hogy a szövegben *Kangrez* nevű útról van szó, a *Kangrez via* szerkezet is valószínűtlenné teszi, hiszen ebben az esetben *via Kangrez*-nek kellene szerepelnie, ahogyan *lacus Bolatin*, *lacus Turku*, *locus Mortis* stb. áll minden hasonló helyen a szövegben.

Inkább arra gondolhatunk, hogy az oklevélírónak nyelvi szempontból ezúttal is meggyűlt a baja az úttal összefüggésben említett helynek a szövegbe való beemelésével, ahogyan azt korábban a Kesztlőkre és Fehérvárra menő hadút nyelvi megjelenítésével kapcsolatban (4.33.), vagy még korábban a *Gamas* birtokon a *Ziget zadu*-val összefüggésben említett út esetében (4.17.) is tapasztaltuk. Hiteles, tulajdonnévszerű formában csak az *Ohut* szerepel (4.32.) az utak említései között, de a legtöbb ilyen helyfajta latinul jelenik meg a szövegben. Négy *via* szerepel ezek közül *magna* jelzővel, egy mellett a *publica*, egy másik mellett pedig egyszerűen az *alia* áll. Ha a *via* mellett nincs jelző, akkor mellékmondat segíti az azonosítást, amely az út irányát jelöli meg: vagy magyar helynévvel (*ad viam, quę ducit ad Kasztelic*), vagy latin köznévvvel (*viam, quę ducit ad portum*).

Az itt tárgyalt szöveghellyel kapcsolatban leginkább talán arra gondolhatunk, hogy egyfajta **Kangrez út(ja)* kifejezést takar a szöveg, amely a *Kangrez* nevű helyre — ez ebben az esetben éppúgy, mint *Kasztelic*, akár távolabb is feketett *Fotudi* birtoktól — vagy az azon keresztül vezető utat jelölhetné. Ennek ellene szól azonban az a körülmény, hogy olyan megoldást, amelyben az alapítólevél

szövegezője a név valamely részét latinra fordította volna, másutt nem találunk a szövegben. Ennek a föltételezése viszont esetleg magyarázatul szolgálhatna a *Kangrez via* latinban szokatlan, mondhatni magyaros szórendjéhez.

A kérdéses szövegrész pontos értelmezését nagyban segítené, ha a *Kangrez* által jelölt helyet azonosítani tudnánk, ám ezt a későbbi adatok hiánya teljességgel megakadályozza. Ennek híján a szórvány olvasásában sem lehetünk biztosak, pusztán helyesírás- és hangtörténeti alapon a szokásos [*kàngrëz* ~ *kàngrez*] mellett egyforma eséllyel gondolhatunk [*kàngresz*] stb. olvasatra is. BENKŐ LORÁND a *Kangrez*-t — az alapítólevélbeli *Castelic*-cel együtt (vö. 4.33.) — azok között az adatok között sorolta fel, amelyekben az *a* jelölésmód mögött a későbbi adatokkal való összevetés alapján nyílt *ä* ~ *ę* hangot lehet sejteni (1998a: 25). BENKŐ a szórványt azzal az 1171-ből való *Kengerec* névvel (CAH 74) vetette össze, amelyet KNIEZSÁRA hivatkozva már BÁRCZI is megemlített (1951: 43), ám mint lokalizálhatatlan nevet, nem használt fel az elemzésben. A BENKŐ által a *Kangrez*-zel azonosított, a fehérvári keresztesek 1193. évi okleveléből való *Kangelis* (CAH 90) azonban biztosan nem hozható ide, mivel ez a Somogy megyei Csurgó környékén levő helyet jelöl (vö. MIKOS 1935: 154). Ám ebben az *a* valóban nyílt *e* értékű lehet, s így a szó — mint ahogyan arra MIKOS is ráértett — valószínűleg 'Kengyeles'-nek értelmezhető, ugyanúgy, mint a Tolna megye közelében fekvő Duna menti Szekcsőn említett hasonló név is: 1018–38>1412: *Kangalu*, 1409: *Kangalo* alio nomine *Kengeles* (DHA 1: 97). Egy ilyen jellegzetes vízparti névvel a Fadd leírásában szereplő helynevet földrajzi szempontból gond nélkül össze lehetne vetni ugyan, de a *Kangrez* — *Kengyeles* megfeleltetés helyesírás- és hangtörténeti szempontból nemigen képzelhető el, hacsak nem tételezzük fel a név hibás rögzítését, ami persze, végtére is nem lehetetlen.

A név olvasatának a kérdésében — különösen a hely azonosíthatatlansága miatt — segíthetne bennünket az etimológiája is, ám e tekintetben is rendkívül bizonytalanok az ismereteink. Az egyetlen számba vehető névfejtési kísérlet IFJ. NÉMETH GYULÁTÓL való (1940), amelyet BÁRCZI is — igaz, komoly fenntartásokkal — átvett, és tovább finomított (1951: 42–3, ugyanez ZELLIGERNÉL is: 2005: 34). Eszerint az értelmezés szerint a *Kangrez* összetételnek tartható, amelynek előtagja egy igékből, fő- és melléknevekből kikövetkeztethető **kang-* 'görbe, ferde, kanyargós' értelmű tő lenne, utótagja pedig a több jelentésben is adathozható *rez* földrajzi köznév, s így együtt a szerkezet 'kanyargós, ferde irtás'-ként lenne értelmezhető. A név összetétel jellege nemcsak az előtag fiktív volta miatt kérdőjelezhető meg, hanem a hangszerkezeti felépítése miatt is: az alapítólevél szórványainak hangtani formái alapján nehezen képzelhető el ugyanis, hogy egy *ng-* mássalhangzó-kapcsolat véghangzó nélküli formában (ehhez lásd BÁRCZI 1951: 75) kapcsolódna a mássalhangzóval kezdődő utótaghoz.

De nem sokkal könnyebb megtámogatni a *rez* utótagként való azonosítását sem. E szóra csak igen kevés és nem egyértelműen értékelhető történeti adatunk

van, a korai időszakból csakis helynévi előfordulásokban, ahol ráadásul nem könnyű elválasztani a *réz*, illetőleg a *rész* főnévtől, de a *Reza*, *Reze* személynév (vö. ÁSz.) helynévbeli szereplésétől sem. Tájszóként biztosan csak a székelység köréből (MTsz., ÚMTsz., HEFTY 1911, BENKŐ 1947: 23) és az Ormánságból (ÚMTsz.) ismerjük: a TESz. emögött — nyilvánvalóan a székelység történetével kapcsolatos — korai Árpád-kori összefüggéseket lát. Nagyobb számban történeti helynévi adatban csak a Székelyföldön fordul elő (SzT *rez*), az OklSz. sokat idézett, kérdőjellel e címszó alá sorolt, Somogyba lokalizált két adata (1338: *magnam viam Rezut*) viszont a Balatonhoz közel fekvő Endréd és Szemes vidékéről származik (A. 3: 446). A székelységgel való összefüggésre utal azonban az is, hogy a Bihar megyei 1256/1283//1572: *Vamusreze* hegynévet (HA 1: 80) a telegdi székelység lakóhelyének vidékéről említik. Több más e földrajzi köznévvvel kapcsolatba hozott nevet (vö. pl. *Rezi*, *Rézmál*: FNEsz., *Reza*: KNEZSA 1947–1949: 6) másképpen is lehet magyarázni.

Bizonytalanságunkat növeli, hogy a *rez* származása sincs megnyugtatóan tisztázva: etimológiai szótáraink bizonytalan eredetűnek mondják (TESz., EWUng.), mivel a szlávból való származtatása nem támasztható alá olyan földrajzi köznévi elemekkel, amelyek a kiindulásnak tekintett *rězati* 'vág' igével lennének kapcsolatba hozhatók. E fenti eredeztetés nehézsége az is, hogy így a magyarban az 'írtás' értelmet kellene az eredeti jelentésének tartani, noha a *rez* jóval gyakrabban szerepel domborzati terminusként: 'hegy, hegycsúcs', 'fennsík' stb. jelölőjeként. Mindezek a bizonytalanságok nem teszik lehetővé, hogy a *Kangrez* esetében a fent említett névfejtési kísérletet megerősítsük, sőt — úgy vélem — az eddigiek mellé újabb kérdőjeleket is tehetünk. Azt viszont, hogy a név feltett *rez* utótagjából szlávok jelenlétére következtessünk az általa jelölt helyen (amire lásd KRISTÓ 2000: 23), igencsak elhamarkodott ítéletnek gondolom. Összességében úgy látom, a *Kangrez* helynevet továbbra is ismeretlen eredetű, teljesen azonosíthatatlan és bizonytalan olvasatú szórványnak kell tekinteni.

4.38. *Lean syher*

Fotudi birtokon a fentiek mellett még három szórvány szerepel: *Aruk tue*, *Aruk fee* és *Lean syher*. Ezek nagyon jól értelmezhető, lexikálisan áttetsző nyelvi képződmények, lokalizációs értékük azonban sajnos, vajmi kevés van. A *Lean syher*-ről csupán annyit tudunk meg, hogy egy völgyben fekszik. Olvasata [*leány siyēr*] és nyelvi szerkezete — a *leány* és a *sír* jelöletlen birtokos jelzős vagy esetleg inkább jelentéssűrítő összetétele 'leánysír', 'sír, amelyben leány fekszik' értelemmel — világos. BÁRCZI tulajdonnévnek mondja (1951: 43, 66), ami leginkább abban az esetben képzelhető el, ha nemcsak magát a sírhelyet, hanem a környékét kell érteni rajta, ez azonban — mivel határjelölő pontként van megemlítve — nem nagyon valószínű. Az viszont, ha az emlékezet megőrzi, hogy ki

van eltemetve a sírban (mint például itt: egy lány), inkább tulajdonnévszerű használatra utal.

Sírokról az oklevelekben nem túl ritkán esik szó. Néha latinul vannak megemlítve, a béli apátság birtokösszeírása például egy Veszprém megyei birtokon ugyancsak egy leány sírjáról tudósít: 1086: *per sepulchrum puellę* (DHA 1: 252). Máskor viszont magyarul szerepelnek, a Tihanyi alapítólevélhez hasonlóan leány sírjáról történik említés a fehérvári keresztesek bodajki birtokán: 1193: *Leajn sewer* (HA 2: 51), máshol *Pogánysír* (1264: *paganser*, OklSz. *sír*), *apró sír* (1304/1464: *Oprosir*, OklSz.) van megemlítve. Ezek közszói vagy tulajdonnévi jellege nem ítélnél meg egyértelműen. Kétségtől tulajdonnévi értékűek azonban azok az előfordulások, amelyekben a sír település, birtok nevében szerepel: 1297: *Fekete Syr*, sessio (KMHsz. 1. *Fekete-sír*), 1427: *Prediis Pogansyer* stb. (OklSz. *sír*). Az oklevelekben említett sírok nyilván temetőn kívül fekvő sírhalmok lehettek — az öngyilkosokat, meg nem keresztelteket ugyanis az egyház nem temette el a többi halott közé a temetőbe (vö. NéprLex. *temető*) —, hiszen csak az ilyenek voltak alkalmasak valamely terület leírásában az azonosításra. Magányosan álló sírok, kripták nevei az újabb kori névanyagban is előfordulnak, a Tolna megyei helynévgyűjteményben például hat ilyen megnevezés található (TMFN 758).

4.39. *Aruk tue* – *Aruk fee*

Az alapítólevél szövegében két másik szórvány által elválasztva áll az *Aruk tue* [*áruk tüé*] és az *Aruk fee* [*áruk feé*], amely BÁRCZI szerint ugyanannak az ároknak, medernek vagy völgynek a vége és a feje vagy eleje (1951: 42–3). E megállapítás nem elképzelhetetlen ugyan, ám maga a szöveg ezt nem mondja: „inde *Aruk tue*, quę vallis usque ad *Kangrez uiam* extenditur, quęque tendit usque ad *Lean syher*, indeque ad *Aruk fee*”, SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordításában: „ezután az *aruk tue*, amely völgy a *kangrez* útig nyúlik, és amely tart egészen a *lean syher*-ig, innen az *aruk fee*-ig” (2005: 61). Az *árok* jelentésének többféle értelmezési lehetőségéről már korábban (4.6.) volt szó, itt ez annyival pontosítható, hogy — mint fent láthatjuk — szöveg konkrétan völgynek mondja. A 18–19. századi térképi ábrázolásokon (EKFT, MKFT) kitűnik, hogy a kérdéses területet, Fadd északnyugati határrészét északnyugat–délkeleti irányban hosszan elnyúló lapos dombhátak szabdalják, amelyek között a völgyekben utak haladnak és erek futnak lefelé.

Az *Aruk tue* és az *Aruk fee* jelölt birtokos jelzős szerkezet, BÁRCZI szerint inkább közszói megjelölés, mint név (1951: 66), bár ehhez — általánosan megszívlelendő véleményként — másutt hozzáteszi azt is, hogy „Kétségtelen, hogy a jelöletlen birtokviszonyok sokkal inkább látszanak összetételeknek (...), de az is könnyen lehetséges, hogy mai nyelvérzékünk, melytől megszabadulni szinte lehetetlen, s mely sokszor régi adataink értékelésében is oly becses segít-

ségünk, ebben megcsal bennünket” (i. m. 183). Mint már arról korábban több helyen is szó esett (lásd például 4.12.), a birtokos szerkezet jelölt vagy jelöletlen voltát a tulajdonnévi jelleg kritériumának nemigen tekinthetjük, amit a *tő* és a *fej* esetében az is mutat, hogy — a KMHsz. 1. és a HA 2. kötetének ide vonható összesen mintegy másfélszáz megfelelő szócikkét alapul véve — az oklevélbeli említéseiknek mintegy a harmada jelölt szerkezetben fordul elő, ami akkor is figyelemre méltó arány, ha tudjuk, hogy a határleírásokban általában nemcsak tulajdonnevek, hanem közszói szerkezetek is előfordulnak. Az itteni említést illetően e tekintetben talán még az is figyelembe vehető, hogy *Aruk tue* szerepel a következőnek említett birtok szórványai között is (4.40.): ha ez esetleg azonos a *Fotudi* birtokon levő hellyel, az a tulajdonnévi értékét erősíti, ha viszont nem, inkább mindkettőt közszói leírásnak gyaníthatjuk. A *tő* kapcsán már korábban megállapítottuk (vö. 4.12.), hogy szinte kizárólag víznevekkel alkot összetételt, ’a kérdéses vízfolyás, árok torkolata’ jelentéssel, így — annak ellenére, hogy a szöveg völgyről beszél csupán — elképzelhető, hogy az *Aruk tue*-nek e helyen ’vizesárok torkolata’ a jelentése. Az *Aruk fee* ugyanígy jelölheti valamely árok vízének a forrását, de lehet ’völgy magasabban fekvő vége’ értelme is.

4.40. *Fidemsi*

A következő birtokot az alapítólevél szövege néven nem nevezi ugyan, ám leírásában nyolc magyar szórvány is előfordul, közte legalább öt-hat olyan is, amely az általános tapasztalatok szerint alkalmasnak bizonyulhat a hely lokalizálására: *Ecli*, *Fidemsi*, *Bagat mezee*, *Opoudi*, *Lopdi* és *Petre*. A gazdag nyelvi anyag ellenére azonban a szakirodalomban nagy bizonytalanság mutatkozik meg e neveknek és magának a birtoknak az azonosításában. A továbbiakban azokat a körülményeket kíséreltem meg aprólékosan számba venni, amelyek a kérdéses terület lokalizálásában figyelembe vehetők.

Először is azt kell leszögezni, hogy az itt tárgyalt részben nem egy, hanem két terület adományozásáról esik szó: az egyik egy szántóföld rétekkkel (*locus et terra arabilis cum pratis*), a másik pedig egy ezzel a birtokkal határos erdő (*Infra terminos huius ruris silva est*). Ezek a birtokok a szövegben nincsenek külön névvel megnevezve, csupán az utóbbi birtoktest határpontjai vannak leírva. Ezzel a megoldással az alapítólevél egy korábbi részében is találkozhatunk: a *Hul-uoodi–Turku* leírását követően több birtok is szerepel név nélkül a szövegben, aminek a magyarázatát abban láttam, hogy e kisebb területek az előtte említett adományrészek szomszédságában, illetőleg a közelében feküdtek. Ennek bizonyítására a megfelelő fejezetben (4.9.) több érvet is felhoztam. A név nélkül való említést az itt előtünk álló esetben is talán az indokolhatja, hogy a kérdéses területek az előzőnek említett *Fotudi* birtok mellett lehettek. A név nélküli említés azonban nem feltétlenül jelenti sem a birtoknak az előző területekhez való közelségét, sem pedig a kicsinységét, az itt adományként szereplő erdő ugyanis

hét határpont említésével van leírva, s az alapítólevélben következőnek felsorolt Kolon tó körüli birtok — amely a legnagyobb területű lehetett az összes java-dalom között — szintén név nélkül áll a diplomában. Az e szövegrészt bevezető *[E]x alia parte* ('egy másik helyen', SZENTGYÖRGYI 2005: 61) ugyan eleve nem zárja ki a közeli elhelyezkedést, de SZENTGYÖRGYI RUDOLF újabb állásfoglalása szerint inkább nagyobb távolságra mutathat, sőt egy további lehetséges értelme-zése ('a másik oldalon') szerint valószínűleg a Duna túlsó, keleti oldalára utal.¹⁸⁸

Annak, hogy az itt tárgyalt birtokot nem tudjuk pontosan azonosítani, a fő oka az, hogy a tihanyi apátság birtokait tárgyaló későbbi dokumentumok nem említik az itt felhozott helyneveket. Az e tekintetben leginkább megbízható 1211. évi összeírás *Mortus* birtok után *Fedeh* falut említi, ahol az egyház földet és erdőt birtokol (PRT 10: 512). Az +1092/+1274//1399-ből való hamisítvány *In provincia Tolnensi* említ egy *Fiden* (~ *Fideu*, *Fyden*) nevű falut, nem sokkal alább, *Mortus* után pedig szerepel egy másik település is: „villa Fede (~ *Fedeh*), in qua est ecclesia Sancti Michaelis cum silvis Aklas et aliis appendiciis suis” (DHA 1: 284). ERDÉLYI ezeket az említéseket az 1055. évi alapítólevél *Fidemsi*-jével azonosíthatónak tartja, megalkotásukat pedig a hamisítványok szerzőinek a számlájára írja (PRT 10: 420). A névalakokra vonatkozóan osztja a véleményét BÁRCZI is, megtoldva azzal a magyarázattal, hogy *Fidemsi* és *Fedeh* szinonimák is lehettek: a falut hívhatták mindkét néven (1951: 45). Az újabb munkák két adatsort különítenek el: egyrészt *Fidemsi*, *Fideu*, *Fyden* említéseit, másrészt pe-dig *Fede*, *Fedeh* adatait (DHA 1: 151, 284, 485), mindkét helyet Tolna megyébe helyezve. MEZŐ ANDRÁS az utóbbit — a környezetében szereplő más helynévi említés alapján — a megye északnyugati részére, a mai Keszőhidegkút környé-kére teszi *Fedő* címszó alatt (2003: 283).

Az itt tárgyalt birtokot a fenti problematikus azonosíthatóság miatt mégis érthetően leginkább a *Fidemsi* szórvány alapján kísérelték meg lokalizálni. Ezt a *Fedemes* nevekkal szokás nyelvileg azonosítani, s e szerint az alapítólevélben említett helyet CSÁNKI a Csepel-szigeten vélte megtalálni (véleményét GOM-BOCZ, MELICH és MIKOS is elfogadta), de ezt BÁRCZI birtoklástörténeti érvek alapján jogosan kérdőjelezte meg (1951: 45, itt lásd a vonatkozó irodalmat is).¹⁸⁹

¹⁸⁸ Ezzel összefüggésben SZENTGYÖRGYI a következő, Kolon tónál levő birtok leírásának szöveg-határát is máshol látja meghúzhatónak. A hagyományosan az előző mondathoz számított *cum his, que pronotavimus [o: prenotavimus]* szövegrésznek — amely nélkül is értelmes a kérdéses mondat — mondatkezdtként való felfogása azt az értelmezést valószínűsíti, amely szerint az előző, *Fidemsi*–*Ecli* körüli birtok és a *Culun* tó körüli terület egymás közelében fekketett.

¹⁸⁹ Mivel az Árpád-kori Magyarországon jó néhány *Fedemes* nevű település létezett — Heves megyében kettő is: 1261/1271: *Fedemus*, 1331/1373: *Fedemus* (Gy. 3: 92), Hont megyében: 1259>1379: *Fedemes* (Gy. 3: 195), Komárom megyében: 1239/1465: *Fedemus* (Gy. 3: 416), a Nagy-szigeten: 1264/1393/1466: *Fedemus* (Gy. 4: 201), Nyitra megyében: 1284: *Fedemus* (Gy. 4: 383), Pozsony megyében: 1221: *Fudemus* (FNESz. *Nagyfödemes*), Szabolcs megyében:

Kissé szigorúan mondott ítéletet viszont ERDÉLYI véleményéről, aki szerinte minden bizonyítás nélkül tette *Fidemsi*-t Fadd és a Duna mellé: ERDÉLYI ugyanis hivatkozik a szövegben szereplő révre és halastavakra, valamint az ott említett Szent Mihály egyházat is bizonyítékul hozta fel (PRT 10: 420).

Fidemsi-t — noha a szöveg ennek a jellegéről semmit sem mond — leginkább településnévnek szokás tekinteni, ahogyan ezt a már említett egyeztetési kísérletek is mutatják. A szórvány szövegbeli helyzete ezt a feltevést megengedi ugyan, de a leírás jellege inkább talán mégis mikronévnek mutatja: az adományozott erdőről ugyanis azt tudjuk meg, hogy az a *Fidemsi*-ig nyúlik el („silua est, quę habet inicium ... ad *Fidemsi*”), azaz a szövegezés azt a benyomást kelti, hogy a név a határvonal valamely pontját jelöli meg. Azt, hogy a *Fidemsi*-t többnyire településnévnek tartják, nyilvánvalóan az magyarázza, hogy az összevetésként felhozott — az előzőekben (a 102. lábjegyzetben) már felsorolt — *Fedemes* ~ *Födemes* névmegfelelések az Árpád-korban kizárólag településeket jelöltek. E neveket a szakirodalom egybehangzóan egy **fedēm* ~ **födēm* ’méhkas, kaptár’ szóból származtatja (BÁRCZI 1951: 45, FNESz. *Fedemes*, mindkét helyen bőséges további irodalom is található), amely a *fed* igének esetleg már az alapnyelv korára is visszavezethető *-m* képzős származéka (TESz., MSzFgrE), s mint ilyen, finnugor kori méhészeti műszó lehetett.

E szómagyarázat legnagyobb szépséghibája az, hogy ilyen közszó a magyarban sem a történeti forrásokból, sem a mai nyelvjárásokból nem adatható.¹⁹⁰ Egyetlen közvetett forrása a votják *podām* ~ *podem* ’faüregből alakított méhkas’, amely pontos morfológiai megfelelője a feltett magyar formának. A *Fedemes* ~ *Födemes* nevek *-s* képzőjét a szakirodalom többnyire valamivel való ellátottságot kifejező formánsnak tartja (BÁRCZI 1951: 157, ZELLIGER 2005: 36), a TESz. szerint azonban ez kicsinyítő (!) képző.¹⁹¹ A Csepel-szigeten lévő egykori *Fedemes*-ről említi egy oklevél, hogy lakói mézzel adózó királyi méhészek (Cs. 3: 327), s ennek alapján az összes ilyen nevet e névadási motivációval szokás magyarázni (HECKENAST 1970: 101–2, FNESz. *Fedemes*). E magyarázatnak a fent említettek mellett további nehézsége az is, hogy a szót nemcsak közszóként (**fedēm[es]*), hanem mikronévként sem ismerjük, pedig szemantikai tartalma (’méhes’) éppenhogy erre a szerepre tenné elsősorban alkalmassá, s a település-

1325: *Fedemus* (Cs. 1: 514) —, az azonosításban a birtoklástörténeti tényezőknek fontos szerepet kell tulajdonítanunk.

¹⁹⁰ A *födēm* műszaki szakszó nyelvújításkori szóalkotás, amelynek létrehozásában a *Födemes* helynevek is közrejátszhattak (TESz.).

¹⁹¹ Mindez valószínűtlenné teszi, hogy — amit korábban futólag említettünk — a *Fidemsi* ~ *Fedemes* neveket a *Fedeh* ~ *Fedő* típusúakkal úgy hozzuk kapcsolatba, mint amelyek csupán valamiféle képzőalternációt mutatnak (így BÁRCZI 1951: 45). Ez utóbbi nevek talán inkább személynévi eredetűek lehetnek: bár ilyen neveket az Árpád-korból nem ismerünk, később azonban családnévként előfordulnak (RMCsSz. *Fedő*).

névi használata is valójában ilyen alkalmazásából lenne könnyen magyarázható.¹⁹²

A fenti kételyek, ha nem is döntenek meg a közismert névmagyarázatot — úgy vélem —, rámutathatnak azokra a hiányosságokra, amelyek ebben az etimológiában további megvilágításra várnak. Néhány ilyen bizonytalansági tényezőt említeni tudunk azonban a *Fidemsi* ~ *Fedemes* azonosítással kapcsolatban is. Szokatlan az adat első szótagbeli *i*-je, mivel itt az etimológia alapján is *e*-t várnánk: ezt a zártabbá válás folyamatával magyarázni tudjuk ugyan (így gondolja BÁRCZI is, 1951: 81), ám ez a jelenség nem jellemző az alapítólevél nyelvéllapotára (i. m. 102), és az ide vonható nevek több tucatnyi adatában is csupán egyetlen alakban találunk *i*-t ezen a helyen (ezek lelőhelyét lásd a 102. jegyzetben közölt forrásokban). Olyan viszont egyetlen egy sem akad az adatok között, amelyből — mint a *Fidemsi* esetében — a harmadik szótag magánhangzója hiányozna. Ezt BÁRCZI a két nyílt szótagos törvény működésével magyarázza (1951: 134), máshol azonban kérdőjelet is tesz e megállapítás mellé (i. m. 102), mégpedig jogosan, mivel az *s*-re végződő szavakban — akár képzőként (*Kues*, *Uluues* stb.), akár a tőhöz tartozó hangként (*Keuris*, *?Gamas*) szerepel ez az elem — az *s* után soha nem áll tövégi magánhangzó az alapítólevélben, s ennek megfelelően nem is hiányozhat előle az így már zárt szótagban lévő magánhangzó. Mindez fölveti annak a lehetőségét is, hogy a *Fidemsi* szóvégi *i*-jét ne véghangzónak, hanem esetleg funkcióval rendelkező képzőnek tartsuk.

4.41. *Ecli*

Az azonosítás szempontjából meglehetősen fontos körülmény, hogy az adományozott erdő határának leírása *Ecli* révénél kezdődik (*habet inicium ad portum Ecli*). Ezt ERDÉLYI dunai révnek tartja (PRT 10: 420), s e felfogást minden aggály nélkül átveszi BÁRCZI is (1951: 44), noha a szöveg a Dunát nem említi. Nehéz azonban elképzelni, hogy ha a határjárás e folyónál kezdődne, a leírás ne szólna erről az azonosításra rendkívül alkalmas helyről. Az interpretáció talán azon a feltevésen alapul, hogy révek, átkelők nagyobb folyókon szoktak lenni, ám az oklevelekben számos olyan *portus*-ról, *rév*-ről esik szó, amelyek egészen kicsi folyóvizeken vezettek át. A KMHsz. 1. kötete például 23 rév nevét tartalmazza (lásd *Rév* alatt), közülük azonban mindössze 8 fekszik nagyobb folyó mellett. Ezeken kívül azonban révet ismerünk Abaúj megyében a kis Kolbása patakon (*Fajsz-rév*), Bereg megyében az Ilosván (*Kő-rév*), a borsodi Bogács falu *Köves-rév*-e pedig egy meg nem nevezett kisebb vízfolyáson vezetett át. Hasonló

¹⁹² Nehezen lehet elképzelni, hogy például egy *Akol* ~ *Aklos*-féle név úgy szerepeljen helység-névként, hogy mikronévként egyáltalán ne legyen adatolható. Az egyetlen újabban felszínre került Komárom megyei *Födemēs-kut* magyarázatában („Egy elpusztult méhészház — földemes ház — mellett levő kút”, KMFN 257) inkább talán a KISS LAJOS által elhárítani igyekezett „nyelvészeti (...) archaizáló buzgalom” (1986: 122–3) jelenik meg.

a helyzet a HA 2. kötetében említett 11 rév esetében: közülük 6 szintén kisebb patak mellett található, mint például a Csermosnya vizen levő *Csermosnya réve* (60), sőt van olyan rév is, amelyet 'gázló' értelmű *vadum*-ként jelöl meg a szöveg (*Balázs réve*, i. m. 59). A *portus Ecli* sem feltétlenül a Dunán vagy más nagyobb folyónál keresendő tehát, hanem akár kisebb folyóvíz mellett is feketett.

Tanulságos lehetne e révnevek tipológiai szempontú vizsgálata is, amely ezen a helyen azonban még csak a vázlatosság szintjét sem érheti el. Annyit azonban szükséges kiemelni, hogy az áttekintett több mint 30 név 40%-ának az előtagja utal valamilyen személyre (pl. *Péter-rév*, *Puk réve*, KMHsz. 1.), s így e szemantikai vonás a legjellemzőbb e névcsoportban.¹⁹³ Mindez megerősíti azt az általános véleményt, amely az *Ecli* [*ekli*] nevet személynévi eredetűnek tartja (JAKUBOVICH 1927: 235, BÁRCZI 1951: 44, vö. FNESz. *Ekel*). Az ÁSz. is tartalmaz néhány ilyen névadatot (*Ecl*, *Ecli*, *Ekli*), és összevetésként további rokon nevekre (*Ekul*, *Ecul*, *Ekel* stb.) is utal. A *portus Ecli* alapján a szakirodalom *Ekli* formájú nevet rekonstruál, amelyet — ki nem mondottan, de analógiák által támogatva — településnévnek tekintenek. Ez elképzelhető ugyan, de a névnek ilyen nyomát a későbbiekből nem ismerjük. Feltehető azonban a fenti névtipológiai tanulságok alapján az is, hogy egy *Ekli-rév(e)* nevet vagy megjelölést lássunk benne, amelynek a földrajzi köznévi főtagját latinra fordította az oklevél szövegezője. Ez a megoldás nem jellemző ugyan az alapítólevél helynévhasználatára, de hasonló lehetőséget az *ad Kangrez viam* esetében is elképzelhetőnek láttunk (4.37.). Bármelyik megoldást fogadjuk is el azonban, aligha kétséges, hogy a helynév magyar nyelvű névadóktól származik. A személynév valószínű német eredete (ehhez lásd BÁRCZI i. h., FEHÉRTÓI 2006: 167) semmiképpen nem ad okot arra, hogy — miként azt KRISTÓ tette (2000: 24) — a helynevet is a németből származtassuk.

Az itt tárgyalt birtok lokalizálásában eddig nem fordítottak figyelmet arra, hogy a határleírásban szó esik egy bizonyos *nagy út*-ról is (*exinde ad magnam viam*), pedig mint az eddigiekben is láttuk, az egyes birtokok kapcsán az alapítólevélben jó néhány út van megemlítve többnyire latinul, olykor azonban magyarul is: az itt használt kifejezés (*magna via*) azonban csak két helyen szerepel, egyrészt a Balatontól délre a *Koku zarma* és *Gamas* térségében húzódó útra vonatkozóan, másrészt pedig *Fotudi* birtokon a Dunával nagyjából párhuzamosan dél felé futó egykori római úttal azonosíthatóan. Ez utóbbi területen a nagy út mellett van megemlítve az *Aruk tue* nevű hely, éppen úgy, mint ahogyan az itt tárgyalt birtokrészen is szerepel. Ez — mint már az előzőekben utaltam rá —

¹⁹³ Gyakori a természeti sajátosság kifejeződése is (pl. *Homok-rév*, *Köves-rév*), s az előtag lokális jegyet jelölő, a rév helyére utaló településnév is lehet (*Zenta-rév*, *Szanád-rév*). Nem volt ritka az sem, hogy egy-egy átkelő neve település nevévé vált (*Bábaréve*, *Moharréve*, a példák a KMHsz. 1. kötetéből valók).

felvetheti annak a gyanúját is, hogy e két név vagy leírás esetleg azonos helyet jelölt, s így ezen a részen a *Fotudi*-n adományozott területek és az itt leírt erdő-rész határosak lehettek egymással.

Ezt az azonosítást a feltehető táji–földrajzi viszonyok éppen támogathatják is: mint arról már szó volt ugyanis, *Fotudi* birtokrész Fadd belterületétől északnyugatra feketett, a régi nagy út nyomvonalán haladó mai főút környékén. Ezt az utat a kérdéses helytől nem messze északra keresztezi az a ma is meglévő patak, amely jól kivehető a 18–19. századi térképeken is (EKFT, GÖRÖG), s amely észak felől folyva Fadd és Gerjen falu között szakad a Dunába. E folyócska az 1211. évi Tihanyi összeírás *Fotud*-ra vonatkozó részében *Guergen* [gergyën] néven szerepel (PRT 10: 511), ugyanúgy, ahogyan a mellette fekvő falu nevét a helybeliek ma is ejtik (TMFN 230). Az összeírás szerint e folyónál található egy bizonyos *Bán réve* nevű hely („et tendit per ripam eiusdem fluvii ad locum, qui dicitur *Banriueh*”, PRT i. h.), amely megfelelhet akár a másfél századdal korábbi, szintén személyről elnevezett *portus Ecli*-nek is. Az azonosítást erősíti az itt *Hodut*-ként előjövő nagy út említése is.

E térség képe a 18. században, az első katonai felmérés idején azt mutatja, hogy a nagy úttól nyugatra-északnyugatra fekvő területeken szántók és erdők húzódtak, keletre, a Duna irányában pedig szintén erdők és velük határos mocsarak. Feltehető, hogy a táj természeti képe az Árpád-kortól nem sokat változott, de ugyanilyen, vizekkel behálózott területre utalnak az 1211-es összeírás -tő utótagú nevei (*Zolocostueh*, *Beseneytu* ~ *Beseneui-tu*, PRT i. h.) is, ugyanúgy, mint azok az erdőben lévő halastavak, amelyek az 1055. évi alapítólevélben vannak megemlítve.

Azt, hogy az itt név nélkül említett két birtokdarab esetleg határos lehetett *Fotudi*-val, az is erősíti, hogy az alapítólevél éppen a tavacskák kapcsán említi: ezeket három kivételével kapta meg a tihanyi apátság, mivel közülük kettő a királyé, egy pedig a Szent Mihály egyházé maradt („quarum due sunt regis, tercia namque Sancti Michaelis”). Mint már utaltam rá, ERDÉLYI felvetette annak a lehetőségét, hogy a Szent Mihály jelenthette a veszprémi egyházat is, amely Faddon szintén birtokos volt (PRT 10: 420). Ezt az azonosítást adja MEZŐ is (2003: 304). A legnagyobb súllyal azonban megítélésem szerint az a körülmény nyom a latban, hogy az 1211. évi leírás *Fotud* határában az egyik határjelként András király legnagyobb határdombját említi („dirigiturque per colles, et venit usque ad maximam metam Andree regis”, PRT 10: 511), amely a leírás jellegéből következtethetően aligha állhatott azon a kisebb területen, amelyet az 1055. évi oklevél mint *Fotudi*-nak nevezett birtokot leír (s amelyet fent, a 4.35.–4.39. pontokban elemeztem), hanem sokkal inkább feketett a név nélkül szereplő *Ecli*, *Fidemsi* stb. körüli területeken. Az 1211. évi leírásban alapvetően más névanyag szerepel, mint az alapítólevél ide vonható két egységében: a két névanyag között minimális egyezés sincs, amit leginkább az magyarázhat, hogy az apátság az

időközben eltelt másfélszáz év alatt nemcsak egyesítette, hanem esetleg jelentősen meg is növelte az errefelé elterülő birtokait, ugyanúgy, ahogyan ez a hasonló példaként felhozott Balaton melletti, *Huluoodi* és *Gamas* között felsorolt birtokok esetében is történt.

4.42. *Bagat mezee*

A név nélkül álló erdőbirtok határleírásában olyan további megnevezések is szerepelnek, amelyekben személynévek jelennek meg, ezek közül kettő határpontként áll: a határ előbb elér a *Petre*-nek nevezett hely fejéig (*ad caput Petre*), majd a *Bagat mezee* nevű helyre. Mivel az első szórványról a 4.3. pontban már esett szó, itt csak a másodikat tárgyalom. Mint a *Bagat mezee* főtagja is mutatja, a név nem az erdő valamely részét jelöli, hanem a mellette fekvő területet. A folyamatos melléknévi igenévi eredetű *mező* (TESz.) meglehetősen gyakori eleme az oklevelek helyneveinek, amelyek mellett többnyire a latin *campus* fajtajelölő szó áll (lásd az OklSz., a KMHsz. 1. és a HA 2. *mező* címszavait). E latin szónak 'tér, szabad és nyílt lapály' (melynek ellentéte az erdő, domb, vö. FINÁLY 1884) jelentése mutatja leginkább a magyar szó korabeli értelmét is. A *mező* nem ritkán áll együtt — elsősorban jelölt birtokos jelzős szerkezetben — személynévi előtaggal. A *Bagat ~ Bogat* személynévről — amely szláv eredetű (BÁRCZI 1951: 46, FNESz. *Nyírbogát*, FEHÉRTÓI 2006: 167) — és írásváltozatairól 16 adat maradt fenn az Árpád-korból (ÁSz.), ami viszonylag gyakori előfordulásra utal. A *Bagat mezee* a személynév nyelvi háttérétől függetlenül azonban nyilvánvalóan magyar névadók alkotása.

4.43. *Opoudi*

Az erdőben található, királyi tulajdonban lévő halastavak egyikét *Opoudi* [*opoudi* ~ *apoudi*] néven említi a szöveg. BÁRCZI szerint ez aligha lehet más, mint személynévből keletkezett helynév, „ami halastó neveként meglepő, mégsem példátlan” (1951: 47). E megjegyzés nyilvánvalóan arra utal, hogy a magyar névkutatásban széles körben elterjedt felfogás szerint a személynévek önmagukban, más formánsok (képzők és összetételi utótagok) nélkül helymegjelölésre csupán települések megnevezéseként használatosak. E közismert helynév-tipológiai tétele azonban — mint arra BÁRCZI is utalt — néhány példa megtöri: halászóhelyek oklevélbeli említései között pusztán személynévi eredetűeket (vagy egyelőre óvatosabban fogalmazva: személynévvel egyező alakúakat) nem elhanyagolható számban találunk.

E névfajttával kapcsolatban is megállapíthatjuk azt — amit egyébiránt más névcsoportokkal összefüggésben e munkámban már többször is sajnálattal konstatáltam —, hogy ismereteink az ide tartozó nevekről meglehetősen hiányosak. Pedig az oklevelekben nem kis szerepe van a halászattal kapcsolatos körülmények (adományok, jogok, kötelezettségek stb.) elősorolásának, ami a halászatnak

mint gazdálkodási formának a korabeli nagy jelentőségével áll összefüggésben (ennek rövid összefoglalását lásd a KMTL *halászat* címszava alatt). A különböző ügyletek kapcsán említett halászhelyeket az oklevelek latin szövegében a *piscina*, *locus piscatura* stb. szavak, kifejezések jelölik, magyarul pedig *tanyá*-nak említik őket (pl. 1240: *piscina in Danubio ... que vulgo Tona dicitur*, KMHsz. 1. *tanya*). Ezek a megjelölések azonban nagyon sokféle helyre vonatkozhatnak. Mint az itt idézett példa is mutatja, a halászhely gyakran valamely nagyobb folyó adott szakaszaként van megjelölve, de ilyen szerepben állhat kisebb tónak, holtágnak vagy vízfolyásnak a neve is, amelyek megnevezésüket egyébként valamilyen jellegzetességükről, sajátosságukról, természeti környezetükről stb. kapták (1307: *piscina Agastou*, 1342: *piscina Bydistou*, KMHsz. 1. *Ágas-tó*, *Büdös-tó*).

Számos olyan halászhely nevét is ismerjük, amely valamilyen személynévet tartalmaz: az ilyen típusú megnevezések a fentiekől eltérően nem annyira természeti képződményként, hanem az adott halászvíz tulajdoni vagy használati jogát előtérbe állítva nevezik meg a kérdéses helyet. E nevek között vannak olyanok, amelyekben a személynévi (vagy közszóval személyt megjelölő) előtaghoz vízrajzi köznév kapcsolódik, gyakran birtokos személyjeles formában: +?1292: *piscina Chikurtowa*, 1075/+1124/+1217: *piscina Ecetoua*, 1261/1271: *piscina Halasztoua* (KMHsz. 1. *Csikur tava*, *Ecse ? tava*, *Halász tava*; vö. ÁSz. *Chikur*, *Ece*). Jóval gyakoribbak azonban azok a *piscina*-nevek, amelyek személynévvel azonos alakúak. A viszonyítás kedvéért — noha egy ilyen futó áttekintés az alapos vizsgálatot természetesen nem helyettesítheti — a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetének anyagából kiemeltem azokat a megnevezéseket, amelyek halászhelyként szerepelnek: csaknem másfélszáz név adatai fordulnak elő ilyen minősítéssel. A nevek háromnegyede a természeti környezetre utaló szemantikai tartalmat fejez ki, egynegyedében viszont valamilyen személynévi (vagy személynévgyanús) elem szerepel, az ilyen nevek kétharmad részében önmagában, pusztán személynévi alakban: +?1292: *piscina Centur*, 1212/1397/1405: *piscatio Herceg*, 1212/1397/1405: *piscatio Pecus*, [1089–90]: *piscina Weimir* (KMHsz. 1. *Center ?*, *Herceg*, (*Pecus*), *Vej(r)mür*, vö. ÁSz. *Centur*, *Herceg*, *Pecus*, *Veimir*).¹⁹⁴

E mintegy két tucatnyi pusztán személynévből alakult helynév¹⁹⁵ azt mutatja, hogy ezt a névtípust a korai ómagyar korban nemcsak a települések megnevezésére, hanem az itt bemutatott helyfajtának, a halászhelyeknek a megjelölésére is használták. Azt a megfigyelést azonban még érdemes hozzáfűzni az itt mondot-

¹⁹⁴ Óvatosságra int bennünket azonban az a körülmény, hogy e nevek egy részéről a gyér adatolás miatt nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy személynévek lennének.

¹⁹⁵ Köztük azonban akadhatnak olyanok is, amelyekről a lejegyzés bizonytalanságai, a névpárhuzamok hiánya stb. miatt nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy helynevek lennének.

takhoz, hogy az ebbe a névtípusba tartozó helyneveknek a későbbiekben csak kivételesen ritkán van névfolytonosságuk: ez az általuk jelölt helyek, vizek nagyfokú változékonyságából éppúgy fakadhat, mint a névtípus funkcionális-szemantikai jellegéből, ami a halászcsojog birtokosának megváltozása következtében könnyen módosulhatott is. E névadási szokás nagyobb figyelmet is megérdemelve ugyan általános névtipológiai szempontból, itt azonban csupán amiatt hoztam elő a kérdést, hogy bemutassam: a Tihanyi alapítólevél személynévi eredetű víznevei mint halászcsohelyek megnevezései egyáltalán nem tekinthetők valami különleges, csak nagy ritkán előforduló névadási jelenségnek.

Az *Opoudi* név személynévi alapja BÁRCZI szerint az Árpád-korban személynévként önmagában is gyakori *Apa* szónak az *-ó* + *-di* képzőbokkal alakult becézett alakja (1951: 47, 156). FEHÉRTÓI e névben csak *-di* képzővel számol (2006: 167), ám ez nem magyarázná meg az előtte álló *ou* diftongust, ami az alapszó második szótagi magánhangzójával semmiképpen sem azonosítható (vö. TESz. *apa*, itt egyébként első adatként ez a szórvány szerepel). Az is kétségtelen azonban, hogy a fenti személynévvel összevethető *Opud*, *Opudi*, *Apadi* nevek 15 adatával szemben csupán ebben az alakban találunk *ou*-s írásformát (ÁSz.).

4.44. *Lopdi*

A másik erdei halastó *Lopdi* [*lobdi* ~ *labdi*] néven szerepel az alapítólevélben. Ezt SZAMOTA *Lápod*-nak értelmezte, BÁRCZI ezt az azonosítást azonban meggyőző érveléssel hangtörténeti szempontból nem tartotta elfogadhatónak (1951: 47–8). A TESz. ennek ellenére — kérdőjellel ugyan — a szórványt a *láp* első adataként tünteti fel, a MSzFgrE és az EWUng. viszont nem veszi fel adatai közé. A *Lopdi*-t BÁRCZI ismeretlen eredetűnek mondja, amely „talán *-di* kicsinyítőképzőt visel” (i. m. 47). FEHÉRTÓI KATALIN — magyarázat nélkül — az alapítólevél személynévi eredetű helynevei között sorolja fel, magát a személynévet azonban ismeretlen eredetűnek tekinti (2006: 167), felvette az „Árpád-kori személynévtár” adatai közé is, ott azonban több ilyen nevet vagy más hasonló névre való utalást nem találunk. Úgy vélem azonban, hogy a dömösi adománylevélben említett két szolga és egy mezőőr 1138/1329: *Lapudi* neve (ÁSz.) hangtörténeti szempontból különösebb nehézség nélkül megfeleltethető a Tihanyi alapítólevélbeli *Lopdi*-nak. A személynévi eredeztetést erősíti emellett az is, hogy — mint az *Opoudi* kapcsán láthattuk (4.43.) — a *piscina*-nevek körében e névtípus egyáltalán nem mondható ritkának.

Ennél is fontosabb talán az a körülmény, hogy a *Lopdi* hangszerkezeti s ebből következtethetően valószínűleg morfológiai jellege is tökéletesen beleillik a korabeli magyar személynévek hasonló szempontból vett struktúrájába. Az „Árpád-kori személynévtár” névvégmutatója szerint a korabeli nevek közül 301 *-di*-

re végződött, ami az összes névalaknak mintegy 2,3%-a.¹⁹⁶ E névalakok nagy részében alighanem a személynévképzésben gyakori *-di* képzőt kereshetjük (TNyt. I, 251), amelyet már ettől elkülönült funkciójában a *holmodi*-ban is láthattunk (4.30.).¹⁹⁷ Noha e nevek között nem egy olyan is lehet, sőt kétségkívül van is, amely nem a fenti képzővel alakult, érdemes megjegyezni, hogy a *-di* névvégződés többnyire magánhangzó után következik (pl. *Filedí, Kusidí, Samudí*), a nevek egynegyedében azonban — éppúgy, mint a *Lopdi* esetében — e végződés előtt mássalhangzó található (pl. *Vacdi, Vagdi, Fugdi, Kusdi* stb.). Hogy a *Lopdi* személynév képzős jellegéről vagy esetleg a képzetlen voltáról nyilatkozzunk, s pláne az esetleg feltehető képző előtti *tő* jellegével kapcsolatban is állást foglalnunk, ahhoz megítélésem szerint az itt említett, hangszerkezeti tekintetben hasonlóságot mutató személynévcsoporthoz beható és sokszempontú elemzésére volna szükség, amire ezen a helyen sajnos, értelemszerűen nincs mód.

Úgy vélem, a fenti érvek azt azonban kellően igazolják, hogy *Lopdi* halászóhely nevét nagy valószínűséggel személynévi eredetűnek tekintjük. Ez pedig a személynév eredetétől függetlenül azt jelenti, hogy mindkét itt említett tónak, az *Opoudi*-nak és a *Lopdi*-nak a neve is magyar nyelvű névadóktól való. Az azonban különös és figyelmet érdemlő körülmény, hogy az erdőben lévő tavacsákak közül nem az adományként szereplők vannak név szerint is megemlítve — ugyanúgy, ahogyan maga a két itt adományozott birtokrész is név nélkül áll a leírásban —, hanem éppen a mások tulajdonában lévők közül kettő. Az ez esetben feltehető névtelenség mögött birtoklástörténeti okok éppúgy meghúzódhatnak, mint az adott helyeknek az adományozás korában való használatával összefüggő tényezők.

4.45. *Asauuagi*

E területen szerepel még az *Asauuagi* [ásáßádží] szórvány is, amelyet egybehangzóan 'ásvány'-ként szokás értelmezni (vö. pl. BÁRCZ 1951: 47, ZELLIGER 2005: 36), noha ez az azonosítás hang- és alaktörténeti problémákat egyaránt fölvet. Az nemigen látszik kétségesnek, hogy a szó az *ás* ige származéka lehet (ide iktatja a TESz. és az EWUng. is, az *ásvány* alatt azonban mindkét helyen kérdőjellel szerepel), amelyből több földrajzi köznévi alakult: a történeti forrásokban leggyakoribb *ásvány* mellett előfordul még — többnyire összetételben — az *ásadék, ásás, ásó* (lásd az OklSz., a TESz., a KMHsz. 1. megfelelő cím-

¹⁹⁶ Megítélésem szerint ez az arány meglehetősen magasnak tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy a névanyag nagyobb hányada idegen eredetű (ehhez lásd FEHÉRTÓI 1981: 35) vagy latinos formában lejegyzett belső keletkezésű személynév.

¹⁹⁷ A *-d* kicsinyítő képzőnek a régiségben gyakori *-di* változatára már BÁRCZI is felhívta a figyelmet (1951: 148–9), az *-i* elem szerepét, jelenlétének strukturális hátterét, valamint tér- és időbeli elterjedtségét az ÁSz.-ban egybeállított anyag alapján azonban érdemes lenne újra megvizsgálni.

szavait, valamint HA 2: 101), a mai földrajzi köznevek között pedig az *ásás*, *ásó*, *ásvány* szerepel (NEMES 2005: 11). A közülük az *Asauuagi*-val leginkább kapcsolatba hozható *ásvány* a *-vány/-vény* képzőbokkal alakult (BÁRCZI 1951: 174–5, D. BARTHA 1958: 85–6, TESz., TNyt. I, 238–49), amely a régiségben — az *Asauuagi*-hoz hasonlóan — az *ás* ige magánhangzós tövéhez kapcsolódva is előfordul: 1252: *Asawanthu* (Oklsz.). Az *ásvány* földrajzi köznevet tartalmazó helynevek szemantikai szerkezetéből, valamint szóföldrajzi helyzetéből — hogy tudniillik többnyire síkvidéki területeken, nagyobb vizek környezetében találhatók (ehhez lásd KÁLMÁN B. 1967: 348) — arra következtethetünk, hogy a szót elsődlegesen olyan vízrajzi köznévként használhatták, amely valószínűleg a korabeli vízgazdálkodással állt kapcsolatban. Jelentését ennek megfelelően ’mesterséges árok, ásott tó, kút’-ként szokás rekonstruálni (BÁRCZI 1951: 47, FNEsz. *Ásványráró*), az EKFT a Duna menti Decsnél Tolna megyében például *Ásvan graben*-t említ, ’árok’ jelentése egyébként a mai nyelvjárásokban is van (NEMES i. h.). Valószínű, hogy mesterségesen létrehozott halastavakat (ehhez lásd KMTL *halászat*) is jelölhetett: 1261/1271: *piscina Asuantou* (KMHsz. 1. *Ásvány-tó*).

Ami az *Asauuagi*-nak az *ásvány*-nyal való összekapcsolását illeti, ebben a fő nehézséget nyilvánvalóan a szóvégi *gi* írásmód magyarázata jelenti, amely az *ásvány* egyetlen adatában sem szerepel, de a *-vány* képzőnek másutt sem ismerjük hasonló előfordulását (BÁRCZI 1951: 174–5). Már a szórvány olvasása maga sem egyszerű feladat, hiszen a *gy*-t (*-dzs*-t) az alapítólevélben másutt *gi* sehol sem jelöli: két nem szó végén álló *gn* kivételével mindig *g*-vel van írva (BÁRCZI i. m. 123–4); másfelől viszont — ha feltesszük, hogy a *gy* [*dzs*] hang az *Asauuagi*-ban is *g* betűvel van jelölve — szóvégi *gy* után sehol nem fordul elő palatális magánhangzó, akár többeli hangról (*hig*), akár pedig képzőről (*Fizeg* ~ *Fyzege*, *Sumig*) van is szó. Az ingadozás lehetőségét mutatja azonban, hogy a *nogu* [*nodzs*] véghangzóval szerepel (vö. BÁRCZI i. m. 78). BÁRCZI a *-vány* ~ *-vagy(i)* megfelelést esetleg hangtani alapon is magyarázhatónak tartja, de inkább azonos értékű képzők (az *-ny* és a *-gy*) váltakozását látja benne (i. m. 174–5). Ugyanígy elemzi PAIS is, de ő kicsinyítőképzők cserélődéséről beszél (1949: 274), BENKŐ viszont nyelvjárási megoszlásnak tartja a *ny* ~ *gy* kettősséget (1957b: 206). Mindkét lehetőséget a TESz. is megemlíti kiemelve, hogy az *ásvány* még a honfoglalás előtti szóalkotás eredménye lehet. ZELLIGER a *-βādźsi* képzőbokról a *-vány*-nyal rokon eredetűnek tartja, amelynek utolsó elemét a *-dźs* ~ *-gy* névszóképzővel azonosítja (2005: 36). E lehetőségek mellett — anélkül, hogy a kérdés egyértelműen eldönthető lenne — megítélésem szerint föltehető az is, hogy a szóvégi *-ny* helyére a korai ómagyar korban különösen aktív *-gy* képző (amelyről a 4.19. pontban már részletesebben is volt szó) analogikusan, különösen a víznevekben való gyakori előfordulásának a következményeképpen is bekerülhetett.

4.46. Culun

A Tihanyi alapítólevélben soron következő birtokdarab egy lólegelő (*est locus ad pascua equorum*), amely név nélkül szerepel ugyan a szövegben, ám határának leírásában 19 hely megnevezése van magyar nyelven rögzítve. A sok nyelvi adat ellenére a birtok lokalizálásával összefüggésben hosszú ideig komoly bizonytalanság mutatkozott meg: az azonosítás kulcsa szinte minden esetben az itt említett *Culun* nevű víz volt, ám ezt különböző helyeknek feleltették meg. NAGY GYULA és ORTVAY TIVADAR Zala megyébe helyezte, ERDÉLYI LÁSZLÓ pedig a Fejér megyei kajtori tó vidékén, Fehérvártól délre kereste. Ez utóbbi azonosítást fogadta el KNEZSA és BÁRCZI is (a forrásokat lásd BÁRCZI 1951: 48–54 és GYÖRFFY 1956: 408–9 alatt). GYÖRFFY GYÖRGY ezeknek az interpretációknak meggyőző cáfolatát adta, és az 1055. évi oklevél idevágó szövegét az 1211. évi összeírás megfelelő részével egyeztetve bizonyította, hogy a kérdéses birtok Fejér megye területén feküdt ugyan, de nem a Dunán túli, hanem a Dunán inneni felén, nagyjából a későbbi Izsák falu területén (1956). Elsősorban történeti földrajzi érvek alapján — amelyeket település- és birtoklástörténeti tényezőkkel is alátámasztott — hitelt érdemlően mutatja be, hogy az 1055-ben adományozott és 1211-ben összeírt apátsági birtok határvonala csak egy kisebb szakaszon különbözött egymástól, s jórészt megegyezik Izsák mai határával is.¹⁹⁸ Mivel GYÖRFFY a történeti földrajz által megkövetelt pontossággal követte végig a határleírást, s ezen a téren az általa kifejtettekhez sokat hozzátenni nem tudunk, az alábbiakban az adománylevélben szereplő szórványokat nyelvi jellegük alapján csoportosítva mutatom be.

Az oklevél e részének megszövegezése *Mortis* birtok határának a leírására emlékeztet abban, hogy a nagyszámú magyar elem egyetlen mondatba foglalva szerepel úgy, hogy a felsorolást lényegében semmilyen más információ sem szakítja meg. Az egyes határpontok megnevezését itt is csupán a felsorolást jelző határozószók (*post hec, inde, postea, indeque, hinc enim*) vezetik be, ennél bővebb ismeretet csak két helyen kapunk („per medium aque, que uocatur *Culun*”; „ad *aruk*, que ducitur usque ad *baluuan*”). E részben a fenti *Culun* kivételével az összes többi megjelölés mellől — ahogyan az oklevél legtöbb szórványa mellől is — hiányzik a hely fajtáját megnevező latin földrajzi köznév. Lényegesen eltér viszont a leírás *Mortis*-étől a magyar elemeknek a latin szövegbe való beillesztését illetően: *Mortis* esetében az egyes helyek magyar megjelöléseit a *rea* névutó kapcsolja a szövegbe, itt viszont — a *Culun* kivételével — minden egyes helyen az *ad* prepozíció áll a magyar szórvány előtt, az *ad Oluphelrea*

¹⁹⁸ Az itt elmondottakhoz hozzá kell tenni még azt is, hogy néhány részletet érintően a későbbiekben maga GYÖRFFY is módosította a véleményét (pl. Gy. 2: 432–3, CAH 19, ÁrpOkl. 23), ezekre a megfelelő helyeken térek ki.

esetében pedig ezt még az említett névutó is megtoldja (ugyanúgy, ahogyan korábban az *ad holmodi rea*-nál láttuk).

Ez a hasonlóság ellenére is eltérő szerkesztésmód talán azzal áll összefüggésben, hogy a kérdéses két helyről az oklevél szövegezője különböző jellegű információkkal, más természetű nyelvi anyaggal rendelkezhetett. Mint már azt a korábbiakban láttuk, *Mortis* kilenc említett határpontját többnyire bonyolult szerkezetű kifejezések jelölik meg, amelyeknek az átlagos lexémaszáma — a *rea* elemeket értelemszerűen figyelmen kívül hagyva — 3,0. A *Culun* tó környéki birtokon viszont csakis egy vagy két lexémából álló megjelölések szerepelnek, átlagos lexémaszámuk pedig mindössze 1,6. Úgy tűnik, a korábbi részben a bonyolultabb nyelvi elemeknek a szövegbe történő beszerkesztése is összetettebb és az oklevelezésben másutt lényegében nem használt megoldással történt, az itt előkerülő rövidebb, egyszerűbb megjelölések viszont a más helyeken is alkalmazott módon vannak beillesztve a latin kontextusba.

Mint más összefüggésben már fent utaltam rá, e szövegrészben nyelvileg kiüntetett helyzetben egyetlen megnevezés, a *Culun* [*kulun* ~ *kolon*] szerepel: csak ennek a helynek a földrajzi jellege van megjelölve a mellette álló *aqua* '(álló)víz' földrajzi köznévvvel, s ami még fontosabb, a név megnevezőszót tartalmazó mellékmondatos szerkezetben jelenik meg: „per medium aque, que vocatur *Culun*”. Mivel azok a birtokok, amelyek az oklevélben néven nevezve szerepelnek, mind ehhez hasonló megnevezőszós szerkezetben fordulnak elő, nyilvánvaló, hogy a szövegező szándéka itt is az volt, hogy az egymás után álló 19 megnevezés közül e nevet emelje a figyelem középpontjába.¹⁹⁹ Az apátság javainak 1211. évi összeírásában a víz „ad stagnum *Colun* ... et ultra *Colon*”²⁰⁰ formában szerepel (az utóbbi alak egy másik helyen is előjön az oklevélben) mint Kolon birtok (*predium Colon*) határpontja (PRT 10: 508–9). Az 1267/1297. évi pápai birtokösszeíró levélben a helyet „terras et possessiones, que vocantur *Colun*” formában említik (PRT 10: 526).

Birtok vagy település neveként Kolon később már nem szerepel: a helyén a 15. század elejétől Izsák falu jelenik meg (vö. Cs. 3: 333). GYÖRFFY Kolon nevének eltűnését — éppúgy, mint az Árpád-kori oklevelekben a környékén említett más megnevezések nagy többségének a kiveszését is — azzal magyarázza, hogy a terület két ízben is elnéptelenedett: először a tatárjárás nyomán, majd később a török hódoltság idején (1956: 410). A tó neve azonban túlélte a népesség-

¹⁹⁹ Hasonlóan járt el a fogalmazó a *Fuk* esetében is, amely az alapítólevélben víznévként szerepel, később azonban a mellette kialakult településnek is ez lett a neve.

²⁰⁰ GYÖRFFY elképzelhetőnek tartja, hogy az 1055. évi *aqua*, illetőleg az 1211-ből való *stagnum* azt a különbséget jelzi, amit a későbbi térképek is, amelyeken a vízállás — nyilván az időjárási viszonyoktól függően — hol nyílt vizű tóként, hol pedig mocsárként van feltüntetve (1956: 413).

cserét: az első katonai felmérés térképén *Kolonto* mocsárként van feltüntetve, LIPSZKY térképén és a második katonai felmérésben *Kolumtó* alakban szerepel. FÉNYES ELEK 2262 hold területű tónak mondja, és nevét *Kolontó* formában közli (MoGSz.), a tavat ma is ugyanígy nevezik (MoFnT 2: 15 és térkép). Az állóvíz megnevezése ezekben az újabb kori adatokban a *tó* köznévvvel együtt szerepel, ám ez csak később kapcsolódhatott a víznévhez; a korai előfordulások nem teszik valószínűvé annak föltevését, hogy a név részét képező földrajzi köznevet lefordították volna latinra. Így tehát azt kell első renden eldöntenünk, hogy a *Kolon* elsődlegesen a vizet vagy a települést jelölhette-e. Az etimológiai vizsgálatba azonban célszerű bevonunk a magyar nyelvterületen előforduló hasonló neveket is.

A legismertebb ezek közül az a Kolon vár és település, amely az Árpád-kor első időszakában várispánság és megye központja volt, s amely a későbbi Zala megyében feküdt (vö. KMTL 363). Ez már a 11. század elején szerepel az oklevelekben: 1009/+1257/1295 e.: *Colon* ~ in pago *Colocensis* [ɔ: *Colonensis*] (DHA 1: 52), +1019/+1328/1347: *Kolon*, villa ~ *Coloniensis* aque et pontis civitatis (DHA 1: 91). Az első eredeti oklevélből való említés a 13. század elejéről való: *Kolon* ~ *Kolun* (FNESz. *Kolon*²⁰¹). Az adatok — a latin formákat és a későbbi előfordulásokat is beleértve — [*kolon* ~ *kolun*] ejtésre utalnak. Vas megye nyugati részén, a mai Ausztria területén is feküdt egy *Kolon* település: 1221/1240/1774: *Colon* (FNESz. *Kóloom*), szintén [*kolon* ~ *kolun*] ejtést mutató ómagyar kori előfordulásokkal.²⁰¹ A harmadik *Kolon*-t Nyitra mellett találjuk, ennek első adata 1113: *Colin* alakú, a többiben azonban *u* szerepel a második szótagban: 1251: *Colun* stb. (KNIEZSA 1947–1949: 25). És talán ide vehető még az a fogaraszöldi *Kolun* is (ezt BÁRCZI 1951: 54–5 nem említi), amelynek első előfordulása: 1322: *Colonia* alakú, ám ezt a formát KISS LAJOS „tudakos etimológiának” tartja (FNESz. *Kolun*). Későbbi adatai között — német nyelvű formák mellett — [*kolon* ~ *kolun*] ejtésre utalók is vannak: 1507: *Collon*, 1589: *Kolon*, 1733: *Kolun* stb. (EH 1: 294). LIPSZKYNél a település neve *Kolun* alakban szerepel (Mappa).

Az itt felsorolt öt település- és egy víznév korai előfordulásai az egyetlen *Colin* adat kivételével azonos formát mutatnak, ami valószínűsítheti az etimológiai azonosságot is. Ha a *Colin* [*kolin*] formát hiteles, valós alaknak tekintjük — ahogyan KNIEZSA is teszi (i. h.) — akkor belőle a későbbi *Kolun* > *Kolon* változatokat hangtörténetileg minden nehézség nélkül le tudjuk vezetni, ám ebben az esetben más származtatását kell adnunk, mint a többi *Kolon* névnek.²⁰² KNIEZSA

²⁰¹ Ennek későbbi-mai *Kóloom* alakjához lásd az itt tárgyalt *tó* nevének fent említett *Kolumtó* adatait.

²⁰² Ugyanakkor kétségtelen, hogy az adat egyedisége a sok egybehangzó más forma között némi kételyt is joggal ébreszthet bennünk.

a zabori apátság okleveleit vizsgálva a településnevet az első alakkal egyező személynévi formákkal egyeztetve (i. h.), s a pusztai személynévből való származtatást elfogadta KISS LAJOS is (FNESz. *Kolon*¹). Az általuk idézett személynévi példákat még jó néhányal megtoldhatjuk az ÁSz. anyagából (lásd a *Kolin*, *Colin*, *Kolinus* címszavak alatt).²⁰³

Nehezebb dolgunk van ugyanakkor a többi *Kolon* esetében. A szakirodalomból ez azonban kevésbé tűnik ki, mivel e neveket meglehetősen egyöntetűen személynévből származtatják: ezt fogadja el BÁRCZI (1951: 54–5), és ezt tartja róluK KISS LAJOS is (FNESz. *Kolon*²). A legnagyobb gondot ezzel összefüggésben az jelenti, hogy *Kulun* ~ *Kolon* ~ *Kolun* alakú személynévet mindössze egyetlenegy találmunk a forrásokban; ezt KISS LAJOS idézi (i. h.) Holub Józsefnek egy sokszorosított kéziratos munkájára hivatkozva: 1256: *Kulun*. A nevet nem találjuk meg az „Árpád-kori személynévtár” gazdag anyagában sem, s az adatolásnak ez a hiányossága kétségtől jelentősen gyengíti a helynév ilyen származtatását, különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a helynév több helyen is előfordul a régiségben. Ez a nehézség elvileg áthidalható lenne azzal, hogy — ugyanúgy, mint ahogyan a felvidéki Kolon esetében láttuk — feltesszük: a többi *Kolon* helynév némelyike mögött is esetleg egy *Kolin* típusú személynév húzódik meg, s az adatokban csak az *i > u (> o)* hangváltozás lezajlása utáni állapot jelenik meg. A régebbi adatolású *Kolon* helynevek esetében azonban ez nem lenne túl meggyőző magyarázat, mivel mind a zalai, mind a Tihanyi alapítólevélbeli Kolon már a 11. században feltűnik, a *Kolin*-féle személynévekre pedig valódi személynévi használatban csak a 13. század végéről tudunk adatokat idézni (ÁSz.).²⁰⁴ Ebben az ügyben azonban még figyelembe vehetjük az alapítólevélben említett más nevek hangtörténeti tanulságát is, amire a későbbiekben térek ki.

A *Kolon* személynév eredetét a törökségi nyelvekből szokás magyarázni: végső forrásaként az ótörök *qulun* ’csikó’ szó jelölhető meg, amely a törökben személynévként is előfordul (BÁRCZI 1951: 55, FNESz. *Kolon*², FEHÉRTÓI 2006: 167). Úgy gondolom, a *Kolon* személynévi kapcsolatai körében esetleg figyelembe vehetők még az Árpád-korból adatolható *Kolond*, *Kolont*, illetve *Colonus* nevek is (ÁSz.). Kevésbé valószínű viszont DÉCSY felvetése, aki a személynévet a *Coloman* ~ *Koloman* becéző formájának tartja (1985: 44). Mindezzel együtt a fenti problémák miatt a *Kolon* helynevek személynévi származtatását

²⁰³ A névfejtéshez hozzátartozna még a személynév magyarázata is, erre azonban — mivel itteni fő témánkkal már csak igen távolról lenne összefüggésben — nem térek ki, csupán annyit jegyzek meg, hogy ezt KISS LAJOS német eredetűnek tartja (FNESz. *Kolinfalva*).

²⁰⁴ Ha azonban a [1203]: *Kulin* nevet is számításba vesszük — amit ebbe az adatsorba nyugodtan bekapcsolhatunk, noha FEHÉRTÓI ilyen összefüggésre nem utal (ÁSz.) —, akkor az időhatár a 13. század elejére módosul, de ez a fenti megállapítást lényegbevágóan nem érinti.

nem tartom megnyugtatóan tisztázottnak, ám még ha feltételelesen el is fogadjuk a török eredetű személynévből való eredeztetését, természetesen akkor sem sorolható a Tihanyi alapítólevél *Culun* adata — ahogyan KRISTÓNÁL látjuk (2000: 24) — török eredetű helyneveink közé.

Hátramaradt még az a feladat, hogy állást foglaljunk az alapítólevélben említett *Culun* tó és a később előforduló azonos nevű birtok megnevezésének a viszonyát illetően. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban — különösebb érvelés nélkül — alapvetően kétféle vélemény alakult ki. GYÖRFFY GYÖRGY arról beszél, hogy a víz adott nevet a birtoknak (1956: 409), KISS LAJOS szerint viszont talán inkább a birtok neve lehet az elsődleges (FNESz. *Kolon-tó*).²⁰⁵ Az első megközelítés nyilvánvalóan az adatolás kronológiai viszonyaira van tekintettel, a második viszont névtipológiai érvek alapján foglal állást. BÁRCZI mindkét lehetőséget megengedi (1951: 66), de eleve leszögezi, hogy a „kérdéses víznév eredete tisztázatlan” (i. m. 54). Másutt azonban inkább a tipológia általános tanulsága alapján a birtok nevének elsődlegességéről szól (i. m. 55). Igaz ugyan, hogy a puszta személynévi eredet a településnevek (s egy birtok neve efféle megnevezésnek számít leginkább) körében jóval gyakoribb mint a víznevek csoportjában, s ez általánosságban a fenti következtetést (is) megengedné, jelen esetben azonban véleményem szerint a víznév elsődlegességét kétségtelenül bizonyítja maga az alapítólevél szövege is. Mint láttuk, a Kolon tó vidékén adományozott birtok név nélkül szerepel a szövegben. Ha már akkor is *Kolon*-nak hívták volna — s róla másodlagosan ugyanúgy a tavat is — semmi nem indokolná a név nélküli említést. Arra sem gondolhatunk — miként korábban *Huluodi–Turku* birtok esetében —, hogy a már létező Kolon birtoknak csak valamely része volt az adományozás tárgya, s emiatt, mintegy a tévedés elkerülése végett nem szerepel a neve, ugyanis a későbbiekben név szerint is említve szinte pontosan ugyanazok között a határok között írják le, mint a 11. század közepén (vö. GYÖRFFY 1956).

Ebből következően a víznév és a birtoknév viszonyában csakis a tó nevét tekinthetjük elsődlegesnek. Ez a fenti esetleges személynévi eredeztetés lehetőségét természetesen nem zárja ki, hiszen — mint ahogyan BÁRCZI is utalt az *Opoudi*-val való tipológiai kapcsolatára (1951: 55, 66) — a korábbiakban láttuk (4.43.), hogy a vizek megnevezései között nem ritkák azok a puszta személynévi eredetű nevek, amelyek halászhelyként jelölik meg a kérdéses helyet. Nyilvánvaló, hogy az olyan nagy gazdasági jelentőségű halászhelyek mellett, amelyek távolabb estek az állandó településektől, ideiglenes vagy akár állandóbb lakóhelyek is kialakulhattak, amolyan halásztanyafélék, amelyek később akár nagyobb

²⁰⁵ A pontosság kedvéért azonban meg kell említeni, hogy a jelzett helyen — bizonyára tévesztés miatt — nem egyértelmű a fogalmazás: „Feltehető, hogy e birtokról vette a nevét a tó, s nem a tó a birtokról”.

településsé, faluvá is fejlődhetnek. Elképzelhetőnek tartom, hogy a *Kolon* tó is így kapta a nevét,²⁰⁶ s amikor — talán éppen az egyháznak történő ajándékozás révén — a birtok fejlődésnek indult, neve az ott kialakuló település, sőt a birtok nevéként akár településcsoport nevévé is vált.²⁰⁷ Bizonyára ilyen több települést is magába foglaló birtokra vonatkozik az 1267/1297. évi pápai birtokösszeíró levélnek a fent már említett „*terras et possessiones, que vocatur Colun*” többes számot használó megjelölése (PRT 10: 526), de erre utal az a körülmény is, hogy az 1055. évi birtokleírásban szereplő *Oluphel*-l kapcsolatosan (4.48.) is felvetődik a településnévi jelleg gyanúja. A település- és a tónév homonímiáját e lakott helynek a korábban már említett időleges elnéptelenedése, majd új falunak új néven való kialakulása szüntethette meg.

4.47. *U[gr]in baluuana – baluuan*

A Kolon tó körüli birtok leírásának a kezdetén a szöveg nem olvasható pontosan az alapítólevél hártájának roncsolódása miatt: e részben mintegy két betűnyi szövegrész hiányzik (DHA 1: 151. lábjegyzete). Ezért már az oklevél legelső ismertetői is arra kényszerültek, hogy a szöveget kiegészítsék; a 19. század elejétől majd két évszázadon keresztül az alábbi konjektúra volt elfogadva: „*Est locus ad pascua equorum, qui habet initium ad u[ia]m baluuana*” (vö. például BÁRCZI 1951: 11, 48). Csakhogy modern technikai eszközök alkalmazásával kiderült, hogy a hiányos szó utolsó betűje nem *m*, hanem az *in* betűkapcsolat (vö. SZENTGYÖRGYI 2005: 51), így a korábbi rekonstrukció tarthatatlanná vált. GYÖRFFY GYÖRGY — aki, mint fentebb láttuk, e birtok pontos lokalizálását az 1211. évi összeírás segítségével végezte el (1956) — a hiányos szót összekapcsolta az összeírásban, majd később másutt is említett szomszédos *Ugrin* birtok nevével, és a kérdéses kiegészítést az alábbiak szerint adta meg: *ad U[gr]in baluuana* (Gy. 2: 432).²⁰⁸

Az új konjektúra értelemszerűen az itt található szórvány újraértelmezését követelte meg, amelynek tanulságait ZELLIGER ERZSÉBET a közelmúltban rövid tanulmányban foglalta össze (2006). A szerző e résznek nemcsak a nyelv- és névtörténeti elemzését végzi el, hanem összefogottan bemutatja a kérdéses hely kutatástörténetét kitérve a meghaladott nézetek nemkívánatos továbbélésére is. ZELLIGER eredményeit szükségtelennek látom megismételni, a továbbiakban

²⁰⁶ Arról, hogy a mocsaras tó kiváló halászóhely lehetett, még a 19. századi források is tudósítanak. FÉNYES szerint *Kolontó* tava „jó ízű haláról és igen szép vékony és tartós nádjáról nevezetes” (MoGSz. 2: 141), 1864-ben Pesty Frigyes adatközlője is mint „jó ízű halakkal, különösen czompóval bővelkedő” tóról emlékezik meg róla (idézi GYÖRFFY 1956: 410).

²⁰⁷ GYÖRFFY Kolon birtok kapcsán megemlíti, hogy az Árpád-korban egy-egy nagyobb birtoktesten gyakran több falu is kialakult (1956: 413).

²⁰⁸ GYÖRFFY ezt az összefüggést a birtok lokalizálásakor még nem vette észre, így ott még ő is az *ad uiam baluuana* konjektúrát adta (1956: 407).

csak olyan mértékben idézem, amennyiben az itt hozzáfűzni kívánt kiegészítések azt megkövetelik.

A korábbi *ad u[ia]m baluana* konjektúra szerint e helyen csak a *baluana* tekinthető magyar elemnek, amelyet a *bálvány* szó latínusragos alakjaként értelmeztek (BÁRCZI 1951: 48, 191, ugyanígy még például a TNyt. I, 315 is). Ez azonban példa nélküli szövegbeillesztés volna a magyar szórványemlékek között, mivel a prepozíció + latin földrajzi köznév + magyar nyelvű szórvány szerkezetben az utolsó elem soha nem kap a beillesztést segítő toldalékot vagy névutót. Az előző birtok leírása az alapítólevélben például teljesen azonos módon kezdődik: „silva est, que habet initium *ad portum Eclī*”. A prepozíció után közvetlenül álló magyar elemhez azonban kapcsolódhat névutó is: *ad holmodi rea*. A korábbi szövegrekonstrukció eszerint tehát pusztán az oklevelekben megfigyelhető szövegszerkesztési eljárások, a magyar elemek beillesztési módozatainak tanulságai alapján is cáfolható.

A GYÖRFFY által adott újabb *ad U[gr]in baluana [ugrin bálþán(y)á]* konjektúrájának is vannak eddig föl nem merült tanulságai. Ennek a helyességéhez egyébként történeti földrajzi szempontból nem férhet kétség: 1211-ben Kolon birtok északi szomszédjaként nevezik meg *villa Hugoron*-t (PRT 10: 509), 1359/1368/1429-ben a bányáját említik: *Vgronbanya* ~ *Vgron bonia* (?), 1409-ben pedig mint kunok birtoka szerepel: *possessio Vgron* (Gy. 2: 442, ehhez lásd még GYÖRFFY 1956: 409). Esetleg ennek a településnek a nevét őrizte meg az Izsák északi határszélén az újabb korban feltűnő *Ugri szőlő* név (MKFT, MoFnT 2: 26). Az adatok az alapítólevélben előforduló alak szóvégi *in*-jének kétségtelen olvashatósága alapján *Ugrin* > *Ugron* változást mutatnak, az összeírásbeli *Hugoron* szókezdő *h*-ja lehet csupán helyesírási sajátosság, de a mássalhangzós névkezdet átmeneti megjelenésére is utalhat (vö. TÓTH V. 2006a). Átmenetinek mutatkozik az itt feltűnő *gr* hangkapcsolatba betoldódó inetimologikus *o* is.

Az *Ugrin* ~ *Ugron* településnév nyilvánvalóan kapcsolatba hozható az Árpád-korban gyakori *Ugrin* ~ *Ugron* ~ *Ugrun* ~ *Ugrinus* stb. nevekkel (ÁSz.).²⁰⁹ Ezek szintén jelzik a fenti *Ugrin* > *Ugron* változást, mivel a korai adatok között csakis *i* szerepel a második szótagban, később azonban túlsúlyba jutnak az *o*-s változatok.²¹⁰ A településnévben lezajló *Ugrin* > *Ugron* változás fényében érdemes újra értékelni az előzőekben tárgyalt *Kolon* etimológiáját is. Ott *Kolin* előzményt ugyan csak a felvidéki *Kolon* esetében láttunk, ám a szomszédos *Ugrin* nevének a története felveti azt a lehetőséget is, hogy az adománylevélben szereplő *Culun* előzményeként is — a korábbiakban (4.46.) jelzett aggályok ellenére — esetleg feltegyünk egy ilyen alakot. A személynév szláv eredetétől (az

²⁰⁹ GYÖRFFY feltevése szerint e hely egy 1055 előtt élt Csák nembeli *Ugron* birtoka volt (Gy. 2: 442), mivel e nemzetség tagjai viselték előszeretettel ezt a nevet (1956: 414).

²¹⁰ E változás azonban nem érvényesül a latinos *Ugrinus* formákban.

Ugrin 'magyar' jelentésű szóból; vö. RMCsSz. *Ugron*, FNESz. *Biharugra*, FEHÉRTÓI 2006: 167, ZELLIGER 2006: 85) függetlenül az *Ugrin* ~ *Ugron* település-név és — ha a személynévi összevetés itt is helytálló — a *Culun* ~ *Kolon* hely-név (elsődlegesen valószínűleg halászhelyet jelölve) tipológiai jellege magyar névadókra vall (ehhez lásd ZELLIGER i. h.).

A *bálvány* szó viszonylag gyakran előfordul az oklevelek határmegjelöléseiben, olykor még közsői értékben, latin megfelelőjével együtt is: 1109: *meta lapidea que baluan uocatur* (Oklsz.). Gyakran szerepel *kőbálvány* és *bálványkő* összetételekben is, ennek megfelelően rekonstruálja a TESz. is első jelentéseként a 'kőoszlop, határkő' értelmet, ami több környező szláv nyelvből is kimutatható.²¹¹ Az alapítólevélbeli előfordulására vonatkozóan ezt fogadja el BÁRCZI (1951: 48) és GYÖRFFY (1956: 411), s így értelmezi ZELLIGER is (2005: 36, 2006: 85). A fenti jelzős összetételeken kívül másféle szerkezetben nem ismerem a *bálvány* régiségbeli előfordulásait: leggyakrabban önmagában áll, vagy helynévként — gyakran településnévként is — -s képzős formában szerepel (Oklsz., KMHsz. 1., FNESz. *Bálvány*, *Bálványos*).²¹²

Az *U[gr]in baluuana* így típusát tekintve is egyedi előfordulású szerkezet, ZELLIGER szerint nem is földrajzi név, hanem csak leíró jellegű helymegjelölés (2006: 85), amit azzal is alátámaszt, hogy a határleírás utolsó pontjaként ismét említik ezt a helyet, ám akkor már csak egyszerűen *ad baluan* formában. (Ez utóbbi BÁRCZI szerint esetleg tulajdonnévnek tartható, 1951: 66.) A körülötte levő terület azonban kétségkívül róla kapott nevet, mivel az 1211. évi összeírás határleírásában mind kezdő-, mind zárópontként egy *Bálványos* nevű hely szerepel: „Prima meta incipit de *Balanus*” (PRT 10: 508). Az *U[gr]in baluuana* jelölt birtokos jelzős szerkezet ZELLIGER szerint Ugrin falu kőoszloppal megjelölt határpontját jelöli (2006: 85), amit közvetve az is megerősít, hogy *Gisnav* falu határát az oklevél szerint a szomszédos *Uluues* településtől a nyelvi tekintetben analóg szerkezetű *Uluues megaia* választja el (vö. 4.20.). Elvileg azonban azt sem lehet kizárni, hogy az *U[gr]in* előtag itt még nem kialakult falunak a neve — korabeli vagy korábbi közvetlen adatunk ugyanis erre nincsen —, hanem birtoknak vagy személynek a nevéként volt használatos, s így egyfajta 'az Ugrin által birtokolt / lakott terület határoszlópa' értelme is lehetett. Akár így, akár úgy értelmezzük azonban, a megnevezés semmiképpen sem utal szláv nyomokra,

²¹¹ Ezt a véleményt ugyan közvetlen módon más korai előfordulás nem cáfolja, ám feltehető, hogy a korai Árpád-korban is többféle értelemben használatban volt a szó (ezek ómagyar kori előfordulásait a TESz. is dokumentálja), a későbbiekben pedig a tárgyi jelentései főleg fából készült eszközre vonatkoznak (pl. '(kapu)félfa, faoszlop, tengely' stb., ezekre lásd TESz., SzT, ÚMTsz.). Ezeknek a jelentéseknek többnyire szláv nyelvi megfelelőit is ki lehet mutatni (TESz.).

²¹² A mai helynevek között jó néhány *Bálványos* található, ám *Bálvány* alakú vagy ilyen elemet tartalmazó alig akad. Egy-egy azonban megőrizhette a régi jelentését is, mint például a Füzesabony és Tárkány határán álló *Bálvány* vagy *Kúasszony* nevű határkő (HMFN II, 62).

ahogyan erre — két alkotóelemének szláv eredete alapján²¹³ — KRISTÓ céloz (2000: 23).

4.48. *Oluphelr[e]a*

A Kolon tó körüli birtok leírásában még egy településnév-gyanús elem szerepel, amelyet tipológiai és településtörténeti okokból az előzőekhez kapcsolódva itt célszerű tárgyalni: a határvonal egyik része *ad Oluphelr[e]a* ér el. A három lexémából álló szórvány harmadik eleme a *rea* névutó, amely a töredezett hártván nehezen olvasható, de minden kiadás lényegében az itt jelzett módon rekonstruálja az alakot. A névutó — e szövegrészben itt egyedüli esetként — ugyanazt a funkciót tölti be, mint (egy kivétellel) másutt is az alapítólevélben: a magyar elemnek a szövegbe való beillesztését segíti elő. A szövegrész előtt latin prepozíció is áll, ugyanúgy, mint ahogyan az *ad brokina rea* és az *ad holmodi rea* esetében (4.23., 4.30.); BÁRCZI ezt a megoldást „kétszeres irányjelölés”-nek nevezi (1951: 190).

Az *Oluphel* [*alup ~ alop hel*] értelmezésével összefüggésben — noha a szerkezet mindkét tagja önmagában jól azonosítható nyelvi elem — többféle elképzelés is közkézen forog, aminek leginkább az az oka, hogy e megjelölésnek nyelvi folytatását a kérdéses helyről nem ismerjük. BÁRCZI inkább jelöletlen birtokos jelzős szerkezetnek tekinti, amelynek az előtagja személynév, s így a jelentése ’Alap helye’ (1951: 53–4, 185; ugyanezt átveszi ZELLIGER is, 2005: 38). BÁRCZI ehhez még hozzáfűzi azt is, hogy a *hely* személynévvel összekapcsolva valószínűleg ’szállás’ jelentésű lehetett, s így esetleg előfutára a *-falva*, *-soka*, *-szállása*, *-laka* stb. típusú településneveknek (i. m. 66). Azt azonban a korábbiakban, a *Kert hel* kapcsán már bemutattam (4.10.), hogy a *hely*-nek ilyen jelentése régi helyneveinkben nem mutatható ki, de még csak személynévvel összekapcsolódva sem jelenik meg a szó településnévként. Az ott felsorolt típusok közül itt formálisan legfeljebb az jöhetne szóba, amelyben egy már meglévő településnévhez később, más nevek mintájára, kiegészülésképpen kapcsolódott hozzá a *hely* utótag, ám ez a lehetőség itt kronológiai okok miatt még csak elvi síkon sem igen merülhet föl.

Névtipológiai érvek alapján nagy valószínűséggel kizárhatjuk tehát az *Oluphely* szerkezet tulajdonnév-voltát, és csupán az *Olup* részét tekinthetjük névnek, amire már BÁRCZI is célzott ’az Alap nevű hely’ értelmezésével (1951: 184). Ez a felfogás pontosan megegyezik azzal az interpretációval, ahogyan magam a *hely*-nek az alapítólevélbeli szerepét a másik két előfordulásában, a már itt is

²¹³ A *bálvány* szláv eredetét a TESz. és az EWUng. ugyan csak valószínűnek mondja, mivel elképzelhetőnek tartja, hogy mind a magyarba, mind a szláv nyelvekbe egymástól függetlenül valamely keleti nyelvből került be a szó. Ám KRISTÓ fent említett véleményét nem ez a bizonytalanság teszi elfogadhatatlanná.

idézett *Kert hel* (4.10.) és a *Petre zenaia hel rea* (4.34.) kapcsán értelmeztem. Véleményem szerint a *hely* szó a latin *locus* magyar megfelelőjeként e szakaszban is a magyar helynévnek a latin szövegbe való beszerkesztését segíti elő, ugyanúgy, ahogyan azt a fenti elemek esetében is láthattuk. Az *Oluphelr[e]a* abban is megegyezik az utóbbi példával, hogy a *hely* és a *reá* — mint nem a névtesthez tartozó elem — ebben a szerkezetben is együtt szerepel. Az *Olup*-nak önmagában való helynévi használatát több ómagyar kori *Alap* nevünk is alátámasztja: ismerünk ilyen települést Győr: 1208/1359: *Olup* (Gy. 2: 577), Fejér: *[1280 k.]: *Olup*, 1328: *Alaph* (Gy. 2: 345) és Vas megyéből: 1476: *Alap* (Cs. 2: 732), valamint Csongrád megye északnyugati széléről a mai Nagykőrös vidékéről, tehát az itt említett helyhez viszonylag közeli területről: 1266: *Olup* (Gy. 1: 890). (Ezekhez lásd még KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 65.)

Az *Alap* helynevet a szakirodalom egybehangzóan személynévi eredetűnek mondja, amely nemzetségnévként is használatos volt (vö. pl. BENKŐ 1998a: 19, 53–4). A névre bőséges adatokat találunk az „Árpád-kori személynévtár” *Alup*, *Olop*, *Olup* stb. címszavai alatt. A személynév török eredetű, egy ótörök *alp* ’hős, dalia’ szóra vezethető vissza (FNESz. *Alap*), ugyanígy elemzi BÁRCZI is az alapítólevélbeli előfordulását (1951: 54, 67, vö. még GOMBOCZ 1915: 345–6). A Kolon tó közelébe lokalizálható *Olup* tehát pusztai személynévként magyar névadással keletkezett helynév, amely településféle megnevezése lehetett. Arra már GYÖRFFY GYÖRGY is utalt, hogy a név tipológiai jellege lakott helyet sejtet, és történeti földrajzi alapon, a természeti környezet elemzéséből arra következtetett, hogy e határpont körül fektetett Kolon birtok egyik faluja (1956: 413, ehhez lásd még a 120. lábjegyzetet).

4.49. *Iohtucou*

Az alapítólevél talán legrejtélyesebb szórványa a *Iohtucou*, amelyről BÁRCZI — elhárítva a naív kísérleteket — bő fél évszázaddal ezelőtt úgy nyilatkozott, hogy „Pontos olvasása, eredete, jelentése ismeretlen.” (1951: 53). GYÖRFFY — bár lokalizálta az általa jelölt helyet Kolon birtok keleti határpontjával azonosítva — a nyelvi megfelelőjét nem találta meg a Tihanyi összeírásban, így pontosabban értelmezni ő sem tudta (1956: 412). Ha az oklevél általános helyesírási jellegzetességei alapján próbálunk olvasatot adni, leginkább a *[joxtukou]* formát rekonstruálhatjuk, ám ez sem más helynevekkel nem mutat kapcsolatot, sem közszoói vagy személynévi összefüggésekre nem enged következtetni, de az idegen nyelvi összevetés kísérlete sem vezet eredményre. Ugyanígy eredménytelen a próbálkozásunk, ha — feltéve bizonyos hangtörténeti változások lezajlását — egy lehetséges korábbi *[*joxtukou ~ *joxtukoβ]* alakból indulunk ki, vagy időben előre haladva valamiféle *[*ihtokó ~ *iktokó]* forma alapján kísérreljük meg a fenti összevetéseket. Így e szórvánnyal kapcsolatban ma sem állapíthatunk meg mást, mint amit a BÁRCZItól vett idézet tartalmaz.

4.50. *harmu ferteu*

A Kolon tó környékén adományozott birtokot az alapítólevél leírása gazdag vízrajzzal rendelkező területnek mutatja: több szórvány is utal ilyen környezetre. A határjárás negyedik pontja a *harmu ferteu*-nek nevezett hely, amely az 1211. évi összeírásban három különálló helyként van megemlítve: „Et inde egreditur ad *Ferteu*, et inde metis interpositis extenditur ad *aliud Ferteu*, et de alio ad *tercium*, et ibi sunt due mete” (PRT 10: 509). GYÖRFFY ezt a szakaszt a birtok határának északkeleti részére helyezi, ahol szerinte a mai térképek három nagyobb és három kisebb tavat ábrázolnak (1956: 411). Az első katonai felmérés térképén itt 8–10 kisebb-nagyobb tó található, a második felmérés viszont egybefüggő mocsaras, vizenyős területnek mutatja e határrészt.

A *harmu ferteu* [*χ̣armu fěrtěü*] mennyiségjelzős szerkezet (vö. BÁRCZI 1951: 183), amely a *három* szó véghangzós formájából²¹⁴ és a *fertő* földrajzi köznévből áll. A *fertő*-nek ez a legrégebbi előfordulása, a TESz. a ’sáros fürdő; mocsár’ jelentést kapcsolja hozzá. Mivel a szó eredetileg a **fert-* igető folyamatos melléknévi igeneve,²¹⁵ elsődleges jelentéseként ’fetrengő, fürdőhely (elsősorban állatok (disznó, bivaly stb.) számára)’ formában rekonstruálják, s ebből való a későbbi ’mocsaras hely, ingovány, láp’ értelme is (TESz., EWUng.). Az ómagyar kori használata azonban ennél bizonyára szélesebb körű volt, hiszen meglehetősen sokféle helyet jelölhetett, az OklSz. megfelelő adatai mellett például az alábbi latin nyelvű földrajzi köznévi minősítések állnak: *stagnum*, *lacus*, *magna aqua*, *piscina*, *locus aquosus*, *locus lutosus*, *terra paludosa*, *pratum*. Olyan nagy kiterjedésű vízfelületekre is vonatkoztatták, mint a Kárpát-medence nyugati részén fekvő Fertő(-tó): 1199: *Ferteu* (FNESz. *Fertő*) vagy a későbbi Velencei-tó: 1193: *Ferteu* (HA 2: 49). Ezek alapján KISS LAJOS a köznévnak ’feltöltődő sekély állóvíz’ jelentését adja meg (FNESz. i. h.). A mai nyelvjárásokban is előfordul ’kiszáradóban levő nádas, mocsaras terület időnként vízzel újra megtelő tócsákkal, gödrökkel’ típusú jelentésekben, ez adatolható a Duna-Tisza közéről is (NEMES 2005: 64). Előfordul a Kolon-tóhoz közelebbi környék régebbi és újabb helynévanyagában is: a 19. században Kiskőröstől nyugatra *Öreg fěrtő rét*-et említenek (MKFT), ma Dunapatajon *Fertő*, Szakmáron *Fertő-oldal* nevet ismerünk (MoFnT 2: 12).

²¹⁴ A szónak az alapítólevélbeli két említésén kívül más forrásból hasonló formáját nem ismerem, a továbbiakban alapalakban mindig véghangzó nélkül, az *r* és az *m* között bontóhanggal szerepel; a véghangzó jellegéhez viszont lásd a Halotti beszéd és könyörgés *charmul* ’háromszor’ szavát.

²¹⁵ A régiségben használatos volt egy ugyanebből a töből képzett másik földrajzi köznév, a *fertés* is (a példáit lásd OklSz. *fěrtős*, *fěrtés*, KMHsz. 1. *fertés*, HA 2: 61), amely egyes nyelvjárásokban ma is létezik (NEMES 2005: 64).

A *harmu ferteu* — a rekonstruálható természeti környezetből következethetően — mocsaras területen levő, talán csak időszakosan létező tavakat jelölhetett, a kifejezés BÁRCZI szerint földrajzi névnek látszik, de lehet akár közszói szintagmatikus leírás is (1951: 65, 182, 185). A fent idézett Tihanyi összeírásbeli említés inkább ezt az utóbbi felfogást erősíti, ám összefoglaló értelmű számnévi előtagú szerkezetek a régiségben gyakran előfordulnak tulajdonnévi értékben is (lásd például a KMHsz. 1. alábbi névcikkeit: *Három-haraszt*, *Három-körtvély*, *Három tölgyfa*, *Háromfa*, *Három borjúól*). E szerkezetek tulajdonnévi jellege különösen az olyan esetekben egyértelmű, amikor a név nem a főtagban megjelölt helyfajta jelöli, mint például a *Háromház*, *Háromudvar* településnevekben (FNESz.).

4.51. *Gunusara*

Aligha lehet kétséges, hogy a vízrajzi nevek közé sorolhatjuk a határleírás vége felé szereplő *Gunusara* szórványt is, noha BÁRCZI ennek még a tagolásáról is csak feltételesen nyilatkozott (1951: 56–7), másutt azonban utótagként a *sár* földrajzi köznév birtokos személyjeles formáját jelölte meg (183, 186). (Véleményét az alább ismertetendő részleteket illetően is osztotta ZELLIGER 2005: 40.) Az utótag lexikális azonosítását segíti GYÖRFFY GYÖRGY lokalizációja, aki a *Gunusara*-t a Kolonától nyugatra fekvő rétségre helyezi (1956: 414, lásd még Gy. 2: 322), ahol még a 19. századi térkép is apró tavakat jelez (MKFT). A természeti környezet alapján a *sár* jelentését itt 'mocsár, vizenyős terület'-ként határozhatjuk meg,²¹⁶ ugyanúgy, ahogyan ezt a TESz. is éppen a *Gunusara* adathoz kapcsolva megadja. Az ottani kérdőjel azonban a pontos azonosítás következtében — úgy gondolom — elhagyható.

Az előtagot ERDÉLYI LÁSZLÓ *Gönyü*-nek olvassa (PRT 10: 424), ezt azonban BÁRCZI hangtanilag elfogadhatatlannak tartotta, s a szó olvasását, jelentését és eredetét teljesen ismeretlennek mondta (1951: 57), egy helyen azonban igen erős kérdőjelekkel esetleg személynévvel tartotta azonosíthatónak (i. m. 66), amelyben a szóvégi *u* esetleg *u* tövéghangzót jelölne (i. m. 73, 75), noha *n*, *ny* után ebben az esetben ez lenne az egyetlen kivétel (i. m. 77). FEHÉRTÓI KATALIN a *Gunu* előtagot összevetette az Abaúj és Győr megyei Gönyű települések Árpád-kori adataival, s ezek alapján e neveket egymással azonosíthatónak tartotta (2006: 163–4). A *Gönyű sara* címszó alá sorolta be a nevet a HA is (2: 49). Helyesírás-történeti szempontból ez az azonosítás elfogadható, hiszen az itteni teljesen egyező adatokat találunk mindkét település adatsorában: az Abaúj megyei Gönyűre: 1250: *Gunupotoka*, 1290: *Gunu*, 1268: *Gvny* (Gy. 1: 89–90, lásd még TÓTH V. 2001a: 65–6), a Győr megyeire: [1230 k.]>1353: *Gunu*,

²¹⁶ Ennek problematikáját fentebb, a 4.27. pontban részletesebben is kifejtettem.

1332/1378: *Gwnu* (Gy. 2: 587, lásd még BÉNYEI–PETHŐ 1998: 26).²¹⁷ A *Gunusara* előtagjának e nevekkel való etimológiai azonosítását megnehezíti és bizonytalanná teszi azonban az a körülmény, hogy nem ismerjük a továbbélését: nem említi az 1211. évi összeírás és a 18–19. századi térképeken, valamint a mai névanyagban sem szerepel hozzá kapcsolható névforma. Emiatt a palatális [*gün(y)ü* ~ *gön(y)ű sárá*] olvasat mellett elvileg feltehető egy [*gun(y)u*]-féle veláris interpretáció is, noha ezt névpárhuzamok nem támogatják.

Az itt említett két *Gönyű* település neve KISS LAJOS szerint valószínűleg szláv eredetű (FNESz. *Gönyű*, *Hernádgönyű*), de a felhozott lengyel személynévi példa alapján úgy tűnik, esetleg szláv személynévből való névnek is gondolhatta. E magyarázatot azonban megnehezíti, hogy a magyarországi forrásokban az általa feltett **Gniew* személynév nem fordul elő, de a szláv nyelvekben is csak összetett nevek részeként (*Gniewomir*, *Jarogniew*) adatolható, így TÓTH VALÉRIÁNAK az e magyarázathoz fűzött fenntartása (2001a: 65–6) teljesen indokoltnak tűnik. A KISS LAJOSTól összevetési alapul ajánlott, a dömösi adománylevélből való 1138/1329: *Gune* személynév (i. h., erre lásd még ÁSz.) egyeztetése a *Gunusara* előtagjával pedig hangtani problémákat vet fel.²¹⁸ A fenti egyeztetési nehézségek együttesen terhelik FEHÉRTÓINAK azt a felvetését, amely szerint a *Gunu* a fentiek mellett magyarázható még az 1248: *Gonov*, 1291: *Gon* személynévből is, amely a szláv **Gonu* 'pulsio' > déli szláv *Gonimir* átvétele lehet (2006: 164).

A *Gunusara* előtagjának magyarázatát tipológiai ismérvek is segíthetik, bár *sara* utótagú helyneveink nem túl nagy számban maradtak ránk a régiségből. A birtokos jelző ezekben vagy településnév: 1318/1325: *Geznodsara*, [1330 k.]: *Tordasara* (KMHsz. 1. *Disznód sara*, *Torda sara*), vagy pedig személynév: +?1061/1272//1390: *Bukesara* (HA 2: 48, *Büke sara*, ehhez lásd a *Buke* személynévi adatait: ÁSz.) és esetleg 1075/+1124/+1217: *Orduksara*, 1358: *Ordugsara* (KMHsz. 1. *Ördög sara*, az előtag személynévi használatához lásd ÁSz. *Urdug*). Ezek alapján tehát a *Gunu* szintén hely- vagy személynévnek tartható, ami valóban megfelel a fent bemutatott névfejtési kísérleteknek, de a minden tekintet-

²¹⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy a két település adatsora az egyezések mellett különbségeket is mutat: a Győr megyei *Gönyű* esetében például már a 13. század elején megjelenik a szóvégi diftongusra utaló jelölés (1222: *Genneu*, i. h.), míg az abaúji *Gönyű* adatai között ez csak majd egy századdal később tűnik föl (1317: *Genyeu*, i. h.). A *Gönyű* nevek *Gunu* típusú adatai egyébként azt mutatják, hogy BÁRCZINAK a *Gunusara*-val kapcsolatban kifejtett véleményét — amely az előtag szóvégi magánhangzójának nem szokásos jelölését az egyeztetés akadályának tekintette (1944: 314) — az adatok nem igazolják.

²¹⁸ E személynévnek az etimológiája sincsen tisztázva — a TESz. kérdőjellel a bizonytalan eredetű régi nyelvjárási *gönye* 'görbehátú, nyomorék' adataként közli —, FEHÉRTÓI az „Árpád-kori személynévtár”-ban együtt tárgyalja a *Giune*, *Gina*, *Ginna*, *Giuna*, *Guna* stb. írású formákkal.

ben megnyugtató magyarázatot az említett nehézségek egyelőre nem teszik lehetővé.

4.52. *Zakadat – aruk*

A Balaton melléki *Huluoodi* birtokon említett *Zakadat* kapcsán (4.6.) már volt szó a Kolon tó környéki határleírásban szereplő *Zakadat*-ról is. Az 1211. évi összeírás alapján („ad locum, qui vocatur *Zacadat*. Et ibi est meta iuxta viam”, PRT 10: 509) GYÖRFFY ezt a határnak arra a részére helyezi, ahol a későbbi Izsákról északnyugat felé vezető út metszi a határvonalat (1956: 414). E megnevezést a szakirodalom ugyanúgy kezelte, mint a korábban említett szórványt, és ’szakadékos, omladékos hely’ jelentését rekonstruálta (a 4.6. pont alatt jelzett forrásokon túl lásd még BÁRCZI 1951: 57, GYÖRFFY i. h. és ZELLIGER 2005: 40 is). Azt, hogy a *Zakadat*-ot e helyen is esetleg vízrajzi névként ’valamely vízből kiszakadó ág’ jelentésben (is) értelmezzük, a földrajzi környezet igencsak lehetővé teszi: a kérdéses területtől délre feküdt a *Gunusara*, keletre pedig az 1211-es leírás szerint a *stagnum Hueseos ~ Hvseos* (PRT 10: 509), amelynek a helyén a 19. században is kiterjedt vízenyős térség volt (MKFT). Ahhoz azonban, hogy a két lehetőség közül egyértelműen kiválasszuk az itteni megfelelést, sajnos, hiányoznak a megfelelő információk.

A Kolon tó környéki birtok zárószakasza egy bizonyos „*aruk*, quę ducitur usque ad *baluuan*”, tehát az az árok, amely egészen a határjárás végpontját jelentő Bálványig vezet. Az *árok* földrajzi köznévként az alapítólevélbeli ötszöri említése (4.6., 4.39., 4.40.) közül az itteni előfordulásnak állapítható meg legpontosabban a jelentése. Arról, hogy itt ’határárok’ az értelme, már a fenti szövegekörnyezet is meglehetősen egyértelmű képet ad, amit még biztosabbá tesz az 1211. évi leírás megfelelő részlete, noha ebben a szó maga magyarul nem is szerepel: „extenditur usque ad *angulum longe fosse*. Ibi est meta. Inde autem tendit *per eandem fossam* usque ad *angulum alterius fosse*; ibi est meta. Inde revertitur et concluditur cum predicto termino *Balanus*” (PRT 10: 509). GYÖRFFY szerint a határároknak a szövegben jelzett irányváltoztatásait ma is pontosan tükrözi Izsák falu határa, amely éppen háromszor törik meg ezen a szakaszon (1956: 414).

4.53. *aiu*

A fentiekben felsorolt vízrajzi elemek mellett a birtok leírása több domborzati objektumot is említ vagy megnevez. Rögtön az *U[gr]in baluuna* után szerepel az *aiu*, amely BÁRCZI monográfiájában még *aiu* formában áll (1951: 48, ugyanitt azonban az íráshibát is lehetségesnek tartja), s ugyanígy adja vissza MÉSZÖLY (1956: 8), de még jóval később is a TESz. (mellette azonban kérdőjellel *aiu* alakot is közöl) és az EWUng., valamint ÉRSZEGI (2005: 3), pedig GYÖRFFY Komjáthy Miklósnak az 1955-ben kvarcfénnyel készített felvételei alapján már fél évszázaddal ezelőtt megállapította, hogy az alapítólevél megfelelő helyén *aiu*

alak áll (1956: 407). (Véleményét elfogadta viszont ZELLIGER, 2005: 40.) Ezzel érvényét veszítette BÁRCZINAK az [ávi] olvasata és az a felfogása, hogy „egyelő-re” nem sorolja az *áj* adataihoz (1951: 48, 50). Azt, hogy az *aiu* [ájú] a régi *aj* ~ *áj* ’kisebb völgy, szakadék, bemélyedés’ jelentésű szónak felel meg, igazolja az 1211-ből való összeírás megfelelő szakasza is, amelyben egy füves völgyről és a benne húzódó árokról esik szó („ad vallem erbosam, et est ibi ffossa”, PRT 10: 508). Ezt GYÖRFFY egy Izsáktól északkeletre fekvő 600 méter hosszú völgygel azonosítja (1956: 411).

Az alapnyelvi eredetű *aj* — amelynek újabb alakja az *áj* — eredetileg ’nyílás, bevágás, bemélyedés’ értelmű volt (TESz. *aj*¹, EWUng. *áj*², MSzFgrE *aj*, *áj*),²¹⁹ földrajzi köznévi jelentését azonban az ómagyar korból több adattal is igazolni tudjuk. Néhány előfordulása mellett feltűnően részletező latin nyelvű körülírás szerepel: 1296: super unam *paruam vallem* que wlgó *ay* dicitur, 1299: *vallicula* alio modo *Ay* dicta, 1409: ad quoddam *precipium* wlgó *Ay* dictum (Oklsz. *aj*, *áj*), ami talán arra vall, hogy már akkoriban sem lehetett túlzottan elterjedt, széles körben ismert, gyakran használt szó. A ’kisebb völgy, mélyedés’ jelentést erősíti meg a helynevek melletti minősítések is: a Bodrog megyei Csecstő határában említenek 1224/1291/1389: ad *viam precipitem* ... *Golombaya*, valamint: *precipitium Peteraya* neveket (KMHsz. 1. *Galamb ája*, *Péter ája*), máskor patakok nevében szerepel a szó: 1272/1331: *Aypotak* (Oklsz. i. h.), 1315/1370/1752: *potok Pastaaya* (HA 2: 25). Az újabb kori névanyagból igen kevés példát ismerünk rá, az ÚMTsz. szerint a nyelvterület keleti részén határrésznevekben ’kisebb völgy, hegyoldalban levő nagyobb teknőszerű bevágódás’ jelentésben fordul elő, a SzT-ban azonban hiába keressük a rá utaló szócikket, s nem szerepel NEMES MAGDOLNA földrajziköznév-tárában sem (2005). A szó kihalását talán elősegítette az is, hogy bizonyos formákban egybeeshetett az egyébként jelentését tekintve is hozzá közel álló, viszonylag gyakori *alj* földrajzi köznévvvel.

4.54. *Ruuoz licu*

A *harmu ferteu* és a *harmu hig* között szerepel a *Ruuoz licu* [*ruosz liku*]²²⁰ szórvány, amely elemeinek közvetlen megfeleltetése alapján ’ravaszlyuk’-nak, azaz ’rókalyuk’-nak értelmezhető.²²¹ Inkább közszónak és nem tulajdonnévnek tekinti BÁRCZI (1951: 65, s ugyanígy ZELLIGER is: 2005: 38), amelynek összetétel vagy szintagma jellege nem dönthető el (BÁRCZI i. m. 182–3, 186). GYÖRFFY sem

²¹⁹ A két elsőnek említett szótár a Tihanyi alapítólevél megfelelő adatát kérdőjellel tünteti fel az adott címszó alatt, a harmadik viszont fel sem veszi anyagába.

²²⁰ ABAFFYNÁL még [*ruβosz liku*] változatban is (2003: 322, 323).

²²¹ A TESz. szerint az azonos töre visszavezethető *ravasz* és *róka* szavak közül a középkorban az állat megjelölésére „még elsősorban” a *ravasz* szolgált (TESz. *róka*), ám a 16. század előtről egyetlen biztos adatot sem ismerünk a *róká*-ra (de lásd mégis EWUng. *róka*). A két szó történetéhez és helynévi alkalmazásához lásd HORVÁTH A. 1987.

tudja pontosan azonosítani — noha az 1211. évi összeírásban is szerepel: *ad Ruozlicou ~ Rouozlicou* (PRT 10: 508) —, de valószínűnek tartja, hogy megfeleltethető egy 500 méter hosszúságú, mélyen fekvő területnek (1956: 412). GYÖRFFY sejtését — hogy tudniillik az 1055-beli *Ruozlicu* nem egyszerűen rókaüreg, rókatanyát jelöl, hanem metonimikusan olyan területet, ahol ilyen lyuk(ak) van(nak) — az igazolja, hogy a másfél száz év után készült határleírás is ugyanazt a megjelölést használja, mint a korábbi, ami ez esetben másképpen nemigen magyarázható, csak úgy, hogy az magának a környéknek a neve volt.²²² Ezt valószínűsíti a *Ravaszlyuk* gyakori előfordulása is az oklevelekben: ezek között akadnak ugyan olyan említések is, amelyek magát az üreget jelölik meg: 1268: *ad fossatam uulpinam*, que *Rouosluk* uocatur (Oklsz. *ravaszlyuk*), ám nagy többségben vannak az olyan esetek, amikor e szó valamilyen kiterjedtebb területet jelölő tulajdonnévként áll. A KMHsz. 1. kötetében szereplő 12 különböző helyet jelölő *Ravaszlyuk* között van völgynek, hegynek, földnek a megnevezése, de leggyakrabban a *locus* minősítés szerepel mellettük, pl. 1346: *ad terram sive locum* qui antiquitus *Rouozlyk* vocabatur. A *ravasz* szó 'róka' jelentésben ma már alig használatos (vö. mégis ÚMTsz.), ám a *Ravaszlyuk* helynevek és származékaik ma sem mondhatók különösen ritkának: Baranya megyében például öt ilyen is találunk (BMFN 2: 1188).²²³

4.55. *harmu hig*

A *harmu hig* [*χärmu χidzs*] szerkezeti szempontból pontos mása a már tárgyalt (4.50.) *harmu ferteu* névnek; megegyeznek abban is, hogy az 1211. évi összeírás ezt is latinul adja meg, mint a homokon fekvő három dombot („Et inde *ad tres monticulos*, qui sunt in sabulo”, PRT. 10: 508). Ezt GYÖRFFY a birtok keleti határán fekvő három halmocskával azonosítja (1956: 412). BÁRCZI a *harmu hig* tulajdonnévi értékéről valamivel határozottabban nyilatkozik, mint ahogyan a *harmu ferteu* esetében teszi (1951: 65), ami talán azzal magyarázható, hogy hasonló példákat e névfajta, a domborzati nevek körében gyakrabban találunk. Ugyancsak *Három-hegy*-et említenek például Gömör megyében: 1291: *ad 3 montes Harumheg* (HA 2: 62), *Három-halom* nevet is ismerünk Baranyából: +1015/+1158//1403/PR: *Harumholm* (KMHsz. 1.) és Dobokából: 1315/1370/1752: *ad 3 monticulos Harumholm* (HA 2: 24). Hasonló szemléletű nevek előfordulnak Izsák újabb kori és mai határnevei között is: *Háromos domb* szerepel a második katonai felmérés térképén, *Kettős-halom* pedig a mai nevek között (MoFnT 2: 28, ehhez lásd EKFT: *Kettős hallom*, MKFT: *Ketes halom*). A *hegy* ezen a terü-

²²² Esetleg ezzel hozható kapcsolatba az a *Róka* határresznév is, amely a mondott hely és Izsák belterülete között található (MoFnT 2: 28 és térkép).

²²³ Ezeknél jóval gyakoribbak azonban a mai névanyagban a *Rókalyuk* nevek, amelyek — ugyanúgy, mint korábban a *Ravaszlyuk*-ak — nem üreget, hanem mindig nagyobb területet jelölnek.

leten egészen kicsi homokhalmokat jelöl, a *harmu hig* GYÖRFFY által azonosított dombjai is alig haladják meg a 120 métert, relatív magasságuk pedig mindössze legfeljebb 20–25 méter lehet (1956: 412 és térképmelléklet). A *hegy* utótagú nevek e vidéken gyakoriak voltak a 18–19. században (EKFT: *Magda hegy*, *Ágos hegye* stb., MKFT: *Toka hegy*, *Veres hegy*, *Sas hegy*), és nem ritkák ma sem (*Lófogó-hegy*, *Síró-hegy*, *Strázsa-hegy*, MoFnT 2: 16, 19 és térkép).

4.56. *Serne holma*

A birtok határleírásában egy halom is szerepel, a *Serne holma*, amelyet GYÖRFFY az északi határszakaszra lokalizál (1956: 414). Említenek halmot az 1211-es összeírásban (*Homuholm*, PRT 10: 508), s szerepelnek ilyen nevek később (MKFT: *Homok halom*, *Csira halom*, *Templom halom* stb.) és a mai nevek között is (*Barna-halom*, *Matyó-halom*, *Bene halom*, MoFnT 2: 28 és térkép). Problémát jelent azonban az előtag azonosítása, mivel a névnek folytatását nem ismerjük, és nem említi az 1211-ből való összeírás sem; GYÖRFFY a birtok északi szélén található név nélküli magaslattal azonosítja (i. h.). A Kolon birtok korábbi lokalizálásának módosítása révén értelemszerűen elesnek azok az adatok is, amelyeket BÁRCZI a Bakony vidékéről említett összevetésül (1951: 57). Ő egyébként az előtagnak [*szërnyé*] olvasatát adta, és „minthogy mocsárról van szó”, a *Szernye* mocsárnévvel hozta összefüggésbe, amelyet — a nyelvterületen található más nevekkel együtt — KNIEZSA nyomán (1942: 206) szláv eredetű névnek tartott, és a szláv *sr̃na* ’őz’ szóra vezetett vissza (i. h.).²²⁴

BÁRCZI érvelése azonban több lényeges ponton is kifogásolható: először is az alapítólevél szövege nem állítja, hogy a *Serne* mocsár lenne, ugyanúgy, ahogyan az összevetésbe általa bevont többi névről sem az derül ki, hogy elsődlegesen mocsarat jelölt volna.²²⁵ Ám ez valójában nem is lényeges körülmény, mivel azonos helyfajta (jelen esetben BÁRCZI szerint mocsarat) jelölő nevek alakulását etimológiai szempontból csakis abban az esetben lehet összekapcsolni, ha a név eredete a hely jellegével szoros, okszerű összefüggésben áll (azaz ha például valamiféle ’mocsár’ jelentésű szó található benne). Etimológiai azonosítást azonban nem lehet olyan „megfelelésre” alapozni, amelynek kiindulópontjául az szolgál, hogy ha egy bizonyos mocsár neve szláv eredetű, illetőleg a szlávban ál-

²²⁴ A *Szernye*-nek hasonló etimológiáját adja KISS LAJOS is (FNESz. *Szernye-mocsár*, *Szernye*, *Alsó- és Felsőszernye*), ám a beregi és trencsényi nevek összekapcsolása és talán maga a névmagyarázat is felülvizsgálatra szorul, mivel a beregi névbokor (az Árpád-korban folyó és két település neve) legrégebbi adatai három szótagos formákat mutatnak: +?1248/1393: *Scerneue* stb. (ezekre lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkét, valamint a HA 1: 70 *Szernye* szócikkét és a térképmellékletet).

²²⁵ Sőt a tüzetes vizsgálat a beregi nevek közül a folyónevet mutatja elsődlegesnek, amelyről a mellette fekvő mocsár és a települések a nevüket kapták. A trencsényi falvak nevének „mocsár-névi” eredetére pedig semmi sem utal. (A forrásokat lásd az előző lábjegyzetben.)

latnévből magyarázható, akkor a másik hasonló(nak vélt) hely neve is ugyanolyan háttérű lehet.

Jogosnak tekinthetjük tehát FEHÉRTÓI KATALINNAK a véleményét, aki elutasítja BÁRCZI érvelését, ám bizonyítási eljárása a BÁRCZIénál is kevésbé megalapozott (2005: 166). Ennek részleteire — fontos módszertani tanulságai miatt — érdemes bővebben is kitérni, még ha e gondolatmenet nem is visz bennünket közelebb a *Serne holma* pontos értelmezéséhez. FEHÉRTÓI elutasító érvei elsősorban a földrajzi környezettel kapcsolatosak: ő is abból indul ki, hogy az alapítólevél e helyet nem minősíti mocsárnak, sőt a környezetében lévő szórványok között többségben vannak a köves, homokos helyre utaló megjelölések. Nem fogadja el azt sem, hogy a több mint 150 évvel később készült leírás alapján rekonstruálhatjuk a birtok természeti környezetét. E véleményében nincs tekintettel arra sem, hogy GYÖRFFY e terület képét a legújabb korig szinte változatlanak mutatja be (1956), mivel a domborzati és vízrajzi viszonyoknak a jelentős megváltozását a 19. századig nincs különösebb okunk feltételezni. A *Serne holma* kétségkívül azonosítható helye pedig mocsaras vidéken található (noha ennek, mint fent láttuk, különösebb jelentősége a név magyarázatában nincsen), így akár értelmezhető lenne úgy is, ahogyan ZELLIGER magyarázta: 'a Szernye nevű mocsár melletti, ahhoz tartozó halom' (2005: 40). Még több aggályt vet fel FEHÉRTÓI-nak a régebbi magyarázathoz kapcsolt megjegyzése: „Ha mégis elfogadjánk a *halom* jelzőjének, a *serne* alaknak a szláv *sr̋na* (sic!) 'őz'-ből való magyarázatát, akkor logikusabb a határpontot »őzhalmának« értelmezni” (i. h.). Ez azonban névtani szempontból nyilvánvalóan elfogadhatatlan állítás, mivel egy szláv szónak és egy szláv eredetű magyar lexémának (a *halom*-nak) a magyar jelölt birtokos jelzős szerkezetben való összekapcsolódását nem lehet névalkotási eljárásként feltételezni.

Komolyabb figyelmet érdemel azonban FEHÉRTÓI-nak az a felvetése, amely a *Serne*-t személynévként értelmezi: gondolatmenete abból indul ki, hogy az alapítólevélben szereplő *Luazu holma* is ilyen szemantikai és grammatikai szerkezetű név. Javaslatát több oldalról is megtámogatható, elsőnek névtipológiai érvek alapján. A *halma* utótagú régi helynevek ugyanis döntően kétféle előtaggal fordulnak elő: ilyen helyzetben vagy helynév áll: [1330 k.]: *Balwanusholma* — amire fent idézett értelmezésével ZELLIGER is utalt —, vagy pedig jóval gyakrabban személynév szerepel: 1290: *Budholma*, 1252: *Kesedhalma* (KMHsz. 1. *Bálványos halma*, *Bot halma*, *Kesed halma*, a személynévi előtagokra lásd ÁSz. *Bud*, *Kesed*).

Az előtag értelmezéséhez hozzátartozik az olvasati lehetőségeinek a mérlegetése is, amely az alapítólevél írásgyakorlata alapján leginkább [*sern(y)é* ~ *sēr-n(y)é*] formában adható meg, mivel az *s* betű a forrásban — mint a 4.13. pont alatt bővebben kifejtettem — főképpen [*s*] hangértékben szerepel, szókezdő helyzetben pedig csakis ilyen hangot jelöl. A felhozható két kivétel (*Gisnav*,

Castelic) éppen az *[sz]*-es szókezdetet is támogathatná, mivel azonban a névrésznek a *Szernye* nevekkel való összevethetősége gyenge lábakon áll, különösen nem indokolt ez utóbbi olvasat.²²⁶ FEHÉRTÓI azonban felveti az itt szereplő *s* betűnek a lehetséges *[cs]* hangértékét is, amit nemcsak általános helyesírás-történeti ismeretekkel támaszt alá, hanem ide vonható kettős jelölésű személynévi adatokkal (*Sala ~ Chala, Sanad ~ Chanad* stb.) is, és ily módon a *Serne* alakot a *Cherne* személynévekkel hozza összefüggésbe, mindkettőnek *[csern(y)e]* ejtismódot tulajdonítva (i. m. 166). Ez végtére is nem elképzelhetetlen, bár a *[cs]*-nek *s*-sel való jelölése ritka, és csupán néhány későbbi nyelvműlünkben fordul elő (KNIEZSA 1952: 20), másfelől pedig a *Cherne* személynévnek *s*-sel írott változatát sem ismerjük (ÁSz.). Az alapítólevél helynevei között sem szerepel olyan, amelyben a *[cs]* hang előfordulna, így esetleges itteni jelölésre nincs támpontunk, ha azonban elfogadjuk a *Cherne* nevekkel való azonosíthatóságát, úgy ezt — FEHÉRTÓIval egyetértve — szláv eredetű személynévből származtathatjuk (vö. FNESz. *Csörnyeföld*). A *Serne* személynévi azonosításának nehézségei ellenére a *Serne holma* név tipológiai jellege mégis leginkább az előtag személynévi eredetét valószínűsíti. Bármilyen legyen is azonban az előtag olvasata, szemantikai tartalma és etimológiai eredete, az nem lehet kétséges, hogy a *Serne holma* helynév magyar névadókra és névhasználókra utal.

4.57. *Eleuui humuk*

Az alapítólevél Kolon tó körüli határleírásában öt olyan magyar nyelvű szórvány is szerepel, amelynek főtagja a talaj minőségére utaló *homok* szó, ezek sorrendben az alábbiak: *Eleuui humuk, Babu humca, fekete kumuc, fuegnes humuc, cues humuc*. A diploma magyar elemeinek helyesírásában megmutatkozó viszonylagos kiforratlansághoz mérten is feltűnő a *homok* írásmódjának következetlensége: csak az utolsó két előfordulásban szerepel teljesen azonos alakban. A *fekete kumuc* szó eleji *k*-ját többnyire tévesztésnek tartják (vö. BÁRCZI 1951: 56), korai helyesírásunkban ritkán azonban a *k* szerepelhet *χ* hangértékben is (KNIEZSA 1952: 21). A *humca* viszont alaktani tekintetben is eltér a többi előfordulástól, mivel 3. személyű birtokos személyjelet visel, s emiatt a szótó második magánhangzója a két nyílt szótagos tendencia működésének következtében eltűnt a szóalak hangsorából (vö. BÁRCZI i. m. 53, 57).

A *homok* régi eleme a magyar nyelvnek: az uráli őshaza korának törökségi jövevényszava (TESz., EWUng., LIGETI 1986: 153–5), amelynek mind történeti, mind mai nyelvi szótáraink (vö. pl. ÉKsz.²) kétféle jelentését különítik el, egy-

²²⁶ A 'szélárnyék, széltől védett hely' jelentésű *szérnye* tájszóval való összekapcsolása esetleg szintén az *[sz]*-es olvasatot tenné lehetővé. Az összevetést BÁRCZI jelentéstani okokból kevésbé tartja valószínűnek (1951: 58), ám a fenti szó eredetének ismeretlen volta miatt nem nyilatkozhatunk egyértelműen a kérdést illetően.

részt anyagnévi értelmét, másrészt pedig földrajzi köznévi szerepét. A szó mindkét jelentésben szerepel helynevek névrészeként is, jelzőként az anyagot jelöli: 1347: *Humukhegh*, 1274>1340: *Homukrew* (KMHsz. 1. *Homok-hegy*, *Homok-rév*), főtagként pedig 'homokos talajú terület' a jelentése: 1320: *Mezeu Humuch*, terra sabulosa, 1342: *Zaruashomok* (KMHsz. 1. *Mező-homok*, *Szarvas-homok*). Ilyen jelentésben földrajzi köznévként ma is ismert, különösen sok adata van — a természeti környezet jellegéből adódóan — a Duna-Tisza közéről (NEMES 2005: 94). A nyelvjárásokban emellett 'vizenyős területen' dombos, kiemelkedő hely' értelme is van, ilyen közszói adatai a Bodroghoz vidékéről származnak (i. h.), 'domb' jelentését Szabolcsból is ismerjük (MIKESY 1948: 64), ám ez a térszínformára utaló jelentése a régiségben szélesebb körben is használatos lehetett. Erre utalnak az olyan *homok* alaprészes nevek, amelyek mellett kiemelkedést jelölő latin földrajzi köznév áll: 1239: *monticulum Paphomoka*, *monticulum Hegeshomok*, 1372/1377: *mons sabulosus Zynuahomoka* (Oklsz. *homok* alatt, ugyanitt jó néhány további hasonló példa is található), de ezt mutatja az alábbi megfelelés is: 1424: ad quoddam *Beerch wlgō homok* nuncupatum (i. h.). E speciális jelentést az általánosabb 'homokos talajú terület' értelem mellett nem zárhatjuk ki az alapítólevélben említett öt *homok* alaprészes név esetében sem: GYÖRFFY ugyanis négyet közülük homokhátként, homokhegyként azonosít (1956: 411–3).

Homok alaprészes név a tágabb környék névanyagából az Árpád-korban az itteniek mellett mindössze egy maradt fenn (?1061/1272//1390: *Naras homok*, HA 2: 52, *Nyáras-homok* alatt), ám ezt elsősorban a vidék neveinek gyér adatolhatósága magyarázza. Bár az alapítólevélben említett *homok* elemet tartalmazó nevek egyike sem élt tovább az újabb korokig, a területről rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy a *homok* földrajzi köznév az újabb névanyagban is jelen van: Izsák közvetlen környékén a 18. században *Barna homok* (EKFT), a 19. században pedig *Csira homok* (MKFT) nevet említenek, kicsit távolabb ugyanebből a korból *Kőzhomok*, *Herke homokja* neveket ismerünk (BKMFN I, 19, 20, 22, 72). A viszonylag közeli egykori Nagykátai járásból való élőnyelvi gyűjtés majd egy tucatnyi *homok* alaprészes nevet említ (PMFN I, 117).

A fenti nevek közül elsőnek említett *Eleuui humuk* előtagja szemantikai szempontból világosan értelmezhető ugyan, ám morfológiai és ezzel összefüggően hangtani jellegének interpretációja nem vezet egyértelmű eredményre. BÁRCZI az egész nevet 'előhomok, elős homok'-ként értelmezte, s a jelzői résznek a 'primus, anticus' jelentését határozta meg (1951: 50, 185), ugyanúgy, ahogyan a TESz. is melléknévként '(helyileg) elől levő, elős', főnévként pedig 'valaminek elős része' értelmét adja meg (*elő* címszó alatt). Az *eleuui* kétségkívül azonosítható a későbbiekben helynevekben gyakran feltűnő *elő ~ eleje* szóval, amelynek példáira már BÁRCZI is utalt, a régiségbeli előfordulásairól pedig KISS LAJOS állított össze gazdag listát (1991/1999). Az *eleuui*-hez hasonló jelzői sze-

repben csak több mint másfél évszázad múltán bukkan fel ennek a következő adata (1214: *Eleutou*, KISS L. i. m. 204), s egy-két *ele* [*elē*] előfordulás (1248: *Eleer*, KISS L. i. m. 205) kivételével mindig *eleu* ~ *elew* stb. [*elēü* ~ *elō*] formában szerepel. Utótagként többnyire földrajzi köznév áll mellette, leggyakrabban a *tó*, a *mál* és a *völgy* (ehhez lásd még az OklSz. adatait is), de ritkán tulajdonnévvel is alkot szerkezetet (1349: *Elewridnyk*, a *Rednik* pataknévvel, KISS L. i. m. 205). A jelentését megmutatja az a néhány eset is, amelyekben latinra lefordítva szerepel, illetőleg a névpárjával együtt fordul elő. A *Sar feu* kapcsán (4.27.) már említett Sárvíz a Fejér megyei szakaszán több ágban folyik egymás mellett, ezek közül az egyiket *Elő-Sár*-nak nevezték. Először részben latinra fordítva szerepel a névpárjával, a *Mög-Sár*-ral együtt: 1192/1374/1425: *primum Sar; ad ulteriorem Sar*, később viszont magyarul, de mellettük áll latin nyelvű értelmezésük is: 1276: *ad lacum exteriorum Eleusar; lacum posterioreum ... Mugsar* (HA 2: 49, 52). A Borsod megyében a Tisza mellett fekvő Pély határában az *Eleuui humuk*-kal teljesen azonos szemantikai szerkezetű név szerepel, ám csupán részben latinra fordítva van rá adatunk: +1194/[1230 k.]: *ad priorem homoc*, de az ugyanitt említett névpárja, a *Weguhomoc* egyértelműen rekonstruálhatóvá teszi az *Elő-homok* formát (KMHsz. 1. [*Elő*]-homok, *Vég-homok*).

Az *elő* jóval ritkábban szerepel a régi névanyagban utótagként, főnévi értelemben,²²⁷ ilyenkor leginkább 3. személyű birtokos személyjeles formában jelenik meg: 1360: *Kweley*, 1373: *Syluaseley*, sőt 1353: *Eleutoeley* (OklSz. *elő*) — az utótag ezekben [*eleji*]-nek olvasandó, és 'eleje' értelme van —, amit leginkább az *elő* viszonyító jelentése magyaráz. Ugyanez az oka annak is, hogy — noha földrajzi köznévnak számít — önmagában soha nem alkot helynevet. Birtokos személyjel nélküli használatára utótagként kevés példát ismerünk, és többnyire ezek is nehezen megítélhetőek: 1233: *Kueseley*, 1290: *Kuruseley*, de ehhez lásd például: 1327: *Keuruselu* (OklSz. *elő*), amely a helynevekben szintén alkalmazott *elv* 'valamin túl fekvő rész' (vö. TESz.) előfordulása is lehet. Az *elő* ilyen formában való használatát a mai névanyagból sem lehet kimutatni, ám *eleje* változatban a helyneveknek gyakori eleme. A jelzői szerepű *elő* összetett földrajzi köznevekben is szerepel: *előfej*, *előhegy*,²²⁸ *elővölgy* (NEMES 2005: 53).

Ami mármost az *eleuui* morfológiai szerkezetét illeti, ennek értelmezésében abból indulhatunk ki, hogy — mivel funkciójában teljesen azonos a később jelentkező *elő*-kkel — struktúráját tekintve is azonos lehet ezzel, s a közöttük mutatkozó különbséget csupán hangtani eltérésként magyarázhatjuk, amihez az adatolásban megmutatkozó másfél évszázadnyi különbség kellő alapot is ad. Az *elő* eredetéről az etimológiai szakirodalom azt tartja, hogy az alapnyelvre vissza-

²²⁷ A gyakoribb jelzői értékű használat azzal is összefügghet, hogy az *elő* alapjelentése a melléknévi értelme volt, a főnévi jelentés ebből fejlődhetett ki másodlagosan (TESz.).

²²⁸ Ennek történetéhez lásd Kiss L. 1991/1999: 205–6.

vezethető *ele-* 'valaminek az eleje, első része' jelentésű szónak a képzett származéka, amelyben valószínűleg az alapnyelvi **-m* denominális nomenképző (a TESz. ezt főnév-, a MSzFgrE pedig melléknévképzőnek mondja) magyar nyelvbeli folytatása jelenik meg. Ez az ősmagyar korban β -vé alakult, aminek több irányú további változása a korai ómagyar korban zajlott le, kialakítva az ide tartozó szavak különféle tőváltozatait (TNyt. I, 204–5). Az *eleui* feltehető korabeli ejtése eszerint *[eleβi]* lehetett, amelyben a β a szóvégi *i* eltűnését követően vokalizáción ment keresztül, s így alakult ki az *[elëü]*, majd ebből az *[elő]* forma. BÁRCZI is felvetette ezt az alakulási lehetőséget, ám kevésbé tartotta valószínűnek, mivel *v* utáni szóvégi magánhangzóra ebben a korban már nincs példa (1951: 50).

E kérdésben azonban figyelembe kell azt is venni, hogy az itt tárgyalt szó mellett létezett egy hasonló alakú határozószó is — lásd például a Halotti beszéd *eleve* szavát —, amelynek a végén latívuszragból származó magánhangzó állt, s így e többféle hangalakváltozatban létező, sokféle jelentéssel bíró, ám azonos töre visszavezethető szavak mind a hangalak, mind a jelentés tekintetében kölcsönösen hatást gyakorolhattak egymásra, s ezáltal a „szabályostól” különböző formák is könnyen létrejöhetnek.²²⁹ A szóvégi helyzetbe kerülő β módosulásával kapcsolatban még azt is hangsúlyoznunk kell, hogy — amint azt BENKŐ LORÁND kimutatta —, ez meglehetősen elhúzódó, differenciált folyamat lehetett (1980: 72–6), s így a vokalizációjára még a 11. század közepét követő időszakban is bőven nyílt lehetőség.

BÁRCZI az *eleui* alakulásmódját illetően a legvalószínűbb lehetőségnek azt tartotta, hogy szófajváltással határozószóból alakult névszóbó — egyik helyen arról szól, hogy melléknévvé vált (1951: 50), egy másik helyen pedig a főnevesüléséről beszél (i. m. 184) —, azaz felépítését tekintve az *ele-* tő *é ~ i* latívuszragos alakjának tekinti (i. m. 50), amely így szerkezetében megegyezne a Halotti beszéd *eleve* szavával. BENKŐ ezt leginkább azért érzi ingatag magyarázatnak, mert az *eleve* ilyen ártértekelődésére az alapítólevélbeli előfordulás lenne az egyetlen példa, s így az elsődleges határozószó feltűnését csak megelőzné, de nem kísérné vagy követné a melléknévi előfordulás, ami szerinte „több mint gyanús: majdnem magyarázhatatlan tény” (1980: 296).

Az *Eleui humuk* pontos értelmezésében jól felhasználhatjuk a fentiek tanulságait is. Az *elő*-t tartalmazó nevek tipológiai tekintetben a szerkezetük alapján két fő csoportra oszthatók: amelyekben az *elő* alaprészként szerepel, ott a szerkezetnek szintén kétféle jelentése lehet. Egyrészt a bővítményrészben jelölt hely előtt fekvő területet jelölheti, másrészt viszont vonatkozhat a bővítményrész je-

²²⁹ BENKŐ LORÁND a Halotti beszéd kérdéses részlete kapcsán behatóan elemezte e szavak kapcsolatát, s az *elő* névszó kialakulásával kapcsolatosan leginkább a TESz. által képviselt, fent már jelzett elképzelést tartja valószínűnek (1980: 292–5).

lölte hely elülső részére is, egyfajta rész–egész viszonyt fejezve ki. A fenti példák között szereplő *Kő eleje* például valószínűleg az első szerkezeti típust képviseli ('a Kő / egy kő előtti terület'), a *Szilvás eleje* azonban lehet 'a Szilvás nevű hely elülső része' vagy 'a Szilvás nevű hely előtt fekvő terület' értelmű is. A bővítményrészként szereplő *elő* viszont mindig 'az alaprészben kifejezett helyek közül térben az első, a legközelebbi' jelentésű. Az *Elő-Sár* tehát 'a Sár ágai közül az első', a különleges alakulású *Elő-tó eleje* pedig 'a legelső tó előtti terület' szemantikai tartalmat fejezhetett ki. Az *Eleuui humuk* helyét GYÖRFFY viszonylag pontosan meg tudta határozni: a Kolon tó környéki birtok keleti szélén az *aiu* által jelölt völgy alatt „egy előrenyúló homokhát”-tal azonosította (1956: 411). Ha pedig figyelembe vesszük, hogy ettől nem túl távol fekszik a *Harmu hig*, és felidézzük a *homok* jelentéséről korábban mondottakat, mely szerint ez a mai nyelvjárásokban és feltűnően gyakran a korai névelőfordulásokban is 'homokhát, homokdomb' jelentésű lehetett, akkor talán nem minden alap nélkül tulajdoníthatjuk az *Eleuui humuk*-nak 'az egymást követő homokdombok közül az első, a legközelebbi' jelentést.

4.58. *Babu humca*

A *Babu humca* [*bábu xumká*] nevet BÁRCZI „különleges elnevezés”-nek mondta (1951: 67), azt azonban sajnos, nem fejtette ki, hogy e jelölt birtokos jelzős szerkezetű szórványban (vö. i. m. 183, 186) mit talált különlegesnek. Az előtagot ismeretlen eredetűnek és jelentésűnek, s így bizonytalan olvasatúnak tartotta, amely esetleg a szláv eredetű *bába* szavunkkal kapcsolható össze (i. m. 53). E megnevezés az 1211. évi összeírásban *ad sabulum Bab* (PRT 10: 508) formában jön elő, ami egyértelműen a *Babu* u-jának véghangzó jellegére utal (ehhez lásd BÁRCZI i. m. 73), másrészt viszont a név főtagja valószínűleg latinra fordítva jelenik meg benne, de nem lehetetlen az sem, hogy ellipszis révén tűnt el a megnevezésből. A *Babu humca* GYÖRFFY azonosítása szerint a birtoktest déli határán egy homokhátat jelölt (1956: 412), így elképzelhető, hogy a főtag e névben sem egyszerűen 'homokos talajú terület', hanem talán inkább 'homokhát, homokdomb' értelmű.

A földrajzi köznévvvel jelölt birtokos jelzős szerkezetet alkotó *Babu* előtagot helynév-tipológiai érvek alapján — ahogyan azt a *Serne holma* esetében is láttuk (4.56.) — hely- vagy inkább személynévnek tarthatjuk. A személynévi azonosítást erősíti, hogy egyrészt vele összevethető személyneveket találunk a hazai forrásokban: az ÁSz. ugyan az itteni helynévbeli előfordulás mellett csupán egyetlen további említ: 1254/1270: de *Babusceky* (*Babu*, *Bab* alatt),²³⁰ ám FEHÉRTÓI

²³⁰ Egy másik forráskiadás — talán hitelt érdemlően — ezt azonban *Babasceky* formában közli (uo.). Bármelyik alakot fogadjuk is el azonban, az adott helynév — amely ráadásul ugyanolyan

KATALIN a *Baba*, *Bob* típusú nevekkel is összekapcsolja ezeket az adatokat. Más részről pedig a régiségben megjelenő több *Báb* nevünket (1156: *Bab*, Nyitra környéki település, FNESz. *Báb*; 1405: *Bab*, Zemplén m., Cs. 1: 60; 1473: *Bap*, 1478: *Baab*, Heves m., Cs. 1: 341) KISS LAJOS személynévi eredetűnek mondja, s ehhez szláv személynévi párhuzamokat kínál (FNESz. i. h.). KRISTÓ (2000: 23) és FEHÉRTÓI szintén (2006: 163) szláv eredetűnek tartja a személynévet. DÉCSY a *Báb* személynévet az ikerítéssel alakult *Ábel-Bábel* utótagjából keletkezett becéző formaként magyarázza (1985: 43). Hogy e személynévbokornak a magyarban miféle eredete lehet, átvétel-e vagy — esetleg szintén jövevény — közszóból alakult, azt a szóba jöhető elvi lehetőségek tág köre, s ezzel szemben a bizonyító érvek szűkossége miatt felettébb nehéz volna megítélni.²³¹ A *Babu humca* azonban előtagjának eredetétől függetlenül nyilvánvalóan magyar névadás eredménye.

4.59. *fekete kumuc* – *fuegnes humuc* – *cues humuc*

A Kolon tó nyugati oldalától indulva a határleírás három *homok* utótagú megjelölést említ egymás után: *fekete kumuc*, *fuegnes humuc*, *cues humuc*. E helyeket az 1211. évi összeírás megfelelő részletével összevetve és talajtérképeket is felhasználva GYÖRFFY GYÖRGY különleges pontossággal tudta azonosítani (1956: 413). Eszerint a part menti sötétebb színű, tözeges homoktalajt jelölhette az elsőnek említett *fekete kumuc*, ettől nyugatra egy nagyobb száraz futóhomokhegy található, amelyet az 1211. évi leírás „ad montem sabulosum”-nak mond (PRT 10: 508): ez a *fuegnes humuc*-kal azonosítható, míg ettől tovább nyugat felé a határ az „ad monticulum, qui vocatur Cuest” helyre ér, majd egy másik ugyanilyen nevű („ad alium montem Cuest”) helyre, ami megfelel az 1055-beli *cues humuc*-nak. E háromféle homoktalaj GYÖRFFY szerint pontosan elkülönül a földtani térképen is. Felfogása azt sugallja, hogy itt talajnemek nevééről van szó, amit megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy a *fekete homok* és a *föveny-homok* a mai nyelvjárásokban is ismert szó: Szeged környékén ’a szegedi határnak az a része, amelynek talaja a feketeföldből a homokba való átmenetet mutatja’, illetőleg ’aprószemű, finom, iszapos homok’ jelentésben fordulnak elő (SzegSz.). Ebből azonban nem következik, hogy az alapítólevélben található három szórványt ne lehetne tulajdonnévnek tekinteni: az anyagnevek, illetőleg a fajtajelölő földrajzi köznevek tulajdonnévi használatát a legősbibbi, leggyakoribb névadási módok közé sorolhatjuk. E melléknévi jelzős szerkezeteket BÁRCZI GÉZA is helynévnek tekinti (1951: 65, 184), hogy nem alaptalanul, arra vonatko-

szerkezetű, mint az általunk vizsgált *Babu humca* — önmagában nem túl meggyőzően támogatja az előtag személynévi funkcióját.

²³¹ Etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) a *Babu humca*-t a gyermeknyelvi eredetű *báb* első adataként közlik kérdőjellel, ám e szónak csak a 16. századtól kezdődően adatolják a különféle jelentéseit.

zóan a rendelkezésünkre álló térképek nem túl gazdag névanyagában is találunk bizonyító erejű anyagot: a 18. században egy Izsák belterületéhez közeli határ-részt *Barna homok* néven tüntet fel e térkép (EKFT). A korábbi *homok* alaprészes neveknél említett feltevésünket, hogy e földrajzi köznév 'homokhát, homokdomb' jelentésű is lehet, legalábbis a legutóbbi két név esetében — GYÖRFFY azonosítása alapján — érvényesnek gondolhatjuk.

A három szórvány közül a *fekete kumuc* [*feketé xumuk*] különösebb magyarázatot nem igényel, 'sötétebb színű homokkal borított terület' jelentését rekonstruálhatjuk (ehhez lásd BÁRCZI 1951: 55–6, TESz. *fekete*), s ugyanígy egyértelmű a *cues humuc* [*kües xumuk*] 'köves (kavicsos?) homoktalajjal borított terület vagy domb' interpretációja is (BÁRCZI i. m. 56). A *fuegnes humuc* [*füenyés xumuk*] értelmezését az nehezíti meg, hogy a *fövény* csaknem teljesen azonos jelentésű a *homok*-kal (TESz.), de a fent idézett mai nyelvjárási adat és más hasonló előfordulások (vö. NEMES 2005: 70–1) azt mutatják, hogy 'finom iszapos homokdomb vagy -terület' szemantikai tartalmat tulajdoníthatunk neki.

4.60. *Cuesti*

A *cues humuc* előtagjának szemantikai tartalma jelenik meg a Kolon tó körüli birtok utolsóinak tárgyalandó *Cuesti* [*küesti*] határpontjának a nevében. Ezt a szórványt a régebbi kiadványok *Cuest*-ként közölték, ám amióta JAKUBOVICH hitelt érdemlően igazolta, hogy a hártya töredezettsége miatt alig látszó *i* betű is van a szó végén (1923–1924: 9–10), azóta minden munka ebben a helyes formában adja közre. A *Cuesti* által jelölt hely minden kétséget kizáróan a Kolon tótól keletre feküdt, GYÖRFFY azonosítása szerint a tóba félszigetszerűen benyúló partszakaszon lévő halomra értendő (1956: 413). Ha el is fogadjuk, hogy az alapítólevélben említett *Cuesti* erre a helyre vagy valamely hozzá közeli területre vonatkozott egy itteni határmegjelölést azonosítva, pontos jelölésköréről akkor sem nyilatkozhatunk egyértelműen, hiszen az 1211. évi összeírásban kétszer is szerepel egy e névnek megfelelő (de véghangzó nélküli) *Cuest* forma („ad monticulum, qui vocatur *Cuest*..., ad alium montem *Cuest*”, PRT 10: 508), ám ezek a tótól nyugatra terültek el: GYÖRFFY — mint láttuk — a *cues humuc*-kal azonosította őket. Azt, hogy a *Cuest* nemigen lehet egy-egy elkülönülten álló homokdombnak (a szöveg szerint: *monticulus* és *mons*) a neve, az valószínűsíti, hogy a leírás közelinek mondja őket, amelyeket csak egy harmadik domb választ el egymástól: a szinte szomszédos dombok viszont nyilván nem viselhették külön-külön ugyanazt a nevet. De az sem valószínű, hogy a másfél századdal korábbi *Cuesti* neve jelölést váltva a tó túlsó felére terjedt volna át az idők során. Az, hogy a két oklevél három, valójában közeli helynek a neveként ugyanazt a formát használja, arra enged következtetni, hogy a név jelöltje egy kiterjedtebb térség, egy nagyobb határrész lehetett, amelynek jellemző jegye talán éppen a köves (kavicsos) talaja volt, s amelytől néhány kisebb rész éppen ebben a vonatkozás-

ban különböztethető, és kaphatta meg ennek megfelelően a *fekete kumuc* és a *fue-gnes humuc* nevet.

Hogy e feltevés alátámasztható-e morfológiai oldalról, ahhoz a név morfológiai szerkezetét is meg kell vizsgálnunk, mégpedig nemcsak a névalakra, hanem valamelyest a jelölt helyek fajtájára is figyelve. Itt azonban megint abba a problémába ütközünk bele, amely már a korábbiakban többször is komoly gondként állt előttünk: ahhoz, hogy e kérdést viszonylag megnyugtatóan áttekintsük, valójában az egész névtípusnak, a *-sti* végű neveknek és társaiknak a beható ismeretére volna szükségünk. Egy ilyen adattár összeállítására itt sajnos, ugyancsak nem vállalkozhatom, ezért egyelőre be kell érnem azzal, hogy néhány fontosabb probléma kapcsán próbáljak meg állást foglalni az ügyben. A kérdés itt annál is bonyolultabb, hogy a *-sti* különös erővel hozza elő a helynévképzés alapvető problematikáját, első renden azt, hogy beszélhetünk-e egyáltalán ilyen funkciójú képzőkről. A jeles magyar névkutatók egy része tagadja ezek létét, mások viszont meglehetősen kiterjedt rendszerként beszélnek róla. A kérdéskörnek még a felszínebb taglalását sem tartanám e helyen célravezetőnek, ezért csupán azt bocsátom előre, hogy megítélésem szerint nemcsak léteznek ilyen képzők, hanem az itt tárgyalt korban a névalkotásban igencsak fontos szerepet töltöttek be.

BÁRCZI GÉZA a *Cuesti*-t a *kő* szó *küe-* tövéből *-s* denominális és *-ti* kicsinyítő képzővel alkotott formának tartotta (1951: 54), az *-s* képzőről másutt pontosabban nyilatkozott: más képzővel együtt szerepelve — mint jelen esetben is — nem a gyakoribb és eredeti melléknévképzői szerepben, hanem gyűjtőnévképzőként jelenik meg (i. m. 131). A *-ti* (későbbi alakjában *-t*) képzőt mind alaki, mind funkcionális tekintetben a *-d(i)* kicsinyítő képzővel azonosította, de azt is hangsúlyozta, hogy ez a szerep a *-st(i)*, *-sd(i)* kapcsolatban az alapítólevél korában már elhomályosult vagy legalábbis elhomályosulóban volt (i. m. 162–4). Megint másutt arról szólt, hogy a *-sti* képzőbokornak tekinthető, amely főleg helynevekben gyakori, és valamiben bővelkedőt, valamivel ellátottat jelent, de előfordul személynevekben is becező képzőként (i. m. 157, 160). A *-sti* kialakulását illetően PAIS magyarázatát fogadta el KNIEZSA véleményével kiegészítve, amely szerint az eredeti *-sdi* hangalakja még abban az időben alakult át a zöngétlen *-s* hatására *-sti*-vé, amikor a magyarban nem létezett *zs* fonéma, de hozzáfűzte azt is, hogy a *-t* kialakulását befolyásolhatta egy másik ősmagyar kori *-t* névszóképző megléte is (i. m. 162–4). Lényegében ezt a felfogást vallja D. BARTHA is, ám ő a *-sti*-t nem tekinti képzőbokornak (1958: 106), s ugyanígy két képző kapcsolatáról szól ZELLIGER is (2005: 38). „A magyar nyelv történeti nyelvtana” pedig azt emeli ki, hogy a *-d* helynévképzőként csatlakozott az *-s* képzős szavakhoz, mivel ezekben az ellátottságnak már volt kifejező eszköze, s így ugyanilyen szerepű újabb formásra már nem volt szükség (TNyt. I, 254). A képzőbokor kialakulását az is elősegíthette, hogy olyan *-sd*-re végződő nevek is

voltak a magyarban, amelyekben *s* végű szavakhoz, nevekhez kapcsolódott a *-d* képző (pl. *Álmosd*, vö. FNESz.).

A csak vázlatosan ismertett legfontosabb véleményekből az mindenesetre kitűnik, hogy nincs egységes felfogás sem a kérdéses képző szerkezetét illetően (azaz: két képzőnek vagy pedig képzőboknak tekinthető-e), sem pedig a funkciójára vonatkozóan. Arról pedig, hogy milyen típusú, milyen szemantikai tartalmú tövekhez kapcsolódhatott hozzá a formáns, szinte egyáltalán nem szól a szakirodalom. E kérdések megítélésében segítségünkre lehet a *-st(i)*, *-sd(i)* képzőnek²³² az a sajátossága, hogy feltűnően gyakran szerepel más képzőkkel változtatva. A képzőalternáció jelenségét az ómagyar kori helynevek körében TÓTH VALÉRIA vizsgálta meg nagyszámú névanyag bevonásával (1997), és azt tapasztalta, hogy az ide sorolható esetek felében a képzett formák képző nélküli alakokkal váltakoznak (*Agár ~ Agárd*),²³³ ám a példák másik felében különböző képzővel ellátott, azonos helyre vonatkozó nevek szerepelnek, olyanok, mint például a *Borsós ~ Borsód* vagy a *Babod ~ Babot*, amelyekben a *-s ~ -d*, illetőleg a *-d ~ -t* képzők megfelelése arra utal, hogy szerepük kétségkívül azonos lehetett, hiszen a közös töből alkotott derivátumaik is azonos értékűek. Az alternációban a *-st(i)*, *-sd(i)* képzők is részt vesznek: az *Egres ~ Egresd*, *Gyíós ~ Gyíósd* névpárok a fentiek alapján úgy is értékelhetők, mint az elsőnek bemutatott *Agár ~ Agárd* típus, hogy tudniillik az alapnév bővült a *-d* képzővel. Hasonlónak tarthatjuk a *Nádas* vagy a *Hodos* név *Nádasd*, *Nádasd*, illetőleg *Hodost* változatát, a *Berkesd ~ Berkest*, *Varasd ~ Varast* névpárokban pedig a *-d ~ -t* váltakozást láthatjuk. A *Füzes ~ Füzet ~ Füzesd* névsorok értékelése már bonyolultabb viszonyt jelez: páronként azonban a fenti alternációtípusokba ezek is besorolhatók.

Ám a *Peterd* (illetőleg más töből: *Petred*) és a *Petresd*²³⁴ viszonyát már nem jellemezhetjük a fenti szemlélettel: itt csakis a *-d* és a *-sd* képzőnek az alternációjáról lehet szó. Ez azt jelenti, hogy ebben az esetben a *-sd* kétségkívül képzőbokorként funkcionál, s a jelenséget nem tekinthetjük úgy, hogy az első képzőelem jelentését a második egy újabb jelentésmozzanattal egészíti ki vagy erősíti meg. Az ilyen esetekben a két képzőnek (a fenti példában egyrészt a *Petred -d-jének*, másrészt a *Petresd -sd-jének*) azonos funkciója van, s ez nem lehet más, mint a helynévképzői szerep. Ennek fényében azonban leíró szempontból a fent leírt alternációtípusok is újraértékelhetők: az *Egres ~ Egresd* felfogható a *-s* és a

²³² A fenti érvelés alapján a két képzőformát azonos értékűnek és eredetét tekintve is azonosnak tekintem.

²³³ A vizsgálati körbe a szerző értelemszerűen csak azokat a névpárokat vonta be, amelyeknek azonos a denotatív jelentésük.

²³⁴ Mivel a Berettyóújfalú közelében fekvő későbbi Mezőpeterdnek a 14. század első feléből való adatáról van szó, román hatás e névalak létrejöttében szóba sem jöhet (vö. FNESz. *Petresd*).

-*sd* képzők váltakozását mutató névpárnak, a *Nádas* ~ *Nádast* ~ *Nádasd* megfelelésekben pedig a -*s*, a -*st* és a -*sd* formánsok lépnek egymás helyére. Mindez nem érinti persze a kérdéses képzők keletkezésmódját — mivel nyilvánvaló, hogy például a -*sd* egykor a -*s* és a -*d* összekapcsolódása révén jött létre —, hanem csupán a kérdéses elemeknek az ómagyar kori helynévbeli funkcionálására vonatkozik, ahol a -*s*, -*di*, -*ti* éppúgy helynévképzőként szerepel, mint a képzőbokorra összefont -*st(i)*, -*sd(i)*. A fentiek alapján az alapítólevélben szereplő *Cuesti* morfológiai jellegét úgy értékelhetjük tehát, hogy benne a -*sti* helynévképző szerepű képzőbokrot látjuk megjelenni.

Felvetődhet a kérdés, hogy a -*st(i)*, -*sd(i)* képzői szerepében nem mutatkozik-e meg olyan specifikus jegy, mint például az ómagyar kori -*i* helynévképzőében, amely csakis településnevek alkotására szolgált. Mintaképpen a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetének anyagát átvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az ide sorolható nevek²³⁵ döntő többsége települést jelöl ugyan, de a nevek között vannak víznevek és egyszerűen *locus* ’hely’ minősítéssel állók is. Ennek alapján tehát sem a képző pontosabb szerepéről, sem pedig a Kolon tó környéki, *Cuesti*-nek mondott hely jellegéről nem tudunk semmi közelebbit sem megállapítani. A képzőbokor feltűnően gyakran csatlakozik állatokat és növényeket jelölő szavakhoz (*Hodosd*, *Keselyűsd*, *Ölyűsd*; *Diósd*, *Mogyorósd*, *Nádasd*), valamint földrajzi köznevekhez és anyagnevekhez (*Berkesd*, *Kövesd*),²³⁶ ami arra utal, hogy elsődlegesen természeti nevek alkotásában lehetett szerepe. Az azonban, hogy a -*sti*, -*sdi* képzős nevek az ómagyar korban már döntően településeket jelölnek, kevésbé magyarázható kizárólag metonimikus névátvitellel, hanem inkább arról lehet szó, hogy a -*st*, -*sd* képzőbokor használata fokozatosan kiterjedt a településnevek alkotására is, amit a *Telkesd* vagy a fent idézett *Petresd* típusú nevek közvetlenül is igazolnak.

4.61. *Segisti*

A Kolon tó környéki birtok gazdag névanyaggal történő bemutatását követően az alapítólevél a somogyi és a tolnai vásárvám, illetőleg rév adományozásáról rendelkezik, majd az oklevél ezt követően még egy birtok átadásáról tudósít, az eddigi részletező leírásokkal szemben azonban mindössze egyetlen rövid mondatba foglalva az információt: „Addidit etiam lacum *Segisti*.”, azaz „Átadta még a *Segisti* tavat is.” (SZENTGYÖRGYI 2005: 62). E helynek az azonosítását egyrészt a közlés szűkszavúsága nehezíti meg, de korábban az is akadályozta, hogy

²³⁵ A -*st*, -*sd* képzős formákat természetesen nem minden esetben lehet egyértelműen elkülöníteni más nevektől, hiszen számos ilyen hangkapcsolatra végződő név van, amely más módon jött létre.

²³⁶ A bő kéttucatnyi ide sorolható névben a leggyakoribb éppen a *Kövesd*, illetve a *Nádasd*, öt, illetve hat előfordulással.

a *Segisti* szövégi *i*-jét egy későbbi kéz — ahogyan ezt JAKUBOVICH EMIL elsőnek bizonyította (1923–1924: 78–87) — *o*-ra, így az egész alakot *Segisto*-ra javította (DHA 1: 151). BÁRCZI a különböző lokalizációs kísérleteket határozottan elutasította, részben indokoltan, de ERDÉLYI LÁSZLÓ feltevésével szemben — aki a helyet a Kalocsától délre fekvő Sükösddel azonosította (PRT 10: 426) — túl szigorú volt, amikor kijelentette, hogy „Erre az azonosításra (...) nincs bizonyíték.” (1951: 58–9). A Szent László korára keltezett hamis oklevél ugyanis mint apátsági birtokról szól *Segesd* faluról és a *Segesd-tó*-ról, amelyek Halom falu szomszédságában fekszenek: +1092/+1274//1399: Villa *Segusd* cum piscina *Segusdtou*, cui vicinatur villa holm (PRT 10: 426, 499, DHA 1: 285), s e Halom éppen a mondott vidéken feküdt. MIKOS JÓZSEF a fehérvári keresztesek javait megerősítő oklevél 1193: *Quiestou* adata kapcsán mutatott rá arra, hogy e *Köves-tó*-nak, másutt pedig *Kövesd*-nek is nevezett halastó *Seges-tó* és *Segesd* néven is szerepel: 1370: alias *quiesthó* vocatam, qua nunc prenotatus Stephanus ... malitia et ... consilio ductus *Segestho* appellata et nominari fecisset, 1385: [piscina] *Quiesd*, que nunc *Segesd* apellaretur (1935: 256–7, ugyanitt további adatok is találhatók), de MIKOS azt nem vette észre, hogy e tó esetleg azonos lehet az 1055. évi alapítólevélben szereplő *Segisti*-vel. Mivel azonban e fenti nevek annak a Halász településnek a határperében fordulnak elő, amely a korábban említett Halom szomszédságában feküdt, s amely a későbbi Sükösd falu közelében volt, GYÖRFFY ezeket az adatokat azonos helyre vonatkoztatta, és Sükösd nevéhez kapcsolta, s ennek megfelelően Bodrog és Fejér megye határára lokalizálta (Gy. 1: 727, 2: 437).²³⁷ BENKŐ LORÁND ezt az azonosítást alapvetően elfogadta — ugyanígy ZELLIGER is (2005: 40) —, sőt még Tolnának a *Segisti* előtt történő emlegetését is ezt bizonyító tényezőnek látta, ám kétségét fejezte ki affelől, hogy a tó neve összefüggésben van-e Sükösd település nevével (1999: 31–2). Némi bizonytalanságot látszik tükrözni GYÖRFFY-nek az az eljárása is, hogy Bodrog megye települései között külön címszó alatt tárgyalja *Segesd* halastó és *Sükösd* település történetét, noha összetartozásukról egyértelműen nyilatkozik, Fejér megyében pedig csak a *Segesd* halastavat szerepelteti (i. h.).

A tisztánlátást ezekben az ügyekben leginkább az nehezíti meg, hogy e nevek továbbéléséről igen kevés adattal rendelkezünk. Sükösd település nevével 1520–21-ben találkozunk *Sykesd* formában (Cs. 2: 207), különböző 18–19. századi források pedig *Sükesd*, *Sükösd*, *Sükeschd* stb. alakban tartalmazzák (MTHt. PPSM 132, EKFT, MKFT). A halastó nevét GYÖRFFY szerint talán a *Sebesfok* neve őrzi (Gy. 1: 727), erre azonban esetleg csak egybecsengésük miatt gondolhatott, így feltevése kevésbé tartható valószínűnek. E vidéken egyébként a ter-

²³⁷ GYÖRFFY ebből adódóan részben ugyanazokat az adatokat mindkét vármegye keretében tárgyalja, ám ezek között kisebb különbségek is mutatkoznak: közülük a szempontunkból fontosakra alább kitérek.

mészeti környezet rekonstruálása sem egyszerű feladat, elsősorban a Duna közelsége és mellékének holtágaktól, mocsaraktól kísért jellege miatt. A 18–19. századi térképek szerint Sükösdöt kiterjedt mocsárrendszer vette körül, és maga a Duna folyása is — részben saját maga, részben pedig a szabályozások által alakítva — folyton változott.²³⁸ Ezt is figyelembe véve értékelhető az az eljárás, hogy GYÖRFFY GYÖRGY Fejér megyében *Segesd* halastó nevének előfordulásai között feltüntette az 1211. évi Tihanyi összeírásnak azt az adatát,²³⁹ amely a faddi halászok felsorolása közben szerepel „super stagnum *Secues* (~ *Segues*)” formában (Gy. 2: 437, lásd még PRT 10: 511). Ennek összevetése a *Segisti*-vel azonban több tekintetben is problematikus: először is a jelentősebb távolság miatt (Fadd Sükösdöt bő 20 kilométerre van, és mindig is a Dunától nyugatra feküdt), emellett pedig a nevek alaktani eltérése miatt is, ami azonban könnyebben áthidalhatónak tűnik. Faddon Pesty Frigyes anyagában találunk egy *Seges heg*y adatot (TMFN 427), amelynek előtagja viszont nyelvileg megfelelhet az 1211. évi összeírás névalakjának.²⁴⁰

Az eddigiekben valójában csak lokális azonosításokról esett szó, a szórvány nyelvi elemzése, főleg jelentéstani, tipológiai vallomása is adhat azonban támpontokat a fenti bizonytalanságok némelyikére. A *Segisti* [*segisti*] nevet a szakirodalom lényegében azonos módon elemzi: a *seg* ’domb, halom’ szó származékának tekinti (BÁRCZI 1951: 58–9, itt lásd a további irodalmat is; FNESz. *Sükösd*), az előző pontban kifejtettek szerint pedig emellett a *-st(i)* képzőbokrot kereshetjük benne. Ugyanilyen alaki szerkezetű nevet ismerünk Somogy megyéből is, *Segesd* faluét: 1193: *Sequest* (MIKOS 1935: 293), 1265: *Segusd*, 1269: *Segust*, 1389: *Segesd* (Cs. 2: 581). Az itteni előfordulásokban megfigyelhető a *-st* és a *-sd* képzőbokok váltakozása éppúgy, mint ahogyan ezt a *Segisti* fent idézett későbbi adataiban is látjuk: pl. +1092/+1274//1399: villa *Segusd*, 1385: piscina *Segesd*. Az erdélyi Segesvár — amelynek előtagja ugyancsak a *seg* földrajzi köznév *-s* képzős változata (FNESz. *Segesvár*) — közelében fekvő *Segesd*-nek 1301: *Sugus* és 1349: *Segusd* adatait is ismerjük (FNESz. *Segesd*, további bőséges adatolása: EH 2: 972), amelyekben a *-s* és a *-sd* képzők váltakozása mutatkozik meg úgy, ahogyan a korábbiakban a *-st(i)*, *-sd(i)* esetében ezt az előző fejezetben más példákon is bemutattuk.

²³⁸ A közeli Bogyiszló például a 19. században még a Duna–Tisza közén feküdt Pest-Pilis-Solt megyében, ma viszont a Dunától nyugatra, Tolna megyében van, noha a helye természetesen nem változott.

²³⁹ Ez az adat nem szerepelt nála a korábban megjelent Bodrog vármegyei részt tartalmazó kötetben (Gy. 1: 727).

²⁴⁰ A mai nyelvben ennek a helynek *Jeges-hégy* a neve, ami bizonytalanná teszi Pesty adatát, de esetleg magyarázható is belőle.

A *Huluoodi–Turku* birtokon említett *Seg* kapcsán már szó esett arról (4.6.), hogy az ómagyar korban a *sēg* ~ *ség* földrajzi köznév használatára, ha nem is túl bőségesen, de akadnak példák (lásd például az OklSz. és a KMHsz. 1. adatait). Feltűnő azonban, hogy az alapszó domborzati jelentésétől eltérően a fenti *-st*, *-sd* képzős formák — az alapítólevélhez kapcsolódó említések kivételével — települést jelölnek. Ez a jellegzetesség jól beleillik abba a képbe, amit az előzőekben a *Cuesti* kapcsán (4.60.) bemutatott, e képzőbokkal alakult nevek kirajzolnak. De analógiaként felhozhatjuk a hasonló jelentésű tövekből ugyanígy alkotott *Hegyesd*, *Halmosd* és részben a *Kövesd* neveket²⁴¹ is (ezekre lásd a FNEsz. megfelelő szócikkeit), amelyek kivétel nélkül településeket jelölnek. Mindez arra utal, hogy az alapítólevélben szereplő *Segisti* a tő jelentéséből következően elsődlegesen domborzati név vagy ebből létrejött településnév lehetett. De emellett szól az is, hogy domborzati köznévből képzéssel közvetlenül nem szokott víznév keletkezni, nem ismerek például *Halmod*, *Dombos* vagy *Hegyesd* tőneveket.

A domborzati vagy a településnév elsődlegességének látszólag ellene szól, hogy a *Segisti* itt tárgyalt, legkorábbi, 1055. évi adata *lacus* 'tó' minősítéssel áll. De ezzel kapcsolatban is több körülményt kell figyelembe venni. A nevükön említett birtokok közül az alapítólevélben *Segisti* az egyetlen, amely nem megnevezőszós szerkezetben — azaz *dicitur*, *vocatur* stb. formákkal együtt — szerepel, hanem mellette latin földrajzi köznév áll, ami helyfajta minősítéseként (e megnevezőszós szerkezeteket nem számítva) nem jellemző az alapítólevél szövegezésére: a Balaton névén kívül ilyen csak két *piscina* (*Opoudi*, *Lopdi*) és két *lacus* (*Turku*, *Segisti*) mellett fordul elő. A *Segisti* más tekintetben is a *Turku*-val mutat közelebbi rokonságot: víznévi használata mellett azt is ismerjük településnévként (4.7.). Ahogyan a *lacus Turku* minden bizonnyal 'Turku település tava' értelmű lehetett, ugyanúgy a *lacus Segisti* is leginkább *Segisti* település tavát jelölhette. Ezt a feltevést látszik megerősíteni a Szent László korára hamisított oklevél kettős névhasználata is, amelyet azonban a diploma keletkezésének korára, a 14. századra vonatkozóan tekinthetünk érvényesnek: itt a falu *Segusd* és a halastó belőle alakított *Segusdtou* neve határozottan el van különítve. Az 1370-ből való, fent már szintén bemutatott *Segestho* alak legvalószínűbben a *-d*-nek a mássalhangzó-torlódásból való kiesésével magyarázható. Ez világítja meg legjobban az 1055. évi alapítólevélben a *Segisti*-nek egy későbbi kéz által történt javítását *Segisto*-ra: már másutt is utaltam arra, hogy az alapítólevél láthatóan felhasználhatták például az 1211. évi összeírás egybeállításakor, de nyilván más jogügyletekhez kapcsolódó iratokkal összefüggésben is, s a későbbi valós nyelvhasználat alapján javíthatták át a kérdéses szóalakot. Az 1385-ből

²⁴¹ Ez utóbbiak egy részét ide sorolhatjuk, feltéve, hogy vannak közöttük olyanok, amelyek a 'szikla' jelentésű *kő*-ből alakultak.

való *piscina Segesd* azonban talán azt mutatja — amellet, hogy a fenti *lacus Segisti*-vel azonosnak is tekinthetjük —, hogy a településsel azonos módon is említhették a tavat, amelynek e névváltozata metonímiával jöhetett létre, ám ennek használata még szinonimáját is érinthette: az 1370-ben, 1400-ban és 1407-ben is szereplő *Köves-tó* — mint fent láttuk — itt *Quiesd*-ként jön elő. A tónak e más szemléletű párhuzamos neve is egyébként talán éppen a településnévvel való névazonossága miatt alakulhatott ki.

A név hangzásbeli változása a korai adatokban jól nyomon követhető: a legkorábbi [*segisti*] formát véghangzó nélküli alakok váltják, amelynek második szótagjában az *i* helyén vagy [*ē*]-t jelölő *e*, vagy [*ü* ~ *ö*]-t jelölő *u* betű áll, azaz részben a nyíltabbá válást, részben a labializáció lezajlását jelzik (*Segisti* >> *Següst* ~ *Següsd* > *Segösd*). Ugyanígyen változást mutatnak a másik két *Segesd*-nek a fent idézett adatai is. A Somogy megyei falu mai népnyelvi adatai *Segösd* ~ *Segesd* hangalakúak (ha ez utóbbi lejegyzési formának hinni lehet, és valóban nyílt *e* szerepel a második szótagban), de ezek mellett megjelenik a *-st* képzőváltozat is: *Segöst* (SMFN 651).²⁴² Az általunk vizsgált Duna menti név esetében is ilyen alakokat várnánk a későbbiekben, ám ehelyett *Sükösd* falu nevéként a 16. század elején *Sykesd*, a 18–19. században pedig *Sükesd*, *Sükösd* típusú formákat találunk, amelyek hangtörténeti szempontból egyáltalán nem tekinthetők „szabályos” alakulásúaknak. Talán ez a bizonytalanság magyarázza BENKŐ LORÁND-nak a már említett kételkedését *Segisti*-nek és *Sükösd* nevének összekapcsolhatóságát illetően (1999: 32), s egyben jelzi azt is, hogy jeles nyelvtörténészünk nemigen hisz az ebben az ügyben közkézen forgó magyarázatban, mely szerint a *Sükösd* helységnév a régi magyar *Sükösd* személynévvel²⁴³ függ össze,²⁴⁴ akár úgy, hogy belőle származik (vö. PAIS 1916: 369), akár pedig úgy, hogy ennek pusztán a hangalaki hatásával kell számolni (FNESz. *Sükösd*).

Az efféle hangalaki kölcsönhatást kizárni nem lehet ugyan — helynév és személynév között a két névfajta közismerten szoros összefüggései akár általánosságban magyarázhatják is ennek a lehetőségét —, másrészt azonban közvetlenül bizonyítani csak kivételesen ritka esetben tudjuk a megtörténtét, netán a közelebbi kiváltó okát. A *Segisti* ~ *Segesd* ~ *Segösd* típusú adatok és a későbbi *Sikesd*

²⁴² Az egyes ejtősváltozatok gyakoriságát nem jelzi ugyan a gyűjtemény, de a szomszédos települések helyneveiben előforduló alakok a *Segösd* általános használatát mutatják (ezeket lásd a SMFN 1102. mutató alapján)

²⁴³ A név az Árpád-korban *Sikusd*, *Sicusd*, *Sikisd*, *Sikist* formában volt használatos, első említése 1229-ből való (ÁSz). A *Sükösd* családnév *Sikesd* ~ *Sikösd* ~ *Sükesd* változatokban fordul elő, az első szótagban labiális magánhangzóval a 16. század végétől szerepel (1571: *Sewkeosd*), és a latin *Sixtus* magyar *Sikstus* alakjának csonkított-képzett *Sike* változatából képezték tovább *-sd* képzővel éppúgy, mint a *Siked*, *Sikes* neveket (részben másképpen KÁZMÉR, RMCsSz. *Sikesd*).

²⁴⁴ Ebben a kérdésben szkeptikusan nyilatkozott BÁRCZI (1951: 59) és korábban kevésbé határozottan JAKUBOVICH is (1923: 87).

~ *Sükösd* ejtésváltozatok között nehéz ugyan hangalaki összefüggést találni, de néhány apró körülmény talán erre vonatkozóan is figyelembe vehető. BÁRCZI a fő hangtani nehézséget a szó belseji *g* és *k* megfeleltetésében²⁴⁵ látta (1951: 59), erre azonban a somogyi *Segesd* esetében van példa: ennek *-i* melléknévképzős adatai között ugyanis *sekösti* formát is találunk (SMFN 651). Úgy tűnik, a *g* magánhangzóközi helyzete ellenére is zöngétlenné válhatott, bizonyára a szókezdő *s*- és a szóvégi *-st* hatására (noha ugyanennek a névnek — mint a fenti adatok mutatják — *Segöst* változata is él).²⁴⁶ Az első szótagi magánhangzók megfeleltetése (eredeti *e* és másodlagos *ü*) sem utal jellegzetes hangtörténeti változásra, de az erdélyi *Segesd* legkorábbi adataiban is ezt a formát találjuk: 1301, 1302: *Sugus*, ami a későbbi 1349: *Segus*, 1366: *Seges* ismeretében egyértelműen palatális labiális magánhangzóval [*sügüs* ~ *sögös*] olvasható, ám e névben ez a változat nem vált normatívvá (PÓCZOS 2001: 110). Ennek a „szabálytalan” változásnak a lezajlása a Duna menti és az erdélyi *Segesd* esetében bizonyára azzal is összefügg, hogy a nevek alapjául szolgáló *sēg* ~ *ség* szó kivult a nyelvből (vö. 4.6.), így a településnév ilyen irányú (jelentéstani, hangtani vonatkozású) nyelvi kötöttsége megszűnt.

Az itt bemutatott párhuzamos nyelvi fejlődések mellett — amelyek ritkaságuk, különösségük ellenére is rendszerszerű magyarázatot kínálnak a változásokra — felmerülhet egy olyan egyedi megfelelés is, amely csupán a bennünket közvetlenül érdeklő névnek a módosulását világíthatná meg. CSÁNKI a Bodrog megyei *Sükösd* alatt említ egy „vele egynek látszó” 1341: poss. *Sukedeghaza* adatot (Cs. 2: 207, vö. PAIS 1916: 369). Az *-egyháza* utótagú településnevek keletkezéstörténeti bizonytalanságait itt nem számítva erről megállapítható, hogy az előtagként álló *Suked* [*süked*] a már említett (lásd a 156. lábjegyzetet) *Sike* ~ *Süke* személynévnek a családjába tartozik, ugyanúgy, mint a *Sükösd* személynév is. Ha CSÁNKI feltételes azonosítását elfogadjuk, akkor ez esetben esetleg számolhatunk azzal a szakirodalomban eddig csupán általánosságban felvetett kölcsönhatással, amely a személynév és a településnév között zajlott volna le. Mindezzel együtt a fenti körülmények nem teszik teljesen egyértelművé a korai *Segisti* ~ *Segesd* és a 16. század után jelentkező *Sikesd* ~ *Sükösd* nevek kapcsolátát, de ennek ellenére is — úgy vélem — az itt felhozott tényezők kellő bizonyítékul szolgálnak ahhoz, hogy a Tihanyi alapítólevél *Segisti* szórványát településnévként keletkezett, de víznévként is funkcionáló és ilyen jelentésében

²⁴⁵ A FNESz. által GYÖRFFYre hivatkozva első adatként közölt *Sequsd k* olvasatot sugall, ám ez elírás a ténylegesen ott szereplő *Segusd* helyett.

²⁴⁶ KISS LAJOS *Csikzsögöd* esetében — melynek utótagját a *ség*-re vezeti vissza — éppen a név elejét érintő fordított típusú *Sögöd* > *Zsögöd* változásról szól (FNESz. i. h.). Mivel azonban ennek a névnek az újabb felszínre került legkorábbi adatai 1539: *Sijked*, 1569 k.: *Sijged* (EH 1: 549) nem valószínűsítik ezt a származtatást, hanem inkább személynévi eredetre utalnak, a fenti hangtörténeti megjegyzést sem tudjuk hasznosítani.

tovább élő névnek tekintsük, s mögötte nyilvánvalóan magyar névalkotókat és névhasználókat lássunk.

4.62. *Sumig*

A tihanyi apátság a „jó királytól” megkapta a somogyi vásárvám harmadrészét is, azaz: „terciam partem forensis tributum de *Sumig*” (az oklevél hátoldalán 11. századi írással: „de tributu *Sumig*”, DHA 1: 145). Az itt említett hely Somogy vármegye központja, amelyet később (és ma is) Somogyvár néven említenek. A *Somogy* helynév eredetéről a nyelvészeti szakirodalom meglehetősen egységesen nyilatkozik: a *som* növénynév -gy képzős származékának tartják (BÁRCZI 1951: 58, TESZ. *som*, ZELLIGER 2005: 40), amely elsődlegesen somfában bővelkedő helyre utalt (FNESZ. *Somogyvár*). Felmerült azonban, hogy esetleg az azonos alakú személynévből származhat, erre mutat már az is, hogy KISS LAJOS a FNESZ. idézett helyén e személynévi megfelelőkre is utal. A „Korai magyar történeti lexikon” a növénynévi eredet mellett megemlíti, hogy Somogyvár nevének első tagja „nem kizárt, hogy első ispánjának nevét őrzi” (605). A régi magyar nyelvben valóban találunk is ilyen személynéveket (1213/1550: *Sumhug*, 1218: *Sumug* stb., ÁSz.), és névtárába FEHÉRTÓI KATALIN felvette a Tihanyi alapítólevél *Sumig* adatát is mint olyan „biztosan személynévi eredetű helynevet”, amely korábbi a ténylegesen személynévként adatolható előfordulásoknál (vö. ÁSz. 9). Így tehát FEHÉRTÓI e megoldásával a *Somogy* helynév személynévi eredete mellett foglal állást, ám az alapítólevél személynévből származó helyneveiről írott dolgozatában már nem említette meg ezt a nevet (2006). A Somogy vármegyének nevet adó település személynévi eredete — ahogyan a KMTL fogalmazásából is kitűnik — nyilvánvalóan abba a semmilyen körülmények között nem védhető koncepcióba illeszthető be, amely szerint a várispánságok központjai első ispánjukról kapták a nevüket (e felfogás bírálatát lásd például BENKŐ 2002: 15–6, 2003: 65–6, továbbá e dolgozat II. fejezetének 5.2. pontja alatt). KRISTÓ GYULA kronológiai okokra hivatkozva nem tartja valószínűleg *Somogy* személynévi eredetét, szerinte a vár neve annak a „kis körzet”-nek a nevéből való, ahol az erősség felépült (2003b: 75).

Más oldalról viszont a *Somogy* tökéletesen beleillik abba a döntően település- és víznevek között előforduló gyakori névtípusba, amelyet a növénynévi alapszóhoz kapcsolódó -gy helynévképzővel létrehozott nevek alkotnak (ezekhez lásd a korábban a *Füzegy* név kapcsán mondottakat is: 4.19.). A *Somogy*-nak e névcsoportba tartozása mellett szól az is, hogy a régiségben többfelé is előfordul ilyen megnevezés:²⁴⁷ 1255: *Sumugy* [*somogyi*] (Abaúj vm., KMHsz. 1.), 1286:

²⁴⁷ Ez persze nem kizáró érv a kérdéses *Somogy* személynévi eredetével szemben, de mivel mellette sem szól közvetlen bizonyíték (azaz nincs tudomásunk a helynek azonos nevű

Sumug (Valkó vm., Cs. 2: 348), 1288/1293//1508: *Sumugiteluk* (erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 183), 1319/1323/XVI.: *Sumugy* (Bihar vm., KMHsz. 1.), 1326/1400: *Sumug* (szőlő Esztergom vm.-ben, HA 2: 44), 1389: *Somogy* (Tolna vm., Cs. 3: 448), 1406: *Somogh* (Baranya vm., Cs. 2: 522), 1416: *Somogh* (Szerém vm., Cs. 2: 252), sőt szerepel másodlagos alakulású nevekben is: *Somogyka* (1477–78: *Somoghka*, Valkó vm., Cs. 2: 349), *Somogyom* (1317: *Sumugun*, Küküllő vm., Gy. 3: 559, vö. FNESz.). A *som* növénynév más képzőkkel is gyakran alkot helyneveket: a *Somos*, *Somod*, *Somosd* típusú nevek százszámra lennének sorolhatók a régi és a mai magyar névanyagból. A régi *Somogy* személynév egyébként szintén lehet a *som* közvetlen származéka, ám az a feltevés sem vetethető el, hogy egyes névviselek valamely *Somogy* településről is kaphatták a nevéket (ehhez lásd BENKŐ 1998a: 44, 2002: 13, 103).

Som szavunk vándorlás kori török átvétel (TESz., EWUng.), amelynek a törökben nem volt véghangzója (LIGETI 1986: 186). Hogy ehhez a magyarban kapcsolódott-e analogikusan tövégi magánhangzó, arról nincs tudomásunk.²⁴⁸ Az alapítólevélbeli *Sumig* [*sumidzs* ~ *somidzs*] formában a képző a korabeli fonotaktikai szabályszerűségeknek megfelelően magánhangzós tőhöz kapcsolódik, de az itt szereplő *-i-* helyett — e fonéma neutrális jellege ellenére²⁴⁹ — inkább a tő magánhangzójához illeszkedő *u*-t várnánk.²⁵⁰ BÁRCZI erről az *i*-ről csupán annyit mond, hogy „rendszerkényszerből” került be a szó hangsorába mint tövghangzó, de lehet, hogy már a képző részévé vált (1951: 82, 136), arról azonban nem szól, hogy mi magyarázhatja az *i* jelentkezését.²⁵¹ Az általam ismert, fent bemutatott *Somogy* neveknek az ómagyar kori adataiban — nem számítva Somogyvár előfordulásait — a második szótagban egy-két ritka kivételtől eltekintve (amelyekről alább még szólok) mindig veláris magánhangzót jelölő *u* vagy később egyre inkább *o* szerepel.

Somogy vármegye székhelyének adatai azonban más jellegűek: a Tihanyi alapítólevélbeli említést követően — sőt a másolatban fennmaradt korábbi dokumentumokban is — e helynek a neve latinul szerepel a forrásokban. Ez a gyakorlat a középkori oklevelezésben teljesen általános és szinte kivétel nélküli volt (ehhez lásd a II. fejezet 5.2.1. pontját). A „*Diplomata Hungariae Antiquissima*”

ispánjáról, vagy más ilyen nevű települések azonos személynévet viselő névadóiról), az itteni példák az analógia bizonyító erejével állnak e megoldás mellett.

²⁴⁸ A kérdéshez általánosságban lásd NYÍRKOS 2006.

²⁴⁹ Az *i* inetimologikus (szervetlen) hangként palatális és veláris hangrendű szavakban egyaránt megjelenhet (vö. NYÍRKOS 1993: 31–2, 36–7, 90–2, 116, 155–6).

²⁵⁰ Ha helyes az elemzése, az *Asauuagi* szórványban is *-i* véghangzó áll veláris magánhangzókat követően (vö. 4.45.).

²⁵¹ BÁRCZI ennek az *i*-nek az átalakulását szabályos hangrendi illeszkedésnek tartja (i. m. 82), ABÁFFY viszont veláris *j*-t feltételez a szóban, amely később *u*-vá labializálódott, és végül nyíltabbá vált (2003: 324).

1. kötete szerint — amely az 1131 előtről való okleveleket közli (de ezekhez kapcsolódóan későbbi adatok is szerepelnek benne) — a név latinosított alakjának igen sokféle változata volt, a mutató szerint az alábbiak: *Simigium*, *Semigium*, *Sumich*, *Semichensis*, *Simigiensis*, *Sumichensis*, *Sumigiensis*, *Sumoniensis*²⁵² (DHA 1: 507). Ezek között ugyan Itáliában és Dél-Franciaországban írott dokumentumok is vannak, de ezt leszámítva is megállapítható, hogy a *Somogy* latin nyelvű megfelelője meglehetősen nehezen alakult ki és állapotodott meg. A pannonhalmi adománylevélből, amelynek az eredetije 1001–1002-ben készült (DHA 1: 26, vö. KMTL 526), ránk maradt a somogyi vám tizedére vonatkozó interpolált változat (ez valószínűleg a 11. században, de mindenképpen 1215 előtt íródott), ebben „comitatus ... nomine *Sumigiense*” szerepel, a különféle átiratokban ez *Sumygiense*, *Sumugiense*, *Simigiense*, *Symigiense*, *Symugiense* formákban jön elő (DHA 1: 39), ami szintén a változatosságot mutatja. A számos alakváltozat közül végül leggyakoribbá a *Simigiensis* (~ *Symigiensis*) vált.

A latin forma — ahogyan más megyenevek esetében is — szinte mindig melléknévi alakban jelenik meg, amelynek latin képzője a megyeszékhely nevéhez kapcsolódik: *Barsiensis*, *Bihariensis*, *Borsodiensis* stb. (ezekhez lásd KMHsz. 1.). Kisebb-nagyobb változások azonban történhettek a nevek magyar tövében a latinosítás során: a *Baranyá*-ból *Baraniensis*, *Baranensis* lett (KMHsz. 1.), a *Nyitra*-ból *Nitria*, illetve *Nitriensis* (Gy. 4: 429), ahogyan a városnevek esetében is: *Kassa*: *Cassovia*, *Cassensis* (KMHsz. 1.), sőt *Eger*: *Agria*, *Agriensis*, *Agrensis* (Gy. 3: 80–4). A fentiek alapján nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Somogy(vár) nevének latinizálásában az első fázist jelzi az alapítólevélbeli alak második szótagi *i*-je a „szabályos” *u* helyett. Hasonló eltérés mutatkozik — de itt palatális hangsorban — *Debrecen* latin nevének *Debrecin* formájában is.

E feltevés szerint tehát a *Sumig* alak nem magyarul ejtett valós változatot tükrözhet, hanem inkább latinos alakot, amely latin írásban és latin nyelvű (hivatalos) élőbeszédben jelenhetett meg. Amikor — igaz, később — a *Somogy* név a magyar *vár* utótaggal szerepel, veláris második szótagi magánhangzót jelölő betűvel van írva, mint például az alapítólevél interpolált változatában: 1055>1416: in *Sumuguar* (DHA 1: 155) vagy együtt a latinos melléknévi alakkal is: 1411: regalem *Somogwar* vocatam in comitatu *Simigiensi* (DHA 1: 270), 1332–7: *Sumugvar* (FNESz. *Somogy megye*, további adatok: Cs. 2: 574, 582). Ettől eltérő formát csupán egyet ismerek, éppen a tihanyi apátságnak a Szent László korára hamisított összeírásából: +1092/+1274//1399: *Symiguar* ~ *Simiguar* (DHA 1: 284). Amint azt már jeleztem, a többi *Somogy* név közül is előfordul egy-kettő *i*-vel írva: az abaúji Somogy, amelynek szintén volt vára: 1313: castellano de *Symigy* (KMHsz. 1.) vagy Somogyom eredeti, rövidebb neve: 1325/1349: *Symyg*

²⁵² A mutató nem tesz különbséget az *i* és az *y* betűk között, így valójában még ennél is több (írás)változattal számolhatunk.

(Gy. 3: 559). Ezeket a szórványos eseteket — különösen a várnevek említésében — a latin nyelvű használat gyakorisága és a megfelelő latinos formák általános ismertsége bőven magyarázhatja.

E *Simigy* alakokat BÁRCZI a török megfelelővel egybevetve másodlagosnak tartotta (1951: 58), ám én úgy látom, hogy ezek mögött magyar ejtészváltozatot keresni nemigen szükséges, sőt talán nem is igen lehet. A TESz. a latinosított változatokban előforduló első szótagi *i*-s és *e*-s formák kialakulásáról úgy nyilatkozik, hogy eredetük nincs tisztázva, talán a *-gy* képző előtti tövéghangzó-változathoz való hasonulás következményei (*som* alatt). Ehhez azonban hozzá kell fűzni, hogy e hangtani átalakítás, amely a latinizáló változat létrejöttét eredményezte, semmiképpen sem jellemezhető magyar hangtörténeti folyamatokkal, mivel e formák nem a magyar nyelvhasználat részei voltak. Bővebb és pontosabb ismereteket ebben a kérdésben csupán az adhatna, ha a magyarországi latin nyelvhasználat helynévalakjainak keletkezéstörténetét részletesen feldolgoznánk.

Nem hallgathatom el azonban azt sem, hogy a fenti feltevéseket némileg módosíthatja — de alapjaiban nemigen érintheti — a *Somogy*-gyal és a *som*-mal kapcsolatba hozott, illetve kapcsolatba hozható hely- és személynevek (pl. *Sümeg*, *Somodor* stb.) etimológiájának a tüzetes felülvizsgálata, amelyre itt azonban nem vállalkozhatom.

4.63. *Thelena*

A somogyi vám harmadához hasonlóan a tihanyi apátság harmad részt kapott *Thelena* révéből és vámjából is,²⁵³ az itt említett hely kétségtől *Tolna* várával, illetőleg a mellette fekvő településsel azonosítható. A *Tolna* helynév eredetét MELICH ismeretlennek tartotta, de úgy vélte, hogy a név talán már a honfoglalás előtt is megvolt, s nem lehet eldönteni, „hogy milyen nyelvű nép útján öröklődött át a magyarba” (1925–1929: 410, 413, ugyanígy MIKOS 1935: 296). BÁRCZI GÉZA, aki az alapítólevélbeli szórványt [*tēlēnā*]-nak olvasta, bizonytalannak minősítette az eredetét, de lehetséges megoldásként felvetette, hogy a név a latin *telonum* szó többes számú *telona* alakjából keletkezett volna (1951: 58). E latin

²⁵³ A nyelvi elemzéshez nem tartozik ugyan hozzá, de történeti szempontból nem lényegtelen e rész pontos értelmezése. A szöveg a somogyi adományt követően így folytatódik: „et cum eo similiter terciam partem in *Thelena* cum portu et tributu”. SZENTGYÖRGYI RUDOLF szövegkövető fordítása szerint az adomány *Thelena* harmadára vonatkozik: „És ezzel együtt hasonlóképpen a harmadrészt *thelena*-ban, a révvel és a vámmal együtt.” (2005: 62). GYÖRFFY és ÉRSZEGI fordítása szerint viszont a harmad csak a révre és a vámmal vonatkozik: „Hasonlóképp *Thelena* révének és vámjának harmadát.” (ÁrpOkI. 108, ÉRSZEGI 2004: 3), s ugyanígy értelmezte e helyet ERDÉLYI LÁSZLÓ is mondván, „hogy az 1211. évi birtokösszeírás e jövedelemről azért hallgat, mert nem tartozott hozzá földbirtok és nép”, a 13. század közepén ugyanitt említett apátsági birtokot emiatt későbbi szerzésnek tartja (PRT 10: 417).

főnév a gyakoribb *telonium* mellett alakváltozatként szerepelt a középkori latinban, s használata a hely vámszedő jellegére utalt. BÁRCZI a szórvány szó eleji *th*-s írásmódját, ami nem jellemző az alapítólevél helyesírására, a latin eredet bizonyítékának látja (i. m. 58, 127), s a *Telona* > *Telena* változást asszimilációs folyamatként értékeli, amely azonban a másik irányú hasonló változással szemben alulmaradt (i. m. 58), azaz szerinte a *Telona* > *Tolona* > *Tolna* hangfejlődési sorral magyarázható a későbbi forma létrejötte.²⁵⁴ E magyarázatot elfogadta KISS LAJOS (FNESz. *Tolna*) és ZELLIGER ERZSÉBET (2005: 40); MEZŐ ANDRÁS (MEZŐ–NÉMETH 1972: 77) és a nyomában SZABÓ G. FERENC pedig kiterjesztette más *Tolna* nevet viselő helyekre is (1999: 60); KISS LAJOS azonban megemlítette, hogy a név eredete szempontjából figyelmet érdemel a régi magyar *Tolna* személynév is (i. h.).

A névnek a latinból való származtatása azonban komoly elvi problémákat vet föl. Névszociológiai szempontból ugyanis nem könnyű leírni azt a névadói helyzetet, amelyben egy latin közszó magyar (vagy szláv?) helynévvé válhatna, bármilyen — a Kárpát-medencében szóba jövő — nyelvi környezetben is próbáljuk meg ezt elgondolni. E feltevés azonban Tolna vámszedő hely szerepéből kiindulva²⁵⁵ ki nem mondottan is magyar nyelvű népességgel számol, amely e nevet megteremtette és használatba vette volna. Erre vonatkozóan azonban névtani párhuzamokat nem ismerek, BÁRCZI is bizonyára csupán a vámról való elnevezésre gondolt, amikor Tolna keletkezését „nem ritka típus”-ba tartozónak mondta (i. m. 67), mert az e szemlélet alapján elnevezett helyek között csakis magyar eredetűeket találunk (SZABÓ G. F. i. m.). Latin eredetű neveket a régi magyar helynévállományban nem ismerek,²⁵⁶ a forrásokban előforduló latin nyelvű alakok a magyar nevekhez képest mindig másodlagosak, és — ahogyan erről már többször is szó esett — a középkori írásságot jellemezték csupán. Az alapítólevélbeli *Thelena*-t is e latinizálás megnyilvánulásának tartom, olyan kezdeményezésnek, amely azonban nem vert gyökeret a latin nyelvű oklevelezésben. Ezt a latinos formát esetleg a magyar név korabeli feltehető **Tolona* hangalakja hívhatta elő, amelyhez — vámszedő hely lévén — a tudós oklevélszerkesztők és -fogalmazók a latin *telonium* szó megfelelő alakját²⁵⁷ kapcsolhatták hozzá, és en-

²⁵⁴ ABAFFY is hátraható hasonlással magyarázza a mai forma kialakulását (2003: 335).

²⁵⁵ MEZŐ ANDRÁS a Szabolcs megyei Tolnára vonatkozóan is el tudja képzelni, hogy egykor vámos hely volt (MEZŐ–NÉMETH i. h.).

²⁵⁶ Az újabb kori névanyagban meglévő, és közvetve-közvetlenül a latinhoz köthető magyar mikrotoponimák (pl. *Páskom*, *Pozdomáris*, *?Bánom*) alakulásmódja viszont többnyire jól magyarázható, ezek keletkezése azonban teljesen más problémákat érint, mint az itt tárgyalt *Tolná*-é.

²⁵⁷ A latin eredetet tárgyaló magyarázatok egyébként homályban hagyják azt a körülményt, hogy a latin *telonium*-nak miért éppen a többes számú alakja vált volna helynévvé.

nek alapján latinositották *Thelena*-nak, még a *th*-s írásmóddal is hangsúlyozva ennek latinus jellegét.²⁵⁸

A Duna menti *Thelena* további adatai e felvetést meglehetősen jól alátámasztják. Az adománylevél hátoldalán 11–12. századi kéz írásával szerepel a név „in terrytorio *Tollene*” formában (DHA 1: 145), amelynek latinus jellegét az is mutatja, hogy egy *Tollena* alak genitívuszi eseteként áll (vö. SZENTGYÖRGYI 2005: 55). Ehhez azonban hozzáfűzhetjük azt is, hogy magyar neveket — még ha *a*-ra is végződnek — csak kivételesen ritkán iktattak be a latinnak megfelelően deklinálva az oklevelekbe (HOFFMANN 2004: 18, de bővebben 15–38 is). Emellett nehéz volna az eredeti latin *teloná*-t és az itteni két *Thelena* és *Tollena* adatot magyar hangfejlődési sorba bárhogyan is beiktatni. A hely megnevezése három szótagos formában még az 1211. évi összeírásban fordul elő *Talana* és *Tollona* alakban (PRT 10: 511), ennek hangtörténeti realitását, azaz hangszerkezetének magyaros voltát vagy éppen esetleg latinizáló jellegét azonban nehéz megítélni, különösen e diplomának az alapítólevéllel mutatott erős nyelvi hasonlóságai miatt, ami a korábbi dokumentum jelentős mértékű felhasználásával állhat összefüggésben. Ezeken kívül a név mindig *Tolna*-ként szerepel (néha *th*-val írva), korábbi oklevelekre utaló adatai azonban jóval későbbi átiratokból valók: +1015/+1158//1403: in *Tolna* (DHA 1: 79), +1082/1350: *Tholna* (DHA 1: 239), 1267: *Tholna* ~ *Tolna* (PRT 10: 526), és ugyanígy említik *Tolnavár*-ként is: 1055>1416: *Tolnauar* (DHA 1: 493), 1324: *Tholnawar* (Cs. 3: 412). Latinus melléknévképzővel először éppen a Szent László korára hamisított tihanyi oklevélben szerepel: +1092/+1274//1399: in provincia *Tolnensi*, de ugyanitt: *tercia pars ville Tolnauar* (DHA 1: 284), ez az alakja — amely a *Tolna a*-jának elhagyását mutatja, mint ahogyan a *Baranya*, *Nyitra* esetében is láttuk (4.62.) — vált állandó használatúvá, azaz a latinizáló forma is egy általánosabb típusba illeszkedően szilárdult meg, s a kezdeti kísérlet egy latin közszóval való összekapcsolásra nem talált követőre.

A Kárpát-medencében a Tolna megyei településen kívül más helyek is viselték a *Tolna* nevet, ezeknek a forrásokban előforduló alakjai kivétel nélkül a név mai hangzását mutatják. A Nagyhalász határába olvadt Tolna neve csak a Váradiregistrumban fordul elő: 1221/1550: villa *Tholna* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 77, NÉMETH P. 1997: 104, K. FÁBIÁN 1997: 140–1), szintén egyszer említik a *Tolnai-ág* nevet — Baranya megye északi részén, a Hodos patak mellett: +1058/1300//1403: *Tolnayagh* (KMHsz. 1., HA 1: 54 és térkép) —, amely valószínűleg a szomszédos megye általunk vizsgált központjának a nevével áll összefüggésben. A mai *Vértestolna* neve eredetileg *Tolma* volt (1274 k.: *Tholma*), amely csak

²⁵⁸ Tehát éppen fordítva, mint ahogyan BÁRCZI gondolja, szerinte ugyanis az oklevélíró a nevet „latinnak érezte, és ezért alkalmazott benne oly írásmódot, mely különben e szó középkori latin írásában is gyakori” (1951: 58).

később hasonult a *Tolna* nevekhez (FNESz. *Vértestolna*), így ez nem tartozik az itt tárgyalt névcsoportba. A északkelet-magyarországi *Toronya* neve (1276: *Thorona*) viszont — ha hinni lehet az adatnak — egykor *Tolna* volt (1220: *Tolna*), amely azonban a helynevekben is előforduló *torony* főnév birtokos személyjeles alakjához idomult (FNESz. *Nagytoronya*). Ennek az elsődleges *Tolna* névnek az eredetét — az egykori megyeszékhelyétől eltérően — KISS LAJOS pusztá személynévre vezeti vissza. E lehetőség — elejtve a latinból való származtatás alig tartható teóriáját — valamennyi *Tolna* nevünk magyarázatára megfelelő megoldást kínál, ám a személynévre mindössze egyetlen említést ismerünk: 1222/1550: *pristaldum Tolnam* de Sen Nicolaus (ÁSz., az alak akkuzatívuszi forma),²⁵⁹ ami viszont kétségkívül gyengíti e feltevés valószínűségét, de az adatok alapján akár fordított irányú változásra (helynév > személynév) is gondolhatunk.²⁶⁰ A személynévet KISS LAJOS a cseh *Tulna* személynévvel hozta kapcsolatba (FNESz. *Nagytoronya*). Mindezt figyelembe véve *Thelena* ~ *Tolna* névnek eredetét továbbra is inkább bizonytalannak tarthatjuk, s egyetlen szóba jöhető magyarázatának — az itt említett fenntartásokkal — a személynévi származtatást tekinthetjük.

5. Összegzés

A Tihanyi alapítólevél egyes szórványainak nyelvi rekonstrukcióját követően célszerűnek tűnik áttekinteni azokat a tanulságokat, amelyek az analízis során alkalmazott szempontok alapján összerendezhetők, és így egymást megvilágítva következtetések alapjául szolgálhatnak. Elsőnek azt vizsgálom meg, hogy milyen eljárásokat alkalmazott az oklevél-fogalmazó a magyar elemeknek a latin szövegbe való illesztése során, ezt követően az alapítólevél szórványainak név-szociológiai helyzetét igyekszem bemutatni. E nézőpont szerint különös jelentősége van a nyelvi adatok lokalizálásának, mert ez az etnikai következtetéseknek fontos alapjául szolgál. Ezt követően — szembesítve eredményeimet az e téren újabban felmerült véleményekkel — bemutatom a névanyagnak azt a rétegét, amelyből nem magyar etnikumokra következtethetünk. Végül az alapítólevélben található magyar nevek szerkezeti jellegzetességeire és keletkezési körülményeire térek ki, jelezve azt is, hogy a vizsgálat milyen általánosabb nyelvtörténeti haszonnal járt.

5.1. Az alapítólevél szórványainak szövegbe illesztése

²⁵⁹ A poroszló talán a Dunántúlon élő személy lehetett (K. FÁBIÁN 1997: 128).

²⁶⁰ A személynévet a Váradi regestrum említi, amelyben másik két jogesetben a *Tolna* helynévként fordul elő. Az egyik említése kétségkívül Szabolcs megyébe lokalizálható (a fenti 1221/1550-ből való adat), de egyesek a regestrum 1220/1550: *Tolna* adatát is ide számítják (MIKESY 1948, K. FÁBIÁN i. h.)

Azok a szövegezési eljárások, amelyeket az I. fejezet 4. pontjában a magyar oklevelekre vonatkozóan általánosságban bemutatam, lényegében megtalálhatók a Tihanyi alapítólevélben is. Különbség e téren leginkább az alkalmazott módszerek arányában nyilvánulhat meg, ami az oklevél keletkezési idejével is összefüggésben állhat. Ezért az alábbiakban ebből a szempontból az 1055-ben íródott alapítólevelet az 1416 körül keletkezett interpolált változatával vetem össze. Ezt az összehasonlítást a dokumentum funkcióján és tartalmán kívül az is támogatja, hogy a két oklevélben nagyjából azonos számú helynévi szórvány szerepel: a valószínűleg közszoói értékű elemeket is ide értve a 11. századi diplomában 82, a 15. században pedig 73 magyar nyelvű szórvány található.²⁶¹

Az eredeti oklevélben az esetek 16%-ában alkalmazta a szövegező a befoglalt elemet leginkább kitüntető megnevezőszós szerkezetet (pl. „in loco, qui vulgo dicitur *Tichon*”), ugyanez az interpolátumban a szórványok 25%-a mellett fordul elő. Jóval nagyobb az eltérés a latin földrajzi köznév + magyar szórvány típusú szerkesztésmód (pl. „ab eodem *lacu Bolatin*”) esetében: a 11. századból való forrásban az eseteknek mindössze 6%-ában találkozunk e megoldással, míg a 15. századi szerző 47%-ban alkalmazta ezt az eljárást. Megfigyeléseim szerint — ami azonban nem egzakt vizsgálaton alapul, csupán az e forrásokkal való foglalkozás során mint szubjektív benyomás alakult ki bennem — a diplomák megfogalmazói általában is ezt a szövegbe iktatási formát alkalmazták a legszívesebben, ám úgy tűnik, ennek a kialakulásához, elterjedéséhez megfelelő időre is szükség volt. Az 1055-ből való oklevél az itt említett kétféle jellemző szövegezési eljárást az eseteknek mindössze a 22%-ában használta a 15. századi diploma 72%-os arányával szemben.

E számok azt mutatják, hogy a későbbi norma jellemző formái megvoltak már a 11. században is, de csak az esetek kisebb részében jelentek meg a szövegben. Ezzel szükségszerűen együtt jár az is, hogy a beillesztési eljárások kezdetlegesebb változatai nagyobb arányban vannak képviselve az alapítólevélben. A névutóval való beillesztés (pl. *eri iturea*) — amelyre máshonnan példákat sem ismerek — itt a szórványok 14%-a mellett fordul elő.²⁶² Szerkezeti utalás nélkül

²⁶¹ Maguk az adatok azonban jelentősen különböznek egymástól nemcsak a feltehető nyelvtörténeti változásaik tekintetében, hanem a kérdéses oklevelekben előforduló névállomány összetételét illetően is. Ez a körülmény a szövegbe illesztési módokat azonban csak kevésbé érinti. Külön szórványnak tekintettem minden olyan nevet és leíró szerkezetet, amely valamely helyet megjelöl vagy leír. Eszerint egy-egy szórvány lehet akár egyetlen szó (*Tichon*, *aruk*) vagy bonyolult szerkezet (*Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*) is. A fenti számításban az ismétlődő előfordulásokat (például a Balaton háromszori említését) külön vettem figyelembe.

²⁶² A grammatikai elemek másik típusával, a határozóraggal történő beillesztésre nincs példa a szövegben. Korábban latívuszragos alaknak tekintették a *baluana* elemet, ám mivel ez előtt

(pl. „inde *Uluues megaia*”) szerepel a beillesztett elemek 7%-a, míg az interpolált oklevélben csupán az 1%-a. Az alapítólevélben a magyar elemek 57%-a előtt áll latin prepozíció (pl. *ad Aruk fee*), az interpolátumban ezek aránya 27%. Ez összességében azt jelenti, hogy külön szerkezeti elem nélkül vagy éppen magyar grammatikai eszköz alkalmazásával az 1055. évi alapítólevélben összesen a szórványok 78%-a van beillesztve a szövegbe, míg a 15. századi diplomában csak a 28%-a.

Mindezek az arányok azt mutatják, hogy a Tihanyi alapítólevél az oklevél-szövegezés kezdeti nehézségének ugyan magán viseli a jegyeit, de már megtalálhatók benne a később általánossá váló eljárások is. Egyfajta egyenetlenség még az oklevél szövegén belül is megmutatkozik, hiszen a diploma rendelkező részének az első fele döntően az előremutató, később gyakorivá váló megoldásokat tartalmazza, míg a második egységben, különösen *Mortis* és a körülötte fekvő birtoktestek leírásában sokféle eljárás keveredik egymással. Ennek egyik lehetséges okát esetleg abban kereshetjük, hogy az oklevél-fogalmazó ezekről a területekről másféle, talán hiányosabb információkkal rendelkezett, mint amilyenekre más birtokok említésében támaszkodhatott.

5.2. Latinizáló helynévhasználat az alapítólevélben

Az oklevelezésben — amint az I. fejezet 5. pontjában láthattuk — viszonylag határozott szabályai voltak a helynevek latin nyelvű használatának is. Ennek az eljárásnak a „tiszta” formáira nincs példa az alapítólevélben, pedig a szövegezőnek lehetősége lett volna az alkalmazására, elsősorban *Fehérvár* és *Tihany* nevének említése kapcsán.²⁶³ A 16. századig — az itteni szereplést nem számítva — példa nélkül álló magyar nyelvű előfordulást Fehérvár esetében az magyarázhatja, hogy a név egy bonyolultabb szerkezetben, útirány jelölőjeként szerepel.

A névalak latinizáló formájára azonban három esetben is gyanakodhatunk: legerősebben *Tolna* nevének *Thelena*-ként való említésével kapcsolatban. Ezt a szakirodalom egyöntetűen a ’vám’ jelentésű latin szóból alakult magyar névnek tekinti, e felfogás azonban megítélésem szerint névszociológiai szempontból aligha tartható. A név több helyen való előfordulása, esetleges személynévi párhuzama a személynévi eredetét hozza (bizonytalanul ugyan) előtérbe, adatainak sokfélesége és ingadozása pedig arra utal, hogy a latin nyelvű változata — amely megyenévként gyakori használatú volt — csak lassan alakult ki. A névnek az alapítólevélben előforduló alakjában a latin forma létrehozására való törekvés megnyilvánulását látom, amely egy alakilag hasonló latin szóhoz kapcsolta hoz-

nem *ad viam*, hanem *ad Ugrin* szövegrész rekonstruálható, a *baluuana* szövégi *a*-ját 3. személyű birtokos személyjelnek tarthatjuk.

²⁶³ Amikor egy korábbi tanulmányomban a latinizálás teljes hiányáról szóltam az oklevéllel összefüggésben (HOFFMANN 2006: 146), elsősorban a máshol általánosan használt latin formák hiányára utaltam.

zá a magyar nevet. Talán latinizáló szándékot mutat a szintén vármegyeközpontot jelölő *Sumig* alak, amelynek második szótagbeli magánhangzója nem tipikus magyaros formát jelez, és megegyezik a későbbi latin alakok hangtani jellegével. Ugyancsak általános volt az oklevelezésben a latin nyelvű említés a víznevek körében: a *Balatin* alakot nemcsak úgy foghatjuk fel, ahogyan a hagyományos értelmezés, amely hangrendjét tekintve még nem teljesen magyarrá vált szláv eredetű névnek tekintette, hanem talán nagyobb valószínűséggel a latin *Balatinum* előzményének tarthatjuk, amelynek kialakításában az oklevélírók a magyar névformára támaszkodtak.

A részfordítás lehetősége két név esetében vetődhet fel némi eséllyel: a faddi birtokon említett *ad Kangrez via* szerkezet mögött a szerkesztésmódból következtethetően talán egy **Kangrez útja* 'a Kangrez nevű hely felé / azon keresztül vezető út' értelmű nevet sejtethetünk, az *ad portum Ecli* pedig esetleg **Ekli-rév(e)* nevet rejt, amely valószínűleg személynévi előtagjával jól beleillene a hasonló funkciójú és szerkezetű nevek csoportjába.

A latinizáló névhasználat kapcsán kell szólni arról is, hogy többen a tihanyi birtokon említett *Petra* névben egy pontosabban meg nem határozott *kő* elemű névnek vagy közszónak a latin megfelelőjét látják. A megnevezőszós befoglaló szerkezet, amelyben e szórvány szerepel, ezt azonban nagyon nagy valószínűséggel kizárja, s a név maga tipológiailag is jól beilleszthető a magyar helynevek közé. Ugyanez áll az *ad caput Petre* szerkezetre is, amely helyesírási és névtipológiai okokból sokkal inkább tekinthető egy *Petre* névnek, semmint a 'kő fejéig' értelmű latin kifejezésnek.

5.3. Az alapítólevél szórványainak névszociológiai helyzete

A latinizáló helynévi előfordulások egyértelműen az oklevél-szövegező nyelvi beavatkozását mutatják, de a diploma létrehozóinak nyelvi hatását más elemekben is kereshetjük. A bonyolult, névszerűtlen kifejezések létrehozása kétségtelenül az ő számlájukra írandó, ám — ugyanúgy, ahogyan a latinizáló formák mögött is — ezek háttérében is kereshetjük az adott hely nyelvhasználatát jellemző valós helynévi alakokat. Az ilyen elemek között első helyen az *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utut (rea)* szerkezetet kell megemlíteni, ami morfológiai összetettségével, nagy számú lexémájával szinte példátlan az oklevelezési gyakorlatban. E kifejezést BÁRCZI felvetéséhez kapcsolódva, de az általános felfogástól eltérően egyetlen szórványnak tekintem, mivel ezt mind a magyar elemek összekapcsolásának oldaláról, mind pedig a latin szövegszerkesztés, de még a lejegyzés módja felől is alátámaszthatónak látom. A megfogalmazás bonyolultságát és nehézkességét talán az azonosítás egyértelműsége végett minél nagyobb pontosságra törekvés igénye magyarázza. Emiatt viszont nemcsak az egész kifejezést nem tudjuk teljes egyértelműséggel rekonstruálni (a benne sze-

replő *et* miatt), hanem azt sem ismerjük meg belőle, hogy a kérdéses út nevét milyen tulajdonnévi formában használhatták az adott korban.

Névtipológiai alapon feltehető, hogy az olyan szerkezetek, mint amilyen a *Mortis uuasara kuta* és a *Gnir uuege holmodia (rea)*, a birtokos szerkezetlánc kétszeres jelöltsége miatt nemigen tekinthetők tulajdonnévnek, hanem csak olyan leírásoknak, amelyek valós helyneveken alapulnak. A *Mortis uuasara* és a *Gnir uuege* azonban — noha ezeket többen nem tekintik névnek — szerkezeti jegyeik alapján ténylegesen funkcionáló helyneveknek is tarthatók. Kérdéses lehet a tulajdonnévi értéke az *Uluues megaia* és az *U[gr]in baluana* szórványoknak, mivel mindkettő határhelyet (az egyik határvonalat, a másik határoszlopot) jelöl, s az efféle objektumokat nem szokták tulajdonnévvel megjelölni. Mindkét szerkezet előtagja itt is tulajdonnév, pontosabban település megnevezése lehetett.

A *hely* lexéma három szórványban is előfordul: *Kert hel*; *Petre zenaia hel (rea)*; *Oluphel(r[e]a)*, véleményem szerint azonban e szó nem tekinthető a kérdéses helynevek részének, hanem leginkább olyan szerepe lehetett, mint az oklevelekben a szórványok előtt gyakran alkalmazott *locus* földrajzi köznévnek: a magyar névnek a latin szövegbe való belesimítését szolgálhatta, azaz valójában e szerkezeteknek 'Petre szénája (nevű) hely', 'Olup (nevű) hely', 'Kert (nevű) hely' értelme van. Ez nagy valószínűséggel állítható az itt említett első két szórvány esetében, a *Kert hel* ilyen elemére azonban kevésbé tekinthető biztosnak. Azt azonban semmi sem valószínűsíti, hogy a *hely*-et a csak később jelentkező *falva*, *laka* stb. típusú településnév-alkotó lexémák előzményének tekintsük — mint ahogyan erről BÁRCZI vélekedik —, amely ilyen szerepében a kérdéses időszakban ráadásul már viasszorulóban lett volna. A *Petre zenaia* és az *Olup* azonban minden kétséget kizáróan valóságos használatú helynév lehetett, és talán a *Kert* is ilyennek (vagy közsői értékű elemnek) tartható.

A korábbiakban láttuk, hogy bizonyos közszóknak az oklevélbeli szereplése nem feltétlenül utal a helyi nyelvhasználatra, hanem esetleg ezek az oklevél-fogalmazók nyelvi ismereteit is jellemezhetik (lásd az I. fejezet 7. pontját). Az oklevélbeli közszóhasználat két tipikus rétege, a faneveké és a földrajzi közneveké az alapítólevélben is képviselve van ugyan, de ezek között olyan esetet nem találunk, amely egyértelműen arra utalna, hogy a kérdéses elem az oklevél-fogalmazó nyelvéhez lenne kapcsolható, és az általa jelölt helyen nemigen lett volna használatban. Ezek alapján az itt szórványként előforduló közneveket a helyi nyelvhasználat jellemzésére is alkalmasnak tekinthetjük.

Vitatni legfeljebb az egyes elemek közsői vagy tulajdonnévi értékét lehet, mivel ennek megítélésére nemcsak objektív kritériumok nincsenek, hanem még olyan közvetett eszközök sem igen, amelyek a kérdés eldöntésében segítségünkre lehetnek. Nagy valószínűséggel közszó a három itt szereplő fa- vagy bokornév: *kurtuel fa*; *monarau bukur(r[e]a)*; *brokina (rea)*, mivel mindegyik határjelként szerepel, így még az utolsó esetében sem tehető fel az 'erdő' jelentés, ahogyan

az BÁRCZInál esetlegesen felmerült. Az önmagában szereplő földrajzi köznevek közül egyedül a *Fuk*-ról állítható biztosan, hogy helynévi értéke volt, e víznév ugyanis évszázadokon át használatban volt, nem sokkal az alapítólevélbeli előfordulást követően már település nevéként is. A többi földrajzi köznévi alak — *aruk*, *Zakadat* (mindkettő kétszer is), *Seg*, *hurhu*, *aiu* — közszó vagy tulajdonnév egyaránt lehetett. Az *Asauuagi*-t a morfológiai elemzés bizonytalansága miatt is nehéz ebből a szempontból megítélni, ugyanúgy, ahogyan a *holmodi*-t is, amely két helyen is szerepel az alapítólevélben. A *Gnir uuege holmodia(rea)* szerkezetben inkább kicsinyítő képzős közszónak tűnik, önmagában: *ad holmodi(rea)* alakban viszont emellett nem zárható ki az sem, hogy helynévképzővel van ellátva, azaz tulajdonnévnek kell tekinteni.

5.4. A szórványok lokalizálása

A névrekstrukciónak nemcsak a helynevek alakjának történeti-etimológiai értelmezése szempontjából fontos feltétele a névadatok helyhez kötése, hanem ki-tüntetett szerepe van a rá épülő etnikai rekonstrukció területi vonatkozásai miatt is. A lokalizációval szoros kapcsolatban van a jelölt hely fajtájának a megállapítása (noha kölcsönösen nem feltételezik egymást), amelynek — mint korábban (a II. fejezet 5. pontjában) láttuk — névszociológiai vonatkozásai is vannak: a természeti neveknek és a lakott helyek megnevezéseinek ugyanis nem azonos az etnikai azonosító szerepük. A lokalizálásnak és ezen belül a helyfajtának a kérdését BÁRCZI GÉZA monográfiájához (1951) viszonyítva célszerű áttekinteni, mivel e problémákhoz azóta csak kevesen szóltak hozzá.

Az apátságok adományozott birtokok közül legelőször azok vannak felsorolva, amelyek a Balaton körül fekszenek. Ezt a szöveg a tó nevének háromszor történő megemlékezésével és a rá utaló *lacus* 'tó' többszöri megismétlésével nyomatékosítja. Az északi oldalon egyedül *Tichon* település szerepel, ugyanígy van említve a talán szintén lakott helyet jelölő *Petra* is, amely azonban esetleg különálló birtokrészt alkotott. A tó déli partján legkeletebbre a *Fuk* víznév lokalizálható a Sió kiömlésének mai helye közelében. Ettől nyugatra feküdt *Turku*, amely ugyan *ad lacum Turku*-ként szerepel, ám ez inkább 'Turku település táva'-nak értelmezhető. Az ezzel együtt említett nevek közül lakott hely lehetett az *Ursa* és esetleg a *Huluuodi*, természeti helyek pedig a már más összefüggésben említett *Zakadat*, *aruk* és *Seg*. Ettől tovább nyugat felé a mai szántódi félszigettel azonosítható a *Kuku zarma* nevű félsziget, amelynek a nyugati szélén volt a *Keuris tue*, azaz a Kőrös patak torkolata. Ez utóbbi 'kőrösfá töve' jelentésben sem nyelvi, sem névtipológiai okok miatt nem értelmezhető. A déli oldalon lévő biztosan lokalizálható helyek közül legnyugatabbra, a későbbi Lelle és Boglár között feküdt *Gamas* település, amelynek nyomát a mai helynévanyagban is kiterjedt névbokor őrzi. Ezen a területen 18–19. századi térképek alapján jól azo-

nosíthatóan találjuk a *Ziget zadu* nevű helyet, amely egy félszigetnek a (talán a Balatonhoz közeli) elülső részét jelölhette.

E biztosan lokalizálható helyek nevei között az oklevélben olyan említéseket találunk, amelyek későbbi megfelelők híján önmagukban nem azonosíthatók. Ám az egész leírás logikája és a szöveg belső összefüggései is valószínűvé teszik azt, hogy ezeket a birtokdarabokat itt, a Balaton déli oldalán, *Fuk* és *Gamas* között keressük. Közülük leginkább a *Seku uueieze* helye sejthető: e halászhely a *Fuk* és a *Koku zarma* között feketett. Bizonytalanabbak lehetünk a bizonyára egymáshoz közeli *Zilu kut* és *Kues kut*, illetőleg *Kert(hel)* lokalizálásában. *Knez* és vele együtt *Putu ueieze* azonban aligha feketett a Balaton keleti partján, a későbbi Kenese környékén, mint ahogyan BÁRCZI térképe jelzi, mivel *Knez* e település névével semmiképpen nem azonosítható, bár valószínűleg lakott hely lehetett ugyanúgy, mint a vele együtt szereplő halászhely. BÁRCZI *Lupa* helyet téves etimológiai azonosítás alapján Belső-Somogyba helyezte, valószínűbb azonban, hogy ez is a fent jelzett területen, talán *Gamas* vidékén feketett.

A következő birtok, *Gisnav* a BÁRCZItól azonosított helyen, a régi Füzege, későbbi Koppány patak mellett feküdt, a Balatontól délre, Somogy megyében. *Gisnav* valószínűleg már az alapítólevélben is települést jelölt, a falu nevének története névszociológiai szempontból is nagyon tanulságos, mivel később átmenetileg *Füzege*-nek, majd évszázadokon át *Apáti*-nak nevezték, mára azonban egyik régebbi megnevezésének sincsen nyoma sem. A leírásban a szomszédos *Ölyves* falu neve is szerepel az *Uluues megaia* szórványban, amelynek a helye későbbi források és a mai helynevek által is jól azonosítható. Ugyanitt több természeti név is szerepel: a *Fizeg*, amely a mai Koppánynak a felső szakaszát jelölte egészen a 16. századig követhetően, és a patak völgyét jelölő *Fizeg azaa*, továbbá a *munorau kereku* erdőnév, amely szerkezetéből nagy valószínűséggel következtethetően tulajdonnév lehetett. Itt van felsorolva a már említett *hurhu* és a három fanév: a körtvélyfa, a mogyoróbokor és a berkenye.

Mortis birtokot hagyományosan Tolna megye északi szélére, a későbbi Bikács település vidékére helyezték. A Szent László korára keltezett hamis birtokösszeíró oklevélből kiindulva és figyelembe véve a középkori nevek alaki változékonyságát, továbbá a fenti lokalizálás ellentmondásait úgy vélem azonban, hogy a közvetlen nyelvi nyom nélkül eltűnt *Mortis* település jóval délebbre kereshető a Sárvíz mentén, ott, ahol ma két *Apáti* nevű puszta található. E névváltozás mögött talán ugyanolyan folyamat rejlik, mint amit fent *Gisnav* névével kapcsolatban bemutatam. A birtok eszerint Tolna várához közel, Fadd szomszédságában, attól északnyugatra feküdt, s lokalizálását a határában említett több név is segíti. *Mortis uuasara* mint vásárhely neve szerepel, annak megfelelően, hogy a korai vásárhelyek az ispáni várak közelében létesültek. *Mortis* területén van említve az az országos jelentőségű út, amely dél felé Keszthelyre (*ad Castelic*), északi irányban pedig Fehérvár felé (*Feheruuaru rea meneh hodu*

utu [rea]) vezetett. Ez a fontos út ezen a környéken találkozott a Duna menti egykori római nagy úttal, amely itt *Ohut*-ként szerepel a mellette említett kút: *Ohut cuta(rea)* kapcsán. A határban felsorolt nevek nagy része természeti név: a *Sar feu* a Sárvíz mocsarának valamely (talán felső) részét jelölhette — semmiképpen sem a víz nagyon távoli forrását tehát, ahogyan többen gondolták —, a *Nogu azah fehe (rea)* egésze is tekinthető tulajdonnévnek, de a *Nagy-aszó* önmagában is egy völgy neve lehetett. Semmi nem szól az ellen sem, hogy névnek tekintsük a *Gnir uuege holmodia (rea)* szórvány *Nyír vége* részét. Gazdálkodásra utal a *Petre zenaia (helrea)*, amely kaszálót jelölt és az *eri itu(rea)*, amely állatok itatóhelye lehetett. A határleírásban — mint láttuk — két távolabbi hely neve is szerepel: Fehérváré és Kesztlőcé, amelyek mintegy 80, illetőleg 30 km-re feküdtek *Mortis*-tól.

Kesztlőc a szomszédos *Fotudi* (Fadd) birtokon is említve van mint olyan hely, ahova út vezet. Talán ilyen név a *Kangrez* is, amely pontosabban nem azonosítható, de akár távolabb is feketett Fadd településtől. A határban említett további nevek természeti helyeket jelölnek meg: közülük a *Luazu holma* különleges módon a mai *Lovász-domb* névben fenn is maradt, a többi (*Aruk tue*, *Aruk fee*, *Lean syher*) azonban közelebből nem azonosítható.

A következő birtokrészt — amely két területből áll, ám név szerint egyik sincs közülük megemlítve — BÁRCZI mások nyomán feltételelesen a Csepel-szigetre helyezte. Én azonban úgy látom, több érv szól amellett, hogy ezt a helyet Faddtól észak-északkeleti irányban keressük, a faddi apátsági birtok szomszédságában. Az azonosítást névfolytonosság sajnos, nem segíti, több apró körülmény azonban egybehangzóan támogatja. Az 1211. évi összeírás jóval nagyobb területű birtokot mutat ezen a vidéken (rajta András király határdombjával), mint amit 1055-ben *Fotudi*-hoz tartozónak mondanak, továbbá az alapítólevélben e birtok szomszédaként azt a (valószínűleg veszprémi) Szent Mihály egyházat említik, amely Faddon is birtokos volt. Az *ad portum Ecli* esetleg az itt fekvő későbbi Bánrévének felel meg, a *magna via* pedig a fent említett római úttal azonosítható. Az is elképzelhető, hogy az itteni *Aruk tue* azonos a Faddon e néven szereplő hellyel. E birtokon feltűnően sok lakott helyre utaló név található: ilyen lehet az *Opoudi* és a *Lopdi* halászhely neve, a pontosabban nem azonosítható *Petre* és talán a *Fidemsi* is. Ezekon kívül egy mezőnév (*Bagat meze*) és a már említett *Asauuagi* szerepel a határleírásban.

Ennek a területnek a közelében feküdt tehát a faddi és a *Mortis*-i birtokadomány, s hozzájuk viszonylag közel, de már a Dunától keletre találjuk a *lacus Segisti*-t is. Etimológiai és névrendszertani érvek azt mutatják, hogy ez elsődlegesen domborzati név volt, amelyet településnévként is használtak. A *lacus Segisti* tehát — ugyanúgy, mint a *lacus Turku* — 'Segisti település tava' értelmű lehetett.

A *Culun* tó körüli birtokot több helyre is lokalizálták a kutatók a Dunántúlon, míg nem GYÖRFFY GYÖRGY az 1211. évi összeírás felhasználásával igazolta, hogy a Dunától keletre fekszik a mai Izsák területén, a Kolon-tó vidékén. Az itt szereplő 19 szórvány között három olyan van, amelynek nevéből település, de legalább lakott hely jellegére lehet következtetni. Ilyen maga a *Culun*, amelyet névrendszertani érvek alapján tarthatunk eredetileg településféle (talán halászóhely) nevének, amelyből egyrészt a víz, másrészt pedig a birtok később említett neve származhatott. Település volt a szomszédos *Ugrin*, mely az *U[gr]in bal-uuana* szórványban szerepel, és talán az *Olup* (*hel r[e]a*) szerkezetben élénk kerülő *Olup* is. A természeti nevek gazdagon jellemzik a birtokot, főleg a domborzati nevek: *harmu hig*, *Serne holma*, *Ruoz licu*, *aiu*, amelyek köré valószínűleg a *homok* utótagú nevek is sorolhatók: *Eleuui humuk*, *Babu humca*, *fekete kumuc*, *fuegnes humuc* és *kues humuc*, valamint a vízrajzi nevek: *harmu ferteu*, *Gunusara* és talán a *Zakadat* és az *aruk*. Nagyobb területet jelölhetett a *Cuesti*, egyedül a *Johtucou* névről nem tudunk semmit sem.

Az oklevélben ezen kívül a Fadd szomszédságában fekvő Tolna (*Thelena*) és a Disznód birtokhoz közeli Somogy(vár) (*Sumig*) van megemlítve, amelyek mint ispáni és vármegyeszékhelyek egyértelműen lokalizálhatók.

Összességében megállapítható tehát, hogy a birtokok viszonylag nagy területen szétszórva feküdtek, de ezen belül négy térségben csoportosulnak: az első a Balaton középső partvidékén, a második Somogyban a Füzegy felső folyása mentén, a harmadik Tolnában Fadd körzetében, a negyedik pedig a Dunától keletre a Kolon-tó környékén található. E területi egységeken kívül az oklevélben említett helyek közül csak Fehérvár, Keszthely és Somogy feküdt, az utóbbi kettő Fadd, illetőleg Disznód vidékéhez viszonylag közel. A Tihanyi alapítólevél szórványanyaga tehát a fenti térségeknek a nyelvi jellemzésére lehet alkalmas.

5.5. A névrekonstrukció etnikai hasznosítása

A szórványok névszociológiai értékelését és lokalizálását követően a történeti-etimológiai elemzés teszi lehetővé a neveknek mint nyelvi elemeknek a különböző nyelvű etnikumokhoz való hozzákapcsolását. Ehhez, amint azt korábban bemutattuk, nem pusztán a helynevek végső nyelvi eredetének tisztázása szolgál alapul, hanem a kérdéses forrás adatainak nyelvi értékelése is, amely rámutathat arra, hogy egy-egy név átesett-e nyelvek közötti kölcsönzésen: a névintegráció vizsgálata ebben az értelemben az etnikai azonosítás terén a névfejtéssel azonos fontosságú lehet.

5.5.1. Nem magyar etnikumra utaló nevek

KRISTÓ GYULA a Magyarország Szent István korabeli etnikai összetételéről írott fontos munkájában a Tihanyi alapítólevél kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű

nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.” (2000: 23). Ennek igazolására a szerző 11 olyan szórványt sorol fel, amely szláv nyelvű lakosságra utal, majd négy általa török és egy német eredetűnek tartott helynevet mutat be.

Az e fejezet 4. pontjában általam elvégzett tüzetes névelemzés azonban teljesen más képet mutat. Az alapítólevélben mindössze két olyan név található, amely minden kétséget kizáróan szláv névadókhoz köthető: a *Balaton* és *Kesztölc* neve. Abban a formájukban azonban, ahogyan a 11. század közepén a forrásban előttünk állnak, már mindkettő magyar nyelvű névhasználókra utal. A *Balatin* ~ *Bolatin* a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat feloldásával jelzi ezt, a *Castelic* ~ *Kasztelic* pedig a szláv eredeti *o* helyén álló első szótagbeli magánhangzójával. Az azonban, hogy mikor történt meg e neveknek az átvétele, ugyanúgy nem deríthető ki, mint ahogyan az is homályban van, hogy a szlávok általi névadás mikorra tehető. A Balaton nevének — a tó nagy kiterjedése miatt — amúgy is csekélyebb az etnikai azonosító ereje, a Kesztölcé viszont magára a településre vagy a szűkebb környékére vonatkozhat.

Az alapítólevélben található többi helynév nem köthető szláv névadókhoz, még akkor sem, ha az alapjául szolgáló személynév — mint például *Tichon*, *Knez* — történetesen valamely szláv nyelvből is magyarázható. Természetesen ugyanez érvényes az esetleg török (*Culun*) vagy német (*Ecli*) származásának tekintett személynévből alakult helynevekre is. Különösen súlyos módszertani hiba az, ha magyar grammatikai szerkesztéssel létrehozott nevek (*Bagat meze*, *Uluues megaia*) vagy akár közszók (*brokina*) alapján következtetünk nem magyar etnikumra abból kiindulva, hogy a magyar szó idegen eredetre vezethető vissza.

Az olyan ismeretlen vagy nagyon bizonytalan eredetű neveknek, mint a *Lupa* és a *Kangrez*, nyilvánvalóan nem lehet nyelvi-etnikai vonatkozása sem azon kívül, hogy az oklevélbeli használatukból és az ottani névkörnyezetükből csakis arra gondolhatunk, hogy a többi névhez hasonlóan ezeket is magyar beszélők használták. El kell utasítanunk azt a feltevést is, amelyet KRISTÓ GYULA Fehérvárral kapcsolatban egy másik írásában fejtett ki, és a szlávból való tükörfordításként magyarázta a királyi székváros nevét (1996). KRISTÓ érveit a megfelelő fejezetben (4.33.) részletesen cáfoltam, így erre nem térek ki.

5.5.2. Magyar eredetű helynevek

A fentiekkel szemben azt látjuk, hogy a Tihanyi alapítólevél helynevei a lejegyzés korára vonatkozóan kivétel nélkül magyar nyelvhasználókra mutatnak, és a Balaton, valamint a Kesztölc kivételével keletkezésüket tekintve is a magyarból származtathatók. Az alábbiakban ezeknek a helyneveknek a szerkezeti és eredet-

beli típusait tekintem át nagy vonalakban, ennek során azonban csak azokról a nevekről szólok, amelyek az eddigi válogatás rostáján fennmaradtak: tehát biztosan vagy legalább nagy valószínűséggel tulajdonnevek, másrészt pedig feltehetően nem az oklevélszerző által alkotott nyelvi szerkezetek; figyelembe veszem viszont az ezekből vagy esetleg a valódi helynevekből kiemelhető további helyneveket is.

Település neveként magyar elemmel (pl. a *falu*, *lak* stb. névrésszel) egyetlen egy név sincs megjelölve, a latin szöveggörnyezetben is csak két szórvány (*Gamas* és *Fotudi*) mellett áll az ilyen funkcióra utaló *villa* közszo, ám ettől függetlenül jó néhány olyan név található az alapítólevélben, amelyről kisebb-nagyobb valószínűséggel feltehető, hogy település vagy legalábbis lakott hely neve lehetett. Az ide tartozó, kétségtelenül települést jelölő nevek közül a legtöbb pusztaszemélynévvel azonos alakú: a *Tichon* és az *U[gr]in* személynévi háttere a szlávól magyarázható, a *Mortis* és a *Fotudi* személynevek magyar képzőt viselnek, az első csonkított latin jövevénynévhez, a második ismeretlen eredetű tőhöz kapcsolva. A *Thelena* esetleges személynévi hátterének sem ismerjük az eredetét. Ide sorolható a halászóhelyek nevei, valamint más, pontosabban meg nem határozható helyfajtáké is: e nevek azért gondolhatók lakott helyek megnevezésének, mert személynévvel azonos alakúak, s e névtípus használata leginkább erre a névfajtára jellemző. Másutt helynévként is ismerjük a *Knez*-t és az *Olup*-ot, az első szláv, a második török eredetű személynévből magyarázható ugyanúgy, mint ahogyan a *Culun* is. E csoportban is vannak biztosan (*Opoudi*) és valószínűleg (*Lopdi*) magyar képzővel alakult személynevek, és esetleg a szlávól vagy inkább a latinból való csonkított-becézett formák (*Petra*, *Petre*) is. Az *Ursa* alapja lehet akár magyar, akár német eredetű személynév is. Egyesek szláv eredetű személynévre vezetnek vissza a *Gamas*-t, mások magyar névszótövet sejtnek benne, a helynév származtatása azonban bizonytalan. A *Turku* talán inkább közvetlenül a *türk* népnévből való, nem lehetetlen azonban, hogy személynévi áttételen keresztül alakult belőle.

A nagy számú pusztaszemélynévből alakult településnév mellett egyetlen olyan van csupán, amelyben a személynév kétrészes névben szerepel: a *Mortis uuasara*, amely esetleg szintén lakott hely neve lehetett. A kétrészes neveket ezen kívül csak a *Feheruuaru* képviseli. A többi településnév egyetlen kivétellel képzővel alakult, s bizonyára csak másodlagosan vált természeti névből emberi lakóhely megnevezésévé. A szótő jelentése alapján van köztük domborzati névből (*Segisti*), növénynévből (*Sumig*) és állatnévből (*Uluues*, *Gisnav* és talán a *Huluoodi*) alakult helynév, a *Fidemsi* pedig az általános felfogás szerint egy 'méhkas' jelentésű szóra vezethető vissza, e származtatás mellé azonban véleményem szerint több kérdőjel is állítható.

A településeket vagy ahhoz hasonló jellegű helyeket jelölő nevek száma a Tihanyi alapítólevélben csaknem eléri a két tucatot. Ezek két harmad része pusztaszemélynév.

személynévből alakult helynév, amely vitathatatlanul a magyar nyelv ősi névtípusai közé tartozik: a vándorlások korából fennmaradt ősmagyar *Levedi* szállás-területnév ennek kétségtelen bizonyítéka. Régi névtípus lehet a természeti névből alakult településnevek is, s a *Fehérvár*-féle nevek is ismertek lehettek a magyarság számára már a honfoglalás előtt is.

A lakott helyek nevén kívül a műveltségi nevek közé tartozik néhány további név is. Ezek mindegyike kétrészes név, amelynek a főtagja földrajzi köznév: kettő halászhelyet jelöl (*Seku uueieze, Putu ueieze*), kettő megművelt területet (*Petre zenaia, Bagat meze*), egy-egy pedig sírhelyet (*Lean syher*) és utat (*Ohut*), ez utóbbinak a kivételével mindegyiknek az előtagja személynév vagy személyt jelölő szó.

A harmincnál is több természeti név két legnagyobb csoportja a víznevek és a domborzati nevek — együttesen a nevek 80%-a tartozik ezek közé —, amit az magyaráz, hogy a határ azonosításában és kijelölésében e két helyfajta adja a legbiztosabb viszonyítási pontokat. A természeti nevek két harmad része kétrészes név, amelyek óriási többsége két lexémából álló jelzős szerkezet, a főtagjuk pedig mindig földrajzi köznév. Ha a bővítmény személynév, akkor csakis jelölt birtokos jelzős szerkezetben jelenik meg (*Babu humca, Gunusara, Koku zarma, Luazu holma, Serne holma*). A rész–egész viszonyt kifejező névszerkezeteknek a bővítményrésze is földrajzi köznév vagy (gyakran abból alakult) helynév (*Aruk tue, Aruk fee, Ziget zadu; Sar feu; Gnir uuege, Keuris tue*), mint látjuk, ezek formailag jelölt és jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben is állhatnak. Más főnévi jelzők jelentéssűrítő szerkezetet alkotnak a főtagjukkal (*eri itu, Zilu kut, muno-rau kereku*). A kétrészes nevek legnagyobb csoportja a melléknévi jelzősöké, amelyben a jelzői rész lehet képzetlen (*Nogu azah, fekete kumuc, harmu ferteu, harmu hig*) és képzett (*Kues kut, cues humuc, fuegnes humuc, Eleuui humuk*) is.

A kétrészes nevek között csak kettő olyan van, amely három lexémából áll: *Ohut cuta, Nogu azah fehe*, ezek bővítményrészében egy másik, önmagában nézve szintén kétrészes név szerepel. Ezek tehát, annak ellenére, hogy három szóból állnak, funkcionális-szemantikai szerkezetüket tekintve a fent említettek közül a *Sar feu, Keuris tue* nevekhez hasonlóak. Helynévként egyrészes viszont a *Ruuo licu*, noha két szóból áll, mivel nem rókakotoréket jelöl, hanem olyan helyet, ahol az(ok) található(k).

Az egyrészes nevek között van néhány képzővel alakult: ilyen a *Fizeg* és a *Cuesti*, de esetleg — ha tulajdonnevek — ide sorolhatjuk a *Holmodi*-t és az *Asa-uuagi*-t is. Képző nélküli egyrészes nevek is találhatók az alapítólevélben: a *Fuk* és a *Sar* földrajzi köznévből alakult, a *Keuris* folyónév fanévből, a *Gnir* esetében pedig — ha tulajdonnév egyáltalán — nem dönthető el, hogy a fenti két szótípus melyikéből származik. A földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek sora talán még folytatható is lenne, ám — mint (az 5.3. pontban) láttuk — számos esetben nem tudjuk megítélni, hogy ezek a szavak közszóként vagy tulajdonnév-

ként szerepelnek-e az alapítólevélben. Egyrészes tónevek lehetnek még a *Turku*, *Culun* és *Segisti* — ha a *lacus Turku* stb. szerkezeteket nem ’Turku település tava’-ként értelmezzük —, amelyek a mellette levő településtől metonimikusan nyerhették nevüket.

Az alapítólevélben említett természeti nevek a primér helynevek jellegzetességeit mutatják: alig van olyan közöttük, amely egy másik helynév felhasználásával alakult volna. Olyan név pedig egyetlen egy sem található a szórványok között, amely névdifferenciálódással, azaz egy meglévő helynév jelzővel való bővítésével jött volna létre. A nevek között viszont csak elvétve találunk olyat, amelyben ne szerepelne földrajzi köznév, a kétrészes nevekben a főtagon kívül e szócsoporthoz még bővítményrészként is előfordul. Ez arra utal, hogy a földrajzi közneveknek a régi helynévkincsben különlegesen fontos szerepük volt, elsősorban a természeti nevek alkotásában. A településnevek létrehozásában — mint láttuk — hasonlóan nagy jelentősége a személyneveknek volt. Mindez azt mutatja, hogy legrégebbi helyneveink nyelvészeti interpretálásában e két szócsoporthoz megkülönböztetett figyelmet kell fordítani.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁKÍF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1999.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (1970), A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *NytudÉrt.* 70: 224–8.
- ÁrpOkI. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Árpád-kori oklevelek*. Bp., 1997.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Bp., 2004.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Bp.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BALOGH ALBIN (1957), A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. *MNy.* 53: 35–42.
- BALOGH LÁSZLÓ (1970), A földrajzi nevek struktúrája. *NyK.* 72: 95–124.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1947), A történeti nyelvjáráskutatás. *MNy.* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA (1947/1980), Régi magyar nyelvjárások. Bp., 1947. In: BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelv múltja és jelene*. Bp., 1980.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957a), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957b), *Fonnyad*. *MNy.* 53: 204–7. (Kő Benedek néven.)
- BENKŐ LORÁND (1967a), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 21–94.
- BENKŐ LORÁND (1967b), A magyar szóképzés eredete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 259–388.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1981), Megnyitó [a III. Magyar Névtudományi Konferencián]. *MNyTK.* 160: 7–13.
- BENKŐ LORÁND (1984), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved* és *Etél-köz* kapcsán. *MNy.* 80: 389–419.
- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *MNy.* 89: 10–19.

- BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *MNy.* 91: 402–11.
- BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–47.
- BENKŐ LORÁND (1997), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (1998a), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998b), Az ómagyar nyílt *e* hangszínéről. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 21–8.
- BENKŐ LORÁND (1999), Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *MNy.* 95: 25–40.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély Árpád-kori korai történetéről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC (2002), *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
- BKKMFN I. = *Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke*. Közzétette FEKETE JÁNOS. Bp., 1997.
- BMFN = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- CAH = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- CSÁNKI-index = *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Szerk. ÖRDÖG FERENC. Bp., 2002.
- DÉCSY, GYULA (1985), Linguistische Sinndeutungen X. *UJb.* 57: 41–58.
- DEME LÁSZLÓ (1989), Névterjedelem és névtartozékok. *MNyTK.* 183: 282–6.
- DHA = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ECKHARDT FERENC (1946), *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp.
- EH = SZABÓ M. ATTILA, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II*. Csíkszereda, 2003.
- EKFT = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–85*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, bővített kiadás. Bp., 2003.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.

- ÉRSZEGI GÉZA (2004), *A tihanyi alapítólevél*. 2., bővített kiadás. Tihany.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Bp., 1959–1962.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II*. Bp., 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1981), Az „Árpád-kori kis személynévtár”-ról. *MNyTK*. 160: 33–5.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ*. 28: 161–70.
- FINÁLY HENRIK (1884), *A latin nyelv szótára*. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp., 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), Árpád-kori török személynéveink. *MNyTK*. 16. sz. Bp.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), *Örs és Örkény*. *MNy*. 22: 6–12.
- GOMBOS = *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III*. Szerk. ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. Bp., 1937–1938.
- GÖNCZY–KOGUTOWICZ = *Magyarország megyéinek kézi atlasza*. Tervezte GÖNCZY PÁL. Rajzolta KOGUTOWICZ MANÓ. Bp., 1890.
- GÖRÖG = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, ’s szabad kerületei és a’ határ-őrző katonaság’ vidékeinek közönséges és különös táblái*. Közre botsátotta: GÖRÖG, folytatta és végezte MÁRTON JÓSEF. Viennae, 1802–1811.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. (1963), II–III. (1987), IV. (1998). Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány. *NyudÉrt*. 70: 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977), *István király és műve*. Bp.
- GYÖRKÖSY ALAJOS (1984), *Latin–magyar szótár*. Bp.
- H. = *Hazai okmánytár I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII*. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
- HA 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. *NyudÉrt*. 70: 235–9.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1971), A földrajzi nevek tudományos feldolgozása. *Nyr*. 95: 457–63.

- HAJDÚ MIHÁLY (1982), *A Csepel-sziget helynevei*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1985), A névvé válás folyamatáról. *MNyTK*. 170: 29–39.
- HAJDÚ MIHÁLY (1997), A tulajdonnév mint szófaji kategória. *MNyTK*. 209: 471–7.
- HAJDÚ MIHÁLY (1998a), Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben. *ETFTK*. 24: 52–6.
- HAJDÚ MIHÁLY (1998b), A tulajdonnév „meghatározása”. *NÉ*. 20: 5–12.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp.
- HEGEDŰS ATTILA (1997), Mi a tulajdonnév? *NÉ*. 19: 5–8.
- HEGEDŰS ATTILA (1999), Mi a tulajdonnév? II. *NÉ*. 21: 314–7.
- HÍF = *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1996.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1995.
- HMFN II. = *Heves megye földrajzi nevei. II. A Füzesabonyi járás*. Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. *MNyTK*. 144. sz. Bp., 1975.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985), A helynévrendszer változásai egy határreSSHé vált településen. *MNyj*. 26–27: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. *MNyTK*. 207: 113–23.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj*. 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2002), Egy újabb nyelvtörténeti adatbázisról. In: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 65–8.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége. Előadás-ként elhangzott a tihanyi apátság és az MTA által rendezett tudományos ülésen. Megjelenés alatt.
- HORGER ANTAL (1912), A kedd szó hangtani tanulságai. *Nyr*. 41: 261–5.
- HORGER ANTAL (1920), *Horog és horhó*. *MNy*. 16: 89.
- HORGER ANTAL (1926), *Kesztölc*. *MNy*. 22: 43–4.
- HORVÁTH ANDREA (1987), A *ravasz* és a *róka* szavak szóföldrajzi, szótörténeti tanulságai a helynevek alapján. *NÉ*. 12: 65–85.
- IFJ. HORVÁTH JÁNOS (1955), Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. *MNy*. 51: 146–56.
- IFJ. HORVÁTH JÁNOS (1967), Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. In: *Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora*. Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár. 107–10.

- JAKUBOVICH EMIL (1923–1924), A tihanyi alapítólevél olvasásához. *MNy.* 19: 78–87, 20: 9–21.
- JAKUBOVICH EMIL (1927), *Viska, Stojszló és Pécel.* *MNy.* 23: 228–40.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30
- K = KÁZMÉR 1970: 129–304.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz. *NytudÉrt.* 58: 344–50.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »faluk« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század).* Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1975), A magyar szórványok névtani hitelességéhez. *MNyTK.* 140: 179–85.
- KENYHERCZ RÓBERT (2006), Az s, sz kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok a régi helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 195–206.
- KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (1998), *Savaria — Szombathely története a város alapításától 1526-ig.* Szombathely.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet.* Bp.
- KISS LAJOS (1982), Régi földrajzi nevek, régi térképek. *Nyr.* 106: 477–83.
- KISS LAJOS (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *MNy.* 84: 129–55.
- KISS LAJOS (1991/1999), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. *MNy.* 87: 327–30. Újraközlése: KISS LAJOS 1999a: 203–7.
- KISS LAJOS (1992/1999), Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 1992: 129–35. Újraközlése: KISS LAJOS 1999a: 55–62.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS LAJOS (1997a), Pannonia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 187–97.
- KISS LAJOS (1997b), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 199–210.
- KISS LAJOS (1997c), Helgynevek a történelmi Magyarországon. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 117–32.
- KISS LAJOS (1999a), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba.
- KISS LAJOS (1999b), Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *MNy.* 95: 9–25.
- KIVINIEMI, EERO (1975), *Paikannimien rakennetyypeistä.* Suomi 118: 2. Helsinki.
- KIVINIEMI, EERO (1978), Paikannimistö systeeminä. In: *Nimistöntutkimus ja paikallishistoria.* Szerk. KIVINIEMI, EERO. Helsinki. 73–89.
- KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustietoa paikannimistä.* Helsinki.
- KLIMA LÁSZLÓ (1993), *Fehérvár, Fehéregyház, Fehértemplom.* *NÉ.* 15: 185–91.
- KMFN = *Komárom megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. *MNyTK.* 169. sz. Bp., 1985.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *MNny.* 4: 196–232.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KOMJÁTHY MIKLÓS (1955), A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények* 26: 27–47.
- KRISTÓ GYULA (1970), A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. *MNy.* 66: 208–10.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1981), Pusztai személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. *MNyTK.* 160: 101–4.
- KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. *MNyTK.* 170: 15–22.
- KRISTÓ GYULA (1986), A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről. *NÉ.* 11: 31–41.
- KRISTÓ GYULA (1988), *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1996), Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Szerk. FARKAS GÁBOR. Székesfehérvár. 163–79.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003a), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2003b), *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Szeged.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1806.

- LIPSKY, Rep. = LIPSKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II*. Budae, 1808.
- LUKÁCS KÁROLY (1951), *Fok — Sár — Sió — Siófok*. MNy. 47: 255–66.
- MELICH JÁNOS (1903–1905), *Szláv jövevényszavaink I/1–2*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1910), A tihanyi apátság története. MNy. 6: 40.
- MELICH JÁNOS (1914), A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. MNy. 10: 126–8.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1926), *Kesztölc*. MNy. 22: 131–2.
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ (1979), *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai. MNyTK. 160: 85–99.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1997), Régi utcanevek Szatmárban és másutt. NÉ. 19: 99–104.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MIKESY SÁNDOR (1948), A Váradi Regestrom-beli helyek meghatározásai. MNy. 44: 64–5.
- MIKOS JÓZSEF (1935), *A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*. MNy. 31: 152–67, 243–58, 288–308.
- MKFT = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Bp., 1987–.
- MNLex. = *Magyar Nagylexikon 1–19*. Bp., 1999–2004.
- MoGSz. = FÉNYES ELEK, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leiratik I–IV*. Pest, 1851.
- MoFnT = *Magyarország földrajzinév-tára*. Szerk. FÖLDI ERVIN. Bp., 1971–1982.
- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz*. I. Strigonii, 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.
- MOÓR ELEMÉR (1944), *Koppány*. MNy. 40: 302–4.
- MOÓR ELEMÉR (1970), A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. NyudÉrt. 70: 45–50.
- MSzFgrE = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- MTHt. PPSM = *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773–1808)*. Szerk. SZASZKÓNÉ SIN ARANKA. Bp., 1988.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.

- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata*. Debrecen. Kézirat.
- NéprLex. = *Néprajzi Lexikon 1–5*. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- NYÍRI ANTAL (1978), Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai. *MNy.* 74: 163–75.
- NYÍRI ANTAL (1979), Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alaktörténete. *MNy.* 75: 147–62.
- NYIRKOS ISTVÁN (1989), A tulajdonnevek hírértékéről. *MNyTK.* 183: 290–4.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen, 1993.
- NYIRKOS ISTVÁN (2006), Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tövéghangzó? Megjelenés alatt.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Bp., 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.
- OrmSz. = *Ormánsági szótár*. Szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.
- PAIS DEZSŐ (1916), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *MNy.* 12: 365–70.
- PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvmélek, szöveg-nyelvmélek. *MNy.* 24: 338–40.
- PAIS DEZSŐ (1929), Kál. *MNy.* 25: 121–5.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. *MNyTK.* 50. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1949), Aj ~ Áj. *MNy.* 45: 269–75.
- PAIS DEZSŐ (1955a), 1055–1955. *MNy.* 51: 3–9.
- PAIS DEZSŐ (1955b), Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? *MNy.* 51: 10–7.
- PAIS DEZSŐ (1955c), 1055: *urfa*. *MNy.* 51: 96–7.
- PAIS DEZSŐ (1970), Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese. *halad: hull — huluoodi. NytudÉrt.* 70: 36–41.
- PAPP LÁSZLÓ (1961), Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori Személynévszótár kérdéseiből. *MNy.* 57: 183–94, 325–31.
- PAPP-VÁRY ÁRPÁD (2005), *Magyarország története térképeken*. Bp.
- PÉNTEK JÁNOS (1997), A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. *MNyTK.* 209: 427–30.
- PERÉNYI JÓZSEF (1938), *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Bp.
- PESTY, Bihar = *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1964. Bihar megye 1–2*. Közvetésszi HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS. Debrecen, 1996–1998.
- PMFN I. = *Pest megye földrajzi nevei. I. A Nagykáti járás*. Közzétette FARKAS FERENC. Piliscsaba, 2002.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.

- PÓCZOS RITA (2006), Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 87–105.
- PRT = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp., 1961.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom* régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.
- REUTER CAMILLO (1970), A *fok* vízrajzi köznév és a *Fokorú* földrajzi név. *NytudÉrt.* 70: 104–11.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század).* Bp., 1993.
- RMGL. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1997), *A honfoglaló magyar nép.* Bp.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (2004), Néhány megjegyzés faneveinkről. *MNy.* 100: 419–38.
- SÁNDOR KLÁRA (1998), A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében.* Szerk. LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA. Pozsony. 7–26.
- SIMONYI ZSIGMOND (1909), Egy elveszett magyar hangról. *Nyr.* 38: 289–98.
- SMFN = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slavischen Toponomastik.* Praha.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1997), A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevélkiadásra a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle* 39: 335–44.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1998), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 176–93.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006), Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: SOLYMOSI LÁSZLÓ, *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban.* Bp. 193–215.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–73), Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- DE SWAAN, ABRAM (2004), *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer.* Typotex.
- SZABÓ DÉNES (1944), *Koppány.* Személy- és vízneveink viszonya. *MNy.* 40: 186–93.
- SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek.* Második, bővített kiadás. Bp.

- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.
- SZABÓ G. FERENC (1998), A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. Nyíregyháza.
- SZABÓ T. ATTILA (1936), *Nyír, nyirés.* MNy. 32: 47–8.
- SZABÓ T. ATTILA (1966), Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. MNy. 62: 420–4.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. NyK. 25: 129–67.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár 1–2.* Bp., 1957.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 57–65.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan.* Bp.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–.* Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1975–.
- TARNAI ANDOR (1984), „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMFN = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1996), A tulajdonnév jelentésánál egy névcsoport kapcsán. Nyr. 120: 319–25. (= Posztmodern névadás. MNyTK. 209: 600–6.)
- TÓTH KÁLMÁN (szerk.) (1974), *Balaton monográfia.* Bp.
- TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. MNyj. 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett neveinek körében. MNyj. 34: 147–70
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korból.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2005), Változásmoделlek a településnevek körében. NÉ. 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2006a), Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen. Megjelenés alatt.

- TÓTH VALÉRIA (2006b), A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103. Megjelenés alatt.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Bp., 1979–.
- VÁCZY PÉTER (1938), Gyula és Ajtony. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának tiszteletére.*
- VÁCZY PÉTER (1974), Anonymus és kora. In: *Középkori kútforrások kritikus kérdései.* Szerk. HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 13–37.
- VMFN = *Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- VeMFN, I. = *Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 156. sz. Bp., 1928.
- VeMFN, II. = *Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 171. sz. Bp., 1987.
- VeMFN, IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.
- ZMFN = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2006), A TA. u[gr]in baluuana adata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 83–6.